श्रीशूद्रककविविरचित

मृच्छकटिकम्

(MṚCHCHAKAṬIKA)

पृथ्वीधरकृतया व्याख्यया, पाठान्तर-टिप्पणी-
कथावस्तु-पात्रपरिचयादिभिश्च समेतम्

श्रीमदिन्द्राकान्ततीर्थचरणान्तेवासिभिः
नारायण राम आचार्य
'काव्यतीर्थ' इत्येतैः
ष्टिप्पण्यादिभिः समलंकृत्य संशोधितम्

अष्टमं संस्करणम् : १९५०

निर्णयसागर-मुद्रणालयम्, मुंबई

मूल्यम् ३। रूप्यकाः

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:–Satyabhamabai Pandurang, } For the 'Nirnaya-sagar' Press
Printer:–Ramchandra Yesu Shedge, } 26-28, Kolbhat Street, Bombay

मृच्छकटिकस्याङ्कक्रमेण

कथावस्तु

शूद्रकनृपतिविरचितं शृङ्गाररसप्रधानं दशाङ्कनिबद्धं मृच्छकटिकं नामेदं प्रकरणम् । अस्मिन् मालवप्रदेशान्तर्गतसिप्रानदीपूर्वतीरस्थोऽवन्त्यपराभिधोज्जयिनीवास्तव्ययोर्वसन्तसेनाचारुदत्तयोः परस्परानुरागो निपुणतरं वर्णितो वरीवर्ति ॥

तत्र तावत् प्रथमेऽङ्के

जूर्णवृद्धप्रेषितजातिकुसुमवासितप्रावारकमादायागच्छतः, सादेशं मातृकाभ्यो बलिमुपहर्तुं पक्षद्वारमपावृत्य रदनिकया चतुष्पथं गच्छतोऽन्तराले वसन्तसेनाशङ्कया संस्थानकशकारनिगृहीतां रदनिकां प्रेक्ष्य विटेन सविनयमनुनीयैतदनिवेदयितुमङ्गीकारितात्प्रतिनिवृत्य "अस्माभिरभिसार्यमाणा वसन्तसेना भवद्भवनं प्रविष्टा, यदि तामर्पयसि तदा मैत्री, अन्यथाऽऽमरणवैरम्" इति राष्ट्रियोक्तिं निवेदयतो मैत्रेयात्सेयमिति श्रुत्वा रत्नभाण्डं निक्षिप्य प्रतिगन्तुकामां तां प्रतियाप्य, नक्तमौपनिधिकं रक्षितुं विदूषकायादिश्य च, स्वभवनं प्रत्याविशति चारुदत्त इति प्रदर्शितम् ॥

द्वितीयेऽङ्के

वसन्तसेना मदनिकया चारुदत्तमेवानुचिन्तयन्ती, द्यूते दशसुवर्णहारणात् पलाय्य जीर्णदेवालये गत्वा देवप्रतिमारूपेणावस्थितस्य, तमनुसरद्भ्यां सभिक-द्यूतकराभ्यां द्यूतेन निगृहीतस्य तदनु गण्डं कारयितुं राजमार्गे नीतस्य, तत्र शर्विलकमित्रदर्दुरकेण विकलहाय्य पांसुना सभिकस्य चक्षुषी प्रपूर्य पलायितस्य, अपावृतद्वारं वसन्तसेनागृहं प्रविष्टस्य, प्रश्नोत्तराभ्यां परिज्ञातपूर्वचारुदत्तसेवकस्य संवाहकस्यार्थे द्वारबहिश्चतुष्पथावस्थितमाथुराय निजरुक्मवलयं दत्वा, कर्णपूरकान्निजभुजविक्रमकृतकरिदमनलब्धं परितोषजातिकुसुमवासितप्रावारकमादाय तत्प्रतिनिधिजाम्बूनदकटकं तस्मै दत्वा च स्वसदननिकटमार्गेण स्वभवनं गच्छन्तं चारुदत्तं निरीक्षितुमुदालिन्दमारोहतीत्ययमर्थो विनिबद्धः ॥

तृतीयेऽङ्के

अतिक्रामन्त्यामर्धरजन्यां स्वापोद्यते चेटे गान्धर्वं श्रुत्वा गच्छन् वीणासमुद्गोत्थितरत्नतां स्थापयन् भावरेभिलगीतं प्रशंसयन्, मैत्रेयेण सह पादौ धावयित्वा स्वपितो निशि वीतसूत्रेण परिमाय पूर्णकुम्भसन्धिं कृत्वा रत्नभाण्डं विदूषकात् प्रमुष्य गते शर्विलके, प्रातर्धूतया दत्तां रत्नमालां द्यूतहारितव्याजेन वसन्तसेनां प्रति दातुं विदूषकं प्रहिणोति चारुदत्त इति वर्णितम् ॥

चतुर्थेऽङ्के

सुवर्णदशसाहस्रिकालङ्कारप्रदानेन चिकमिषमाणं संस्थानकं परिहरन्ती रत्नभाण्डं दत्त्वा विनिमयेन मदनिकामादित्सते शर्विलकाय तां प्रत्यर्पयन्ती चोरितमलङ्कारकं मदनिकोक्त्यार्यचारुदत्तसम्बन्धीभूत्वाऽयं मिषेणैव मह्यमुपनयतीति जानन्ती 'अहमार्यचारुदत्तेन भणिता य इममलङ्कारकं समर्पयिष्यति तस्मै त्वया मदनिका दातव्या' इति सुनिपुणमभिधाय, सप्तकोष्टदर्शनविस्मिताद् विदूषकाद्रत्नावलीमाददती वसन्तसेना प्रदोषे निजवल्लभमभिरमयितुं तद्गृहमुपसर्पतीति संग्रथितम् ॥

शर्विलकोऽपि कलत्रवान् संवृत्तः । 'राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको मे बद्धः' इति राष्ट्रियोक्त्या अवधार्य खिन्नमनस्कः प्रियसुहृदः परिमोक्षणाय ज्ञात्याद्युत्तेजनार्थं कटिबद्धो भवति, प्रेषयति च मार्ग एव प्रियां सार्थवाहरेभिलोदवसितमित्यर्थो विनिवेशितः ॥

पञ्चमेऽङ्के

विटचेटाभ्यां सह प्रस्थितान्तराले शंपामेघान्धकारादिकमुपवर्णयन्ती सहस्राक्षमुपालभमाना च वसन्तसेना घनोत्सुकितचारुदत्तं प्रत्यासीदतीति वस्तु निरूपितम् ॥

षष्ठेऽङ्के

प्रातः प्रतिवेशिसौवर्णशकटिक्रीडितं प्रतिनीतं तमेव हिरण्मयशकटिकं याचन्तं रोहसेनं विनोदयितुं मृत्कृतया सौवर्णीकारयितुं वसन्तसेनया निजालङ्कारैः पूरितया, प्रकृतप्रकरणमृच्छकटिकनामहेतुभूतया शकटिकया, धूतासुतं तं क्रीडयन्त्यां रदनिकायां, जीर्णपुष्पकरण्डकोद्याने तमासेवितुं गतं चारुदत्तमभियातुकामा वसन्तसेना, भ्रमात् पक्षद्वारकस्थितशकाररथ-

मारुह्य तदधिष्ठातव्यं च 'पालकं हत्वार्यको राजा भविष्यति' इति सिद्धादेशाज्जातशङ्केन राज्ञा पालकेन घोषादानाय्य कारागारे निगडितस्तत्र तन्मित्रशर्विलकमोचितैकपादस्थनिगडतया पलायितोऽधिष्ठाय चन्दनकनाम्नो दण्डधारकात् खड्गं लभमान आर्यको गोपालप्रकृतिः पुराद्बहिर्यातीति प्रतिपादितम् ॥

सप्तमेऽङ्के

आर्यको जीर्णोद्यानं गतः सानुकम्पं चारुदत्तेन मोचितापरपादशृङ्खलो रथारूढ एव राजभयात् स्वघोषमपक्रामति, सपरिजनश्चारुदत्तो निजसदनमिति समुपवर्णितम् ॥

अष्टमेऽङ्के

स्थावरकेण शकारोद्याने नीतां वसन्तसेनां विटचेटौ कार्यव्याजेनान्यत्र प्रेष्यैकान्ते रन्तुं प्रत्याचक्षाणां मोटयित्वा, वृक्षपर्णचयेन प्रच्छाद्य सपरिजने शकारे गते, तदुद्यानैकदेशे वस्त्राणि प्रक्षाल्य शोषयितुकामः शकारताडितपूर्वः श्रमणकः पत्रचयमासाद्य स्फुरणेन सान्तरमवबुध्य पर्णराशिमपाकृत्य तत्र च स्त्रियं दृष्ट्वा माथुरकद्यूतकराभ्यां दशसुवर्णदातव्ये सुवर्णवलयप्रदानेन निजोपकारिकां तां वसन्तसेनामेव प्रत्यभिज्ञाय 'पूर्वमनुगृहीतः संवाहकोऽहमस्मि' इति परिचाय्य निकटविहारस्थां निजधर्मभगिनीं प्रति तां गमयति समाश्वस्तमना गेहं यातु सेत्यर्थमिति प्रथितम् ॥

नवमेऽङ्के

अधिकरणे गत्वा 'मदुद्याने धनलोभेन वसन्तसेना चारुदत्तेन मारिता' इति निवेदयति संस्थानके तन्निर्णयायाहूतायां वसन्तसेनामातरि च 'निजवल्लभं चारुदत्तं रमयितुं गता' इति निरूपयन्त्यामकस्मात्तत्रागत्य प्रधानदण्डपालकवीरके 'न केनाप्यवगुण्ठितेन गन्तव्यम्' इति राजाज्ञया छन्नरथेन चारुदत्तं रमयितुं जीर्णोद्यानं गच्छन्तीं वसन्तसेनां विलोकितुं प्रवृत्तोऽहं चन्दनमहत्तरकेणापमानितः पादताडनेनेति वर्णयति, रोहसेनाय वसन्तसेनादत्तानि निजभूषणानि पुनस्तां प्रत्यर्पयितुं कुक्षौ निधाय निजमित्रमधिकरणभोजकशब्दायितं निरीक्षितुमागते विदूषके शकारेणोच्चावचं प्रलप्याकुशलतया सर्वसमक्षं तानि तत्रैव पातयति, विभावितापराधं चारुदत्तं पुरान्निर्वासयितुं

राजनि विज्ञापिते च "गलबद्धैस्तैरेव भूषणैस्तं दक्षिणश्मशानं नीत्वा शूले भङ्क्त" इति समादिशति भूपः शोधनकं च नयति तं चाण्डालाभ्यामित्यालेखितम् ॥

दशमेऽङ्के

राजनिदेशाद् वध्यस्थानं नीतः, सडिण्डिमं हन्तुमुद्घोषितो, दैववशाच्छिन्नबन्धनतया स्वीयप्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां शकारेण मन्त्ररक्षणाय दण्डनिगडेन बद्ध्वा निक्षिप्तेन तदीयस्थावरकाभिधेयचेटेन परलोकजिगमिषुणा जीर्णगवाक्षात् कथंचित् पातितात्मना निर्दोषमुद्भावितोऽपि पश्चादागतेन सकपटं तदुक्तिमपलाप्य, ताताभिलाषेण संगन्तुमागतेन रोहसेनेन सहैव रिपुं मारयितुं प्रजल्पता, तदनु निजचेटमाक्रम्यैकान्तमधितिष्ठता शकारेण पुनस्तथैवापवादितः, प्रजिहीर्षद्भ्यां गृहीतपतितखड्गाभ्यां चाण्डालाभ्यां शूलायामारोपयिषितस्त्वरितमागत्य वसन्तसेनां मेलयतः संवाहकश्रमणकात् स्वल्पानन्तरमेवार्यकेण यज्ञवाटस्थपालकं निघात्य निजमित्रमार्यकं राज्येऽभिषिच्यागतेन शर्विलकेनोपसेवितश्चारुदत्तोऽग्निप्रवेशाय व्यवसितां धूतां सत्वरं सम्भाव्य संवाहकं सर्वविहारेषु कुलपतित्वे, चन्दनकं पृथिवीदण्डपालकत्वे, स्थावरकं दास्यनिर्मुक्तौ, हन्तुं ग्रहीतुं शकारं पूर्वाधिकारे, चाण्डालौ स्वजात्याधिपत्ये, चार्यभूपतिमा नियोजयति शर्विलकेन सवधूशब्दोच्चारमवगुण्ठितां वसन्तसेनां अर्धाङ्गिन्य इव निजपरिग्रहत्वे संगृह्णातीत्यानन्दपर्यवसायिकत्वेन सुजनमनोहारीदं प्रकरणं समापयति स्म कविवर्यः शूद्रकः ॥

*

मृच्छकटिकस्थपात्राणां परिचयः

– पुमांसः –

सूत्रधारः—प्रधाननटः

चारुदत्तः—ब्राह्मणसार्थवाहोदारचारित्रो नितान्तदानक्षीणार्थोऽत्र वसन्तसेनाप्रियतमः प्रधाननायकः ।

रोहसेनः—आर्यचारुदत्तस्य पुत्रः

मैत्रेयः—आर्यचारुदत्तस्य सहायो वयस्यः, विदूषकश्चात्र प्रकरणे । सुनिपुणोऽयं प्रतिवस्तुसमीक्षायां तत्त्वान्वेषणे च नितरां चतुरः

वर्धमानः—आर्यचारुदत्तस्य परिचारकः

संस्थानकः } पालकस्य राजश्यालकः शकारापराभिधेयो दयादाक्षिण्य-
शकारः } हीनश्चार्यचारुदत्तं प्रति नितान्तबद्धवैरोऽत्र प्रतिनायकः

विटः—शकारस्य परिचरः

स्थावरकः—धर्मभीरुर्यथार्थवक्ता शकारस्य दासोऽयं परिवाहकः

आर्यकः—गोष्ठाध्यक्षः, यः पालकं व्यापाद्य उज्जयिन्याश्च सिंहासनमलञ्चकार

शर्विलकः—चतुर्वेदविदः प्रतिग्राहकस्य पुत्रः कुलीनोऽयं ब्राह्मणः सुतरां चौर्यचतुरः, स्तैन्यशास्त्रेऽत्यभिमानी धैर्य-दाक्षिण्य-सौहार्दयुक्तो मदनिकायामनुरक्तः

संवाहकः } आर्यचारुदत्तस्य पूर्वपरिचारकः धनशून्यत्वे च द्यूतोपजीवी
भिक्षुः } संवृत्तः, तत्रापि निर्वेदेन शाक्यश्रमणकत्वमुपगतः

चन्दनकः }
वीरकः } अवन्तीनगर्याः प्रधानरक्षकौ 'हेड कॉन्स्टेबल'संज्ञौ

विटः—वसन्तसेनायाः परिचारकः

बन्धुलाः—गणिकादारकाः

कुम्भीलकः—वसन्तसेनाया अपरो भृत्यः

चाण्डालौ—अवन्तीनगरीस्थौ वधकर्मनियुक्तौ गोहा-आहीन्तासंज्ञौ चाण्डालौ

मथुरः—सभिको दुरोदरशालाध्यक्षः

द्यूतकरः } द्यूतचतुरौ
दर्दुरकः }

कर्णपूरकः—वसन्तसेनायाः सेवकः

अधिकरणिकः—उज्जयिन्या न्यायाधीशः

श्रेष्ठिन्—न्यायालयस्थो व्यवहारनिपुणो राजपुरुषः

कायस्थः—न्यायालयस्थो व्यवहारलेखकः

शोधनकः—न्यायालयस्थो राजपुरुषः 'बेलिफ्' संज्ञकः

—:०:—

—स्त्रियः—

धूता } आर्यचारुदत्तस्य पाणिगृहीती
वधूः }

वसन्तसेना—सुखविलाससंजुष्टा आर्यचारुदत्तस्य गुणैरनुरक्ता चारुदत्तस्याप्यतिप्रेयसी सद्गुणालंकृता गणिकाऽत्र नायिका

माता } वसन्तसेनायाः स्थविरा माता
वृद्धा }

मदनिका—वसन्तसेनायाः परिचारिका, शर्विलकस्यातिवल्लभा स्त्री, वसन्तसेनाज्ञया या शर्विलकेन सममन्ते परिणीता

रदनिका—आर्यचारुदत्तस्य गृहपरिचारिका

चेटी—वसन्तसेनाया अन्या परिचारिका

—:०:—

रङ्गेऽनुपस्थितानामत्र नामनिर्दिष्टपात्राणां परिचयः

पालकः—अवन्तीनृपः, य आर्यकेण व्यापादितः

रेभिलः—सङ्गीतवाद्यनिपुणः

सिद्धः—आर्यकस्य राज्यारोहणादिभविष्यादेष्टा

—:०:—

स्थलपरिचयः

अवन्तीनगरी तदुपनगराणि च

श्रीः

मृच्छकटिकम्

प्रथमोऽङ्कः

पर्यङ्कग्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-
रन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शंभोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥ १ ॥

मृच्छकटिकविवृतिः

शेमुषीप्रौढजीवातुर्विवृतिर्मृच्छकटिके ।
पृथ्वीधरैस्त्रिकीर्षद्भिर्गणेशो गण्यते गुरुः ॥

तथा,—

बालानां सुखबोधाय गुरूणां वचनं शुभम् ।
लिख्यते गहनेऽप्यत्र हेरम्बावनतिस्थिरैः ॥

प्रकरणं चेदम् । तस्य च लक्षणम्—'यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरं च नायकं चैव । विरचयति समुत्पाद्य तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥ चतस्रो वृत्तयः, पञ्च संधयः, अष्टरसादयः । प्रकरणतो नाटकं विहाय नृपनायकम् (?)' 'आदि'शब्दात् षड्रसादिग्रहणम् । नाटकादौ बहुप्रकारप्राकृतप्रपञ्चेषु चतस्र एव भाषाः प्रयुज्यन्ते—शौरसेन्यवन्तिकाप्राच्यामागध्यः । अपभ्रंशप्रपञ्चेषु चतस्र एव भाषाः प्रयुज्यन्ते—शकारीचाण्डालीशाबरीढक्कदेशीयाः । मृच्छकटिके तु शबरपात्राभावाच्छाबरी नास्ति । प्राकृते—'मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी । बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥' महाराष्ट्र्यादयः काव्य एव प्रयुज्यन्ते । अपभ्रंशे—'शकाराभीरचाण्डालशबरद्राविडोड्रजाः । हीना वनेचराणां च विभाषाः सप्त कीर्तिताः ॥' विविधा भाषा विभाषाः । हीनपात्रप्रयोज्यत्वाद्धीनाः । वनेचराणां चेति ढक्कभाषासंग्रहः । तत्रास्मिन्प्रकरणे प्राकृतपाठकेषु सूत्रधारो नटी रदनिका मदनिका वसन्तसेना तन्माता चेटी कर्णपूरकश्चारुदत्तब्राह्मणी शोधनकः

अपि च,—

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः ।
गौरीभुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥ २ ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः—अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण ।

श्रेष्ठी—एते एकादश शौरसेनीभाषापाठकाः । सूत्रधारोऽप्यत्र प्राकृती, 'कार्यवशात्' इति वक्ष्यते । अवन्तिभाषापाठकौ वीरकचन्दनकौ । प्राच्यभाषापाठको विदूषकः । संवाहकः शकारवसन्तसेनाचारुदत्तानां चेटकत्रितयं भिक्षुश्चारुदत्तदारकः—एते षण्मागधीपाठकाः। अपभ्रंशपाठकेषु शकारी भाषापाठको राष्ट्रियः । चाण्डालीभाषापाठकौ चाण्डालौ । ढक्कभाषापाठकौ माथुरद्यूतकरौ । तथा—शौरसेन्यवन्तिजा प्राच्या—एतासु दन्त्यसकारता । तत्रावन्तिजा रेफवती लोकोक्तिबहुला । प्राच्या स्वार्थिकककारप्राया । मागधी तालव्यशकारवती । शकारीचाण्डाल्योस्तालव्यशकारता । रेफस्य च लकारता । वकारप्राया ढक्कविभाषा । संस्कृतप्रायत्वे दन्त्यतालव्यसशकारद्वययुक्ता च । 'अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धं च शकारवचनं विदुः ॥' अपार्थं निरर्थम् । व्यर्थं विरुद्धार्थम् । यद्वा,—निश्चितानन्वयं पदजातं वाक्यजातं चापार्थकम् । व्यर्थं निरर्थकमेव । हतोपमं व्याहतोपमम् । 'शकारप्रायभाषित्वाच्छकारो राष्ट्रियः स्मृतः । एकविद्यो विटश्चान्यो हास्यकृच्च विदूषकः ॥' स्वार्थिकः ककारः सर्वत्र । द्विवचनं चतुर्थीविभक्तिश्च नास्त्येव । द्वित्वे तु बहुवचनम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परस्मैपदात्मनेपदविपर्ययः । पूर्वनिपातानियमश्च । बहुलं छन्दसो निदर्शनमप्रसिद्धच्छन्दोज्ञानार्थम्, पाठविप्लवनिरासार्थं च ॥ **पर्यङ्केत्यादि** । पर्यङ्कः पर्यस्तिका, तस्य बन्धनेन द्विगुणितो यो भुजङ्गस्तस्य संबन्धेन स्थगितं जानु यस्य । आत्मनि शरीर एवोपरतं करणमिन्द्रियं यथा स्यादेवं तत्त्वदृष्ट्यानारोपितज्ञानेन शून्येक्षणे निराकारालोचने घटितोऽत्यन्तसंबद्धो यो लयस्तत्प्रवणताविशेषस्तेन ब्रह्मणि परमे रूपे लग्न आसक्तः समाधिर्ध्यानमीशस्य वो युष्मान् रक्षतु ॥१॥ [**पात्विति** ॥ २ ॥] आर्यान्मान्यान्, मिश्रानभ्यस्तबहुशास्त्रान् । चारुदत्तपुत्ररोहसेनक्रीडनार्थं षष्ठेऽङ्के उक्तं मृच्छकटमत्रास्ति । 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२।११५)

एवमहमार्यमिश्रान्प्रणिपत्य विज्ञापयामि—यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिताः। एतत्कविः किल,—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णेन्दुमुखः सुविग्रहश्च।
द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः॥ ३॥

अपि च,—

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य।
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्ट्वा
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः॥४॥

अपि च,—

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदं वेदविदां तपोधनश्च।
परवारणबाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको बभूव॥ ५॥

अस्यां च तत्कृतौ,—

अवन्तिपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः।
गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना॥ ६॥

इति ठन्। मृदः शकटिकाऽस्मिन्निति वा बहुव्रीहिः। [**द्विरदेन्द्रेति।**] द्विजमुख्यतमः क्षत्रजातिश्रेष्ठः। 'त्रयो वर्णा द्विजातयः' इति स्मृतेः क्षत्रियेऽपि द्विजप्रयोगः॥ ३॥ [**ऋग्वेदमिति।**] वेशोऽत्र कार्त्स्न्येन वेश्यापरः; तत्र भवा विद्यमाना। अध्यात्मादित्वाट्ठक्। यद्वा,—वेशोऽग्निनिवेशाख्यो राजा तेन कृताम्। कलां चतुःषष्टिकलाप्रतिपादकं प्रबन्धम्। शर्वो महादेवः। लब्ध्वा चायुः शताब्दमग्निं प्रविष्ट इति जातकादिगणितद्वारा ज्ञात्वा। आगामिसूत्रधारवचनापेक्षया 'अग्निं प्रविष्टः' इत्यादिभूतकालप्रत्यया न विरुद्ध इति मर्मज्ञाः। अग्निप्रवेशोऽपि सर्वस्वारनामके यज्ञविशेषे, यथा शरभङ्गेण कृतस्तथा बोद्धव्यः॥ ४॥ **समरेति**। ककुदं चिह्नभूतं प्रवीणो वा। तथा चामरः—'प्रावीण्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्' इति। वारणो हस्ती ॥५॥ **अवन्तीति**। अवन्तिपुरी उज्जयिनी। 'अस्यां च तत्कृतौ, अवन्ति—'इत्या-

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।
खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अये, शून्येयमस्मत्संगीतशाला, क्व नु गताः कुशीलवा भविष्यन्ति । (विचिन्त्य) आं, ज्ञातम्;

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम् ।
मूर्खस्य दिशः शून्याः सर्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ ८ ॥

कृतं च संगीतकं मया । अनेन चिरसंगीतोपासनेन ग्रीष्मसमये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलिततारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते । तद्यावद्गृहिणीमाहूय पृच्छामि, अस्ति किंचित्प्रातराशो न वेति । एषोऽस्मि भोः, कार्यवशात्प्रयोगवशाच्च प्राकृतभाषी संवृत्तः । अविद अविद भोः ! चिरसंगीदोवासणेण सुक्खपोक्खरणालाइं विअ मे बुभुक्खाए मिलाणाइं अंगाइं । ता जाव गेहं गदुअ जाणामि, अत्थि किं पि कुडुंबिणीए उववादिदं ण वेत्ति । (परिक्रम्यावलोक्य च) एदं तं अम्हाणं गेहं, ता पविसामि । (प्रविश्यावलोक्य च) हीमाणहे,

---

दावस्तिद्वयानुषङ्गः ॥ ६ ॥ [तयोरिति ।] नयो नीतिस्तस्य प्रचारो व्यवहारस्तं नयप्रचारम् । स्वहितं व्यवहारः ॥ ७ ॥ [शून्यमिति ।] चिरशून्यमिति कर्मधारयः । चिरं दीर्घः कालो निरवधिः समयः । शून्यमभिमतकार्यरहितम् । सन्मित्रस्य हि ससहायत्वेन कार्यनिष्पत्तेः; सदा पूर्ण इव समयोऽवभासते ॥ ८ ॥ खडित्यव्यक्तानुकरणम् । संगीतकेन चक्षुषी खटखटायेते इत्यसंबद्धप्रलापेन भाविनः शकारासंबद्धभाषणस्य सूचनम् । प्रातराशः कल्यभोजनम् । कार्यवशात् प्रयोगवशाच्चेति । कार्यं बोध्यायाः स्त्रियो झटिति ज्ञानम् । यदुच्यते—'स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत्' इति सुकुमारत्वेन सुप्रयोगत्वं प्राकृतस्य । यदुक्तम्—'पुरिसा सक्कअजप्पा पाउअगुंफो वि होइ सुउमारो'[1] । तथा षष्ठेऽङ्के प्रवहणविपर्यासे वीरकचन्दनकयोः कलहे संभ्रमागतवचनसंवरणार्थं भाषाव्यत्यासाच्चन्दनकस्य पाठः

टिप्प०—1 'पुरुषाः सक्कृज्जल्पाः प्राकृतगुम्फोऽपि भवति सुकुमारः' इति च्छाया.

किं णु खु अम्हाणं गेहे अवरं विअ संविहाणअं वट्टदि । आआमितंडुलोदअप्पवाहा रच्छा, लोहकडाहपरिअत्तणकसणसारा किदविसेसआ विअ जुअदी अहिअदरं सोहदि भूमी । सिणिद्धगंधेण उद्दीविअंती विअ अधिअं बाधेदि मं बुभुक्खा । ता किं पुव्वविढत्तं णिहाणं उप्पण्णं भवे । आदु अहं ज्जेव्व बुभुक्खादो ओदाणमअं जीअलोअं पेक्खामि । णत्थि किल पादरासो अम्हाणं गेहे । पाणच्चअं बाधेदि मं बुभुक्खा । इध सव्वं णवं विअ संविहाणं वट्टदि । एक्का वण्णअं पीसेदि, अवरा सुमणाओ गुंफेदि । (विचिन्त्य) किं ण्णेदं । भोदु । कुडुंबिणिं सद्दाविअ परमत्थं जाणिस्सं । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) अज्जे ! इदो दाव । [अविद, अविद भोः ! चिरसंगीतोपासनेन शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया म्लानान्यङ्गानि । तद्यावद्गृहं गत्वा जानामि, अस्ति किमपि कुटुम्बिन्या उपपादितं न वेति । इदं तदस्माकं गृहम्, तत्प्रविशामि । आश्चर्यम् । किं नु खल्वस्माकं गृहेऽपरमिव संविधानकं वर्तते । आयामितण्डुलोदकप्रवाहा रथ्या लोहकटाहपरिवर्तनकृष्णसारा कृतविशेषकेव युवत्यधिकतरं शोभते भूमिः । स्निग्धगन्धेनोद्दीप्यमानेवाधिकं बाधते मां बुभुक्षा । तत्किं पूर्वार्जितं निधानमुत्पन्नं भवेत् । अथ-

---

संस्कृतेन । तथा पञ्चमाङ्के दुर्दिने कार्यवशाद्वसन्तसेनायाः श्लोकपाठः संस्कृतेन । चारुदत्तस्य दारिद्र्यवर्णनासूचनयोग्यप्राकृतपरिग्रहः (?) । दाहुः—'आर्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः' इति । एतत्सर्वमनेन सूचितमिति । अविद अविदेति निर्वेदे; कष्टं कष्टमित्यर्थः । 'अदृष्टाश्रुतसंप्राप्तावविदाविदभोः पदम्' इति च प्राञ्चः । मिलाणाइँ म्लानानि । हीमाणहे विस्मये । किं नु खल्वस्माकं गृहेऽन्यदिव संविधानकं वर्तते । आयामो दीर्घस्तण्डुलप्रक्षालनजलप्रवाहो यत्र तादृशी रथ्या । लोहस्य कटाहो भाजनविशेषः, तत्परिवर्तनेन मार्जनेन कृष्णसारा कृततिलका युवतिवद्भूमिरधिकं शोभते । कृष्णसारा भूमिरित्यनेन चतुर्थाङ्के भवनकोष्ठकस्य विशेषसूचनम् । सिणिद्धगंधेण स्निग्धगन्धेन । उद्दीविअंती विअ उद्दीप्यमानेव । तत्किं पूर्वार्जितं निधानं बहुसंख्यं धनमुत्पन्नं भवेत् । आदु अथवेत्यर्थः । अहमेव बुभुक्षातोऽन्नमयम् । पाठान्तरे ओदनमयम् । जीवलोकं संसारं पश्यामि । नास्ति किल प्रातराशोऽस्माकं गृहे । प्राणाधिकं प्राणेष्वधिकं यथा स्यादेवम् ।

वाहमेव बुभुक्षात ओदनमयं जीवलोकं पश्यामि । नास्ति किल प्रातराशोऽस्माकं गृहे । प्राणाधिकं बाधते मां बुभुक्षा । इह सर्वं नवमिव संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसो ग्रथ्नाति । किंन्विदम् । भवतु, कुटुम्बिनीं शब्दाप्य परमार्थं ज्ञास्यामि । आर्ये ! इतस्तावत् ।]

नटी—(प्रविश्य ।) अज्ज ! इअं म्हि । [आर्य ! इयमस्मि ।]

सूत्रधारः—अज्जे ! साअदं दे । [आर्ये ! स्वागतं ते ।]

नटी—आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठीअदु त्ति । [आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति ।]

सूत्रधारः—अज्जे ! ('चिरसंगीदोवासणेण' इत्यादि पठित्वा ।) अत्थि किं पि अम्हाणं गेहे असिदव्वं ण वेत्ति । [आर्ये ! अस्ति किमप्यस्माकं गेहेऽशितव्यं न वेति ।]

नटी—अज्ज ! सव्वं अत्थि । [आर्य ! सर्वमस्ति ।]

सूत्रधारः—किं किं अत्थि ? । [किं किमस्ति ? ।]

नटी—तं जधा—गुडोदणं घिअं दहीं तंडुलाइं, अज्जेण अत्तव्वं रसाअणं सव्वं अत्थि त्ति । एवं ते देवा आसासेंतु [तद्यथा—गुडौदनं घृतं दधि तण्डुलाः, आर्येणात्तव्यं रसायनं सर्वमस्तीति । एवं तव देवा आशासन्ताम् ।]

सूत्रधारः—किं अम्हाणं गेहे सव्वं अत्थि ? आदु परिहससि ? । [किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति ? अथवा परिहससि ? ।]

मं माम् । बुभुक्षा बाधते । इह सर्वं नवं संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं कस्तूर्यादिकं समालम्भनं पिनष्टि । अपरा सुमनसः पुष्पाणि ग्रथ्नाति । इत्यनेनापि कोष्ठकस्यैव सूचनम् ॥ असिदव्वं अन्नरूपं द्रव्यम् । घिअं घृतम् । अत्तव्वं रसाअणमिति प्रायेणात्तव्यं रसायनमस्तीत्येवं तव देवा आशासन्तामिति संदिग्धवाक्योपन्यासः ॥

नटी—(स्वगतम्) परिहसिस्सं दाव । (प्रकाशम्) अज्ज ! अत्थि आवणे । [परिहसिष्यामि तावत् । आर्य ! अस्त्यापणे ।]

सूत्रधारः—(सक्रोधम्) आः, अणज्जे ! एव्वं ते आसा छिज्जिस्सदि । अभावं अ गमिस्ससि । जं दाणिं अहं वरंडलंबुओ विअ दूरं उक्खिविअ पाडिदो । [आः अनार्ये ! एवं तवाशा छेत्स्यति । अभावं च गमिष्यसि । यदिदानीमहं वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्क्षिप्य पातितः ।]

नटी—मरिसेदु मरिसेदु अज्जो, परिहासो [1]खु एसो । [मर्षतु मर्षत्वार्यः, परिहासः खल्वेषः ।]

सूत्रधारः—ता किं उण इमं णवं विअ संविहाणअं वट्टदि ? । एक्का वण्णअं पीसेदि, अवरा सुमणाओ गुंफेदि, इअं अ पंचवण्णकुसुमोवहारसोहिदा भूमी । [तत्किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं वर्तते ? । एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसो गुम्फति, इयं च पञ्चवर्णकुसुमोपहारशोभिता भूमिः ।]

नटी—अज्ज उववासो गहिदो । [आर्योपवासो गृहीतः ।]

सूत्रधारः—किंणामधेओ अअं उववासो ? । [किंनामधेयोऽयमुपवासः ? ।]

आर्य ! अस्त्यापणे वणिग्वीथ्याम् ॥ एवं तवाशा छेत्स्यति । 'अभावं च गमिष्यसि' इत्यनेन वसन्तसेनायाः प्रवहणविपर्यासमोट्टनयोः सूचनम् ॥ वरण्डो दीर्घकाष्ठं तस्य लम्बुकस्तत्प्रान्तनिबद्धो मृत्तिकास्थूणः, स हि द्रोण्यां पानीयोद्धारे दूरमुत्थाप्याधः पात्यते । केचिदाहुः—वरण्ड इष्टकागृह उन्नतीभूतो दीर्घो भित्तिप्रदेशस्तत्र लम्बुकोऽवयवभूत इष्टकासंघः । सोऽपि हि संयोजनार्थं दूरमुत्थाप्यते । अनन्तरं निपतत्यपीति ॥ मर्षतु मर्षत्वार्यः । परिहासः खल्वेषः ॥ उपवासः, उपवासरूपं व्रतमित्यर्थः । अधिकरणघञन्तोऽयम् ॥ अहिरूअवदी णाम अभिरूपपतिर्नाम ॥

पाठा०-१ खु मए कदो.

नटी—अहिरूअवदी णाम । [अभिरूपपतिर्नाम ।]

सूत्रधारः—अज्जे ! इहलोइओ आदु पारलोइओ ? । [आर्ये ! इहलौकिकोऽथवा पारलौकिकः ? ।]

नटी—अज्ज ! पारलोइओ । [आर्य ! पारलौकिकः ।]

सूत्रधारः—(सरोषम् ।) पेक्खंतु पेक्खंतु अज्जमिस्सा, ममकेरकेण भत्तपरिव्वएण पारलोइओ भत्ता अण्णेसीअदि । [प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्तामार्यमिश्राः, ! मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको भर्तान्विष्यते ।]

नटी—अज्ज ! पसीद पसीद । तुमं ज्जेव्व जम्मंतरे वि भविस्ससि त्ति उववसिदम्हि । [आर्य ! प्रसीद प्रसीद । त्वमेव जन्मान्तरेऽपि भविष्यसीत्युपोषिताऽस्मि ।]

सूत्रधारः—अध अअं उववासो केण दे उवदिट्ठो ? । [अथायमुपवासः केन तवोपदिष्टः ?]

नटी—अज्जस्स ज्जेव्व पिअवअस्सेण जुण्णवुड्ढेण । [आर्यस्यैव प्रियवयस्येन जूर्णवृद्धेन ।]

सूत्रधारः—(सकोपम् ।) आः दासीए उत्ता जुण्णवुड्ढा, कदा णु हु तुमं कुविदेण रण्णा पालएण णववहूकेसहत्थं विअ ससुअंधं कप्पिज्जंतं पेक्खिस्सं । [आः दास्याःपुत्र जूर्णवृद्ध ! कदा नु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशहस्तमिव ससुगन्धं छेद्यमानं प्रेक्षिष्ये ।]

'पारलौकिक' इत्यनेन पालकव्युदासेन नायकान्तरलाभसूचनम् ॥ ममकेरकेण मदीयेन । भत्तपरिव्वएण भक्तपरिव्ययेन, ओदनव्ययेनेत्यर्थः । यद्वा,—भर्तृपरित्यागेन । पारलौकिको भर्ताऽन्विष्यते ॥ त्वमेव जन्मान्तरे भविष्यसीति ॥ अयमुपवासः केन तवोपदिष्टः ? ॥ आर्यस्यैव प्रियवयस्येन जूर्णवृद्धेन । 'आः' आक्षेपे । छयं आदुत्या आकारान्तादेशे कृते जूर्णवृद्धा इति । एवं च 'दूआ तीआ' इत्यादौ च बोद्धव्यम् । कुपितेन राज्ञा पालकेन । कप्पिज्जंतं कल्प्यमानं

नटी—पसीददु अज्जो। अज्जस्स ज्जेव्व पारलोइओ अअं उववासो अणुचिट्ठीअदि। (इति पादयोः पतति।) [प्रसीदत्वार्यः। आर्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासः अनुष्ठीयते।]

सूत्रधारः—अज्जे! उट्ठेहि। कधेहि एत्थ उववासे केण कज्जं? । [आर्ये! उत्तिष्ठ। कथयात्रोपवासे केन कार्यम्?।]

नटी—अम्हारिसजणजोग्गेण बम्हणेण उवणिमंतिदेण। [अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेनोपनिमन्त्रितेन।]

सूत्रधारः—अदो गच्छदु अज्जा। अहं पि अम्हारिसजणजोग्गं बम्हणं उवणिमंतेमि। [अतो गच्छत्वार्या। अहमप्यस्मादृशजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि।]

नटी—जं अज्जो आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।) [यदार्य आज्ञापयति।]

सूत्रधारः—(परिक्रम्य।) हीमाणहे, ता कधं मए एव्वं सुसमिद्धाए उज्जइणीए अम्हारिसजणजोग्गो बम्हणो अण्णेसिदव्वो? । (विलोक्य।) एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इदो ज्जेव्व आअच्छदि। भोदु, पुच्छिस्सं दाव। अज्ज मित्तेअ! अम्हाणं गेहे असिदुं अग्गणी

छेद्यमानम्। वधूपक्षे–कल्प्यमानं संसज्यमानम्। कदा नु खलु त्वां प्रेक्षिष्ये। नववधूकेशहस्तमिव वासितं सुगन्धम्। 'वज्झंतं' इति पाठे वध्यमानम्। अनेन संहाराङ्के चारुदत्तनिग्रहसूचनम्॥ प्रसीदत्वार्यः; आर्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासः। उट्ठेहि उत्तिष्ठ। कधेहि कथय। एत्थ उववासे अत्रोपवासे। केन कार्यम्॥ अम्हारिसजणजोग्गेण अस्मत्सदृशब्राह्मणेन। उवणिमंतिदेण आ(उपनि)मन्त्रितेन॥ अतो गच्छत्वार्या। अहमप्युपनिमन्त्रयामि॥ आणवेदि आज्ञापयति॥ ता तस्मात्। कधं कथम्। मए मया। ईदृश्यामुज्जयिन्यां समृद्धायामस्मत्सदृशो ब्राह्मणोऽन्वेषितव्यः?। कोऽर्थः?। यद्वा,–दुःस्थिता भवन्ति ब्राह्मणास्तदा चारणादीनामपि गृहे कुर्वन्ति भोजनम्। एष चारुदत्तस्य मित्रं

भोदु अज्जो । [आश्चर्यम्, तस्मात्कथं मयैवं सुसमृद्धायामुज्जयिन्यामस्मादृशजनयोग्यो ब्राह्मणोऽन्वेषितव्यः ? । एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एवागच्छति । भवतु, प्रक्ष्यामि तावत् । अद्य मैत्रेय ! अस्माकं गृहेऽशितुमग्रणीर्भवत्वार्यः ।]

(नेपथ्ये)

भो ! अण्णं बम्हणं उवणिमंतेदु भवं; वावुडो दाणिं अहं । [भोः ! अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान्; व्यापृत इदानीमहम् ।]

सूत्रधारः—अज्ज ! संपण्णं भोअणं णीसवत्तं च । अवि अ दक्खिणा वि दे भविस्सदि । [आर्य ! संपन्नं भोजनं निःसपत्नं च । अपि च दक्षिणापि ते भविष्यति ।]

(पुनर्नेपथ्ये)

भो, जधा दाणिं पढमं ज्जेव्व पच्चादिट्ठोसि, ता को दाणिं दे णिब्बंधो पदे पदे मं अणुबंधेदुं ? । [भोः, यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि, तत्क इदानीं ते निर्बन्धः पदे पदे मामनुरोद्धुम् ? ।]

मैत्रेयः । इदो जेव्व इत एव । आगच्छति । भवतु, इममुपनिमन्त्रयिष्ये । अद्य मैत्रेय ! अस्माकं गृहे भोक्तुम् । अग्गणी अग्रणीः । प्रष्ठोऽग्रगामीति यावत् । 'अधिदी भोदु' इत्यपि पाठः । तत्रातिथिर्भवत्वित्यर्थः । भो ! अण्णं अन्यम् । बम्हणं ब्राह्मणम् । उवणिमंतेदु उपनिमन्त्रयतु भवान् । वावुडो व्यापृतः । अहमिदानीं कार्यान्तरव्यासक्तः । दाणिं इदानीम् ॥ संपन्नं मृष्टम् । णीसवत्तं च । पितृणां समुत्सृष्टं घृतादिसहिततण्डुलपूर्णपात्रम् । 'निःस्राव' इति यस्य प्रसिद्धिः । 'णीसवत्तं निःसपत्नम् । विपक्षस्यापरस्याभावात्' इति केचित् । अपि च दक्षिणापि ते भविष्यति । एकः 'अपिः' सभावनायाम्, अपरः समुच्चये । भो ! दाणिं पच्चादिट्ठोसि इदानीं प्रत्यादिष्टोऽसि । को दाणिं क इदानीम् । दे णिब्बंधो ते निर्बन्धः ? । मं माम् । पदे पदे अणुबंधेदुं अनुरोद्धुम् ॥ पच्चादिट्ठो म्हि प्रत्यादिष्टोऽस्मि । एदिणा अनेन । भोदु भवतु । अण्णं अन्यम् । बम्हणं ब्राह्मणम् । उवणिमंतेमि उपनिमन्त्रयिष्ये ॥ प्रस्तावनेत्यामुखसंधिपर्यायः । यदुक्तम्—'सूत्रधारेण सहिताः

सूत्रधारः—पच्चादिट्ठो म्हि एदिणा । भोदु, अण्णं बम्हणं उवणिमंतेमि । (इति निष्क्रान्तः) [प्रत्यादिष्टोऽस्म्येतेन । भवतु, अन्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।]

इत्यामुखम् ।

(प्रविश्य प्रावारहस्तः)

मैत्रेयः—('**अण्णं बम्हणं**' इति पूर्वोक्तं पठित्वा) अधवा, मए वि मित्तेएण परस्स आमंतणआइं पक्खिदव्वाइं । हा अवत्थे ! तुलीअसि । जो णाम अहं तत्थभवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्तं पअत्तसिद्धेहिं उग्गारसुरहिगंधेहिं मोदएहिं ज्जेव्व आसिदो अब्भंतरचदुस्सालअदुए उवविट्ठो मल्लकसदपरिवुदो चित्तअरो विअ अंगुलीहिं छिविअ छिविअ अवणेमि । णअरचत्तरवुसहो विअ रोमंथाअमाणो चिट्ठामि, सो दाणिं अहं तस्स दलिद्ददाए जहिं तहिं चरिअ गेहपारावदो विअ आवासणिमित्तं इध आअच्छामि । एसो अज्जचारुदत्तस्स पिअवअस्सेण जुण्णवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स उवणेदव्वो त्ति । ता जाव अज्जचारुदत्तं

संलापं यत्र कुर्वते । नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ॥ आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ॥' प्रावारः प्रच्छदपटः । अथवा मयापि मैत्रेयेण परस्य । आमंतणाइं आमन्त्रणकानि । पच्छिदव्वाइं समीहितव्यानि । यो नामाहं तत्रभवतश्चारुदत्तस्य समृद्ध्याहोरात्रं प्रयत्नसिद्धैरुद्गारसुरभिगन्धिभिर्मोदकैरेवाशितस्तृप्तः । मल्लकशतपरिवृतः । मल्लकः पात्रविशेषः पत्रपुटो वा । 'दोना' इति प्रसिद्धो विदूषकपक्षे । चित्रकरपक्षे वर्णिकापात्रं मल्लकः । अभ्यन्तरचतुःशालकद्वारे उपविष्टः, चित्रकर इव छिविअ छिविअ स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाङ्गुल्यग्रैरपनयामि न भक्षयामि, अत्यन्तं तृप्तत्वादित्यर्थः । चित्रकरोऽप्यङ्गुलीसंस्थितलेखनिकया

पेक्खामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एसो अज्जचारुदत्तो सिद्धीकिद-देवकज्जो गिहदेवदाणं बलिं हरेतो इदो जेव्व आअच्छदि । [अथवा मयापि मैत्रेयेण परस्यामन्त्रणकानि समीहितव्यानि । हा अवस्थे ! तुलयसि । यो नामाहं तत्रभवतश्चारुदत्तस्य ऋद्ध्याऽहोरात्रं प्रयत्नसिद्धैरुद्गारसुरभि-गन्धिभिर्मोदकैरेवाशितोऽभ्यन्तरचतुःशालकद्वार उपविष्टो मल्लकशतपरिवृत-श्चित्रकर इवाङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वापनयामि । नगरचत्वरवृषभ इव रोम-न्थायमानस्तिष्ठामि, स इदानीमहं तस्य दरिद्रतया यत्र तत्र चरित्वा गृहपा-रावत इवावासनिमित्तमत्रागच्छामि । एष चार्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन जूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्यचा-रुदत्तस्योपनेतव्य इति । तद्यावदार्यचारुदत्तं पश्यामि । एष आर्यचारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यो गृहदेवतानां बलिं हरन्नित एवागच्छति ।]

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टश्चारुदत्तो रदनिका च)

चारुदत्तः—(ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं निःश्वस्य च)

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।
तास्वेव संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु
बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥ ९ ॥

(इति मन्दं मन्दं परिक्रम्योपविशति)

वर्णिकाभाण्डं स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽपनयति विक्षिपति । अन्यथा वर्णिकाबिन्दुपातः स्यादिति । नवबद्धवृषभ इव रोमन्थायमानस्तिष्ठामि । 'आपणे नगरचत्वरवृषभ इव' इति पाठान्तरेऽपि व्याख्या । दाणिं इदानीम् । दलिद्दाए दरिद्रतया । यत्र कुत्रापि चरित्वा गृहपारावत इवावासनिमित्तं शयनार्थमत्रागच्छामि । एसो एषः । जूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितोऽनुप्रेषितः प्रावारकः । सिद्धीकिददेवकज्जस्स निष्पा-दितदेवकार्यस्य । पाठान्तरे तु—षष्ठीव्रतकृतदेवकार्यस्येत्यर्थः । आर्यचारुदत्त-स्योपनेतव्यः तद्यावत्पश्यामि । गृहदेवतानां बलिं हरन्नित एवाभिगच्छति । बलिं पूजाम् ॥ **यासामिति** । कीटमुखास्वादितो बीजाञ्जलिः पतति । विरूढा उप-

विदूषकः—एसो अज्जचारुदत्तो। ता जाव संपदं उवसप्पामि। (उपसृत्य) सोत्थि भवदे। वड्ढदु भवं। [एष आर्यचारुदत्तः। तद्यावत्सांप्रतमुपसर्पामि। स्वस्ति भवते। वर्धतां भवान्।]

चारुदत्तः—अये! सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः। सखे! स्वागतम्। आस्यताम्।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि। (उपविश्य) भो वअस्स! एसो दे पिअवअस्सेण जुण्णवुड्ढेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उवणेदव्वो त्ति। (समर्पयति) [यद्भवानाज्ञापयति। भो वयस्य! एष ते प्रियवयस्येन जूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्य त्वयोपनेतव्य इति।]

(चारुदत्तो गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः)

विदूषकः—भो! किं इदं चिंतीअदि? [भोः, किमिदं चिन्त्यते?]

चारुदत्तः—वयस्य!

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्।
सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति॥

विदूषकः—भो वअस्स! मरणादो दालिद्दादो वा कदरं दे रोअदि? [भो वयस्य! मरणाद्दारिद्र्याद्वा कतरत्ते रोचते?]

चितास्तृणाङ्कुरा यासु॥ ९॥ स्वस्ति भवते। वर्धतां भवान्॥ किमिदं चिन्त्यते?॥ सुखमित्यादि। दुःखान्यनुभूय सुखं शोभते, न तु सुखमनुभूय दुःखमिति तात्पर्यम्। स मृत एव जीवति। शरीरेण धृतः शरीरेण वेष्टितः, चर्मभस्त्रावदित्यर्थः॥ १०॥ मरणादो मरणात्। दालिद्दादो दारिद्र्यात्। कदरं

चारुदत्तः—वयस्य !

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! अलं संतप्पिदेण । पणइजणसंकामिदविहवस्स सुरजणपीदसेसस्स पडिवच्चंदस्स विअ परिक्खओ वि दे अहिअदरं रमणीओ । [भो वयस्य ! अलं संतप्तेन । प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य सुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! न ममार्थान्प्रति दैन्यम् । पश्य,—

एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं
क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।
संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः
कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! एदे खु दासीए पुत्ता अत्थकल्लवत्ता वरडाभीदा विअ गोवालदारआ अरण्णे जहिं जहिं ण खज्जंति तहिं तहिं गच्छंति । [भो वयस्य ! एते खलु दास्याःपुत्रा अर्थकल्यवर्ता वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति ।

चारुदत्तः—वयस्य !

कतरत् । रोचते प्रीतम् ॥ **दारिद्र्यादिति** । अल्पसमयदुःखदत्वान्मरणमल्पक्लेशम् । बहुसमयव्यापित्वादाकाङ्क्षितापगमाद्दारिद्र्यमनन्तकदुःखम् ॥ ११ ॥ संतप्पिदेण संतप्तेन । प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य सुरजनपीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः । यद्यसद्व्ययेनार्थाः स्वदोषेण नाश्यन्ते तदा संतापः क्रियते, तव तु न तथेति भावः । प्रणयी जनः स्निग्धबान्धवोऽर्थी च ॥ **एतदिति** । क्षीणार्थमिति कृत्वाऽस्मद्गृहमतिथयः संत्यजन्ति । एतन्मां दहति । कालात्यये मदसमयापगमे धनलाभसमयापगमे च ॥ १२ ॥ एदे खु एते खलु । दासीपुत्रा अर्थरूपप्रातराशाः । वरटा 'वीरणी' इति ख्याता । तत्त्रस्ताः । अरण्ये गोपालपुत्रका इव यत्र यत्र न खाद्यन्त उपभुज्यन्ते तत्र तत्र

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥ १३ ॥

अपि च,—

दारिद्र्याद्ध्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥१४॥

विदूषकः—भो वअस्स ! तं ज्जेव अत्थकल्लवत्तअं सुमरिअ अलं संतप्पिदेण । [भो वयस्य तमेवार्थकल्यवर्तं स्मृत्वालं संतापितेन ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! दारिद्र्यं हि पुरुषस्य,—

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं
जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

यान्ति । **सत्यमिति** । विभवनाशकृता मम चिन्ता नास्ति । कथमित्यत आह— भाग्यक्रमेण लब्धव्यक्रमेण धनानि भवन्ति । तर्हि चिन्ता कुत इत्यत आह—एतत्तु मां दहति यन्नष्टधनाश्रयस्य मम सौहृदादपि मैत्रीतोऽपि जनाः शिथिलीभवन्ति । अर्थशून्येन समं प्रयोजनाभावान्मैत्रीमपि न केऽपि कुर्वते ॥ १३ ॥ **दारिद्र्यादिति** । लज्जां गच्छति, अकाङ्क्षितासामर्थ्यात् यदा लज्जा गता तदा तेजसः प्रभ्रष्टो भवति, यावत्तावत्कारणात् । तेजःशून्यः परिभूयते, भयाभावात् । परिभवान्निर्वेदं गच्छति, मानम्लानेः । ततः शुचमेति, वृथा जीवनमिति । ततस्त्यज्यते बुद्ध्या । निर्बुद्धिः क्षयं गच्छति । तदुक्तम् (गी० २।६३)—'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इति । अत एव सर्वासामापदां स्थानमित्युपसंहरति ॥ १४ ॥ कल्लवत्तअं प्रातराशः । एतद्रूपत्वे चार्थस्य तावद्रूपद्रव्यत्वाज्जनान्तरानवगाहितत्वाच्च तद्विस्मृत्य धर्मचित्ताः साधवो भवन्तीत्याशयः ॥ **निवास इति** । चिन्ताया

पाठा०—१ तत्परिगतः. २ शोकविहतो.

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात्परिभवो
हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च ॥ १५ ॥

तद्वयस्य ! कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः। गच्छ, त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—ण गमिस्सं । [न गमिष्यामि ।]

चारुदत्तः—किमर्थम् ? ।

विदूषकः—जदो एव्वं पूइज्जंता वि देवणा ण दे पसीदंति, ता को गुणो देवेसु अच्चिदेसु ? । [यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति, तत्को गुणो देवेष्वर्चितेषु ? ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! मा मैवम्, गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः;

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः ।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ? ॥ १६ ॥

तद्गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—भो ! ण गमिस्सं; अण्णो को वि पउंजीअदु । मम उण बम्हणस्स सव्वं ज्जेव्व विपरीदं परिणमदि । आदंसगदा विअ छाआ वामादो दक्खिणा दक्खिणादो वामा । अण्णं च एदाए पदोसवेलाए इध राअमग्गे गणिआ विडा चेडा राअवल्लहा अ पुरिसा संचरंति । ता

निवासः 'कथं मम निर्वाहः स्यात् ?' इत्येवंरूपायाः । परस्य परिभव इति षष्ठीसमासः, कर्मधारयो वा । एतच्चाविश्वसनीयतया निर्धनानां ज्ञेयम् । जुगुप्सा मित्राणामिति; प्रत्युपकारासमर्थत्वात् । स्वजनानां बन्धूनाम्, जनानामन्येषामुदासीनानाम् । करणं कृतिः । कर्तरि करणे वा ल्युट् । भवति चेति चकारो हेतौ । वनगमने कलत्रपरिभवो हेतुः ॥ १५ ॥ न गमिष्यामि ॥ एवं पूज्यमाना अपि देवाः न फलं दर्शयन्ति, तत्को गुणोऽर्चितेषु देवेषु ? ॥ नित्योऽयं विधिः; अकरणे प्रत्यवायात् । **तपसेति** । तुष्यन्ति परलोकमुत्कृष्टं प्रयच्छन्ति । यतः श्राद्धकृदतिथिप्रियो गृहस्थोऽपि मुच्यत इति भावः ॥ १६ ॥

मंडूअलुद्धस्स कालसप्पस्स मूसिओ विअ अहिमुहावत्थिदो वज्झो दाणिं भविस्सं । तुमं इध उवविट्ठो किं करिस्ससि ? । [भोः ! न गमिष्यामि; अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमति । आदर्शगतेव छाया वामतो दक्षिणो दक्षिणतो वामा । अन्यच्चैतस्यां प्रदोष-वेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाश्चेटा राजवल्लभाश्च पुरुषाः संचरन्ति । तस्मान्मण्डूकलुब्धस्य कालसर्पस्य मूषिक इवाभिमुखापतितो वध्य इदानीं भविष्यामि । त्वमिह उपविष्टः किं करिष्यसि ? ।]

चारुदत्तः—भवतु, तिष्ठ तावत्; अहं समाधिं निर्वर्तयामि ।

(नेपथ्ये)

तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ ।

(ततः प्रविशति विटशकारचेटैरनुगम्यमाना वसन्तसेना)

विटः—वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ,

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या
नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्ती ।
उद्विग्नचञ्चलकटाक्षविसृष्टदृष्टि-
र्व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥ १७ ॥

अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम सर्वमेव विपरीतमुपनमति । आदर्शगता छायेव । आदर्शस्थप्रतिबिम्बे वामो भागो दक्षिणे दृश्यते, दक्षिणश्च वाम इति वस्तुगतिः । अन्यच्चैतस्यां प्रदोषवेलायामत्र राजमार्गे गणिका विटाश्चेटा राजवल्लभाः संवसन्ति । एतेन विटादीनां प्रवेशं सूचयति । 'नासूचितस्य प्रवेशः' इति । मण्डूकलुब्धस्येव कालसर्पस्य मुखापतितो मूषिक इव वध्यो भविष्यामि ॥ **किं त्वमिति** । विशदौ संचरणलाघवगुणान्वितौ, पटू इति यावत् । उद्विग्नचञ्चलकटाक्षरूपेण विसृष्टा दृष्टिर्यया सा तथा । अनुसारोऽनुगमनम् । व्याधेन यदनुगमनं तेन त्रस्ता मृगीव ॥ १७ ॥

शकारः—च्यिश्ट वशंतशेणिए ! च्यिश्ट,

किं याशि धावशि पलाअशि पक्खलंती
वाशू ! पशीद ण मलिस्सशि च्यिश्ट दाव ।
कामेण दज्झदि हु मे हडके तवश्शी
अंगाललाशिपडिदे विअ मंशखंडे ॥ १८ ॥

[तिष्ठ वसन्तसेनिके ! तिष्ठ,

किं यासि धावसि पलायसे प्रस्खलन्ती
वासु ! प्रसीद न मरिष्यसि तिष्ठ तावत् ।
कामेन दह्यते खलु मे हृदयं तपस्वि
अङ्गारराशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥

चेटः—अज्जुके ! चिट्ठ, चिट्ठ,

उत्ताशिता गच्छशि अंतिका मे शंपुण्णपच्छा विअ गिम्हमोरी ।
ओवग्गदी शामिअभश्टके मे वण्णे गडे कुक्कडशावके व्व ॥ १९ ॥

[आर्ये ! तिष्ठ तिष्ठ,

उत्त्रासिता गच्छस्यन्तिकान्मम संपूर्णपक्षेव ग्रीष्ममयूरी ।
अववल्गति स्वामिभट्टारको मम वने गतः कुक्कुटशावक इव ॥]

शकारभाषायां चवर्गशिरस्थितोऽन्तस्थो यकारो लेख्यः । 'पूस्पृष्टा तालव्य' इति वचनात् । स च संयोगः प्रयत्नलाघवात्पूर्वस्य गुरुत्वं न करोति । च्यिश्ठ तिष्ठ । **किं याशीत्यादि** । वसन्ततिलकाच्छन्दसा श्लोकः । प्रस्खलन्ती । प्रस्खलनं निम्नोन्नतादौ गतिविघटनम् । 'बाला स्याद्वासूः' इत्यमरः । न म्रियसे । तिष्ठ तावत् । हडके हृदयम् । तवश्शी वराकः । अङ्गारराशिपतितं मांसखण्डमिव कामेन दह्यते ॥ १८ ॥ अज्जुके गणिके । **उत्ताशितेत्यादि** । उपजातिच्छन्दसा श्लोकः । उत्त्रासिता गच्छस्यन्तिकान्मम । यद्वा,-अत्तिका ज्येष्ठा मे भगिनी । 'अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा' इत्यमरः । संपूर्णपक्षेव ग्रीष्ममयूरी । ओवग्गदी अववल्गति, ससंभ्रममागच्छतीत्यर्थः । शामिअभश्टके स्वामिभट्टारकः । वने गतः कुक्कुटशावक इव । गडे इति प्रथमान्तस्यैकारान्तत्वम् ।

विटः—वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ,

किं यासि बालकदलीव विकम्पमाना
रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती ।
रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमुत्सृजन्ती
टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ॥ २० ॥

शकारः—च्चिश्ट वशंतशेणिए ! च्चिश्ट,

मम मअणमणंगं मम्मथं वड्ढअंती
णिशि अ शअणके मे णिद्दअं आक्खिवंती ।
पशलशि भअभीदा पक्खलंती खलंती
मम वशमणुजादा लावणश्शेव कुंती ॥ २१ ॥

[तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ,—

मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्धयन्ती
निशि च शयनके मम निद्रामाक्षिपन्ती ।
प्रसरसि भयभीता प्रस्खलन्ती स्खलन्ती
मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती ॥]

'गतमृतकृतानां डः' इति डः ॥ १९ ॥ **किं यासीति** । 'टङ्कः पाषाणदारणः' इत्यमरः । विदारणक्षणे हि निर्मला दीप्तिः प्रसरतीति । कुड्मलं कलिका । मनःशिलगुहेति । महाभारते 'मनःशिल'शब्दोऽपि दृश्यत इति तथा प्रयुक्तः । 'मनःशिला तु कुनटी' इत्यमरः ॥ २० ॥ **मम मअणेत्यादि** । मालिनीच्छन्दसा श्लोकः । मम मदनमनङ्गं मन्मथं वर्धयन्ती निशि च शयनके मम निद्रामाक्षिपन्ती । प्रसरसि प्रगच्छसि । 'प्रस्खरसि दात्यूहवद्विरौषि' इति केचित् । भयभीता प्रस्खलन्ती स्खलन्ती मम वशमनुयाता रावणस्येव कुन्ती । भयभीतेति । 'भय'-शब्दोऽयमपार्थकः । 'मदनमनङ्गम्' इत्यादि पुनरुक्तम् । 'रावणस्येव कुन्ती' इति हतोपमम् । तथा चोक्तम्—'आगमलिङ्गविहीनं देशकलान्यायविपरीतम् ।

विटः—वसन्तसेने !

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।
वेगादहं प्रविसृतः पवनं न रुन्ध्यां
त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि ! न मे प्रयत्नः ॥ २२ ॥

शकारः—भावे भावे !

एशा णाणकमूशिकामकशिका मच्छाशिका लाशिका
णिण्णाशा कुलणाशिका अवशिका कामस्स मंजूशिका ।
एशा वेशवहू शुवेशणिलआ वेशंगणा वेशिआ
एशे शे दशणामके मयि कले अज्जावि मं णेच्छदि ॥ २३ ॥

[भाव भाव !
एषा नाणकमोषिकामकशिका मत्स्याशिका लासिका
निर्नासा कुलनाशिका अवशिका कामस्य मञ्जूषिका ।
एषा वेशवधूः सुवेशनिलया वेशाङ्गना वेशिका
एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतान्यद्यापि मां नेच्छति ॥]

व्यर्थैकार्थमपार्थं भवति हि वचनं शकारस्य ॥' इति ॥ २१ ॥ विशेषयन्ती अतिशयाना । व्याली सर्पी । प्रविसृतः प्रचलितः । वातं न निरुणध्मि, अपि तु रुणध्म्येव । नकारः काकौ ॥ २२ ॥ 'भावो विद्वान्' इत्यमरः ॥ **एशा णाणकेत्यादि** । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दसा श्लोकः । एषा । नाणं शिवाङ्कं टङ्कादिवित्तं तस्य मोषणशीलः कामो यस्य तस्य कशिका चर्मकाष्ठिका । चौराणां किंचित्तया चोपकरणं भवति । तदत्र कशोक्ता । कशा चाश्वताडनी । चर्मसड्डिकोच्यते । मच्छाशिका मत्स्यभक्षिका । 'मच्छं शुष्कमांसम्' इत्येके । लाशिका नर्तकी । णिण्णाशा निम्ननासा । कुलणाशिका कुलं वंशस्तन्नाशयति पातित्यजननात् । 'णीशाशा' इति पाठे निःस्वानामाशा (?) । कुलनाशिकेत्यर्थः । अवशिकाऽनायत्ता दानेनापि कस्याप्यायत्ता न भवति । कामस्य मञ्जूषिका पात्रविशेषः । कन्दर्पभाजनमिव, वर्तुलीभूतः काम इवेत्यर्थः । एषा वेशवधूः ।

पाठा०—१ निरुन्ध्यां.

विटः—

प्रसरसि भयविक्लवा किमर्थं प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वा ।
विटजननखघट्टितेव वीणाजलधरगर्जितभीतसारसीव ॥ २४ ॥

शकारः—

झाणज्झणंतबहुभूशणशद्दमिश्शं
किं दोव्वदी विअ पलाअशि लामभीदा ? ।
एशे हलामि शहश त्ति जधा हणूमे
विश्शावशुश्श बहिणिं विअ तं शुभद्दं ॥ २५ ॥

[झणज्झणमिति बहुभूषणशब्दमिश्रं किं द्रौपदीव पलायसे रामभीता ? ।
एष हरामि सहसेति यथा हनूमान्विश्वावसोर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् ॥]

चेटः—

लामेहि अ लाअवल्लहं तो क्खाहिशि मच्छमंशकं ।
एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणआ मडअं ण शेवंदि ॥ २६ ॥

[रमय च राजवल्लभं ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् ।
एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां श्वानो मृतकं न सेवन्ते ॥]

'वेशो वेश्याजनाश्रयः' इत्यमरः । सुवेशनिलया शोभनानां वेशानामलंकाराणां निलय आश्रयो यस्यां सा । वेशाङ्गना वेशोऽस्यास्तीति वेशिका । एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि । अद्यापि मां नेच्छति । यदि देवताया अष्टौ दश द्वादश वा नामानि पठ्यन्ते तदा सा प्रसन्ना भवति; इयं त्वेतावतापि न प्रसन्नेति भावः । अत्र पूर्वार्धोत्तरार्धयोः एषैषेति पुनरुक्तम्, न्यूनमधिकं वा कृतम् । दशेति व्यर्थम् ॥ २३ ॥ **प्रसरसीत्यादि** । प्रचलिताभ्यां कुण्डलाभ्यां गण्डयोर्घृष्टं पार्श्वं यस्याः सा । अत एव विटनखपरिमृष्टवीणातुल्या । मनोहरत्वाच्छब्दवत्त्वाद्वा वीणातुल्यत्वम् । विटसदृशौ कुण्डलौ ॥ २४ ॥ **झाणज्झणंतेति** । वसन्ततिलकं छन्दः । झाणज्झणंतेत्यव्यक्तानुकरणम् । अव्यक्तशब्दविशेषयुक्तबहुभूषणशब्देन मिश्रं यथा स्यादेवम् । किं द्रौपदीव पलायसे रामभीता । एष हरामि झटिति यथा हनूमान् विश्वावसोर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् । विश्वावसोः सिद्धराजविशेषस्य भगिनी सुभद्रा न, किं तर्हि ? कृष्णस्य । यथा इवेति पुनरुक्तम् ॥ २५ ॥ **लामेहीत्यादि** । प्रतिपादं चतुर्दशमात्रत्वान्मात्रा-

विटः—भवति वसन्तसेने !

किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्वहन्ती
तारविचित्ररुचिरं रशनाकलापम् ।
वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन
त्रस्ताद्भुतं नगरदैवतवत्प्रयासि ॥ २७ ॥

शकारः—

अम्हेहिं चंडं अहिशालिअंती वणे शिआली विअ कुक्कुलेहिं ।
पलाशि शिग्घं तुलिदं शवेग्गं शवेंटणं मे हलअं हलंती ॥ २८ ॥
[अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा शृगालीव कुक्कुरैः ।
पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं सवृन्तं मम हृदयं हरन्ती ॥]

वसन्तसेना—पल्लवआ पल्लवआ ! परहुदिए परहुदिए ! । [पल्लवक पल्लवक ! परभृतिके परभृतिके !]

शकारः—(सभयम्) भावे भावे ! मणुश्शे मणुश्शे ! । [भाव भाव ! मनुष्या मनुष्याः ! ।]

समकं छन्दः । लामेहि अ रमय च । चकारो भिन्नक्रमः । राजवल्लभं चेत्यर्थः । तो षा(क्खा) हिशि ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् । 'तो इत्योकारो लघुश्छन्दोनुरोधात्' इत्याहुः । 'एओकारौ हलन्तस्थौ शुद्धौ वाप्यपदान्वितौ । दीर्घात्परौ लघू स्यातां छन्दोविचितिभाषया ॥' इत्युक्तम् । एदेहिं मच्छमंशकेहिं एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां हेतुभ्याम् । 'मच्छकलेहिं' इति पाठे मत्स्यशुष्कमांसाभ्या-मित्यर्थः । ककारः स्वार्थे । शुणआ श्वानः । मृतकं न सेवन्ते । नकारः शिरश्चालने । न सेवन्ते इति न, अपि तु सेवन्त एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ **किं त्वमिति** । वक्त्रेण लक्षिता नगरदेवतावत्प्रयासि । कीदृशेन वक्त्रेण । निर्मथितचूर्णमनःशिलातुल्येन ॥ २७ ॥ **अम्हेहि चण्डमिति** । उपेन्द्रवज्रा छन्दः । अस्माभिश्चण्डं शीघ्रमभिसार्यमाणा वने शृगालीव कुक्कुरैः । पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं शवेंटणं सवृन्तं समूलबन्धम् । मे हलअं मम हृदयम् ।

पाठा०—१ शवेढणं.

विटः—न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

वसन्तसेना—माहविए माहविए ! । [माधविके माधविके ! ।]

विटः—(सहासम्) मूर्ख ! परिजनोऽन्विष्यते ।

शकारः—भावे भावे ! इत्थिअं अण्णेशदि । [भाव भाव ! स्त्रियमन्वेषयति ।]

विटः—अथ किम् ।

शकारः—इश्यिआणं शदं मालेमि । शूले हगे । [स्त्रीणां शतं मारयामि । शूरोऽहम् ।

वसन्तसेना—(शून्यमवलोक्य) हद्धी हद्धी, कधं परिअणो वि परिब्भट्टो । एत्थ मए अप्पा शअं ज्जेव्व रक्खिदव्वो । [हा धिक् हा धिक्, कथं परिजनोऽपि परिभ्रष्टः । अत्र मयात्मा स्वयमेव रक्षितव्यः ।]

विटः—अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः—वशंतशेणिए ! विलव विलव पलहुदिअं वा पल्लवअं वा शव्वं वा वशंतमाशं । मए अहिशालिअंतीं तुमं के पलित्ताइश्शदि ? ।

किं भीमशेणे जमदग्गिपुत्ते कुंतीशुदे वा दशकंधले वा ।
एशे हगे गेण्हिय केशहश्ते दुश्शाशणश्शाणुकिदिं कलेमि ॥२९॥

हरन्ती । 'सर्वेटणं सवेष्टनमित्यर्थः' इत्येके ॥ २८ ॥ पल्लवकः परभृतिका च वसन्तसेनायाः परिचारकः परिचारिका च । माधविका अपरा परिचारिका ॥ भावे भावे इति संबोधनम् । मणुश्शे मनुष्यः ॥ स्त्रीनामश्रवणेन सगर्वमाह—भाव ! स्त्रियमन्वेषयति ॥ स्त्रीणां शतं मारयामि । शूले शूरः । हगे अहम् ॥ हद्धी हद्धी हा धिक् हा धिक् । विलप । किमेकदेशविलापेन सकलं वसन्तमासं वा । अत्र पक्षे एको 'वा'शब्दः शकारवचनतया व्यर्थ एव प्रयुक्तः । अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणे वा । सर्वमेव वसन्तमासमित्यर्थः । को तुमं त्वां परित्रायते ॥ **किं भीमशेणे इत्यादि** । इन्द्रवज्राश्लोकः । किं भीमसेनो

णं पेक्ख णं पेक्ख,—

अशी शुतिक्खे वलिदे अ मश्तके
कप्पेम शीशं उद मालएम वा।
अलं तवेदेण पलाइदेण
मुमुक्खु जे होदि ण शे खु जीअदि ॥ ३० ॥

[वसन्तसेनिके ! विलप विलप परभृतिकां वा पल्लवकं वा सर्वं वा वसन्तमासम्। मयाभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते ?।

किं भीमसेनो जमदग्निपुत्रः कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा।
एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥

ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व,

असिः सुतीक्ष्णो वलितं च मस्तकं कल्पये शीर्षमुत मारयामि वा।
अलं तवैतेन पलायितेन मुमूर्षुर्यो भवति न स खलु जीवति ॥]

वसन्तसेना—अज्ज ! अबला खु अहं। [आर्य ! अबला खल्वहम्।]

विटः—अत एव ध्रियसे।

शकारः—अदो ज्जेव्व ण मालीहशि। [अत एव न मार्यसे।]

वसन्तसेना—(स्वगतम्) कधं अणुणओ वि से भअं उप्पादेदि ?। भोदु एव्वं दाव। (प्रकाशम्) अज्ज ! इमादो किंपि अलंकरणं तक्कीअदि। [कथमनुनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति। भवतु एवं तावत्। आर्य ! अस्मात्किमप्यलंकरणं तर्क्यते।

जमदग्निपुत्रः कुन्तीसुतो वा दशकन्धरो वा ?। एते चत्वारः। एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्ते दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥ २९ ॥ णं ननु। पेक्ख प्रेक्षस्व। **अशी शुतिक्खे इति**। वंशस्थेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रादिभिर्द्वादशैकादशवर्णैर्विजात्युपजातिः। असिः सुतीक्ष्णो वलितो लालितः। मस्तकम्। कल्पये छिनद्मि। तव शीघ्रं मारयामि वा ॥ अलं तवैतेन पलायितेन। मुमूर्षुर्यो भवति न स खलु जीवति ॥ ३० ॥

टिप्प०—1 ईदृशभाषणात्.

विटः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । भवति वसन्तसेने! पुष्पमोषमर्हत्युद्यानलता । तत्कृतमलंकरणैः ।

वसन्तसेना—ता किं खु दाणिं । [तत्किं खल्विदानीम् ।]

शकारः—हग्गे वरपुलिशमणुश्शे वाशुदेवके कामइदव्वे । [अहं वरपुरुषमनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः ।]

वसन्तसेना—(सक्रोधम्) संतं पावं । अवेहि, अणज्जं मंतेशि । [शान्तं पापम् । अपेहि, अनर्हं मन्त्रयसि ।]

शकारः—(सतालिकं विहस्य) भावे भावे! पेक्ख दाव । मं अंतलेण शुशिणिद्धा एशा गणिआदालिआ णं । जेण मं भणादि—'एहि । शंते शि । किलिंते शि' त्ति । हग्गे ण गामंतलं ण णगलंतलं वा गडे । अज्जुके! शवामि भावश्श शीशं अत्तणकेहिं पादेहिं । तव ज्जेव्व पश्चाणुपश्चिआए आहिंडंते शंते किलिंते म्हि शंवुत्ते । [भाव भाव! प्रेक्षस्व तावत् । मामन्तरेण सुस्निग्धैषा गणिकादारिका ननु । येन मां भणति-'एहि । श्रान्तोऽसि । क्लान्तोऽसि' इति । अहं न ग्रामान्तरं न नगरान्तरं वा गतः । भट्टालिके! शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम् । तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकयाहिण्डमानः श्रान्तः क्लान्तोऽस्मि संवृत्तः ।]

अबला खल्वहम् ॥ अत एव म्रियसे जीवसि । बलवान्धारयितुं न शक्यत एवेति तात्पर्यम् ॥ अत एव न मार्यसे ॥ तक्कीअदि अन्विष्यते ॥ कृतं निःफलमलंकरणैः । यत उद्यानलता पुष्पमोषं नार्हति ॥ अहं वरपुरुषमनुष्यो वासुदेवः कामयितव्य इति तर्क्यत इत्याशयः ॥ संतं शान्तम् । अनार्यमनर्हम् ॥ सतालिकम् । विटस्य हस्ते तालदानं कृत्वेत्यर्थः । भाव! प्रेक्षस्व तावत् । मं अन्तरेण । 'मयीत्यर्थः' इत्येके । अन्तरेण चित्तेन अन्योन्यं सुस्निग्धैषा गणिकादारिका ननु । येन मां भणति—'एहि । श्रान्तोऽसि । क्लान्तोऽसि ।' हग्गे अहं न ग्रामान्तरगतो न नगरान्तरागतः । ग्रामान्तरागतो नगरान्तरगतश्च श्रान्तः क्लान्तश्च भवति, न त्वहमीदृश इत्याशयः । अज्जुके भट्टालिके । भावस्य विटस्य ।

विटः—(स्वगतम्) अये, कथं शान्तमित्यभिहिते श्रान्त इत्यवगच्छति मूर्खः? । (प्रकाशम्) वसन्तसेने! वेशवासविरुद्धमभिहितं भवत्या । पश्य,—

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं
सममुपचर भद्रे! सुप्रियं वाप्रियं वा ॥ ३१ ॥

अपि च,—

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः
फुल्लां नाम्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता बर्हिणा ।
ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा तयैवेतरे
त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वेश्यासि सर्वं भज ॥ ३२ ॥

वसन्तसेना—गुणो खु अणुराअस्स कारणं, ण उण बलक्कारो । [गुणः खल्वनुरागस्य कारणम्, न पुनर्बलात्कारः ।]

शकारः—भावे भावे! एशा गब्भदाशी कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि ताह दलिद्दचालुदत्ताह अणुलत्ता ण मं कामेदि । वामदो तश्श घलं । जधा तव मम अ हश्तादो ण एशा पलिब्भंशदि तधा कलेदु भावे । [भाव भाव! एषा गर्भदासी कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति

शीर्षेणात्मीयाभ्यां पादाभ्यां शपे । यदग्रे वक्ष्यमाणं तत्सत्यमित्यर्थः । तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकया । आहिंडन्ते उद्भ्राम्यन् । श्रान्तः क्रान्तोऽस्मि संवृत्तः ॥ **तरुणेत्यादि** । वेशो वेश्याजनवासस्थानम् ॥ ३१ ॥ **वाप्यामित्यादि** । नाम्यति नमयति । नाम्यतीति कण्वादिपाठात् 'नामं करोति' इत्यर्थे यक्यकारलोपे च रूपम् । यथा मगधशब्दे मगध्यतीति भवति । नामं करोतीत्यर्थे णिचि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति गुणमकृत्वा यणादेशे नाम्यतीति रूपम्' इत्येके । 'ण्यन्तात्संपदादिपाठमभ्युपेत्य क्विपि क्यचि रूपम्' इत्यपरे ॥ ३२ ॥

तस्य दरिद्रचारुदत्तस्यानुरक्ता न मां कामयते । वामतस्तस्य गृहम् । यथा तव मम च हस्तान्नैषा परिभ्रश्यति तथा करोतु भावः ।]

विटः—(स्वगतम्) यदेव परिहर्तव्यं तदेवोदाहरति मूर्खः । कथं वसन्तसेनार्यचारुदत्तमनुरक्ता ? । सुष्ठु खल्विदमुच्यते—'रत्नं रत्नेन संगच्छते' इति । तद्गच्छतु, किमनेन मूर्खेण । (प्रकाशम्) काणेलीमातः ! वामतस्तस्य सार्थवाहस्य गृहम् ।

शकारः—अध इं । वामदो तश्श घलं । [अथ किम् । वामतस्तस्य गृहम् ।]

वसन्तसेना—(स्वगतम्) अम्महे, वामदो तस्स गेहं त्ति जं सच्चं, अवरज्झंतेण वि दुज्जणेण उवकिदं, जेण पिअ-संगमं पाविदं । [आश्चर्यम्, वामतस्तस्य गृहमिति यत्सत्यम्, अपराध्यतापि दुर्जनेनोपकृतम्, येन प्रियसंगमः प्रापितः ।]

शकारः—भावे भावे ! बलिए खु अंधआले माशलाशिपविश्टा विअ मशिगुडिआ दीशंती ज्जेव्व पणश्टा वशंतशेणिआ । [भाव भाव ! बलीयसि खल्वन्धकारे माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना ।]

विटः—अहो, बलवानन्धकारः । तथा हि,—

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।

गुणः खल्वनुरागस्य कारणम्, न पुनर्बलात्कारः ॥ गर्भदासी जन्मप्रभृतिचेटी । तहा तस्य । वामतः पार्श्वे तस्य चारुदत्तस्य गृहम् । ततो यथा तव मम च हस्तान्नैषा प्रभ्रश्यति तथा करोतु भावः ॥ परिहर्तव्यम् । चारुदत्तवासोऽतिनिकट इति वसन्तसेनायाः कथयितुं नार्हतीति तदेव च तेनोक्तम् । तद्वचनं परिहारविषयः । काणेलीमातः । 'काणेली कन्यकामाता' इति देशीप्रकाशः । 'असती काणेली' इत्येके ॥ भाव ! बलीयानन्धकारः । माषराशिप्रविष्टेव मसीगुटिका दृश्यमानैव प्रनष्टा वसन्तसेना ॥ **आलोकेति** । आलोके दर्शने । विशाला

टिप्प०—1 चारुदत्तस्य.

उन्मीलितापि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ ३३ ॥

अपि च,—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३४ ॥

शकारः—भावे भावे ! अण्णेशामि वशंतशेणिअं । [भाव भाव ! अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् ।]

विटः—काणेलीमातः ! अस्ति किंचिच्चिह्नं यदुपलक्षयसि ।

शकारः—भावे भावे ! किं विअ ? [भाव भाव ! किमिव ? ।]

विटः—भूषणशब्दं सौरभ्यानुविद्धं माल्यगन्धं वा ।

शकारः—शुणामि मल्लगंधं, अंधआलपुलिदाए उण णाशिआए ण शुव्वत्तं पेक्खामि भूशणशद्दं । [शृणोमि माल्यगन्धम्, अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्तं पश्यामि भूषणशब्दम् ।]

विटः—(जनान्तिकम्) वसन्तसेने !

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं
सौदामिनीव जलदोदरसंधिलीना।
त्वां सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्भवोऽयं
गन्धश्च भीरु ! मुखराणि च नूपुराणि ॥ ३५ ॥

श्रुतं वसन्तसेने ! ।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) सुदं गहिदं च । (नाट्येन नूपुराण्युत्सार्य माल्यानि चापनीय किंचित्परिक्रम्य हस्तेन परामृश्य) अम्मो, भित्ति-

---

महती ॥ ३३ ॥ **लिम्पतीत्यादि** । ॥ ३४ ॥ भाव ! अन्विष्यामि वसन्तसेनाम् ॥ चिह्नं भूषणशब्दादि । उपलक्षणं माल्यगन्धादि । 'अस्ति किंचिच्चिह्नमुपलक्षयसि' इति पाठान्तरार्थो व्यक्त एव ॥ किं विअ । कीदृशमिवेत्यर्थः ॥ शृणोमि माल्यगन्धम्, अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया न सुव्यक्तं पश्यामि भूषणशब्दम् । 'शुणामि मल्लगंधं' इत्यादिना लोकविरुद्धोक्तिः ॥ **काममित्यादि** ॥ ३५ ॥ श्रुतमवधारितम् ॥ गृहीतमस्य तात्पर्यमप्याकलितम् । अये मातः । भित्तिपराम-

परामरिससूचिदं पक्खदुआरअं खु एदं । जाणामि अ संजोएण गेहस्स संवुदं पक्खदुआरअं । [श्रुतं गृहीतं च । अहो, भित्तिपरामर्शसूचितं पक्षद्वारकं खल्वेतत् । जानामि च संयोगेन गेहस्य संवृत्तं पक्षद्वारकम् ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! समाप्तजपोऽस्मि । तत्सांप्रतं गच्छ । मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—भो, ण गमिस्सं । [भोः , न गमिष्यामि ।]

चारुदत्तः—धिक्कष्टम् ,—

दारिद्र्यात्पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।
सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥ ३६ ॥

अपि च,—

सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते संभाषते नादरात्
संप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते ।
दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ३७ ॥

अपि च,—

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।
विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ॥ ३८

र्शसूचितं पक्षद्वारं खल्वेतत् । जानामि संयोगेन स्पर्शनेन्द्रियानुभवेन गृहस्य संवृतं पक्षद्वारकम् ॥ **दारिद्र्यादित्यादि** । बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते । वचनं न करोतीत्यर्थः । प्रतापाभावात् । स्फारीभवन्त्येकीभवन्ति । तत्तस्य संभाव्यते चौर्यादिकमिदमस्य नासीदिदानीं कथमित्यादि ॥ ३६ ॥ **सङ्गमित्यादि** । अल्पच्छदो वस्त्रविहीनः ॥ ३७ ॥ **दारिद्र्येति** । भवन्तमेवं शोचामि । विनष्टदेहे मयि क्व यास्यसि ? । असत्सदृक्सार्वदिकः सुहृत्कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अर्थपरत्वा-

विदूषकः—(सवैलक्ष्यम्) भो वअस्स ! जइ मए गंतव्वं, ता एसा वि मे सहाइणी रदणिआ भोदु । [भो वयस्य ! यदि मया गन्तव्यम्, तदेषापि मम सहायिनी रदनिका भवतु ।

चारुदत्तः—रदनिके ! मैत्रेयमनुगच्छ ।

चेटी—जं अज्जो आणवेदि । [यदार्य आज्ञापयति ।]

विदूषकः—भोदि रदणिए ! गेण्ह बलिं पदीवं च । अहं अवावुदं पक्खदुआरअं करेमि । (तथा करोति) [भवति रदनिके ! गृहाण बलिं प्रदीपं च । अहमपावृतं पक्षद्वारकं करोमि ।]

वसन्तसेना—मम अब्भुववत्तिणिमित्तं विअ अवावुदं पक्खदुआरअं । ता जाव पविसामि । (दृष्ट्वा) हद्धी हद्धी, कधं पदीवो । (पटान्तेन निर्वाप्य प्रविष्टा) [ममाभ्युपपत्तिनिमित्तमिवापावृतं पक्षद्वारकम् । तद्यावत्प्रविशामि । हा धिक् हा धिक्, कथं प्रदीपः ।]

चारुदत्तः—मैत्रेय ! किमेतत् ? ।

विदूषकः—अवावुदपक्खदुआरएण पिंडीभूदेण वादेण णिव्वाविदो पदीवो । भोदि रदणिए ! णिक्कम तुमं पक्खदुआरएण । अहंपि अब्भंतरचदुस्सालादो पदीवं पज्जालिअ आअच्छामि । (इति निष्क्रान्तः) [अपावृतपक्षद्वारेण पिण्डीभूतेन वातेन निर्वापितः प्रदीपः भवति रदनिके ! निष्क्राम त्वं पक्षद्वारकेण । अहमप्यभ्यन्तरचतुःशालातः प्रदीपं प्रज्वाल्यागच्छामि ।]

पुंलिङ्गत्वम् । यद्वा,–'तमेवं भवमुत्पात्तिं स्मरामि' इति कुव्याख्या । सुहृन्मित्रम् । अतो हेतोः मयि विनष्टदेहे क्व यास्यसि त्वमिति मे चारुदत्तस्य चिन्ता ॥ ३८ ॥ सहाइणी द्वितीया ॥ अवावुदं अपावृतम् ॥ अभ्युपपत्तिरनुग्रहः । स्थगितद्वारेणापसरणाभावात्पिण्डीभूतेनैकीभूतेन प्रतिबन्धकत्वात् । अपावृते पक्षद्वारे सति

शकारः—भावे भावे ! अण्णेशामि वशंतशेणिअं । [भाव भाव ! अन्वेषयामि वसन्तसेनिकाम् ।]

विटः—अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः—(तथा कृत्वा) भावे भावे ! गहिदा गहिदा । [भाव भाव ! गृहीता गृहीता ।]

विटः—मूर्ख ! नन्वहम् ।

शकारः—इदो दाव भविअ एअंते भावे च्यिश्टदु । (पुनरन्विष्य चेटं गृहीत्वा) भावे भावे ! गहिदा गहिदा । [इतस्तावद्भूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु । भाव भाव ! गृहीता गृहीता ।]

चेटः—भश्टके, चेडे हग्गे । [भट्टारक ! चेटोऽहम् ।]

शकारः—इदो भावे, इदो चेडे । भावे चेडे, चेडे भावे । तुम्हे दाव एअंते च्यिश्ट । (पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा ।) भावे भावे ! शपदं गहिदा गहिदा वशंतशेणिआ ।

अंधआले पलाअंती मल्लगंधेण शूइदा ।
केशविंदे पलामिश्टा चाणक्केणेव्व दोव्वदी ॥ ३९ ॥

[इतो भावः, इतश्चेटः । भावश्चेटः, चेटो भावः । युवां तावदेकान्ते तिष्ठतम् । भाव भाव ! सांप्रतं गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका ।

अन्धकारे पलायमाना माल्यगन्धेन सूचिता ।
केशवृन्दे परामृष्टा चाणक्येनेव द्रौपदी ॥]

निर्वापितो दीपः ॥ भाव ! गृहीता प्राप्ता ॥ तत इत एकप्रदेशे भूत्वैकान्ते हे भाव ! तिष्ठ ॥ भट्टारक ! चेटोऽहम् ॥ इदो भाव इत्यादि भ्रमव्युदासाय सुनिश्चयं करोति । युवां द्वावपि तावदेकान्ते तिष्ठतम् । संपदं सांप्रतम् । **अंधआले इत्यादि ।** अनुष्टुप् । अन्धकारे पलायमाना माल्यगन्धेन सूचिता । केशवृन्दे परामृष्टा चाण-

---

पाठा०-१ केशहस्ते.

विटः—

एषासि वयसो दर्पात्कुलपुत्रानुसारिणी ।
केशेषु कुसुमाढ्येषु सेवितव्येषु कर्षिता ॥ ४० ॥

शकारः—

एशाशि वाशू शिलशि ग्गहीदा केशेशु बालेशु शिलोलुहेशु ।
अक्कोश विक्कोश लवाहिचंडं शंभुं शिवं शंकलमीशलं वा ॥ ४१ ॥
[एषासि वासु शिरसि गृहीता केशेषु बालेषु शिरोरुहेषु ।
आक्रोश विक्रोश लपाधिचण्डं शंभुं शिवं शंकरमीश्वरं वा ॥]

रदनिका—(सभयम्) किं अज्जमिस्सेहिं ववसिदं ? । [किमार्यमिश्रैर्व्यवसितम् ? ।]

विटः—काणेलीमातः ! अन्य एवैष स्वरसंयोगः ।

शकारः—भावे भावे ! जधा दहिभत्तलुद्धाए मज्जालीए शलपलिवत्ते होदि, तधा दाशीए धीए शलपलिवत्ते कडे । [भाव भाव ! यथा दधिभक्तलुब्धाया मार्जारिकायाः स्वरपरिवृत्तिर्भवति, तथा दास्याः पुत्र्या स्वरपरिवृत्तिः कृता ।]

विटः—कथं स्वरपरिवर्तः कृतः ? । अहो चित्रम्, अथवा किमत्र चित्रम् ? ।

इयं रङ्गप्रवेशेन कलानां चोपशिक्षया ।
वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥ ४२ ॥

क्येनेव द्रौपदी ॥ ३९ ॥ एषेति । कुलपुत्रानुसारिणी चारुदत्तानुरक्ता । सेवितव्येष्वलंकार्येषु ॥ ४० ॥ एशाशि वाशू इति । इन्द्रवज्रायाः श्लोकः । एषासि बाला शिरसि केशेषु बालेषु शिरोरुहेषु गृहीता । आक्रोश विक्रोश लप । अधिचण्डमत्युच्चैः । हिशब्द एव वा । चंडं महादेवं च शंभुं शिवं शंकरमीश्वरं वा ॥४१॥ आर्यमिश्रैर्मान्यैः । व्यवसितमारब्धम् । भाव ! यथा दधिभक्तलुब्धायां मार्जारिकायां स्वरपरिवृत्तिर्भवति तथैतया स्वरपरिवृत्तिः कृता । 'दहिशर' इति पाठे

(प्रविश्य)

विदूषकः—ही ही भोः, पदोसमंदमारुदेण पशुबंधोवणीदस्स विअ छागलस्स हिअअं, फुरफुराअदि पदीवो। (उपसृत्य रदनिकां दृष्ट्वा) भो रदणिए ! [आश्चर्यं भोः, प्रदोषमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्येव छागलस्य हृदयम्, फुरफुरायते प्रदीपः । भो रदनिके !]

शकारः—भावे भावे ! मणुश्शे मणुश्शे। [भाव भाव ! मनुष्यो मनुष्यः ।]

विदूषकः—जुत्तं ण्णेदं, सरिसं ण्णेदं, जं अज्जचारुदत्तस्स दलिद्ददाए संपदं परपुरिसा गेहं पवेसिअंति। [युक्तं नेदम्, सदृशं नेदम्, यदार्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया सांप्रतं परपुरुषा गेहं प्रविशन्ति ।]

रदनिका—अज्ज मित्तेअ! पेक्ख मे परिहवं। [आर्य मैत्रेय ! प्रेक्षस्व मे परिभवम् ।]

विदूषकः—किं तव परिहवो आदु अम्हाणं ? । [किं तव परिभवः अथवाऽस्माकम् ? ।]

रदनिका—णं तुम्हाणं ज्जेव्व। [ननु युष्माकमेव ।]

विदूषकः—किं एसो बलक्कारो ? । [किमेष बलात्कारः ? ।

रदनिका—अध इं। [अथ किम् ।]

विदूषकः—सच्चं। [सत्यम् ।]

रदनिका—सच्चं। [सत्यम् ।]

विदूषकः—(सक्रोधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य) मा दाव। भो, सके गेहे कुक्कुरो वि दाव चंडो भोदि, किं उण अहं बम्हणो। ता एदिणा

'छल्लि' इति पाठेऽपि शरो दग्ध उपरिभागः ॥ इयमिति ॥ ४२ ॥ 'ही ही भो' इति परितोषे । पशुबन्धोपनीतस्येव छागलस्य हृदयं फुरफुरायति अत्यर्थं प्रकम्पते प्रदीपः ॥ जुत्तं ण्णेदं। नः काकौ । सदृशं नेदम् । संपदं सांप्रतम् ॥ किं एसो । किं प्रश्ने। किमेष बलात्कारः ? ॥ मा तावत् । स्वकीयगृहसमीपे कुक्कुरोऽपि बलीयान्भवति । ता ततः । एतेनास्मादृशजनभागधेयवक्रेण दण्डकाष्ठेन दुष्टस्येव; कृतद्वेषस्य वैरिणो

अम्हारिसजणभाअधेअकुडिलेण दंडकट्ठेण दुट्ठस्स विअ सुक्खाणवेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं । [मा तावत् । भोः, स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति, किं पुनरहं ब्राह्मणः । तदेतेनास्मादृशजनभागधेयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्येव शुष्कवेणुकस्य मस्तकं ते प्रहारैः कुट्टयिष्यामि ।]

विटः—महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय ।

विदूषकः—(विटं दृष्ट्वा) ण एत्थ एसो अवरज्झदि । (शकारं दृष्ट्वा) एसो खु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ संठाणअ दुज्जण दुम्मणुस्स ! जुत्तं ण्णेदं । जइ वि णाम तत्तभवं अज्जचारुदत्तो दलिद्दो संवुत्तो, ता किं तस्स गुणेहिं ण अलंकिदा उज्जइणी ? । जेण तस्स गेहं पविसिअ परिअणस्स ईरिसो उवमद्दो करीअदि ।

> **मा दुग्गदो त्ति परिहवो णत्थि कदंतस्स दुग्गदो णाम ।**
> **चारित्तेण विहीणो अड्ढो वि अ दुग्गदो होइ ॥ ४३ ॥**

[नात्र एषोऽपराध्यति । एष खल्वत्रापराध्यति । अरे रे राजश्यालक संस्थानक दुर्जन दुर्मनुष्य ! युक्तं नेदम् । यद्यपि नाम तत्रभवानार्यचारुदत्तो दरिद्रः संवृत्तः । तत्किं तस्य गुणैर्नालंकृतोज्जयिनी ? । येन तस्य गृहं प्रविश्य परिजनस्येदृश उपमर्दः क्रियते ।

> मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम ।
> चारित्र्येण विहीन आढ्योऽपि च दुर्गतो भवति ॥]

महादुष्टस्यानिग्रहेऽपि ममापराधो भवत्येवेत्यर्थः । पाठान्तरे चोडे कर्णनासिकाशून्यः । दुट्ठस्स विअ दुष्टस्येव । आचरितद्वेषस्य वैरिणः । यद्वा,–दुष्टश्वानपराधोऽपि निग्रहं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । शुष्कवंशप्रहारेण । शुष्कोऽतिदीर्घत्वप्रतिपादनाय । एवंभूतस्य शिरः कुट्यते । तथा तव शिरः कुट्टिष्यामि ॥ **राजश्यालकेत्यादि** । संस्थानक इति तस्य नाम । उपमर्दो निग्रहः । **मा दुग्गदो इति** । गाथा । मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दैवस्य दुर्गतो नाम । 'नाम' संभावनायाम् । चारित्र्येण

विटः—(सवैलक्ष्यम्) महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय । अन्यजनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितम्, न दर्पात् । पश्य,—

सकामान्विष्यतेऽस्माभिः

विदूषकः—किं इअं ? । [किमियम् ? ।]

विटः—शान्तं पापम् ।

काचित्स्वाधीनयौवना ।

सा नष्टा[1] शङ्कया तस्याः प्राप्तेयं शीलवञ्चना ॥ ४४ ॥

सर्वथेदमनुनयसर्वस्वं गृह्यताम् । (इति खड्गमुत्सृज्य कृताञ्जलिः पादयोः पतति)

विदूषकः—सप्पुरिस ! उट्ठेहि उट्ठेहि । अआणंतेण मए तुमं उवालद्धे । संपदं उण जाणंतो अणुणेमि । [सत्पुरुष ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अजानता मया त्वमुपालब्धः । सांप्रतं पुनर्जानन्ननुनयामि ।]

विटः—ननु भवानेवात्रानुनेयः । तदुत्तिष्ठामि समयतः ।

विदूषकः—भणादु भवं । [भणतु भवान् ।]

विटः—यदीमं वृत्तान्तमार्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि ।

विदूषकः—ण कधइस्सं । [न कथयिष्यामि ।]

विटः—

एष ते प्रणयो विप्र ! शिरसा धार्यते मया ।
गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥ ४५ ॥

विहीन आढ्योऽपि दुर्गतो दरिद्रो भवति ॥ ४३ ॥ महाब्राह्मणश्चाण्डालः । **सकामेति** । 'सकामा', 'स्वाधीनयौवना' इति पदाभ्यामस्या धारणं नापराधाय । सा वेश्या तिष्ठति न त्वियमित्याशयः । शीलवञ्चना दुश्चरितसंभावना ॥ ४४ ॥ सत्पुरुष ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अजानता मया त्वमुपालब्धः; सांप्रतं पुनर्जानन्ननुनयामि । आदरविषयताऽनुनयः ॥ समयः क्रियाबन्धः ॥ समयमेवाह—**यदीममिति** ॥ **एष इति** । गुणशस्त्रैः गुणा एव शस्त्राणि तैः ॥ ४५ ॥ किंनिमित्तं पुनर्भाव !

पाठा०—१ भ्रष्टा.

शकारः—(सासूयम्) किंणिमित्तं उण भावे! एदश्श दुश्टवडुअश्श किविणं अंजलिं कदुअ पाएशु णिवडिदे?। [किंनिमित्तं पुनर्भाव! एतस्य दुष्टबटुकस्य कृपणाञ्जलिं कृत्वा पादयोर्निपतितः?।]

विटः—भीतोऽस्मि।

शकारः—कश्श तुमं भीदे?। [कस्मात्त्वं भीतः?।]

विटः—तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः।

शकारः—के विअ तश्श गुणा जश्श गेहं पविशिअ अशिदव्वं पि णत्थि। [के इव तस्य गुणा यस्य गृहं प्रविश्याशितव्यमपि नास्ति।]

विटः—मा मैवम्,—

सोऽस्मद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो
न तेन कश्चिद्विभवैर्विमानितः।
निदाघकालेष्विव सोदको ह्रदो
नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान्॥ ४६॥

शकारः—(सामर्षम्) के शे गब्भदाशीअ पुत्ते?।

शूले विक्कंते पंडवे शेदकेदू
पुत्ते लाधाए लावणे इंददत्ते।
आहो कुंतीए तेण लामेण जादे
अश्शत्थामे धम्मपुत्ते जडाऊ॥ ४७॥

[कः स गर्भदास्याः पुत्रः?
शूरो विक्रान्तः पाण्डवः श्वेतकेतुः पुत्रो राधाया रावण इन्द्रदत्तः।
आहो कुन्त्यास्तेन रामेण जातः अश्वत्थामा धर्मपुत्रो जटायुः॥]

एतस्य दुष्टबटुकस्य पादयोर्निपतितः?। किविणं कृपणम्॥ के तस्य गुणा यस्य गृहं प्रविश्याशितव्यं भोक्तव्यमपि नास्ति। यद्वा,–अण्हिअदव्वं पि आह्निकद्रव्यमद्य भोक्तव्यमपीत्यर्थः॥ **स इति**। प्रणयैः प्रार्थनाभिः। 'स्नेहप्रकारैः समयोचितदानैरित्यर्थः' इत्येके॥ ४६॥ **केशे गब्भदासीए पुत्ते शूले इत्यादि॥** श्लोको वैश्वदेव्या वृत्तेन। कः स गर्भदास्या जन्मदास्याः पुत्रः? शूरो विक्रान्तः

विटः—मूर्ख ! आर्यचारुदत्तः खल्वसौ,

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी
आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिकषः शीलवेलासमुद्रः ।
सत्कर्ता नावमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीव चान्ये ४८

तदितो गच्छामः ।

शकारः—अगेण्हिअ वशंतशेणिअं ?। [अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् ?]

विटः—नष्टा वसन्तसेना ।

शकारः—कधं विअ ? । [कथमिव ? ।]

विटः—

अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरिवातुरस्य
मूर्खस्य बुद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य ।
स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या
त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥ ४९ ॥

शकारः—अगेण्हिअ वशंतशेणिअं ण गमिश्शं । [अगृहीत्वा वसन्तसेनां न गमिष्यामि ।]

विटः—एतदपि न श्रुतं त्वया ?

आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते ।
हृदये गृह्यते नारी यदीदं नास्ति गम्यताम् ॥ ५० ॥

शकारः—यदि गच्छशि, गच्छ तुमं । हग्गे ण गमिश्शं । [यदि गच्छसि, गच्छ त्वम् । अहं न गमिष्यामि ।]

पाण्डवः श्वेतकेतुः पुत्रो राधाया रावण इन्द्रदत्तः । आहो कुन्त्यास्तेन[1] रामेण जातोऽश्वत्थामा धर्मपुत्रो जटायुः ॥ इदं व्यर्थं विरुद्धार्थम् । श्वेतकेतुरौद्दालकिर्दुर्वाससो मातुलः ऋषिविशेषः । इन्द्रदत्तो बृहत्कथाप्रलम्भके त्रिंशे संस्थितः ॥ ४७ ॥ **दीनानामिति** । सज्जनानां कुटुम्ब्युपजीव्यः ॥ ४८ ॥ अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् ॥ नष्टाऽदर्शनं गता ॥ **अन्धस्येति** ॥ ४९ ॥ **आलान इति** ।

पाठा०—१ उषायास्तेन.

विटः—एवम्; गच्छामि। (इति निष्क्रान्तः)

शकारः—गडे खु भावे अभावं। (विदूषकमुद्दिश्य।) अले काकपदशीशमश्तका दुश्टवडुअका! उवविश उवविश। [गतः खलु भावोऽभावम्। अरे काकपदशीर्षमस्तक दुष्टबटुक! उपविशोपविश।]

विदूषकः—उववेसिदा जेव्व अम्हे। [उपवेशिता एव वयम्।]

शकारः—केण?। [केन?।]

विदूषकः—कअंतेण। [कृतान्तेन।]

शकारः—उट्ठेहि उट्ठेहि। [उत्तिष्ठोत्तिष्ठ।]

विदूषकः—उट्ठिस्सामो। [उत्थास्यामः।]

शकारः—कदा?। [कदा?।]

विदूषकः—जदा पुणो वि देव्वं अणुऊलं भविस्सदि। [यदा पुनरपि दैवमनुकूलं भविष्यति।]

शकारः—अले, लोद लोद। [अरे, रुदिहि रुदिहि।]

विदूषकः—रोदाविदा जेव्व अम्हे। [रोदिता एव वयम्।]

शकारः—केण?। [केन?।]

विदूषकः—दुग्गदीए। [दुर्गत्या।]

शकारः—अले, हश हश। [अरे, हस हस।]

यदि चेदर्थे। चेन्नास्ति तदा गम्यताम् ॥ ५० ॥ ततः खलु भावोऽभावमदर्शनम्। **काकपदशीशमश्तका इति**। द्यूताद्यकार्यप्रवृत्तौ काकपदाकारा ये धूर्तास्तेषां शीर्षप्राया ग्रामण्यस्तेषां मस्तकभूत धूर्तचक्रवर्तिनामपि प्रधानभूत। एतेनाचारकुलयोराक्षेपः कृतः। केचित्तु—'काकपदशीर्षं काकपदवत्पञ्चधा शीर्षं मस्तकं यस्य। पञ्चेत्युपलक्षणम्। अष्टकपालः। तेनालक्षणयुक्तमस्तक इत्यर्थः' इत्याहुः। अत्र च मते शीशमश्तका इति शकारवाणीत्वेन पुनरुक्तत्वं न दोषः। दुष्टबटो। अरे रुदिहि ॥ अरे दुष्टबटुक! भणिष्यसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम्—'एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्त-

विदूषकः—हसिस्सामो । [हसिष्यामः ।]

शकारः—कदा ? । [कदा ? ।]

विदूषकः—पुणो वि रिद्धीए अज्जचारुदत्तस्स । [पुनरपि ऋद्ध्या-र्यचारुदत्तस्य ।]

शकारः—अले दुस्टवडुअका ! भणेशि मम वअणेण तं दलिद्द-चालुदत्तकं—'एशा शशुवण्णा शहिलण्णा णवणाडअदंशणु-ट्ठिदा शुत्तधालिव्व वशंतशेणिआ णाम गणिआदालिआ कामदे-वाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेहं पविश्टा । ता जइ मम हश्ते शअं ज्जेव्व पट्ठाविअ एणं शम-प्पेशि, तदो अधिअलणे ववहालं विणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविश्शदि । आदु अणिज्जादमाणाह आमलणंतिके वेले हुविश्शदि । अवि अ पेक्ख पेक्ख,

कश्चालुका गोछडलित्तवेंटा
शाके अ शुक्खे तलिदे हु मंशे ।
भत्ते अ हेमंतिअलत्तिशिद्धे
लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी ॥ ५१ ॥

शोस्तकं भणेशि, लश्तकं भणेशि । तधा भणेशि जधा हग्गे अत्तणके-

सेनानाम्नि गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्ताऽस्माभिर्बला-त्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा । ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना इत्यनेन व्यव-हारनाम्नो नवमाङ्कस्य सूचनम् । लघु शीघ्रम् । णिज्जादमाणाह निर्यातयतः । तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अणिज्जादमाणाह अनिर्यातयतः । आमरणान्तिकं वैरं भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व । कश्चालुका इत्यादि । उपजातिच्छन्दसा । कूष्माण्डी गोमयलिप्तवृन्ता शाकं च शुष्कं पलिरं प्रचुरप्रलेहं मांसम् । 'तलिदं स्नेहपक्के देशी' इत्येके । 'भडिदे' इति पाठे भटित्रमित्यर्थः । 'शूलाकृतं भटित्रं स्यात्' इत्यमरः । भक्तं च हैमन्तिकरात्रिसिद्धं लीणे अ ऋणं च वैरं च न भवति ।

लिकाए पाशादबालग्गकवोदवालिआए उवविश्टे शुणामि तधा जदि ण भणेशि, ता कवालतलप्प विश्टं कवित्थं विअ मश्तअं दे मडमडाइश्शं। [अरे दुष्टबटुक ! भणिष्यसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम्—'एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेनानाम्नी गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्तास्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा। तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैनां समर्पयसि, ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्यातयतस्तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति। अथवाऽनिर्यातयतो मरणान्तिकं वैरं भविष्यति। अपि च प्रेक्षस्व,

कूष्माण्डी गोमयलिप्तवृन्ता शाकं च शुष्कं तलितं खलु मांसम्।
भक्तं च हैमन्तिकरात्रिसिद्धं लीनायां च वेलायां न खलु भवति पूति॥

शोभनं भणिष्यसि, सकपटं भणिष्यसि। तथा भणिष्यसि यथाहमात्मकीयायां प्रासादबालाग्रकपोतपालिकायामुपविष्टः शृणोमि। अन्यथा यदि भणसि, तदा कपाटतलप्रविष्टं कपित्थगुलिकमिव मस्तकं ते मडमडायिष्यामि।

विदूषकः—भणिस्सं। [भणिष्यामि।]

शकारः—(अपवार्य) चेडे ! गडे शच्चकं ज्जेव्व भावे। [चेटः गतः सत्यमेव भावः।]

चेटः—अध इं। [अथ किम्।]

शकारः—ता शिग्घं अवक्कमम्ह। [तच्छीघ्रमपक्रमावः।]

पूदी पूतिः॥ चिरंतनत्वेन प्रशिथिलं स्वकार्यम्॥ ५१॥ शोश्तकं शोभनम्। लश्तकं सकपटम्। भणिष्यसि। तथा भणिष्यसि। भणेशी इति भविष्यद्वर्तमानयोस्तुल्यं रूपम्। यथाहमात्मकीयायां प्रासादस्य बालाग्रलक्षितायां कपोतपालिकायां विटङ्के। 'बालाग्रं मत्तवारणम्। कपोतपालिका उपरिगृहश्रेणीति दक्षिणापथे लोकोक्तिरियम्' इति प्राचीनटीका। तस्यामुपविष्टः शृणोमि। अन्यथा यदि भणसि तदा कपाटप्रविष्टं कपित्थगुलिकमिव मस्तकं तव शब्दविशेषयुक्तं तथा भक्षयिष्यामि लोकोक्त्या मडमडायिश्शं इति व्याख्यायते। कपित्थं फलविशेषः। 'लश्तकं शोश्तकं द्वयमपि शोभनार्थम्' इति प्राचीनटीका॥ हे चेट ! गतो भावो विटः, सत्यम्॥ ततः शीघ्रमपक्रमावः॥

चेटः—ता गेण्हदु भश्टके अशिं। [तद्गृह्णातु भट्टारकोऽसिम्।]

शकारः—तव ज्जेव्व हत्थे च्यिश्टदु। [तवैव हस्ते तिष्ठतु।]

चेटः—एशे भश्टालके। गेण्हदु णं भश्टके अशिं। [एष भट्टारकः। गृह्णात्वेनं भट्टारकोऽसिम्।]

शकारः—(विपरीतं गृहीत्वा)

णिव्वक्कलं मूलकपेशिवण्णं खंधेण घेत्तण अ कोशशुत्तं।
कुक्केहिं कुक्कीहिं अ बुक्कअंते जधा शिआले शलणं पलामि॥ ५२॥

[निर्वल्कलं मूलकपेशिवर्णं स्कन्धेन गृहीत्वा च कोशसुप्तम्।
कुक्कुरैः कुक्कुरीभिश्च बुक्कयमानो यथा शृगालः शरणं प्रयामि॥]

(परिक्रम्य निष्क्रान्तौ)

विदूषकः—भोदि रदणिए! ण हु दे अअं अवमाणो तत्थभवदो चारुदत्तस्स णिवेदइदव्वो। दोग्गच्चपीडिअस्स मण्णे दिउणदरा पीडा हुविस्सदि। [भवति रदनिके! न खलु तेऽयमपमानस्तत्रभवतश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्यः। दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये द्विगुणतरा पीडा भविष्यति।]

रदनिका—अज्ज मित्तेअ! रदणिआ खु अहं संजदमुही। [आर्य मैत्रेय! रदनिका खल्वहं संयतमुखी।]

विदूषकः—एवं ण्णेदं। [एवमिदम्।]

चारुदत्तः—(वसन्तसेनामुद्दिश्य) रदनिके! मारुताभिलाषी प्रदोषसमयशीतार्तो[1] रोहसेनः। ततः प्रवेश्यतामभ्यन्तरमयम्। अनेन प्रावारकेण छादयैनम्। (इति प्रावारकं प्रयच्छति)

गृह्णातु भट्टारकोऽसिम्॥ तवैव हस्ते तिष्ठतु॥ एषोऽसिः। भट्टारकः स्वामिकः। गृह्णात्वेनं भट्टारकोऽसिम्॥ **णिव्वक्कलमित्यादि।** उपजातिच्छन्दसा। निर्वल्कलं मूलकपेशिवर्णं। पेशी त्वक्। मूलकत्वग्वर्णम्, आलोहितमित्यर्थः। स्कन्धेन गृहीत्वा च कोशीषु सुप्तम्। अल्पार्थे स्त्रीत्वम्। कोशावस्थित-

---

पाठा०—१ °समयः शीतार्तो.

वसन्तसेना—(स्वगतम्) कधं परिअणो त्ति मं अवगच्छदि। (प्रावारकं गृहीत्वा समाघ्राय च स्वगतं सस्पृहम्) अम्महे, जादीकुसुमवासिदो पावारओ। अणुदासीणं से जोव्वणं पडिभासेदि। [कथं परिजन इति मामवगच्छति। आश्चर्यम्, जातीकुसुमवासितः प्रावारकः। अनुदासीनमस्य यौवनं प्रतिभासते।]

(अपवारितकेन प्रावृणोति)

चारुदत्तः—ननु रदनिके! रोहसेनं गृहीत्वाभ्यन्तरं प्रविश।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) मंदभाइणी खु अहं तुह अब्भंतरस्स। [मन्दभागिनी खल्वहं तवाभ्यन्तरस्य।]

चारुदत्तः—ननु रदनिके! प्रतिवचनमपि नास्ति। कष्टम्,—

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां
नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते।
तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां
चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः॥ ५३॥

(रदनिकामुपसृत्य)

विदूषकः—भो, इअं सा रअणिआ। [भोः, इयं सा रदनिका।]

चारुदत्तः—इयं सा रदनिका। इयमपरा का?।

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) णं भूसिदा। [ननु भूषिता।]

मित्यर्थः। कुक्कुरैः कुक्करीभिश्च शब्दायमानो यथा शृगालस्तथा स्वगृहं प्रयामि। विदूषकरदनिके कुक्कुरकुक्कुरीस्थाने॥ ५२॥ न खलु ते परिभवश्चारुदत्तस्य निवेदयितव्यः। दौर्गत्यपीडितस्य द्विगुणतरा पीडा भविष्यति। एवं ण्णेदं इति एवार्थे॥ रोहसेनश्चारुदत्तसुतः॥ अम्महे विस्मये। अनुदासीनं साभिलाषम्; तदनुरूपचेष्टायोगात्॥ अभ्यन्तरगमनस्याभागिनी; वेश्यात्वात्॥ यदेति।

चारुदत्तः—

छादिता शरदभ्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ॥ ५४ ॥

अथवा, न युक्तं परकलत्रदर्शनम् ।

विदूषकः—भो, अलं परकलत्तदंसणसंकाए । एसा वसंतसेणा कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि भवंतमणुरत्ता । [भोः, अलं परकलत्रदर्शनशङ्कया । एषा वसन्तसेना कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्ता ।]

चारुदत्तः—अये, इयं वसन्तसेना । (स्वगतम्)

यया मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे ।
क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥ ५५ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! एसो खु राअसालो भणादि । [भो वयस्य ! एष खलु राजश्यालो भणति ।]

चारुदत्तः—किम् ? ।

विदूषकः—एसा ससुवण्णा सहिलण्णा णवणाडअदंसणुट्ठिदा सुत्तधालि व्व वसंतसेणा णाम गणिआदालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पहुदि तुमं अणुलत्ता अम्हेहिं बलक्कालाणुणीअमाणा तुह गेहं पविट्ठा । [एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता सूत्रधारीव वसन्तसेनानाम्नी गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति त्वामनुरक्तास्माभिर्बलात्कारानुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा ।]

वसन्तसेना—(स्वगतम्) बलक्कालाणुणीअमाणेत्ति जं सच्चं, अलंकिदम्हि एदेहिं अक्खरेहिं । [बलात्कारानुनीयमानेति यत्सत्यम्, अलंकृतास्म्येतैरक्षरैः ।]

भाग्यं शोभनं कर्म ॥ ५३ ॥ **अविज्ञातेति** । दूषिता परपुरुषत्वात् ॥ ५४ ॥ कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति ॥ **ययेति** । सीदति कर्तव्यासामर्थ्यात्प्रव्यक्तो न

विदूषकः—ता जइ मम हत्थे सअं जेव्व पट्ठाविअ एणं समप्पेसि, ता अधिअरणे ववहारं विणा लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविस्सदि । अण्णधा आमरणं वेरं हुविस्सदि । [तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्यैनां समर्पयसि, ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्यातयतस्तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अन्यथाऽऽमरणं वैरं भविष्यति ।]

चारुदत्तः—(सावज्ञम्) अज्ञोऽसौ । (स्वगतम्) अये, कथं देवतोपस्थानयोग्या युवतिरियम्? । तेन खलु तस्यां वेलायाम्,—

प्रविश गृहमिति प्रतोद्यमाना
न चलति भाग्यकृतां दशामवेक्ष्य ।
पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं
न वदति यद्यपि भाषते बहूनि ॥ ५६ ॥

(प्रकाशम्) भवति वसन्तसेने! अनेनाविज्ञानादपरिज्ञातपरिजनोपचारेणापराद्धोऽस्मि । शिरसा भवतीमनुनयामि ।

वसन्तसेना—एदिणा अणुचिदभूमिआरोहणेण अवरद्धा अज्जं सीसेण पणमिअ पसादेमि । [एतेनानुचितभूमिकारोहणेनापराद्धाऽऽर्यं शीर्षेण प्रणम्य प्रसादयामि ।]

विदूषकः—भो, दुवे वि तुम्हे सुखं पणमिअ कलमकेदारा अण्णोण्णं सीसेण सीसं समाअदा । अहं पि इमिणा करहजाणुसरि-

---

भवति ॥ ५५ ॥ एषेत्यादि पूर्वोक्तमेव भणति । अलंकृतास्मीति । ममान्यत्राभिलाषो नास्तीत्यर्थः । देवतेवोपस्थानं यस्याः सा । **प्रविश गृहमिति ।**

पाठा०—१ सुसंपण्णा विअ कलम°. २ उट्ठेध त्ति.

टिप्प०—1 प्राकृते द्विवचनं नास्ति, अत एव न भाषायाम्, प्राकृतस्य भाषात्वात् ।

सेण सीसेण दुवेवि तुम्हे पसादेमि । [भोः, द्वावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारावन्योन्यं शीर्षेण शीर्षं समागतौ । अहमप्यमुना करभजानुसदृशेन शीर्षेण द्वावपि युवां प्रसादयामि ।]

(इत्युत्तिष्ठति)

चारुदत्तः—भवतु, तिष्ठतु प्रणयः ।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) चदुरो मधुरो अ अअं उवण्णासो । ण जुत्तं अज्ज एरिसेण इध आअदाए मए पडिवासिदुं । भोदु, एव्वं दाव भणिस्सं । (प्रकाशम् अज्ज! जइ एव्वं अहं अज्जस्स अणुग्गेज्झा ता इच्छे अहं इमं अलंकारअं अज्जस्स गेहे णिक्खिविदुं । अलंकारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरंति । [चतुरो मधुरश्चायमुपन्यासः । न युक्तमद्येदृशेनेहागतया मया प्रतिवस्तुम् । भवतु, एवं तावद्भणिष्यामि । आर्य ! यद्येवमहमार्यस्यानुग्राह्या तदिच्छाम्यहमिममलंकारकमार्यस्य गेहे निक्षेप्तुम् । अलंकारस्य निमित्तमेते पापा अनुसरन्ति ।]

चारुदत्तः—अयोग्यमिदं न्यासस्य गृहम् ।

वसन्तसेना—अज्ज ! अलिअं । पुरिसेसु णासा णिक्खिविअंति, ण उण गेहेसु । [आर्य ! अलीकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गेहेषु ।]

चारुदत्तः—मैत्रेय ! गृह्यतामयमलंकारः ।

वसन्तसेना—अणुग्गहीद म्हि । [अनुगृहीतास्मि ।]

(इत्यलंकारमर्पयति)

विदूषकः—(गृहीत्वा) सोत्थि भोदीए । [स्वस्ति भवत्यै ।]

चारुदत्तः—धिङ् मूर्ख ! न्यासः खल्वयम् ।

पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ५६ ॥ अनुचितभूमिसमारोहणं पक्षद्वारेणावासप्रवेशादिकम् ॥ करभ उष्ट्रशिशुः ॥ 'प्रणय' इत्यनेन संभोगप्रार्थना कटाक्षिता ॥ ईदृशेनागृहीतसंभोगोपकरणादिना । पापा अकार्यकारिणः ॥ भग्नत्वाद्रक्षकाभावाच्चायो-

विदूषकः—(अपवार्य) जइ एव्वं ता चोरेहिं अवहरीअदु । [यद्येवं तदा चोरैरपह्रियताम् ।]

चारुदत्तः—अचिरेणैव कालेन ।

विदूषकः—एसो से अम्हाणं विण्णासो । [एषोऽस्या अस्माकं विन्यासः ।]

चारुदत्तः—निर्यातयिष्ये ।

वसन्तसेना—अज्ज ! इच्छे अहं, इमिणा अज्जेण अणुगच्छिज्जंती सकं गेहं गंतुं । [आर्य ! इच्छाम्यहमनेनार्येणानुगम्यमाना । स्वकं गेहं गन्तुम् ।]

चारुदत्तः—मैत्रेय ! अनुगच्छ तत्रभवतीम् ।

विदूषकः—तुमं जेव्व एदं कलहंसगामिणीं अणुगच्छंतो राअहंसो विअ सोहसि । अहं उण बम्हणो तहिं जणेहिं चउप्पहोवणीदो उवहारो कुक्कुरेहिं विअ खज्जमाणो विवज्जिस्सं । [त्वमेवैतां कलहंसगामिनीमनुगच्छन् राजहंस इव शोभसे । अहं पुनर्ब्राह्मणो यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथोपनीत उपहारः कुक्कुरैरिव खाद्यमानो विपत्स्ये ।]

चारुदत्तः—एवं भवतु । स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम् । तद्राजमार्गविश्वासयोग्याः प्रज्वाल्यन्तां प्रदीपिकाः ।

विदूषकः— वड्ढमाणआ ! पज्जालेहि पदीविआओ । [वर्धमानक ! प्रज्वालय प्रदीपिकान् ।]

चेटी—(जनान्तिकम्) अले, तेल्लेण विणा पदीविआओ पज्जालीअंति । [अरे, तैलेन विना प्रदीपिकाः प्रज्वाल्यन्ते ।]

ष्यता ॥ आर्य ! पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते, न पुनर्गेहेषु ॥ अत्यन्तप्रश्रयवत्त्वादनुग्रहः ॥ चोरेहिं अवहरीअदु इति संधिच्छेदनाम्नस्तृतीयाङ्कस्य सूचनम् ॥ सकं स्वकम् ॥ चतुष्पथोपनीत इवोपहारो देवताबलिरूपः खाद्यमानो विपत्स्ये ॥

टिप्प०—1 मैत्रेयेण. 2 देवताबलिः.

विदूषकः—(जनान्तिकम्) ही, ताओ खु अम्हाणं पदीविआओ अवमाणिदनिद्धणकामुआ विअ गणिआ णिस्सिणेहाओ दाणिं संवुत्ता। [आश्चर्यम्, ताः खल्वस्माकं प्रदीपिका अपमानितनिर्धनकामुका इव गणिका निःस्नेहा इदानीं संवृत्ताः ।]

चारुदत्तः—मैत्रेय ! भवतु, कृतं प्रदीपिकाभिः । पश्य,—

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-
र्ग्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ।
तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः
स्रुतजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥ ५७ ॥

(सानुरागम्) भवति वसन्तसेने ! इदं भवत्या गृहम् । प्रविशतु भवती ।

(वसन्तसेना सानुरागमवलोकयन्ती निष्क्रान्ता)

चारुदत्तः—वयस्य ! गता वसन्तसेना, तदेहि । गृहमेव गच्छावः ।

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिणः संचरन्ति च ।
वञ्चना परिहर्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥ ५८ ॥

(परिक्रम्य) इदं च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्रौ, वर्धमानकेनापि दिवा ।

विदूषकः—जधा भवं आणवेदि । [यथा भवानाज्ञापयति ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

इति मृच्छकटिकेऽलंकारन्यासो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

ही आश्चर्ये । यत एव निर्धनोऽत एवापमानितः । निःस्नेहा निस्तैलाश्च । स्नेहोऽनुरागस्तैलं । च संवुत्ताः संवृत्ताः ॥ भवत्वित्युपसंहारोक्तिः । **उदयतीति** । यस्य हिमांशोस्तमोवृन्दमध्ये शुभ्रा रश्मयः पतन्ति । यथा प्रभूतजले कर्दमे दुग्धधाराः ॥ ५७ ॥ **राजमार्ग इति** ॥ ५८ ॥

इति महोपाध्यायश्रीपृथ्वीधरकृतौ मृच्छकटिकविवृतौ
न्यासार्पणो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

द्वितीयोऽङ्कः

(प्रविश्य)

चेटी—अत्ताए अज्जआसआसं[1] संदेसेण पेसिदम्हि । ता जाव पविसिअ अज्जआसआसं[1] गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एसा अज्जआ हिअएण किंपि आलिहंती चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । [मात्रार्यासकाशं संदेशेन प्रेषितास्मि । तद्यावत्प्रविश्यार्यासकाशं गच्छामि । एषार्या हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि ।]

(ततः प्रविशत्यासनस्था सोत्कण्ठा वसन्तसेना मदनिका च)

वसन्तसेना—हञ्जे ! तदो तदो ? । [चेटि ! ततस्ततः ? ।]

चेटी—अज्जए ण किंपि मंतेसि । किं तदो तदो ? । [आर्ये ! न किमपि मन्त्रयसि । किं ततस्ततः ? ।]

वसन्तसेना—किं मए भणिदं ? । [किं मया भणितम् ? ।]

चेटी—तदो तदो त्ति । [ततस्तत इति ।]

वसन्तसेना—(सभ्रूक्षेपम्) आं, एव्वं । [आं, एवम् ।]

(उपसृत्य)

प्रथमा चेटी—अज्जए ! अत्ता आदिसदि—'ण्हादा भविअ देवदाणं पूअं णिव्वत्तेहि' त्ति । [आर्ये ! माताऽऽदिशति—'स्नाता भूत्वा देवतानां पूजां निर्वर्तय' इति ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! विण्णवेहि अत्तं—'अज्ज ण ण्हाइस्सं । ता म्हणो ज्जेव्व पूअं णिव्वत्तेदु' त्ति । [चेटि ! विज्ञापय मातरम्—'अद्य न स्नास्यामि । तद्ब्राह्मण एव पूजां निर्वर्तयतु' इति ।]

चेटी—जं अज्जआ आणवेदि । [यदार्याज्ञापयति ।]

(इति निष्क्रान्ता)

अत्ताए वसन्तसेनामात्रा । अज्जआसआसं वसन्तसेनासकाशम् । संदेशेन प्रयोजनार्थम् ॥ हञ्जे नीचे । 'हञ्जे, तदो तदो' इत्युन्माददशारीत्युपन्यासः ॥

पाठा०—1 अज्जुआ.

मदनिका—अज्जए ! सिणेहो पुच्छदि ण पुरोभाइदा, ता किं णेदं ? । [आर्ये ! स्नेहः पृच्छति, न पुरोभागिता, तत्किं न्विदम् ? ।]

वसन्तसेना—मदणिए ! केरिसिं मं पेक्खसि ? । [मदनिके ! कीदृशीं मां प्रेक्षसे ? ।]

मदनिका—अज्जाआए सुण्णहिअअत्तणेण जाणामि हिअअगदं कंपि अज्जआ अहिलसदि त्ति । [आर्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि हृदयगतं कमप्यार्याभिलषतीति ।]

वसन्तसेना—सुट्ठु तुए जाणिदं । परहिअअग्गहणपंडिआ मदणिआ खु तुमं । [सुष्ठु त्वया ज्ञातम् । परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् ।]

मदनिका—पिअं मे पिअं । कामो खु णाम एसो भअवं । अणुगहिदो महूसवो तरुणजणस्स । ता कधेदु अज्जआ, किं राआ राअवल्लहो वा सेवीअदि ? । [प्रियं मे प्रियम् । कामः खलु नामैष भगवान् । अनुगृहीतो महोत्सवस्तरुणजनस्य । तत्कथयत्वार्या, किं राजा राजवल्लभो वा सेव्यते ? ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! रमिदुमिच्छामि, ण सेविदुं । [चेटि ! रन्तुमिच्छामि, न सेवितुम् ।]

मदनिका—विज्जाविसेसालंकिदो किं को वि बम्हणजुआ कामीअदि? । [विद्याविशेषालंकृतः किं कोऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते ? ।]

वसन्तसेना—पूअणीओ मे बम्हणजणो । [पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः ।]

अज्जआ वसन्तसेनैव । ण्हादा स्नाता । पूअं पूजाम् ॥ पुरोभाइदा पुरोभागिता दोषैकदर्शिता । 'दोषैकदृक् पुरोभागी' इत्यमरः । दोषशून्यत्वेनेति भावः ॥ भअवं भगवान् । 'भअवदा' इत्यपि पाठः । भगवता हरेण । स्वीकृतोऽनुगृहीतो

मदनिका—किं अणेअणअराभिगमणजणिदविहववित्थारो वाणिअजुआ वा कामीअदि ? । [किमनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्तारो वाणिजयुवा वा काम्यते ? ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! उवारूढसिणेहं पि पणइजणं परिच्चइअ देसंतरगमणेण वाणिअजणो महंतं विओअजं दुक्खं उप्पादेदि । [चेटि ! उपारूढस्नेहमपि प्रणयिजनं परित्यज्य देशान्तरगमनेन वाणिजजनो महद्वियोगजं दुःखमुत्पादयति ।]

मदनिका—अज्जए ! ण राआ, ण राअवल्लहो, ण बम्हणो, ण वाणिअजणो; ता को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामीअदि ? । [आर्ये ! न राजा, न राजवल्लभः, न ब्राह्मणः, न वाणिजजनः; तत्क इदानीं स भर्तृदारिकया काम्यते ? ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं गदा आसि । [चेटि ! त्वं मया सह कामदेवायतनोद्यानं गतासीः ।]

मदनिका—अज्जए ! गदम्हि । [आर्ये ! गतास्मि ।]

वसन्तसेना—तह वि मं उदासीणा विअ पुच्छसि ? । [तथापि मामुदासीनेव पृच्छसि ? ।]

मदनिका—जाणिदं, किं सो ज्जेव जेण अज्जआ सरणाअदा अब्भुववण्णा ? । [ज्ञातम्, किं स एव येनार्या शरणागताभ्युपपन्ना[2] ? ।]

वसन्तसेना—किंणामहेओ खु सो ? । [किंनामधेयः खलु सः ? ।]

मदनिका—सो खु सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि । [स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति ।]

वसन्तसेना—अइ ! णामं से पुच्छिदासि । [अयि ! नामास्य पृष्टासि ।]

वा ॥ ण सेविदुं । कामोपभोगरसिकास्मि, न द्रव्यार्थिनीत्यर्थः ॥ पूजनीयाश्च ये भवन्ति तेषां विलासवैमुख्यं सदेति भावः । उवारूढसिणेहं विवृद्धस्नेहम् ॥

टिप्प०—1 वणिजोऽयं वाणिजः, 'तस्येदम्' इत्यण्, वायसराक्षसादिवद्वा स्वार्थेऽण् । 2 अनुगृहीतेत्यर्थः, अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

मदनिका—सो खु अज्जए ! सुगहीदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम । [स खलु आर्ये ! सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।]

वसन्तसेना—(सहर्षम्) साहु मदणिए ! साहु । सुट्ठु तुए जाणिदं । [साधु मदनिके ! साधु । सुष्ठु त्वया ज्ञातम् ।]

मदनिका—(स्वगतम्) एव्वं दाव । (प्रकाशम्) अज्जए ! दलिद्दो खु सो सुणीअदि । [एवं तावत् । आर्ये ! दरिद्रः खलु स श्रूयते ।]

वसन्तसेना—अदो ज्जेव कामीअदि । दलिद्दपुरिससंकंतमणा खु गणिआ लोए अवअणीआ भोदि । [अत एव काम्यते । दरिद्रपुरुष-संक्रान्तमनाः खलु गणिका लोकेऽवचनीया भवति ।]

मदनिका—अज्जए ! किं हीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवंति ? । [आर्ये ! किं हीनकुसुमं सहकारपादपं मधुकर्यः पुनः सेवन्ते ? ।]

वसन्तसेना—अदो ज्जेव ताओ महुअरीओ वुच्चंति । [अत एव ता मधुकर्य उच्यन्ते ।]

मदनिका—अज्जए ! जइ सो मणीसिदो ता कीस दाणिं सहसा ण अहिसारीअदि ? । [आर्ये, यदि स मनीषितस्तत्किमर्थमिदानीं सहसा नाभिसार्यते ? ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! सहसा अहिसारिअंतो पंचुअआरदुब्बल-दाए, मा दाव, जणो दुल्लहदंसणो पुणो भविस्सदि । [चेटि ! सहसा-

---

भट्टिदारिआए ईश्वरसुतया ॥ सुहिदा सुखयुक्ता (?) ॥ अभ्युपपन्ना स्वीकृता ॥ सुगृहीतनामधेयो दातृत्वेन ॥ दरिद्रपुरुषदत्तमना अवचनीया भवति अर्थानभि-लाषित्वात् । अतिख (?) श्चारुदत्तो ब्राह्मणः, अनध्यापकत्वेन विलासी, अन्यश्च श्रोत्रियः, तर्कतन्त्रप्रवीणः पूजनीयः न काम्यो विलासवैमुख्यादित्याशयः ॥ **महुअरीओ इति** । मधु कुर्वन्ति सेवन्ते । मत्ता इत्यर्थः ॥ भट्टेति द्यूतकरस्य

टिप्प०—1 अवचनीयार्थानभिलाषेण गुणमात्रानुरागेण च वाक् अगोचरमाहा-त्म्यशालिनीत्यर्थः ।

भिसार्यमाणः प्रत्युपकारदुर्बलतया, मा तावत्, जनो दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति ।]

मदनिका—किं अदो ज्जेव सो अलंकारओ तस्स हत्थे णिक्खित्तो । [किमत एव सोऽलंकारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! सुट्ठु दे जाणिदं । [चेटि ! सुष्ठुत्वया ज्ञातम् ।]

(नेपथ्ये)

अले भट्टा ! दशसुवण्णाह लुद्ध जूदकरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ, दूलात्पदिट्टो सि । [अरे भट्टारक ! दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः । तद्गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ, दूरात्प्रदृष्टोऽसि ।]

(प्रविश्यापटीक्षेपेण संभ्रान्तः)

संवाहकः[1]—हीमाणहे, कट्टे एशे जुदिअलभावे ।

णवबंधणमुक्काए विअ
गद्दहीए हा ताडिदो म्हि गद्दहीए ।
अंगलाअमुक्काए विअ शत्तीए
घडुक्को विअ घादिदो म्हि शत्तीए ॥ १ ॥

संबोधनम् । दशसुवर्णकृते लुद्ध रुद्धः । पपलीणु प्रपलायितः । दश सुवर्णा लभ्या यस्य पार्श्वे स द्यूतकरः प्रपलायितः । अतो गृहाण धारय । तिष्ठ तिष्ठ । दूरादेव दृष्टोऽसि । सभ्यानुद्दिश्य ब्रूते । 'लब्धः' इति पाठे दशसुवर्णानां द्यूतकरो लब्धः । प्रपलायित इत्यर्थः ॥ 'हीमाणहे' इति विस्मये । कष्ट एष द्यूतकरभावः । **णवबंधणेत्यादि** । चित्रजातिः । गद्दहीए गर्दभीनामधेया । हा कष्टम्, ताडितोऽस्मि । गद्दहीति वराटिकानाम । गर्दमीशक्तिके आर्थी इति प्रसिद्धद्यूतके कपर्दकनामधेये । नवबन्धनान्मुक्तयेव गर्दभ्या पशुविशेषेण ताडितोऽस्मि गर्दभ्या । ताडनस्वभावा सा यतः । अङ्गराजेन कर्णेन मुक्तयेव शक्त्या अस्त्रविशेषेण

टिप्प०—1 अयं मागधीभाषापाठकः, माथुरद्यूतकरौ ढक्कभाषापाठकौ

लेखअवावडहिअअं शहिअं दट्ठूण झत्ति पब्भट्टे ।
एण्हिं मग्गणिवडिदे कं णु खु शलणं पपज्जे ॥ २ ॥

ता जाव एदे शहिअजूदिअला अण्णदो मं अण्णेशंति, ताव हक्के विप्पडीवेहिं पादेहिं एदं शुण्णदेउलं पविशिअ देवीभविश्शं । [आश्चर्यम्, कष्ट एष द्यूतकरभावः]

नवबन्धनमुक्तयेव मर्दभ्या हा ताडितोऽस्मि गर्दभ्या ।
अङ्गराजमुक्तयेव हा शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि शक्त्या ॥

लेखकव्यापृतहृदयं सभिकं दृष्ट्वा झटिति प्रभ्रष्टः ।
इदानीं मार्गनिपतितः कं नु खलु शरणं प्रपद्ये ॥

तद्यावदेतौ सभिकद्यूतकरावन्यतो मामन्विष्यतः, तावदहं विपरीताभ्यां पादाभ्यामेतच्छून्यदेवकुलं प्रविश्य देवीभविष्यामि ।]

(बहुविधं नाट्यं कृत्वा तथा स्थितः)

(ततः प्रविशति माथुरो द्यूतकरश्च)

माथुरः—अले भट्टा ! दशसुवण्णाह लुद्धु जूदकरु पपलीणु पपलीणु । ता गेण्ह गेण्ह । चिट्ठ चिट्ठ । दूरात्पदिट्ठोसि । [अरे भट्टारक ! दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः । तद्गृहाण गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ, दूरात्प्रदृष्टोऽसि ।]

द्यूतकरः—

जइ वज्जसि पादालं इंदं शलणं च संपदं जासि ।
सहिअं वज्जिअ एक्कं रुद्दो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥ ३ ॥

[यदि व्रजसि पातालमिन्द्रं शरणं च सांप्रतं यासि ।
सभिकं वर्जयित्वैकं रुद्रोऽपि न रक्षितुं तरति ॥]

घटोत्कचो भीमसेनसुत इव ताडितोऽस्मि शक्त्या ॥ १ ॥ **लेख इत्यादि ।** गाथा । लेखकव्यापृतहृदयं सभिकं दृष्ट्वा झटिति प्रभ्रष्टः । इदानीं मार्गनिपतितः कं नु खलु शरणं प्रपद्ये । कं नु खल्विति विमर्शे ॥ २ ॥ तद्यावदेतौ सभिकद्यूतकरौ मामन्यतोऽन्विष्यतस्तावत् । हक्के अहम् । विपरीतपादाभ्यामेतच्छून्यं देवकुलं प्रविश्य देवी भविष्यामि । देवीति च्व्यन्तम् ॥ **जइ वज्जसीत्यादि ।** आर्या । यदि गच्छसि पातालमिन्द्रं शरणं च सांप्रतं यासि । सभिकं वर्जयित्वैकं

माथुरः—

कहिं कहिं सुसहिअविप्पलंभआ
पलासि ले भअपलिवेविदंगआ।
पदे पदे समविसमं खलंतआ
कुलं जसं अइकसणं कलेंतआ ॥ ४ ॥

[कुत्र कुत्र सुसभिकविप्रलम्भक! पलायसे रे भयपरिवेपिताङ्गक।
पदे पदे समविषमं स्खलन्कुलं यशोऽतिकृष्णं कुर्वन् ॥]

द्यूतकरः—(पदं वीक्ष्य) एसो वज्जदि। इअं पणट्ठा पदवी। [एष व्रजति। इयं प्रनष्टा पदवी।]

माथुरः—(आलोक्य, सवितर्कम्) अले, विप्पदीवु पादु। पडिमाशुण्णु देउलु। (विचिन्त्य) धुत्तु जूदकरु विप्पदीवेहिं पादेहिं देउलं पविट्ठो। [अरे, विप्रतीपौ पादौ। प्रतिमाशून्यं देवकुलम्। धूर्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः।]

द्यूतकरः—ता अणुसरेम्ह। [ततोऽनुसरावः।]

माथुरः—एव्वं भोदु। [एवं भवतु।]

(उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः, दृष्ट्वान्योन्यं संज्ञाप्य)

द्यूतकरः—कधं कट्ठमयी पडिमा ?। [कथं काष्ठमयी प्रतिमा ?।]

माथुरः—अले, ण हु ण हु, शैलपडिमा। (इति बहुविधं चालयति संज्ञाप्य च) एव्वं भोदु। एहि, जूदं किलेम्ह। [अरे, न खलु न

रुद्रोऽपि न रक्षितुं शक्नोति ॥ ३ ॥ कहिं कहिमित्यादि। रुचिरावृत्तम्। कुत्र कुत्र सुसभिकविप्रलम्भक पलायसे रे भयपरिवेपमानाङ्गक। पदे पदे समविषमं यथा स्यादेवं स्खलन्कुलं यशश्चातिकृष्णं कुर्वन् ॥ ४ ॥ भट्टा भट्टेत्यन्योन्यसंबोधनम् (?)। अरे, विप्रतीपपादशून्यं देवकुलम्। प्रयोजनाभावेन नात्र मानुष इति भावः। धूर्तो द्यूतकरो विप्रतीपाभ्यां पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्ट इत्येके। धूर्तो द्यूतकरो विप्रतीपपादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः ॥ ततोऽनुसरावः ॥ संज्ञापनं प्रतिमा-

खलु, शैलप्रतिमा। एवं भवतु। एहि, द्यूतेन क्रीडावः। (इति बहुविधं द्यूतं क्रीडति)

संवाहकः—(द्यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा, स्वगतम्) अले,

कत्ताशद्दे णिण्णाणअश्श हलइ हडकं मनुश्शाश्श।
ढक्काशद्दे व्व णडाधिवश्श पब्भट्टलज्जश्श॥ ५॥
जाणामि ण कीलिश्शं शुमेलुशिहलपधणशण्णिहं जूअं।
तह वि हु कोइलमहुले कत्ताशद्दे मणं हलदि॥ ६॥

[अरे, मत्ताशब्दो निर्नाणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य।
ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य॥
जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुशिखरपतनसंनिभं द्यूतम्।
तथापि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति॥]

द्यूतकरः—मम पाठे, मम पाठे। [मम पाठे, मम पाठे।]

माथुरः—ण हु; मम पाठे मम पाठे। [न खलु; मम पाठे मम पाठे।]

संवाहकः—(अन्यतः सहसोपसृत्य) णं मम पाठे। [ननु मम पाठे।]

द्यूतकरः—लद्धे गोहे। [लब्धः पुरुषः।]

माथुरः—(गृहीत्वा) अले पेदंडा! गहीदोसि। पअच्छ तं दश-सुवण्णं। [अरे लुप्तदण्ड! गृहीतोऽसि। प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम्।]

संवाहकः—अज्ज दइश्शं। [अद्य दास्यामि।]

याम्॥ [**कत्तेति**।] द्यूतकरणं यया सा कत्ता। काड इति प्रसिद्धः। नान्दीपुर इति प्रसिद्धे। द्यूत इत्यन्ये (?)। कत्ताशब्दो निर्नाणकस्य निर्धनस्य हरति पाकयति हृदयं मनुष्यस्य। ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभ्रष्टराज्यस्य। असात्विकता इत्यर्थः॥ ५॥ जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेरुशिखरपतनसंनिभं द्यूतम्, सुखविनाशकमित्यर्थः। तथापि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति॥ ६॥ मम पाठ इत्यार्थो द्यूतकरोक्तिविशेषः॥ गोहे पुरुषः मनुष्यः॥ पेदंडा लुप्त-

माथुरः—अहुणा पअच्छ । [अधुना प्रयच्छ ।]

संवाहकः—दइश्शं । पशादं कलेहि । [दास्यामि । प्रसादं कुरु ।]

माथुरः—अले, णं संपदं पअच्छ । [अरे, ननु सांप्रतं प्रयच्छ ।]

संवाहकः—शिलु पडदि । [शिरः पतति ।] (इति भूमौ पतति)

(उभौ बहुविधं ताडयतः)

माथुरः—एसु तुमं हु जूदिअरमंडलीए बद्धोसि । [एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽसि ।]

संवाहकः—(उत्थाय, सविषादम्) कधं जूदिअलमंडलीए बद्धो म्हि । ही, एशे अम्हाणं जूदिअलाणं अलंघणीए शमए । ता कुदो दइश्शं ? । [कथं द्यूतकरमण्डल्या बद्धोऽस्मि । कष्टम्, एषोऽस्माकं द्यूतकराणामलङ्घनीयः समयः । तस्मात्कुतो दास्यामि ? ।]

माथुरः—अले, गंथुं कुलु कुलु । [अरे, गण्डः क्रियतां क्रियताम् ।]

संवाहकः—एव्वं कलेमि । (द्यूतकरमुपस्पृश्य) अद्धं ते देमि, अद्धं मे मुंचदु । [एवं करोमि । अर्धं तुभ्यं ददामि, अर्धं मे मुञ्चतु ।]

द्यूतकरः—एव्वं भोदु । [एवं भवतु ।]

संवाहकः—(सभिकमुपगम्य) अद्धश्श गंथुं कलेमि । अद्धं पि मे अज्जो मुंचदु । [अर्धस्य गण्डं करोमि । अर्धमपि म आर्यो मुञ्चतु ।]

माथुरः—को दोसु ? । एव्वं भोदु । [को दोषः ? एवं भवतु ।]

दण्डक । उभे अपि देशी ॥ अधुना प्रयच्छ, दास्यामि ॥ शिलु पडदि शिरः पतति, भ्रमतीत्यर्थः । इति भूमौ निपत्य स्थितः ॥ एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बद्धः ॥ ही कष्टम् । अस्माभिः सर्वः समय उल्लङ्घ्यते । एषोऽस्माकं द्यूतकराणामलङ्घ्यः समयः ॥ 'गण्डं गण्डो लम्बकः' इति पूर्वटीका ॥ एवं करोमि, मुञ्च ॥

पाठा०—१ गंडे.

संवाहकः—(प्रकाशम्) अज्ज ! अद्धे तुए मुक्के । [आर्य ! अर्धं त्वया मुक्तम् ।]

माथुरः—मुक्के । [मुक्तम् ।]

संवाहकः—(द्यूतकरं प्रति) अद्धे तुए वि मुक्के । [अर्धं त्वयापि मुक्तम् ।]

द्यूतकरः—मुक्के । [मुक्तम् ।]

संवाहकः—संपदं गमिश्शं । [सांप्रतं गमिष्यामि ।]

माथुरः—पअच्छ तं दशसुवण्णं, कहिं गच्छसि ? । [प्रयच्छ तं दशसुवर्णम् । कुत्र गच्छसि ?] ।

संवाहकः—पेक्खध पेक्खध भट्टालआ ! हा, संपदं ज्जेव्व एक्काह अद्धे गंधु कडे, अवलाह अद्धे मुक्के । तहवि मं अबलं शंपदं ज्जेव्व मग्गदि । [प्रेक्षध्वं प्रेक्षध्वं भट्टारकाः ! हा, सांप्रतमेव एकस्यार्धे गण्डः कृतः, अपरस्यार्धं मुक्तम् । तथापि मामबलं सांप्रतमेव याचते ।]

माथुरः—(गृहीत्वा) धुत्तु ! माथुरु अहं णिउणु । एत्थ तुए ण अहं धुत्तिज्जामि । ता पअच्छ तं पेदंडआ ! सव्वं सुवण्णं संपदं । [धूर्त ! माथुरोऽहं निपुणः । अत्र नाहं धूर्तयामि । तत्प्रयच्छ तं लुसदण्डक, सर्वं सुवर्णं सांप्रतम् ।]

संवाहकः—कुदो दइश्शं ? । [कुतो दास्यामि ? ।]

माथुरः—पिदरु विक्किणिअ पअच्छ । [पितरं विक्रीय प्रयच्छ ।]

अर्धं सभिकेन मुक्तम् । अर्धं द्यूतकरेण । उभाभ्यां राशिरेव मुक्तः । इति मुक्तदेयत्वाद्यामीति ब्रूते ॥ भट्टारका इति मध्यस्थान्संबोधयति सांप्रतमेव एक्काह एकस्य । अद्धे अर्धेन । गंधु कडे । एकस्य सभिकस्यार्धं गण्डः कृतः । द्यूतकरापेक्षितार्धेन द्यूतकरे व (च ?) लग्नकः । अवलाह अद्धेण मुक्के इत्यपरस्य द्यूतकरस्यार्धेन मुक्तोऽस्मि । तच्च सभिकेनैवोपेक्षितम् ॥ अत्र माथुरोऽहं निपुणः ।

संवाहकः—कुदो मे पिदा ? । [कुतो मे पिता ? ।]

माथुरः—मादरु विक्किणिअ पअच्छ । [मातरं विक्रीय प्रयच्छ ।]

संवाहकः—कुदो मे मादा ? । [कुतो मे माता ? ।]

माथुरः—अप्पाणं विक्किणिअ पअच्छ । [आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ ।]

संवाहकः—कलेध पशादं । णेध मं लाजमग्गं । [कुरुत प्रसादम् । नयत मां राजमार्गम् ।]

माथुरः—पसरु । [प्रसर ।]

संवाहकः—एव्वं भोदु । (परिक्रामति) अज्जा ! क्किणिध मं इमश्श शहिअश्श हत्थादो दशेहिं शुवण्णकेहिं । (दृष्ट्वा आकाशे) किं भणाध–'किं कलइश्शशि' त्ति ? । गेहे दे कम्मकले हुविश्शं । कधं ? अदइअ पडिवअणं गदे ? । भोदु एव्वं । इमं अण्णं भणइश्शं । (पुनस्तदेव पठति) कधं एशे वि मं अवधीलिअ गदे । हा, अज्जचालुदत्तस्स विहवे विहडिदे एशे वट्टामि मंदभाए । [एवं भवतु । आर्याः ! क्रीणीध्वं मामस्य सभिकस्य हस्ताद्दशभिः सुवर्णकैः । किं भणत—'किं करिष्यसि' इति ? । गेहे ते कर्मकरो भविष्यामि । कथं अदत्त्वा प्रतिवचनं गतः ? । भवत्वेवम् , इममन्यं भणिष्यामि । कथं एषोऽपि मामवधीर्य गतः ? । हा, आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते एष वर्ते मन्दभाग्यः ।]

माथुरः—णं देहि । [ननु देहि ।]

एत्थ तुए अत्र त्वया । धुत्तिज्जामि धूर्ते (र्ये) प्रतार्ये । पेदंडा लुप्तदण्डक ॥ कुत इति लाभोपायप्रश्ने । पिदरु विक्किणिअ पयच्छ पितरं विक्रीय प्रयच्छ ॥ मादरु विक्किणिअ मातरं विक्रीय ॥ कलेध कुरुत । णेध नयत मं माम् । राजमार्गम् ॥ पसरु प्रसर्प । क्किणिध क्रीणीध्वम् । सहिअस्स हत्थादो सभिकस्य पार्श्वादित्यर्थः । असौ तव कर्मकरो भविष्यामि । हा, आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते तस्मिन्निर्धने

संवाहकः—कुदो दइश्शं ? । [कुतो दास्यामि ? ।] (इति पतति)

(माथुरः कर्षति)

संवाहकः—अज्जा ! पलित्ताअध पलित्ताअध । [आर्याः ! परित्रायध्वं परित्रायध्वम् ।]

(ततः प्रविशति दर्दुरकः)

दर्दुरकः—भोः ! द्यूतं हि नाम पुरुषस्या[1]सिंहासनं राज्यम् ।

न गणयति पराभवं कुतश्चिद्धरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।
नृपतिरिव निकाममायदर्शी विभववता समुपास्यते जनेन ॥ ७ ॥

अपि च,—

द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव दारा[2] मित्रं द्यूतेनैव ।
दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥ ८ ॥

अपि च,—

त्रेताहृतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोषितशरीरः ।
[3]नर्दितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥ ९ ॥

(अग्रतोऽवलोक्य) अयमस्माकं पू[4]र्वसभिको माथुर इत एवाभिवर्तते । भवतु, अपक्रमितुं न शक्यते । तदवगुण्ठयाम्यात्मानम् । (बहुविधं नाट्यं कृत्वा स्थितः, उत्तरीयं निरीक्ष्य)

एष एतादृशावस्थो वर्ते मन्दभाग्यः ॥ **नेति** । अतिशयमायस्य दर्शको राजेवेश्वरेणापि पुरुषेण सेव्यते ॥ ७ ॥ **द्रव्यं लब्धमित्यादि** । विद्युन्माला ॥ ८ ॥ **त्रेतेति** । त्रेता 'तीया' इति प्रसिद्धः । पावरो 'दूआ' इति ख्यातः । नर्दितो 'नान्दी' इति प्रसिद्धः । कटेन 'पूरा' इति प्रसिद्धेन । 'पावरः पूरा, कटो दूआ'

टिप्प०—1 जनपदमन्तरा विना च सेनादिकं तावदाकस्मिकोद्दामद्रव्यलाभसंभवात् असिंहासनं राज्यं द्यूतमित्यर्थः । 2 'दार'शब्दे बहुत्वं पुंस्त्वं च शब्दशक्तिस्वाभाव्यायत्तं साधुत्वमात्रोपयोगीति बोध्यम् । श्लोकेऽस्मिन् दर्दुरकः स्वीयं पराजयं वर्णयति । 3 नर्दितपतनेन दर्शितो मार्गो यस्य सः । 4 एतेन दर्दुरकेणापि माथुरस्य देयमस्तीति ध्वन्यते ।

अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतो ह्ययं पटश्छिद्रशतैरलंकृतः।
अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते ह्ययं पटः संवृत एव शोभते ॥ १० ॥

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति ?। यो हि

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले।
तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद्यावत्तिष्ठति भास्करः ॥ ११ ॥

माथुरः—दापय दापय। [दापय दापय।]

संवाहकः—कुदो दइश्शं ?। [कुतो दास्यामि ?।]

(माथुरः कर्षति)

दर्दुरकः—अये, किमेतदग्रतः ?। (आकाशे) किं भवानाह—'अयं द्यूतकरः सभिकेन खलीक्रियते, न कश्चिन्मोचयति' इति ?। नन्वयं दर्दुरो मोचयति। (उपसृत्य) अन्तरमन्तरम्। (दृष्ट्वा) अये, कथं माथुरो धूर्तः ?। अयमपि तपस्वी संवाहकः,—

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितो
यस्योद्धर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः।
यस्यैतच्च न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्व्यते
तस्यात्यायतकोमलस्य सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ? ॥ १२ ॥

भवतु, माथुरं तावत्सान्त्वयामि। (उपगम्य) माथुर ! अभिवादये।

(माथुरः प्रत्यभिवादयते)

दर्दुरकः—किमेतत् ?।

माथुरः—अअं दशसुवण्णं धालेदि। [अयं दशसुवर्णं धारयति।]

इति केचित् ॥ ९ ॥ **अयमिति** ॥ १० ॥ तपस्वी वराकः ॥ **पादेनेति** ॥ ११ ॥ खलीक्रियते भर्त्स्यते। अन्तरमन्तरमिति जनसंमर्दे प्रवेशायावकाशप्रार्थना। **य इति**। उद्धर्षणः संघर्षणः। किणः 'घाटिः' इति प्रसिद्धः। यच्छरैर्लगुणैण्यत्ते (?)। 'कुक्कुरैश्चर्व्यते' इति पाठो व्यक्त एव। न ध्यायतो न निःशेषयतः (?)। अत्यायतो विपुलशरीरः। तथा कोमलस्य। 'व्यायतोऽकृतश्रमः' इति पूर्वटीका ॥ १२ ॥ कल्लवर्त्तं प्रातर्भोजनम्। तत्साधनमेतद्द्रव्यमिद-

दर्दुरकः—ननु कल्यवर्तमेतत् ।

माथुरः—(दर्दुरस्य कक्षातलल्लुण्ठीकृतं पटमाकृष्य) भट्टा ! पश्शत पश्शत । जज्जरपडप्पावुदो अअं पुलिसो दशसुवण्णं कल्लवत्तं भणादि । [भर्तारः ! पश्यत पश्यत । जर्जरपटप्रावृतोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कल्यवर्तं भणति ।]

दर्दुरकः—अरे मूर्ख ! नन्वहं दशसुवर्णान्कटकरणेन प्रयच्छामि । तत्किं यस्यास्ति धनं स किं क्रोडे[3] कृत्वा दर्शयति ? । अरे,

> दुर्वर्णोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।
> पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया ॥ १३ ॥

माथुरः—भट्टा ! तुए दशसुवण्णु कल्लवत्तु । मए एसु विहवु । [भर्तः ! तव दशसुवर्णः कल्यवर्तः । ममैष विभवः ।]

दर्दुरकः—यद्येवम्, श्रूयतां तर्हि । अन्यांस्तावद्दशसुवर्णानस्यैव प्रयच्छ । अयमपि द्यूतं शीलयतु ।

माथुरः—तत्किं भोदु ? । [तत्किं भवतु ? ।]

दर्दुरकः—यदि जेष्यति तदा दास्यति ।

माथुरः—अह ण जिणादि ? । [अथ न जयति ? ।]

दर्दुरकः—तदा न दास्यति ।

मित्यर्थः । जीर्णपटसंवृतः (?) । कटकरणेन प्रयच्छामि तत्रार्थः—कल्यवर्तं कल्यं प्रातः वर्त्त वर्तय (?) । कटत्वेन देहीत्यर्थः । अत एव चाधुना देहि । तत्किमिति गृहादानयनादिनापि विनयः संभाव्यत इत्याशयः । **दुर्वर्णेति** ॥ १३ ॥ भट्टा इति संबोधनोक्तिः, ममैष विभवः ॥ तदेवं सति किम् ? ॥ अथ न जयति । अथायं न दृढं भद्रं जयतु । पाठान्तरे तु—हह अथ । भद्रकं जन्यम् (?) ॥ एवमहं पत्तुआ धुत्तिज्जामि प्रतार्ये । अहमपि नाम मथुराभवो

टिप्प०—1 वर्तुलीकृतम्. 2 'पूरा'पातनेन. 3 उत्संगे.

माथुरः—अह ण जुत्तं जप्पिदुं । एव्वं अक्खंतो तुमं पअच्छ धुत्तआ ! । अहं पि णाम माथुरु धुत्तु जूदं मिश्या आदंसआमि । अण्णस्स वि अहं ण बिभेमि । धुत्ता ! खंडिअवुत्तोसि तुमं । [अथ न युक्तं जल्पितुम् । एवमाचक्षाणस्त्वं प्रयच्छ धूर्तक ! । अहमपि नाम माथुरो धूर्तो द्यूतं मिथ्या दर्शयामि । अन्यस्मादप्यहं न बिभेमि । धूर्त ! खण्डित-वृत्तोऽसि त्वम् ।]

दर्दुरकः—अरे, कः खण्डितवृत्तः ? ।

माथुरः—तुमं हु खंडिअवुत्तो । [त्वं खलु खण्डितवृत्तः ।]

दर्दुरकः—पिता ते खण्डितवृत्तः । (संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति)

माथुरः—गोसाविआपुत्ता ! णं एव्वं ज्जेव जूदं तुए सेविदं ? । [वेश्यापुत्र ! नन्वेवमेव द्यूतं त्वया सेवितम् ? ।]

दर्दुरकः—मयैवं द्यूतमासेवितम् ।

माथुरः—अले संवाहआ ! पअच्छ तं दशसुवण्णं । [अरे संवा-हक ! प्रयच्छ तद्दशसुवर्णम् ।]

संवाहकः—अज्ज दइश्शं, दाव दइश्शं । [अद्य दास्यामि, तावद्दास्यामि ।]

(माथुरः कर्षति)

दर्दुरकः—मूर्ख ! परोक्षे खलीकर्तुं शक्यते, न ममाग्रतः खली-कर्तुम् ।

द्यूतकरो द्यूतं मिथ्या दर्शयामि । अन्यस्मै च नाहं बिभेमि । अहमेवान्यं निर्भयः प्रतारयामि, न तु मामन्य इत्यर्थः । तेन त्वमपि धूर्तोऽसीति भावः ॥ गोसाविआ

टिप्प०—1 प्रतारकः, खण्डिताचारः । 2 ममासन्निधाने भर्त्सयितुम् ।

(माथुरः संवाहकमाकृष्य घोणायां[1] मुष्टिप्रहारं ददाति, संवाहकः सशोणितं मूर्च्छां नाटयन्भूमौ पतति, दर्दुरक उपसृत्यान्तरयति[2]; माथुरो दर्दुरकं ताडयति; दर्दुरको विप्रतीपं ताडयति)

माथुरः—अले अले दुट्ट छिण्णालिआपुत्तअ ! फलं पि पाविहसि। [अरे अरे दुष्ट पुंश्चलीपुत्रक ! फलमपि प्राप्स्यसि ।]

दर्दुरकः—अरे मूर्ख ! अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः । श्वो यदि राजकुले ताडयिष्यसि, तदा द्रक्ष्यसि ।

माथुरः—एसु पेक्खिस्सं । [एष प्रेक्षिष्ये ।]

दर्दुरकः—कथं द्रक्ष्यसि ? ।

माथुरः—(प्रसार्य चक्षु एव्वं पेक्खिस्सं । [एवं प्रेक्षिष्ये ।]

(दर्दुरको माथुरस्य पांशुना चक्षुषी पूरयित्वा संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति, माथुरोऽक्षिणी निगृह्य भूमौ पतति, संवाहकोऽपक्रामति)

दर्दुरकः—(स्वगतम्) प्रधानसभिको माथुरो मया विरोधितः । तन्नात्र युज्यते स्थातुम् । कथितं च मम प्रियवयस्येन शर्विलकेन, यथा किल—'आर्यकनामा गोपालदारकः सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यति ।' इति । सर्वश्चास्मद्विधो जनस्तमनुसरति । तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः)

संवाहकः—(सत्रासं परिक्रम्य, दृष्ट्वा) एशे कश्श वि अणपावुदपक्खदुयालके गुहे । ता एत्थ पविशिश्शं । (प्रवेशं रूपयित्वा, वसन्तसेनामालोक्य) अज्जे ! शलणागदे म्हि । [एतत्कस्याप्यनपावृतपक्षद्वारकं गेहम् । तदत्र प्रविशामि । आर्ये ! शरणागतोऽस्मि ।]

वेश्या ॥ एतत्कस्याप्यपावृतपक्षद्वारं गेहम् । ढक्केहि पिधेहि ॥ तुलिदमाकलितम् ॥

टिप्प०—1 घोणायां नासाग्रप्रदेशे । 2 द्वयोर्मध्ये गत्वा व्यवधानं करोतीत्यर्थः ।

वसन्तसेना—अभअं सरणागदस्स । हञ्जे ! ढक्केहि पक्खदुआरअं । [अभयं शरणागतस्य । चेटि ! पिधेहि पक्षद्वारकम् ।]

(चेटी तथा करोति)

वसन्तसेना—कुदो दे भअं ? । [कुतस्ते भयम् ? ।]

संवाहकः—अज्जे ! धणिकादो । [आर्ये ! धनिकात् ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! संपदं अवावुणु पक्खदुआरअं । [चेटि ! सांप्रतमपावृणु पक्षद्वारकम् ।]

संवाहकः—(आत्मगतम्) कधं धणिकादो तुलिदं शे भअकालणं ? । शुट्ठु खु एवं वुच्चदि,—

जे अत्तबलं जाणिअ भालं तुलिदं वहेइ माणुश्शे ।
ताहं खलणं ण जायदि ण अ कंतालगडे विवज्जदि ॥ १४ ॥

एत्थ लक्खिदम्हि । [कथं धनिकात्तलितमस्या भयकारणम् ? सुष्ठु खल्वेवमुच्यते,–

य आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।
तस्य स्खलनं न जायते न च कान्तारगतो विपद्यते ॥

अत्र लक्षितोऽस्मि ।]

माथुरः—(अक्षिणी प्रमृज्य, द्यूतकरं प्रति) अले, देहि देहि । [अरे, देहि देहि ।]

जे अत्तबलमित्यादि । वैतालीयं छन्दः । यो (य) आत्मबलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः । तस्य स्खलनं न जायते न च कान्तारगतो विपद्यते ॥ १४ ॥ तुलितं कलितमिति 'वा पदान्त–' इति बिन्दोर्लघुत्वम् । वसन्तसेनाया अशक्यविषये व्यापार युक्तः ॥ गोह्ने मनुष्यः ॥ तस्य दुरात्मनो मया

टिप्प०—1 गडे इत्येकारो लघुः पठनीयः, छन्दोनुरोधात् । 2 दृढं सशृङ्खलं, विवेहीत्यर्थः । 3 स्वानुरूपम् ।

द्यूतकरः—भट्टा ! जावदेव अम्हे दद्दुरेण कलहायिदा तावदेव सो गोहो अवक्कंतो । [भर्तः ! यावदेव वयं दर्दुरेण कलहायितास्तावदेव स पुरुषोऽपक्रान्तः ।]

माथुरः—तस्स जूदकलस्स मुट्ठिप्पहालेण णासिका भग्गा आसि । ता एहि, रुहिरपहं अणुसरेम्ह । [तस्य द्यूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्नासीत् । तदेहि, रुधिरपथमनुसरावः ।]

(अनुसृत्य)

द्यूतकरः—भट्टा ! वसंतसेणागेहं पविट्ठो सो । [भर्तः ! वसन्तसेनागृहं प्रविष्टः सः ।]

माथुरः—भूदाइं सुवण्णाइं । [भूतानि सुवर्णानि ।]

द्यूतकरः—लाअउलं गदुअ णिवेदेम्ह । [राजकुलं गत्वा निवेदयावः ।]

माथुरः—एसो धुत्तो अदो णिक्कमिअ अण्णत्त गमिस्सदि । ता उअरोधेणेव्व गेण्हेम्ह । [एष धूर्तोऽतो निष्क्रम्यान्यत्र गमिष्यति । यदुपरोधेनैव गृह्णीवः ।]

(वसन्तसेना मदनिकायाः संज्ञां ददाति)

मदनिका—कुदो अज्जो ? को वा अज्जो ? कस्स वा अज्जो ? । किं वा वित्तिं अज्जो उवजीअदि ? कुदो वा भअं ? । [कुत आर्यः ? को वार्यः ? कस्य वार्यः ? कां वा वृत्तिमार्य उपजीवति ? कुतो वा भयम् ? ।]

संवाहकः—शुणादु अज्जआ । अज्जए ! पाडलिउत्ते मे जम्मभूमी । गहवइदालके हग्गे । संवाहअश्श [1] वित्तिं उवजीआमि । [शृणोत्वार्या ।

मुष्टिप्रहारेण नासा भग्ना । तदागच्छतु । चिरमेतदनुसरावः । एहि तावत् ॥ अदो अतः । निष्क्रम्यान्यत्र गमिष्यति । तदुपरोधेनैव गृह्णीमः । गृहपतेर्दारको-

टिप्प०—1 भूतकालिकानीव गतानीति भावः ।

आर्ये! पाटलिपुत्रं[1] मे जन्मभूमिः। गृहपतिदारकोऽहम्[2]। संवाहकस्य[3] वृत्तिमुपजीवामि।]

वसन्तसेना—सुउमारा खु कला सिक्खिदा अज्जेण। [सुकुमारा खलु कला शिक्षितार्येण।]

संवाहकः—अज्जए! कलेत्ति शिक्खिदा, आजीविआ दाणिं संवुत्ता। [आर्ये! कलेति शिक्षिता, आजीविकेदानीं संवृत्ता।]

चेटी—अदिणिव्विण्णं अज्जेण पडिवअणं दिण्णं। तदो तदो?। [अतिनिर्विण्णमार्येण प्रतिवचनं दत्तम्। ततस्ततः?।]

संवाहकः—तदो अज्जए! एशे णिजगेहे आहिंडकाणं मुहादो शुणिअ अपुव्वदेशदंशणकुदूहलेण इह आगदे। इह वि मए पविशिअ उज्जइणिं एक्के अज्जे शुश्शूशिदे। जे तालिशे पिअदंशणे पिअवादी, दइअ ण कित्तेदि, अवकिदं विशुमलेदि। किं बहुणा पलंतेण। दक्खिणदाए पलकेलअं विअ अत्ताणअं अवगच्छदि, शलणागअवच्छले अ। [तत आर्ये! एष निजगृह आहिण्डकानां मुखाच्छ्रुत्वाऽपूर्वदेशदर्शनकुतूहलेनेहागतः। इहापि मया प्रविश्योज्जयिनीमेक आर्यः शुश्रूषितः। यस्तादृशः प्रियदर्शनः प्रियवादी, दत्त्वा न कीर्तयति, अपकृतं विस्मरति। किं बहुना प्रलपितेन। दक्षिणतया परकीयमिवात्मानमवगच्छति, शरणागतवत्सलश्च।]

चेटी—को दाणिं अज्जआए मणोरहाहुत्तस्स गुणाइं चोरिअ उज्जइणिं अलंकरेदि?। [क इदानीमार्याया मनोरथाभिमुखस्य गुणांश्चोरयित्वोज्जयिनीमलंकरोति?।]

ऽहम्। संवाहकस्य शरीरयन्त्रमर्दकस्य व्यापारमुपजीवामि॥ स्वगृहपर्यटकानां भिक्षुकादीनां वचनं श्रुत्वा। अवकिदं अपकृतं विस्मरति। किं बहुना, पलंतेण प्रलपितेन॥ मणोरहाहुत्तस्स मनोरथाभिमुखस्य॥ अनुक्रोशः

टिप्प०—1 इदं काशीतः पूर्वस्मिन्दिशि प्राचीनं मगधराजनगरम्, प्रस्तुतं 'पाटणा'-ख्यमेव चेति केचित्। 2 ग्रामाध्यक्षस्य पुत्रः. 3 अङ्गमर्दनरूपामुपजीविकामित्यर्थः।

वसन्तसेना—साहु हञ्जे! साहु; मए वि एव्वं जेव्व हिअएण मंतिदं। [साधु चेटि! साधु। मयाप्येवमेव हृदयेन मन्त्रितम्।]

चेटी—अज्ज! तदो तदो?। [आर्ये! ततस्ततः?।]

संवाहकः—अज्जए! शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदाणेहिं ....। [आर्ये! स इदानीमनुक्रोशकृतैः प्रदानैः ...।]

वसन्तसेना—किं उवरदविहवो संवुत्तो?। [किमुपरतविभवः संवृत्तः?।]

संवाहकः—अणाचक्खिदे जेव्व कधं अज्जआए विण्णादं?। [अनाख्यातमेव कथमार्यया विज्ञातम्?।]

वसन्तसेना—किं एत्थ जाणीअदि?। दुल्लहा गुणा विहवा अ। अपेएसु तडाएसु बहुदरं उदअं भोदि। [किमत्र ज्ञातव्यम्?। दुर्लभा गुणा विभवाश्च। अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदकं भवति।]

चेटी—अज्ज! किंणामधेओ खु सो?। [आर्ये! किंनामधेयः खलु सः?।]

संवाहकः—अज्जे! के दाणिं तश्श भूदलमिअंकश्श णामं ण जाणादि। शो खु शेट्ठिचत्तले पडिवशदि। शलाहणिज्जणामधेए अज्जचालुदत्ते णाम। [आर्ये! क इदानीं तस्य भूतलमृगाङ्कस्य नाम न जानाति। स खलु श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति। श्लाघनीयनामधेय आर्य-चारुदत्तो नाम।]

वसन्तसेना—(सहर्षमासनादवतीर्य) अज्जस्स अत्तणकेरकं एदं गेहं?। हञ्जे! देहि से आसणं। तालवेंटअं गेण्ह। परिस्समो

करुणा॥ अणाचक्खिदे अनाख्यातम्। अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदकं भवति।

अज्जस्स बाधेदि । [आर्यस्यात्मीयमेतद्गेहम् । चेटि! देह्यस्यासनम् । तालवृन्तकं गृहाण । परिश्रम आर्यस्य बाधते ।]

(चेटी तथा करोति)

संवाहकः—(स्वगतम्) कधं अज्जचालुदत्तस्स णामशंकित्तणेण ईदिशे मे आदले । शाहु अज्जचालुदत्तो! शाहु, पुहवीए तुमं एक्के जीवशि; शेषे उण जणे शशदि । (इति पादयोर्निपत्य) भोदु अज्जए! भोदु; आशणे णिशीददु अज्जआ । [कथमार्यचारुदत्तस्य नामसंकीर्तनेनेदृशो म आदरः? । साधु आर्यचारुदत्त! साधु, पृथिव्यां त्वमेको जीवसि । शेषः पुनर्जनः श्वसिति । भवत्वार्ये! भवतु; आसने निषीदत्वार्या ।]

वसन्तसेना—(आसने समुपविश्य) अज्ज! कुदो सो धणिओ? । [आर्य! कुतः स धनिकः? ।]

संवाहकः—

शक्कालधणे खु शज्जणे काह ण होइ चलाचले धणे ।
जे पूइदुं पि ण जाणादि शे पूआविशेशं पि जाणादि ॥ १५ ॥
[सत्कारधनः खलु सज्जनः कस्य न भवति चलाचलं धनम् ।
यः पूजयितुमपि न जानाति स पूजाविशेषमपि जानाति ॥]

वसन्तसेना—तदो तदो? । [ततस्ततः? ।]

संवाहकः—तदो तेण अज्जेण शवित्ती पलिचालके किदो म्हि । चालित्तावशेशे अ तस्सिं जूदोवजीवी म्हि शंवुत्ते । तदो भाअधेअविशमदाए दशशुवण्णअं जूदे हालिद । [ततस्तेनार्येण सवृत्तिः परिचारकः

काक्वा, अपि तु नैवेत्यर्थः ॥ **शक्कालधणे इत्यादि** । मात्रासमकम् । प्रतिपादं 'चलाचले, धणे, से' इत्येकारत्रयं लघु छन्दोनुरोधात् । सत्कारधनः खलु सज्जनः कस्य च न भवति चलाचलं धनम् । यः पूजयितुमपि न जानाति स पूजाविशेषं जानाति; अपि तु न जानात्येव ॥ १५ ॥ ततस्तेनार्येण सवृत्तिः कृतवर्तनः परिचारकः कृतः । चारित्र्यमात्रावशेषे धनशून्ये तस्मिन् ॥ वासपाद-

कृतोऽस्मि । चारित्र्यावशेषे च तस्मिन्द्यूतोपजीव्यस्मि संवृत्तः । ततो भाग-धेयविषमतया दशसुवर्णं द्यूते हारितम् ।]

माथुरः—उच्छादिदो म्हि, मुसिदो म्हि । [उत्सादितोऽस्मि, मुषितोऽस्मि ।]

संवाहकः—एदे दे शहिअजूदिअला मं अणुशंधअति । शंपदं शुणिअ अज्जआ पमाणं । [एतौ तौ सभिकद्यूतकरौ मामनु-संधत्तः । सांप्रतं श्रुत्वार्या प्रमाणम् ।]

वसन्तसेना—मदणिए ! वासपादवविसंठुलदाए पक्खिणो इदो तदो वि आहिंडंति । हञ्जे ! ता गच्छ । एदाणं सहिअजूदि-अराणं, अअं अज्जो ज्जेव पडिवादे त्ति, इमं हत्थाभरणअं तुमं देहि । मदनिके ! वासपादपविसंष्ठुलतया पक्षिण इतस्ततोऽप्याहिण्डन्ते । चेटि ! तद्गच्छ । एतयोः सभिकद्यूतकरयोः, अयमार्य एव प्रतिपादयतीति, इदं हस्ताभरणं त्वं देहि ।] (इति हस्तात्कटकमाकृष्य चेट्याः प्रयच्छति)

चेटी—(गृहीत्वा) जं अज्जआ आणवेदि । [यदार्याज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता)

माथुरः—उच्छादिदो म्हि, मुसिदो म्हि । [उत्सादितोऽस्मि, मुषितोऽस्मि ।]

चेटी—जधा एदे उद्धं पेक्खंति, दीहं णीससंति, विसूरअंति अहिलहंति अ दुआरणिहिदलोअणा, तधा तक्केमि, एदे दे सहिअजूदिअरा हुविस्संति । (उपगम्य) अज्ज ! वंदामि । [यथैतावूर्ध्वं प्रेक्षेते, दीर्घं निश्वसतः विचारयत अभिलपतश्च द्वारनिहितलोचनौ, तथा तर्कयामि, एतौ तौ सभिकद्यूतकरौ भविष्यतः । आर्य ! वन्दे ।]

पविसंष्ठुलतया पक्षिणो भ्राम्यन्ति । दिनान्ते भूतप्राय इत्यर्थः (?) । आर्यः संवा-हकः ॥ आहिंडेंति अभिनीयन्ते । दुवारमूले द्वारमूले ॥ सुहवा सुभगा ॥

माथुरः—सुहं तुए होदु । [सुखं तव भवतु ।]

चेटी—अज्ज ! कदमो तुम्हाणं सहिओ ? [आर्य ! कतरो युवयोः सभिकः ? ।]

माथुरः—

कस्स तुहुं तणुमज्झे अहरेण रददट्ठदुव्विणीदेण ।
जम्पसि मणोहलवअणं आलोअंती कडक्खेण ॥ १६ ॥

णत्थि मम विहवो, अण्णत्त व्वज ।

[कस्य त्वं तनुमध्ये अधरेण रतदष्टदुर्विनीतेन ।
जल्पसि मनोहरवचनमालोकयन्ती कटाक्षेण ॥
नास्ति मम विभवः, अन्यत्र व्रज ।]

चेटी—जइ ईदिसाइं णं मंतेसि, ता ण होसि जूदिअरो । अत्थि को वि तुम्हाणं धारओ ? । [यदीदृशानि ननु मन्त्रयसि, तदा न भवसि द्यूतकरः । अस्ति कोऽपि युष्माकं धारकः ? ।]

माथुरः—अत्थि, दशसुवण्णं धालेदि । किं तस्स ? । [अस्ति, दशसुवर्णं धारयति । किं तस्य ? ।]

चेटी—तस्स कारणादो अज्जआ इमं हत्थाभरणं पडिवादेदि । णहि णहि, सो ज्जेव पडिवादेदि । [तस्य कारणादार्येदं हस्ताभरणं प्रतिपादयति । नहि नहि, स एव प्रतिपादयति ।]

माथुरः—(सहर्षं गृहीत्वा) अले, भणेशि तं कुलपुत्तं—'भूदं तुए गंथु । आअच्छ, पुणो जूदं रमह' । [अरे, भणसि तं कुलपुत्रम्—'भूतस्तव गण्डः । आगच्छ, पुनर्द्यूतं रमस्व' ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

कस्स तुहुमित्यादि । गाथा । मनोहरमव्यक्तं यद्वचनं तन्मन्मनवचनम् । हे तनुमध्ये ! कस्य त्वं मन्मनवचनम् (?) । दुर्विनीतेन रतौ दष्टेनाधरेण जल्पसि । आलोकयन्ती कटाक्षेण ॥ १६ ॥ मम विभवो नास्ति । अन्यत्र गच्छ ॥ धारयति ॥

चेटी—(वसन्तसेनामुपसृत्य) अज्जए ! पडितुट्टा गदा सहिअजूदिअरा । [आर्ये ! परितुष्टौ गतौ सभिकद्यूतकरौ ।]

वसन्तसेना—ता गच्छदु अज्ज बंधुअणो समस्ससदु । [तद्गच्छतु, अद्य बन्धुजनः समाश्वसितु ।]

संवाहकः—अज्जए ! जइ एव्वं ता इअं कला पलिअणहत्थगदा कलीअदु । [आर्ये ! यद्येवं तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम् ।]

वसन्तसेना—अज्ज ! जस्स कारणादो इअं कळा सिक्खीअदि, सो जेत्र अज्जेण सुस्सूसिदपुव्वो सुस्सूसिदव्वो । [आर्य ! यस्य कारणादियं कला शिक्ष्यते, स एवार्येण शुश्रूषितपूर्वः शुश्रूषितव्यः ।]

संवाहकः—(स्वगतम्) अज्जआए णिउअं पच्चादिट्ठो म्हि । कधं पच्चुवकलिश्शं । (प्रकाशम्) अज्जए ! अहं एदिणा जूदिअलावमाणेण शक्कशमणके हुविश्शं । ता शंवाहके जूदिअले शक्कशमणके शंवुत्तेति शुमलिदव्वा अज्जआए एदे अक्खलु । [आर्यया निपुणं प्रत्यादिष्टोऽस्मि । कथं प्रत्युपकरिष्ये ? । आर्ये ! अहमेतेन द्यूतकरापमानेन शाक्यश्रमणको भविष्यामि । तत्संवाहको द्यूतकरः शाक्यश्रमणकः संवृत्त इति स्मर्तव्यान्यार्ययैतान्यक्षराणि ।]

वसन्तसेना—अज्ज ! अलं साहसेण । [आर्य ! अलं साहसेन ।]

संवाहकः—अज्जए ! कले णिच्चए, (इति परिक्रम्य)

जूदेण तं कदं मे जं वीहत्थं जणश्श शव्वश्श ।
एणहिं पाअडशीशे णलिन्दमग्गेण विहलिश्शं ॥ १७ ॥

यस्य पार्श्वलभ्यमीदृशं तं संवाहकं कुलपुत्रम् । भूतो गण्डः । सुविधानमित्यर्थः । 'खण्ड' इति मरहट्टप्रसिद्धः । तत्पुनरपि द्यूतं रमामहे ॥ इयं कला संवाहक (न)-रूपा ॥ शुश्रूषितपूर्वः ॥ शक्कशमणके शाक्यभिक्षुः ॥ एतान्यक्षराणि । जूदेणेत्यादि । गाथा । द्यूतेन तत्कृतं मम सर्वस्माज्जनाद्विभ्यते यत् । 'यद्विभ्यतः

[आर्ये ! कुतो निश्चयः,

द्यूतेन तत्कृतं मम यद्विहस्तं जनस्य सर्वस्य ।
इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥]

(नेपथ्ये कलकलः)

संवाहकः—(आकर्ण्य) अले, किं ण्णेदं ? । (आकाशे) किं भणाध—'एशे खु वशंतशेणआए खुंटमोडके णाम दुट्टहत्थी विअलेदि' त्ति ? । अहो, अज्जआए गंधगअं पेक्खिश्शं गदुअ । अहवा किं मम एदिणा ? । जधावशिदं अणुचिट्ठिश्शं । [अरे, किं न्विदम् ? । किं भणत—'एष खलु वसन्तसेनायाः खुण्टमोडको नाम दुष्टहस्ती विचरति' इति ? । अहो, आर्याया गन्धगजं प्रेक्षिष्ये गत्वा । अथवा किं ममैतेन ? । यथाऽध्यवसितमनुष्ठास्यामि ।] (इति निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशत्यपटीक्षेपेण प्रहृष्टो विकटोज्ज्वलवेषः कर्णपूरकः)

कर्णपूरकः—कहिं कहिं अज्जआ ? । [कुत्र कुत्रार्या ? ।]

चेटी—दुम्मणुस्स किं ते उव्वेअकालणं, जं अग्गदो वट्टिदं अज्जअं ण पेक्खसि । दुर्मनुष्य ! किं त उद्वेगकारणम् ! यदग्रतोऽवस्थितामार्यां न प्रेक्षसे ।]

कर्णपूरकः—(दृष्ट्वा) अज्जए ! वंदामि । [आर्ये ! वन्दे ।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ परितुट्ठमुहो लक्खीअसि । ता किं ण्णेदं ? । [कर्णपूरक ! परितुष्टमुखो लक्ष्यसे । तत्किं न्विदम् ? ।]

कर्णपूरकः—(सविस्मयम्) अज्जए ! वंचिदासि, जाए अज्ज कण्णऊरअस्स परक्कमो ण दिट्ठो । [आर्ये ! वञ्चितासि, ययाद्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः]

सर्वस्य जनस्य' इति प्राचीनटीका । इदानीं द्यूतदेयदशसुवर्णदेयकाले । प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि । भयविरहादित्याशयः ॥ १७ ॥ विअलेदि विचरति । 'विकलयति' इत्येके । गलुअं गुरुत्वम् । महावैभवशालित्वात् । यथाध्यवसितं

वसन्तसेना—कण्णऊरअ ! किं किं ? । [कर्णपूरक ! किं किम् ? ।]

कर्णपूरकः—सुणादु अज्जआ जो सो अज्जआए खुंटमोडओ णाम दुट्टहत्थी, सो आलाणत्थंभं भंजिअ महमेत्थं वावादिअ महंतं संखोहं करंतो राअमग्गं ओदिण्णो । तदो एत्थंतरे उग्घुट्टं जणेण—

अवणेध वालअजणं तुरिदं आरुहध वुक्खपासादं ।
किं ण हु पेक्खध पुरदो दुट्टो हत्थी इदो एदि ॥ १८ ॥

अवि अ,—

विचलइ णेउरजुअलं छिज्जंति अ मेहला मणिक्खइआ ।
वलआ अ सुंदरदरा रअणंकुरजालपडिबद्धा ॥ १९ ॥

तदो तेण दुट्टहत्थिणा कलचरणरदणेहिं फुल्लणलिणिं विअ णअरिं उज्जइणिं अवगाहमाणेण समासादिदो परिव्वाजओ । तच्च परिब्भट्टदंडकुंडिआभाअणं सीअरेहिं सिंचिअ दंतंतरे क्खित्तं पेक्खिअ पुणो वि उग्घुट्टं जणेण—'हा परिव्वाजओ वावादीअदि' त्ति । [श्रृणोत्वार्या । यः स आर्यायाः खुण्टमोटको नाम दुष्टहस्ती स आलानस्तम्भं भङ्क्त्वा महामात्रं व्यापाद्य महान्तं संक्षोभं कुर्वन् राजमार्गमवतीर्णः । ततोऽत्रान्तरे उद्घुष्टं जनेन—

'अपनयत बालकजनं त्वरितमारोहत वृक्षप्रासादम् ।
किं न खलु प्रेक्षध्वं पुरतो दुष्टो हस्तीत एति ॥

अपि च,—

विचलति नूपुरयुगलं छिद्यन्ते च मेखला मणिखचिताः ।
वलयाश्च सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिबद्धाः ॥

परिव्रज्यानुष्ठानरूपम् ॥ उद्वेगकारणम् । अज्जअं वसन्तसेनाम् ॥ महमेत्थं महामात्रं हस्त्यारोहम् । **अवणेध इत्यादि** । गाथाद्वयम् । वृक्षप्रासादम् ॥१८॥ **विचलइ इति** । नूपुरं वलयाश्च विघटन्ते ॥ १९ ॥ समासादिदो प्राप्तः परिव्राजकः संवाहक एव भिक्षुकरूपः । हस्तीकरशीकरसिच्यमानमुत्थापिनं प्रेक्ष्य ॥

ततस्तेन दुष्टहस्तिना करचरणरदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन समासादितः परिव्राजकः । तं च परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः सिक्त्वा दन्तान्तरे क्षिप्तं प्रेक्ष्य पुनरप्युद्घुष्टं जनेन—'हा, परिव्राजको व्यापाद्यते' इति ।]

वसन्तसेना—(ससंभ्रमम्) अह्यो पमादो, अह्यो पमादो । [अहो प्रमादः, अहो प्रमादः ।]

कर्णपूरकः—अलं संभमेण; सुणादु दाव अज्जआ । तदो विच्छिण्णविसंठुलसिंखलाकलावअं उव्वहंतं दंतंतरपरिग्गहिदं परिव्वाजअं उव्वहंतं तं पेक्खिअ कण्णऊरएण मए, णहि णहि, अज्जआए अण्णपिंडउट्टेण दासेण, वामचलणेण जूदलेक्खअं उग्घुसिअ उग्घुसिअ तुरिदं आवणादो लोहदंडं गेण्हिअ आआरिदो सो दुट्टहत्थी । [अलं संभ्रमेण; शृणोतु तावदार्या । ततो विच्छिन्नविसंष्ठुलशृङ्खलाकलापमुद्वहन्तं दन्तान्तरपरिगृहीतं परिव्राजकमुद्वहन्तं तं प्रेक्ष्य कर्णपूरकेण मया —नहि नहि, आर्याया अन्नपिण्डपुष्टेन दासेन, वामचरणेन द्यूतलेखकं उद्घुष्योद्घुष्य त्वरितमापणाल्लोहदण्डं गृहीत्वाकारितः स दुष्टहस्ती ।]

वसन्तसेना—तदो तदो ? । [ततस्ततः ? ।]

कर्णपूरकः—

> **आहणिऊण सरोसं तं हत्थिं विञ्झसैलसिहराभं ।**
> **मोआविओ मए सो दंतंतरसंठिओ परिव्वाजओ[1] ॥ २० ॥**
>
> [आहत्य सरोषं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखराभम् ।
> मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परिव्राजकः ।]

विसंष्ठुलशृङ्खलाकलापमिति क्रियाविशेषणम् । अण्णपिंडउट्टेण अन्नपिण्डपुष्टेनाद्यूतलेखकमुरप्राथ्र्य । आपणात् क्रयविक्रयस्थानात् । तत्र विक्रयार्थं लोहदण्डोऽप्यस्ति ॥ आहणिऊणेत्यादि । गाथा । स परिव्राजकः ॥ २० ॥ पल्हत्था पर्यस्ता ।

टिप्प०—1 अयं 'व्वा'कारो ह्रस्वः पठनीयः ।

वसन्तसेना—सुट्ठु दे किदं; तदो तदो ? । [सुष्ठु त्वया कृतम्; ततस्ततः ? ।]

कर्णपूरकः—तदो अज्जए! 'साहु रे कण्णऊरअ ! साहु' त्ति एत्तिअमेत्तं भणंती, विसमभरक्कंता विअ णावा, एक्कदो पल्हत्था सअला उज्जइणी आसि । तदो अज्जए ! एक्केण सुण्णाइं आहरणट्ठाणाइं परामुसिअ उद्धं पेक्खिअ दीहं णीससिअ अअं पावारओ मम उवरि क्खित्तो । [तत आर्ये! 'साधु रे कर्णपूरक! साधु' इत्येतावन्मात्रं भणन्ती, विषमभराक्रान्ता इव नौः एकतः पर्यस्ता सकलोज्जयिन्यासीत् । तत आर्ये ! एकेन[2] शून्यान्याभरणस्थानानि परामृश्य ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्यायं प्रावारको ममोपरि क्षिप्तः ।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ ! जाणीहि दाव किं एसो जादीकुसुमवासिदो पावारओ ण वेत्ति । [कर्णपूरक! जानीहि तावत्किमेष जातीकुसुमवासितः प्रावारको न वेति ।]

कर्णपूरकः—अज्जए ! मदगंधेण सुट्ठु तं गंधं ण जाणामि । [आर्ये! मदगन्धेन सुष्ठु तं गन्धं न जानामि ।]

वसन्तसेना—णामं पि दाव पेक्ख । [नामापि तावत्प्रेक्षस्व ।]

कर्णपूरकः—इमं णामं, अज्जआ एव्व वाएदु । [इदं नाम, आर्यैव वाचयतु ।] (इति प्रावारकमुपनयति)

वसन्तसेना—अज्जचारुदत्तस्स । [आर्यचारुदत्तस्य ।] (इति वाचयित्वा सस्पृहं गृहीत्वा प्रावृणोति)

चेटी—कण्णऊरअ ! सोहदि अज्जआए पावारओ । [कर्णपूरक! शोभत आर्यायाः प्रावारकः ।]

टिप्प०—1 चारुदत्तेनेत्यर्थः । 'स्वाङ्गे भूषणानि न सन्ति' इति विचार्य, 'दरिद्रोऽहं जातः' इति निश्चित्य च देयान्तराभावात् प्रावारकमेव प्रादादिति भावः । अयं हि प्रथमाङ्के वर्णितः प्रावारक इति ज्ञेयम् ।

कर्णपूरकः—आं, सोहदि अज्जआए पावारओ। [आं, शोभत आर्यायाः प्रावारकः।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ ! इदं दे पारितोसिअं। [कर्णपूरक ! इदं ते पारितोषिकम्[1]।] (इत्याभरणं प्रयच्छति)

कर्णपूरकः—(शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च) संपदं सुट्ठु सोहदि अज्जआए पावारओ। [सांप्रतं सुष्ठु शोभत आर्यायाः प्रावारकः[2]।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ ! एदाए वेलाए कहिं अज्जचारुदत्तो ?। [कर्णपूरक ! एतस्यां वेलायां कुत्रार्यचारुदत्तः ?।]

कर्णपूरकः—एदेण ज्जेव मग्गेण पवुत्तो गेहं। [एतेनैव मार्गेण प्रवृत्तो गेहम्।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! उवरिदणं अलिंदअं आरुहिअ अज्जचारुदत्तं पेक्खेम्ह। [चेटि ! उपरितनमलिन्दकमारुह्यार्यचारुदत्तं पश्यामः[3]।]

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः।

परामुसिअ परामृश्य ॥ **आं, सोहदीति**। मया साहसार्जितेन न युक्तमेतदिति भावः। प्रवृत्तश्चलितः ॥

इति द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः।

टिप्प०—1 गजवृत्तान्तेन चारुदत्तदत्तप्रावारकव्यतिकरेण च परितोषः। 2 व्यञ्जितश्चानेन चारुदत्तानुरागः। 3 अलिन्दकं नाम बहिर्द्वारप्रकोष्ठः।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटः)

चेटः—

सुअणे खु भिच्चाणुकंपके शामिए णिद्धणके वि शोहदि ।
पिशुणे उण दव्वगव्विदे दुक्कले क्खु पलिणामदालुणे ॥ १ ॥

अवि अ,—

शश्शपलक्कबलद्दे ण शक्कि वालिदुं
अण्णपशत्तकलत्ते ण शक्कि वालिदुं ।
जूदपशत्तमणुश्शे ण शक्कि वालिदुं
जे वि शहाविअदोशे ण शक्कि वालिदुं ॥ २ ॥

का वि वेला अज्जचारुदत्तश्श गंधव्वं शुणिदुं गदश्श । अदिक्कमदि अद्धलअणी । अज्ज वि ण आअच्छदि । ता जाव बाहिलदुआलशालाए गदुअ शुविश्शं ।

[सुजनः[1] खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्धनकोऽपि शोभते ।
पिशुनः[2] पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः ॥

अपि च,—

सस्यलम्पटबलीवर्दो न शक्यो वारयितु-
मन्यप्रसक्तकलत्रं न शक्यं वारयितुम् ।

सुअणे इत्यादि । वैतालीयम् । 'सुअणे' इत्येकारो लघुः, छन्दोनुरोधात् । सुजनः खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्धनोऽपि शोभते । पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः ॥ 'खलु' यस्मादर्थे । दुष्करो यतः, अतः परिणामदारुणः ॥ १ ॥ **शश्शपलक्केत्यादि** । शक्वरी जातिः । पलक्को

टिप्प०—1 कुभृत्यस्यापि मादृशस्य कार्यकरणासमर्थस्य वर्धमानकादेरपि पालकः किं पुनर्वाच्यं सुभृत्यस्येति । ईदृशो दरिद्रोऽपि प्रभुः शोभते इत्याशयः । **2** उत्तरार्धे चेटेन शकारः कटाक्षित इति ज्ञेयम् ।

द्यूतप्रसक्तमनुष्यो न शक्यो वारयितुं
योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥

कापि वेलार्यचारुदत्तस्य गान्धर्वं[2] श्रोतुं गतस्य । अतिक्रामत्यर्धरजनी[3] । अद्यापि नागच्छति । तद्यावद्बहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वप्स्यामि ।]

(इति तथा करोति)

(ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च)

चारुदत्तः—अहो अहो ! साधु साधु, रेभिलेन गीतम् । वीणा हि नामासमुद्रोत्थितं रत्नम् । कुतः,—

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या
संकेतके च्चिरयति प्रवरो विनोदः ।
संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां
रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः ॥ ३ ॥

विदूषकः—भो, एहि । गेहं गच्छेम्ह । [भोः, एहि । गृहं गच्छावः ।]

लम्पटः । 'पडकला' इति महाराष्ट्रभाषा । सस्यलम्पटो बलीवर्दो न शक्यो वारयितुम् । अन्यप्रसक्तकलत्रं न शक्यं वारयितुम् । द्यूतप्रसक्तमनुष्यो न शक्यो वारयितुम् । योऽपि स्वाभाविको दोषः सोऽपीत्यर्थान्न शक्यो वारयितुम् ॥ अतिरिक्तदातृत्वं दोष एवेति । तं च मम स्वामी न त्यजतीति भावः ॥ २ ॥ गन्धव्वं गान्धर्वम् ; गीतमित्यर्थः ॥ उत्कण्ठितस्येति ॥ ३ ॥ सकअं संस्कृ-

---

टिप्प॰—1 ईदृग्दशायां दातृत्वं दोषः, तं च मम स्वामी न त्यजतीति व्यज्यते । 2 सङ्गीतसहितं गीतं गान्धर्वम् । 3 निशीथोऽपि न जात इत्यर्थः । 4 इह जगति वीणा रत्नमेव, परंतु समुद्रोत्थितं न भवतीत्याशयः । अत्र न्यूनताद्रूप्यरूपकमलङ्कारः । उत्कण्ठितस्य कान्तासक्तस्य विरहिणो मनोनुगुणा वयस्या सखी वीणेत्यर्थः । यस्या वीणायाः प्रवरो विनोदो वादनव्यापारः संकेतके चिरं स्थापयति । संकेतकं नामानुरागिणोर्मीलने संकेतः, पक्षे;–वीणावादने संकेतविशेषः । विरहातुराणामतिप्रिया संस्थापना विरहव्याप्तप्राणसंबोधना वीणेत्याशयः ।

चारुदत्तः—अहो, सुष्ठु भावरेभिलेन गीतम् ।

विदूषकः—मम दाव दुवेहिं ज्जेव्व हस्सं जाअदि । इत्थिआए सक्कअं पठंतीए, मणुस्सेण अ काअलीं गाअंतेण । इत्थिआ दाव सक्कअं पठंती, दिण्णणवणस्सा विअ गिट्टी, अहिअं सुसुआअदि । मणुस्सो वि काअलीं गाअंतो, सुक्खसुमणोदामवेट्टिदो बुड्ढपुरोहिदो विअ मंतं जवंतो, दिढं मे ण रोअदि । [मम तावद्द्वाभ्यामेव हास्यं जायते । स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या, मनुष्येण च काकलीं गायता । स्त्री तावत्संस्कृतं पठन्ती, दत्तनवनस्येव गृष्टिः[1], अधिकं सूसूशब्दं करोति । मनुष्योऽपि काकलीं गायन्, शुष्कसुमनोदामवेष्टितो वृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन्, दृढं मे न रोचते ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! सुष्ठु खल्वद्य गीतं भावरेभिलेन । न च भवान्परितुष्टः ।

रक्तं[2] च नाम मधुरं च समं स्फुटं च
भावान्वितं च ललितं च मनोहरं च ।
किंवा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तै-
रन्तर्हिता यदि भवेद्वनितेति मन्ये ॥ ४ ॥

अपि च,—

तं तस्य स्वरसंक्रमं मृदुगिरः श्लिष्टं च तन्त्रीस्वनं
वर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।

तम् । काअलीं काकलीम् । णस्सा नासिकाविवररज्जूः । सुसुआअदीत्यव्यक्तशब्दानुकारणम् । शुष्कसुमनोदामवेष्टितत्वेन चिरकालजपप्रवणत्वमुक्तम् ॥ **रक्तमिति** । भावान्वितं रत्यास्पदम् । ललितं लालित्याख्यधर्मविशेषशालि । पिहिता योषिदेव गायति न पुरुष इति भासते ॥ ४ ॥ **तमिति** ॥ ५ ॥

टिप्प०—1 सकृत्प्रसूता गौः । इयमुपमा परिहाससंश्लिष्टेति ज्ञेयम् । 2 अत्र 'गीतम्' इत्यस्यानुपदोक्तस्य 'रक्तं' इत्यादीनि सप्त विशेषणानि पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं हेतुहेतुमद्भावापन्नानीत्यवधातव्यम् ।

हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं
यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥ ५ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! आवणंतररच्छाविभाएसु सुहं कुक्कुरा वि सुत्ता। ता गेहं गच्छेम्ह। (अग्रतोऽवलोक्य) वअस्स ! पेक्ख पेक्ख । एसो वि अंधआरस्स विअ अवआसं देंतो अंतरिक्खपासादादो ओदरदि भअवं चंदो। [भो वयस्य ! आपणान्तररथ्याविभागेषु सुखं कुक्कुरा अपि सुप्ताः। तद्गृहं गच्छावः। वयस्य ! पश्य पश्य। एषोऽप्यन्धकारस्येवावकाशं दददन्तरिक्षप्रासादादवतरति भगवांश्चन्द्रः।]

चारुदत्तः—सम्यगाह भवान्
असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः।
जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥ ६ ॥

विदूषकः—भो, एदं अम्हाणं गेहं। वड्ढमाणअ, वड्ढमाणअ ! उग्घाटेहि दुआरअं। [भोः, इदमस्माकं गेहम्। वर्धमानक, वर्धमानक ! उद्घाटय द्वारम्।]

चेटः—अज्जमित्तेअस्स शलशंजोए शुणीअदि। आगदे अज्जचालुदत्ते। ता जाव दुआलअं शे उग्घाटेमि। (तथा कृत्वा) अज्ज ! वंदामि। मित्तेअ ! तुमं पि वंदामि। एत्थ वित्थिण्णे आशणे णिशी-

---

आपणमध्यरथ्याविभागेषु कुक्कुरा अपि सुप्ताः। ओदरदि अवतरति। अस्ताभिमुखं यातीत्यर्थः॥ **असाविति**। विषाणाग्रं दन्ताग्रम् ॥ ६ ॥ संयोगः समवधानम्।

टिप्प०—1 मृदुगिरः कोमलकण्ठस्वरस्य तस्य रेभिलस्य तमिदानीं श्रुतं स्वरसंक्रमं स्वराणां निषादर्षभगान्धारादिस्वराणां क्रममारोहावरोहरूपम्। सर्वद्वितीयान्तानां 'शृण्वन्' इत्यनेनान्वयः। श्लिष्टं गीताक्षरैरभिन्नतया श्रूयमाणम्। तन्त्री वीणा, तस्याश्च स्वरं शृण्वन्नित्याशयः। वर्णानामक्षराणां मूर्च्छना। यथा कुटुम्बिनः सर्वे एकीभूता भवन्ति, तथा स्वराणां संदोहो मूर्छनेत्यमिधीयते। तस्या अन्तरगतं मध्यगतम्, तारमुच्चम्, विरामे समाप्तौ, मृदुम्। हेला रागस्यारोहावरोहयोरनौचित्यम्, तत्र संयमितं नियमितम्, अनौचित्यान्निवृत्तमिति भावः। पुनश्च ललितं रागेषु द्विरुच्चारितं द्विस्त्रिरुक्तं गीतं शृण्वन्नित्याशयः।

ददु अज्जा । [आर्यमैत्रेयस्य स्वरसंयोगः श्रूयते । आगत आर्यचारुदत्तः । तद्यावद्द्वारमस्योद्घाटयामि । आर्य ! वन्दे । मैत्रेय ! त्वामपि वन्दे । अत्र विस्तीर्णआसने निषीदतमार्यौ ।

(उभौ नाट्येन प्रविश्योपविशतः)

विदूषकः—वड्ढमाणअ ! रअणिअं सद्दावेहि पादाइं धोइदुं । [वर्धमानक ! रदनिकामाकारय पादौ धावितुम् ।]

चारुदत्तः—(सानुकम्पम्) अलं सुप्तजनं प्रबोधयितुम् ।

चेटः—अज्जमित्तेअ ! अहं पाणिअं गेण्हे । तुमं पादाइं धोवेहि । [आर्यमैत्रेय ! अहं पानीयं गृह्णामि । त्वं पादौ धाव ।]

विदूषकः—(सक्रोधम्) भो वअस्स ! एसो दाणिं दासीए पुत्तो भविअ पाणिअं गेण्हेदि । मं उण बम्हणं पादाइं धोवावेदि । [भो वयस्य ! एष इदानीं दास्याः पुत्रो भूत्वा पानीयं गृह्णाति । मां पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति ।]

चारुदत्तः—वयस्य मैत्रेय ! त्वमुदकं गृहाण । वर्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु ।

चेटः—अज्जमित्तेअ ! देहि उदअं । [आर्यमैत्रेय ! देह्युदकम् ।]

(विदूषकस्तथा करोति, चेटश्चारुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्यापसरति)

चारुदत्तः—दीयतां ब्राह्मणस्य पादोदकम् ।

विदूषकः—किं मम पादोदएहिं ? । भूमीए ज्जेव्व मए ताडिदगद्दहेण विअ पुणो वि लोट्टिदव्वं । [किं मम पादोदकैः ? । भूम्यामेव मया ताडितगर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम् ।]

चेटः—अज्जमित्तेअ ! बम्हणे खु तुमं । [आर्यमैत्रेय ! ब्राह्मणः खलु त्वम् ।]

विदूषकः—जधा सव्वणाागाणं मज्झे डुंडुहो, तधा सव्वबम्हणाणं मज्झे अहं बम्हणो । [यथा सर्वनागानां मध्ये डुण्डुभः, तथा सर्वब्राह्मणानां मध्येऽहं ब्राह्मणः ।]

चेटः—अज्जमित्तेअ ! तधा वि धोइश्शं । (तथा कृत्वा) अज्जमित्तेअ ! एदं तं शुवण्णभंडअं मम दिवा, तुह लत्तिं च । ता गेण्ह । [आर्यमैत्रेय ! तथापि धाविष्यामि । आर्यमैत्रेय ! एतत्तत्सुवर्णभाण्डं मम दिवा, तव रात्रौ च, तद्गृहाण ।] (इति दत्त्वा निष्क्रान्तः)

विदूषकः—(गृहीत्वा) अज्ज वि एदं चिट्ठदि । किं एत्थ उज्जइणीए चोरो वि णत्थि, जो एदं दासीए पुत्तं णिद्दाचोरं ण अवहरदि । भो वअस्स ! अब्भंतरचतुस्सालअं पवेसआमि णं । [अद्याप्येतत्तिष्ठति । किमत्रोज्जयिन्यां चौरोऽपि नास्ति, य एतं दास्याःपुत्रं निद्राचौरं नापहरति । भो वयस्य ! अभ्यन्तरचतुःशालकं प्रवेशयाम्येनम्[1] ।]

चारुदत्तः—

अलं चतुःशालमिमं प्रवेश्य प्रकाशनारी[2]धृत एष यस्मात् ।
तस्मात्स्वयं धारय विप्र ! तावद्यावन्न तस्याः खलु भोः समर्प्यते ७

(निद्रां नाटयन्, 'तं तस्य स्वरसंक्रमम्[3]—' (३।५) इति पुनः पठति)

विदूषकः—अवि णिद्दाअदि भवं ? । [अपि निद्राति भवान् ? ।]

चारुदत्तः—अथ किम् ।

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।
अदृश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्धते ॥ ८ ॥

विदूषकः—ता सुवेम्ह । [तत्स्वपिवः ।] (नाट्येन स्वपिति)

(ततः[4] प्रविशति शर्विलकः)

देमि ददामि (?) । कवाटमुद्धाट्यावकाशं बिभरामीत्यर्थः (?) ॥ **अलमिति** । प्रकाशनारी वेश्या ॥ ७ ॥ **इयमिति** । मनुष्यसत्त्वं नृसत्ताम् । मनुष्यमिति

टिप्प०—1 अलंकारमित्यर्थः । 2 वसन्तसेनया न्यासरूपेण स्थापित इति भावः । 3 इदं गायनानुध्यानमिति ज्ञेयम् । 4 निशीथसमये ।

शर्विलकः—

कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं
शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम्।
गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपार्श्वो
निर्मुच्यमान इव जीर्णतनुर्भुजङ्गः ॥ ९ ॥

(नभोऽवलोक्य सहर्षम्) अये, कथमस्तमुपगच्छति स भगवान्मृगाङ्कः। तथा हि,—

नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचारं परगृहदूषणनिश्चितैकवीरम्।
घनपटलतमोनिरुद्धतारा रजनिरियं जननीव संवृणोति ॥ १० ॥

वृक्षवाटिकापरिसरे संधिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम्। तद्याव- दिदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि। भोः,

कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः स्वप्ने च यद्वर्धते
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्यं न शौर्यं हि तत्।
स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलि-
र्मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥ ११ ॥

तत्कस्मिन्नुद्देशे संधिमुत्पादयामि।

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन्न शब्दो भवे-
द्भित्तीनां च न दर्शनान्तरगतः संधिः करालो भवेत्।
क्षारक्षीणतया च लोष्टककृशं जीर्णं क्व हर्म्यं भवे-
त्कस्मिन्स्त्रीजनदर्शनं च न भवेत्स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥ १२ ॥

यावत् ॥ ८ ॥ **कृत्वेति**। कर्ममार्गं संधिम्। यथा जीर्णतनुः सर्पः मुच्यमान- कञ्चुको गच्छति ॥ ९ ॥ **नृपतीति**। पटलं वृन्दं रोगभेदश्च। तारानक्षत्रमक्ष्णः कनीनिका च ॥१०॥ **काममिति**। अश्वत्थाम्ना पाण्डवपक्षपातिनो राजानो रात्रौ संधिं कृत्वा मारिताः। सौप्तिकमिति भावक्तान्तादध्यात्मादित्वाट्ठञ् ॥ ११ ॥ देश

पाठा०—१ घनतिमिरनिरुद्धसर्वभावा

टिप्प०—1 कर्मणश्चौर्यस्य मार्गं संधिम्। चारुदत्तभवनपर्यन्तवृक्षवाटिकाप्राकार- भित्तौ संधिं कृत्वा चारुदत्तभवनं प्रविष्ट इति भावः। 2 'चौराणां चन्द्रमा रिपुः' इति वचनादिन्दावस्तंगते तुष्टेन शर्विलकेणान्धकाररजन्या जननीरूपकेणेदं वर्णनम्।

(भित्तिं परामृश्य) नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं भूमिः क्षारक्षीणा । मूषिकोत्करश्चेह । हन्त, सिद्धोऽयमर्थः । प्रथममेतत्स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे कीदृशमिदानीं संधिमुत्पादयामि । इह खलु भगवता कनकशक्तिना चतुर्विधः संध्युपायो दर्शितः । तद्यथा—पक्वेष्टकानामाकर्षणम्, आमेष्टकानां छेदनम्, पिण्डमयानां सेचनम्, काष्ठमयानां पाटनमिति । तदत्र पक्वेष्टके इष्टिकाकर्षणम् । तत्र—

पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं
वापी विस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।
तत्कस्मिन्देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं
दृष्ट्वा श्वो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥ १३ ॥

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते । तमुत्पादयामि ।

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु
क्षारक्षतासु विषमासु च कल्पनासु ।
दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
दोषांश्च मे वदति कर्मणि कौशलं च ॥ १४ ॥

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय, नमः कनकशक्तये ब्रह्मण्यदेवाय देवव्रताय, नमो भास्करनन्दिने, नमो योगाचार्याय यस्याहं प्रथमः शिष्यः । तेन च परितुष्टेन योगरोचना मे दत्ता ।

इति । संधिः किंभूतः ? । दर्शनान्तरगतो दर्शनान्तरं कनकशक्त्यादिमतविशेषस्तदनुगतस्तद्बोधितः । करालो विपरीतः । स्त्रीजनदर्शनं हि तदनिष्टाचरणं वीरजनगर्हितं संभाव्येत ॥ १२ ॥ स्कन्दपुत्राणां स्कन्दोपजीविचौराचार्याणाम् ॥ **पद्मव्याकोशमित्यादि** । वैश्वदेवीछन्दः । वापी विस्तीर्णमिति द्वे नामनी । यदुक्तवान्—'इष्टकाभित्तौ च संस्कारवशेन पद्मव्याकोशादयः सप्त संज्ञाः' इति । भास्करो मण्डलाकारः । अन्येऽपि नामसदृशाः सप्त संधयः ॥ १३ ॥ **अन्यास्विति** । कौशलं चेति चकारोऽप्यर्थे ॥१४॥ कार्तिकेयः परमगुरुः । 'ब्रह्मण्यदेवा-

---

टिप्प०—1 स्कन्दशिष्याय ।

अनया हि समालब्धं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः ।
शस्त्रं च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥ १५ ॥

(तथा करोति) धिक्कष्टम् । प्रमाणसूत्रं मे विस्मृतम् । (विचिन्त्य) आं, इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति । यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यम्, विशेषतोऽस्मद्विधस्य । कुतः,—

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्ग-
मेतेन मोचयति भूषणसंप्रयोगान् ।
उद्घाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे
दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनं च ॥ १६ ॥

मापयित्वा कर्म समारभे । (तथा कृत्वावलोक्य च) एकलोष्टावशेषोऽयं संधिः । धिक्कष्टम्, अहिना दष्टोऽस्मि । (यज्ञोपवीतेनाङ्गुलीं बद्ध्वा विषवेगं नाटयति; चिकित्सां कृत्वा) स्वस्थोऽस्मि । (पुनः कर्म कृत्वा दृष्ट्वा च) अये, ज्वलति प्रदीपः । तथा हि,—

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा महीतले संधिमुखेन निर्गता ।
विभाति पर्यन्ततमःसमावृता सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥ १७॥

(पुनः कर्म कृत्वा) समाप्तोऽयं संधिः । भवतु, प्रविशामि । अथवा न तावत्प्रविशामि । प्रतिपुरुषं निवेशयामि । (तथा कृत्वा) अये, न कश्चित् । नमः कार्तिकेयाय । (प्रविश्य, दृष्ट्वा च) अये, पुरुषद्वयं[1] सुप्तम् । भवतु, आत्मरक्षार्थं द्वारमुद्घाटयामि । कथं जीर्णत्वाद्गृहस्य विरौति कपाटम् ? । तद्यावत्सलिलमन्वेषयामि । क्व न खलु सलिलं

दयोऽपरगुरवः' इत्याहुः सर्वे । 'कार्तिकेयविशेषणम्' इत्येके । 'ब्रह्मण्याय देवाय' इति क्वचित्पाठः ॥ **अनयेति** ॥१५॥ **एतेनेति** । कर्मसु संधिरचनासु । भूषणसंप्रयोगानिति कटकादेर्धर्माककीलकसुश्लिष्टसंयोजनाभेदात् ॥ १६ ॥ **शिखेति** ।

टिप्प०—1 चारुदत्तविदूषकौ.

भविष्यति ? । (इतस्ततो दृष्ट्वा सलिलं गृहीत्वा क्षिपन्, सशङ्कम्) मा तावद्भूमौ पतच्छब्दमुत्पादयेत् । भवतु एवं तावत् । (पृष्ठेन प्रतीक्ष्य कपाटमुद्घाट्य च) भवतु एवं तावत् । इदानीं परीक्षे किं लक्ष्यसुप्तम्, उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् । (त्रासयित्वा परीक्ष्य च) अये, परमार्थसुप्तेनानेन भवितव्यम् । तथा हि,—

निःश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदस्तुल्यान्तरं[1] वर्तते
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला ।
गात्रं स्रस्तशरीरसंधिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपं चापि न मर्षयेदभिमुखं स्याल्लक्ष्यसुप्तं यदि ॥ १८ ॥

(समन्तादवलोक्य) अये! कथं मृदङ्गः, अयं दर्दुरः, अयं पणवः, इयमपि वीणा, एते वंशाः, अमी पुस्तकाः; कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम् । अथवा भवनप्रत्ययात्प्रविष्टोऽस्मि । तत्किं परमार्थदरिद्रोऽयम्, उत राजभयाच्चौरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति । तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम् । भवतु, बीजं[2] प्रक्षिपामि । (तथा कृत्वा) निक्षिप्तं बीजं न क्वचित्स्फारीभवति । अये, परमार्थदरिद्रोऽयम् । भवतु गच्छामि ।

विदूषकः—(उत्स्वप्रायते[3]) भो वअस्स ! संधी विअ दिज्जदि, चोरं विअ पेक्खामि, ता गेण्हदु भवं एदं सुवण्णभंडअं । [भो वयस्य!

॥ १७ ॥ 'प्रतीक्ष्य' इत्यत्र 'प्रतीच्छय' इति पाठो दृश्यते । तच्च प्रतीच्छाग्रहणं कृत्वेत्यत्रार्थे णिचि समासे क्त्वाप्रत्यये ल्यपि रूपम् । लक्ष्यसुप्तं व्याजसुप्तम् । **निःश्वास इति** । तुल्यमविषयमन्तरमन्तरालो यथा स्यादेवं वर्तत ।

पाठा०—१ स्वप्नान्तरं वर्तते.

टिप्प०—1 भवनमिदं महत्, अतोऽत्र धनमपि भूरित्, स्यादिति विश्वासात् । 2 अभिमन्त्रितो बीजविशेषोऽन्तर्धनसहितभूतले क्षिप्तो बहुली भवति इति चौरशास्त्रप्रसिद्धिः । 3 सान्द्रनिद्रितो जनो यत्र जल्पत्याक्रोशति हसति स उत्स्वप्नः स्वप्नविशेषः ।

संधिरिव दृश्यते, चौरमिव पश्यामि, तद्गृह्णातु भवानिदं सुवर्ण भाण्डम् ।]

शर्विलकः—किं न खल्वयमिह मां प्रविष्टं ज्ञात्वा दरिद्रोऽस्मीत्युपहसति ?। तत्किं व्यापादयामि उत लघुत्वादुत्स्वप्नायते ?। (दृष्ट्वा) अये, जर्जरस्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभयोद्दीपितं सत्यमेवैतदलंकरणभाण्डम् । भवतु, गृह्णामि । अथवा न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं पीडयितुम्, तद्गच्छामि ।

विदूषकः—भो वअस्स ! साविदोसि गोबम्हणकामाए, जइ एदं सुवण्णभडअं ण गेण्हसि । [भो वयस्य! शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया, यद्येतत्सुवर्णभाण्डं न गृह्णासि ।]

शर्विलकः—अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाम्या च तद्गृह्णामि । अथवा ज्वलति प्रदीपः । अस्ति च मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते । तं तावत्प्रवेशयामि । तस्यायं देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यात्वेवास्य दीपस्योपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरितुम् । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन धिक्कृतमन्धकारम् । अथवा मयाप्यस्मद्ब्राह्मणकुलेन धिक्कृतमन्धकारम् । अहं हि चतुर्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थमकार्यमनुतिष्ठामि । इदानी करोति ब्राह्मणस्य प्रणयम् । (इति जिघृक्षति)

विदूषकः—भो वअस्स ! सीदलो दे अग्गहत्थो । [भो वयस्य ! शीतलस्तेऽग्रहस्तः ।]

कपटसुप्तस्य विषमान्तरालवत्त्वात् ॥ १८ ॥ स्फारीभवति । अभिमन्त्रितो बीजविशेषो धनसहितभूतले क्षिप्तो बहुलीभवतीति प्रसिद्धिः ॥ लघुत्वाच्चपलत्वात् ॥ गोकाम्येति । कामयतेर्लिङ्सामान्ये अचो यति पश्चात्स्त्रीत्वं विवक्षणीयम् ।

टिप्प०—1. गवेच्छया ब्राह्मणेच्छया चेत्यूह्यम् ।

शर्विलकः—धिक्प्रमादः । सलिलसंपर्काच्छीतलो मेऽग्रहस्तः । भवतु, कक्षयोर्हस्तं प्रक्षिपामि । (नाट्येन सव्यहस्तमुष्णीकृत्य गृह्णाति)

विदूषकः—गहिदं । [गृहीतम् ।]

शर्विलकः—अनतिक्रमणीयोऽयं ब्राह्मणप्रणयः, तद्गृहीतम् ।

विदूषकः—दाणिं विक्किणिदपण्णो विअ वाणिओ, अहं सुहं सुविस्सं । [इदानीं विक्रीतपण्य इव वणिक्, अहं सुखं स्वप्स्यामि ।]

शर्विलकः—महाब्राह्मण ! स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टमेवं मदनिकागणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम्, अथवा आत्मा पातितः ? ।

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदितपौरुषम् ।
यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १९ ॥

तद्यावन्मदनिकाया निष्क्रयणार्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये, परशब्द इव । मा नाम रक्षिणः । भवतु, स्तम्भीभूत्वा तिष्ठामि । अथवा ममापि नाम शर्विलकस्य रक्षिणः । योऽहं

मार्जारः[2] क्रमणे मृगः प्रसरणे श्येनो ग्रहालुञ्चने
सुप्तासुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा सर्पणे पन्नगः ।
माया रूपशरीरवेशरचने वाग्देशभाषान्तरे
दीपो रात्रिषु संकटेषु डुडुमो वाजी स्थले नौर्जले ॥ २० ॥

गोर्ब्राह्मणसहिताया भङ्गं त्वं करोषि यदीदं न गृह्णासीति शपथार्थः ॥ प्रणयोऽभ्यर्थना ॥ विक्कीणिदपणण्णो विअ विक्रीतपण्य इव ॥ **धिगिति** । अनिर्वेदितेति प्रकरणनिश्चयो निर्वेदः, तदभावोऽनिर्वेदः ॥१९॥ 'पदशब्द' इत्यनेन रदनिकाप्रवेशसूचनम् । **मार्जार इति** । ग्रहणयुक्तमालुञ्चनं । ग्रहालुञ्चनम् श्वा कुक्कुरः । माया शाम्बरी विद्या । रूपमाकारम् । वेशोऽलंकारादियोजना । डुडुम उडुंसः (?) ॥२०॥

टिप्प०—1 निजपित्रादि गोत्रम् । 2 तत्तद्देशभाषाविज्ञानविषये वाग्देवी सरस्वती अहमित्याशयः ।

अपि च,—

भुजग इव गतौ गिरिः स्थिरत्वे पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।
शश इव भुवनावलोकनेऽहं वृक इव च ग्रहणे बले च सिंहः २१

(प्रविश्य)

रदनिका—हद्धी हद्धी, बाहिरदुआरसालाए पसुत्तो वड्ढमाणओ । सोवि एत्थ ण दीसइ । भोदु । अज्जमित्तेअं सद्दावेमि । [हा धिक् हा धिक्, बहिर्द्वारशालायां प्रसुप्तो वर्धमानकः । सोऽप्यत्र न दृश्यते । भवतु, आर्यमैत्रेयमाह्वयामि ।]

(इति परिक्रामति)

शर्विलकः—(रदनिकां हन्तुमिच्छति, निरूप्य) कथं स्त्री । भवतु, गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः)

रदनिका—(गत्वा, सत्रासम्) हद्धी हद्धी, अम्हाणं गेहे संधिं कप्पिअ चोरो णिक्कमति । भोदु, मित्तेअं गदुअ पबोधेमि । (विदूषकमुपगम्य) अज्जमित्तेअ ! उट्ठेहि उट्ठेहि । अम्हाणं गेहे संधिं कप्पिअ चोरो णिक्कंतो । [हा धिक् हा धिक्, अस्माकं गृहे संधिं कल्पयित्वा चौरो निष्क्रामति । भवतु मैत्रेयं गत्वा प्रबोधयामि । आर्यमैत्रेय ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माकं गेहे संधिं कल्पयित्वा चौरो निष्क्रान्तः ।]

विदूषकः—(उत्थाय) आः दासीए धीए ! किं भणासि—'चोरं कप्पिअ संधी णिक्कंतो' ? । [आः दास्याःपुत्रिके ! किं भणसि—'चौरं कल्पयित्वा संधिर्निष्क्रान्तः ?' ।]

रदनिका—हदास ! अलं परिहासेण । किं ण पेक्खसि एणं ? । [हताश ! अलं परिहासेन । किं न प्रेक्षस एनम् ? ।]

भुजग इति । वृक इति 'हुण्डार' इति प्रसिद्धः ॥२१॥ कप्पिअ क्लृप्त्वा । निर्मा-

विदूषकः—आः दासीए धीए! किं भणासि—'दुदिअं विअ दुआरअं उग्घाडिदं' त्ति?। भो वअस्स चारुदत्त! उट्ठेहि उट्ठेहि। अम्हाणं गेहे संधिं दइअ चोरो णिक्कंतो। [आ दास्याःपुत्रिके! किं भणसि—'द्वितीयमिव द्वारमनुद्घाटितम्' इति?। भो वयस्य चारुदत्त! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ, अस्माकं गेहे संधिं दत्त्वा चौरो निष्क्रान्तः।]

चारुदत्तः—भवतु, भोः! अलं परिहासेन।

विदूषकः—भो! ण परिहासो। पेक्खदु भवं। [भोः! न परिहासः, प्रेक्षतां भवान्।]

चारुदत्तः—कस्मिन्नुद्देशे?।

विदूषकः—भो! एसो। [भोः! एषः।]

चारुदत्तः—(विलोक्य) अहो, दर्शनीयोऽयं संधिः,—

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं
शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे।
असदृशजनसंप्रयोगभीरो-
र्हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य॥ २२॥

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता?।

विदूषकः—भो वअस्स! अअं संधी दुवेहिं ज्जेव दिण्णो भवे—आदु आगंतुएण, सिक्खिदुकामेण वा। अण्णधा इध उज्जइणीए को अम्हाणं घरविहवं ण जाणादि?। [भो वयस्य! एष संधिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत्—अथवाऽऽगन्तुकेन, शिक्षितुकामेन वा। अन्यथात्रोज्जयिन्यां कोऽस्माकं गृहविभवं न जानाति?।]

चारुदत्तः—

वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान् धनैर्विरहितं विस्रब्धसुप्तं जनम्।

येत्यर्थः॥ **उपरीति**। उपरिभागे तलभागे च विनिपातिता आकृष्टा इष्टका यत्र। 'उपरितन-' इति पाठ उपरितनी उपरिभवा। शेषं तुल्यम्॥ २२॥ **वैदेश्येनेति**॥ २३॥ णिक्कामिस्सं निष्कामयिष्यामि। बहिःकरिष्यामीति।

दृष्ट्वा प्राग्प्रहर्तीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
संधिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं पश्चान्निराशो गतः ॥ २३ ॥
तेतः सुहृद्भ्यः किमसौ कथयिष्यति तपस्वी—'सार्थवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किंचिन्मया समासादितम्' इति ? ।

विदूषकः—भो ! कधं तं ज्जेव चोरहदअं अणुसोचसि ? । तेण चिंतिदं महंतं एदं गेहं । इदो रअणभंडअं सुअण्णभंडअं वा णिक्कामिस्सं । (स्मृत्वा, सविषादमात्मगतम्) कहिं तं सुवण्णभंडअं । (पुनरनुस्मृत्य, प्रकाशम्) भो वअस्स ! तुमं सव्वकालं भणासि—'मुक्खो मित्तेअओ, अपंडिदो मित्तेअओ' त्ति । सुट्ठु मए किदं तं सुवण्णभंडअं भवदो हत्थे समप्पअंतेण । अण्णधा दासीए पुत्तेण अवहिदं भवे । [भोः ! कथं तमेव चौरहतकमनुशोचसि ? । तेन चिन्तितं महदेतद्गृहम् । इतो रत्नभाण्डं सुवर्णभाण्डं वा निष्क्रामयिष्यामि । कुत्र तत्सुवर्णभाण्डम् । भो वयस्य ! त्वं सर्वकालं भणसि—'मूर्खो मैत्रेयः, अपण्डितो मैत्रेयः' इति । सुष्ठु मया कृतं तत्सुवर्णभाण्डं भवतो हस्ते समर्पयता । अन्यथा दास्याःपुत्रेणापहृतं भवेत् ।]

चारुदत्तः—अलं परिहासेन ।

विदूषकः—भो ! जह णाम अहं मुक्खो ता किं परिहासस्स वि देशआलं ण जाणामि ? । [भोः ! यथा नामाहं मूर्खस्तत्किं परिहासस्यापि देशकालं न जानामि ? ।]

चारुदत्तः—कस्यां वेलायाम् ? ।

विदूषकः—भो ! जदा तुमं मए भणिदोसि—'शीदलो दे अग्गहत्थो' । [भोः ! यदा त्वं मया भणितोऽसि—'शीतलस्तेऽग्रहस्तः' ।]

टिप्प०—1 यतो रिक्तहस्त एव गतस्तस्मादिति भावः । 2 चारुदत्तपितुः सागरदत्तस्य । 'सार्थवाहसुतस्य' इत्यनेन महाधनिकपुत्रत्वमावेद्यते ।

चारुदत्तः—कदाचिदेवमपि स्यात् । (सर्वतो निरूप्य, सहर्षम्) वयस्य ! दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।

विदूषकः—किं ण अवहिदं ? । [किं नापहृतम् ? ।]

चारुदत्तः—हृतम् ।

विदूषकः—तधा वि किं पिअं ? । [तथापि किं प्रियम् ? ।]

चारुदत्तः—यदसौ कृतार्थो गतः ।

विदूषकः—णासो खु सो । [न्यासः खलु सः ।]

चारुदत्तः—कथं न्यासः ? । (मोहमुपगतः)

विदूषकः—समस्ससदु भवं । जइ णासो चोरेण अवहिदो तुमं किं मोहं उवगदो ? । [समाश्वसितु भवान् । यदि न्यासश्चौरेणापहृतस्त्वं किं मोहमुपगतः ? ।]

चारुदत्तः—(समाश्वस्य) वयस्य !

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं[1] सर्वो मां तुलयिष्यति ।
शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥ २४ ॥

भोः ! कष्टम् ,—

यदि तावत्कृतान्तेन[2] प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।
किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ? ॥ २५ ॥

विदूषकः—अहं खु अवलविस्सं—'केण दिण्णं, केण गहिदं, को वा सक्खि' त्ति । [अहं खल्वपलपिष्यामि—'केन दत्तम् , केन गृहीतम् , को वा साक्षी' इति ।]

यावत् । अवहि (ह) दं अपहृतम् ॥ दिष्ट्या हर्षे ॥ ण अवहिदं नापहृतम् । **क इति** । निष्प्रतापा निष्पौरुषा ॥ २४ ॥ **यदीति** । प्रणयोऽर्थित्वम् ॥ २५ ॥

टिप्प०—1 चौरेण हेमभाण्डं हृतमित्येवंरूपं भूतार्थमिति भावः । 2 कृतान्तेन दैवेनेत्यर्थः, 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु' इत्यमरः ।

चारुदत्तः—अहमिदानीमनृतमभिधास्ये ? ।

भैक्ष्येणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।
अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम् ॥ २६ ॥

रदनिका—ता जाव अज्जा धूदाए गदुअ णिवेदेमि । [तद्यावदार्या धूतायै गत्वा निवेदयामि ।] (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

(ततः प्रविशति चेट्या सह चारुदत्तवधूः)

वधूः—(ससंभ्रमम्) अइ, सच्चं अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तेएण सह । [अयि ! सत्यमपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयेण सह ।]

चेटी—भट्टिणि ! सच्चं, किं तु जो सो वेस्साजणकेरको अलंकारओ सो अवहिदो । [भर्त्रि ! सत्यम्, किं तु यः स वेश्याजनस्यालंकारकः सोऽपहृतः ।]

(वधूर्मोहं नाटयति)

चेटी—समस्ससदु अज्जा धूदा । [समाश्वसित्वार्या धूता ।]

वधूः—(समाश्वस्य) हञ्जे ! किं भणासि—'अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तो' त्ति ? । वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो, ण उण चारित्तेण । संपदं उज्जइणीए जणो एव्वं मंतइस्सदि—दलिद्ददाए अज्जउत्तेण ज्जेव ईदिसं अकज्जं अणुचिट्ठिदं' त्ति । (ऊर्ध्वमवलोक्य, निःश्वस्य च) भअवं कअंत ! पोक्खरवत्तपडिदजलबिंदुचंचलेहिं कीलसि दलिद्दपुरिसभाअधेएहिं । इअं च मे एक्का मादुघरलद्धा रअणावली चिट्ठदि । एदं पि अदिसोंडीरदाए अज्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि । हञ्जे ! अज्जमित्तेअं दाव

भैक्ष्येणेति ॥ २६ ॥ अवरक्खणजणस्य अपगतं रक्षणं यस्यासौ अपरक्षणो

टिप्प०—1 चारुदत्तस्य भार्यायै । अग्रे च 'वधू'पदेनेयमेव सर्वत्र ग्राह्या ।

सद्दावेहि । [चेटि! किं भणसि—'अपरिक्षतशरीर आर्यपुत्र' इति? वरमिदानीं स शरीरेण परिक्षतः । न पुनश्चारित्र्येण सांप्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्त्रयिष्यति—'दरिद्रतयार्यपुत्रेणैवेदृशमकार्यमनुष्ठितम्' इति । भगवन्कृतान्त! पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुचञ्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधेयैः। इयं च मे एका मातृगृहलब्धा रत्नावली तिष्ठति । एतामप्यतिशौण्डीरतयार्यपुत्रो न ग्रहीष्यति । चेटि! आर्यमैत्रेयं तावदाह्वय ।]

चेटी—जं अज्जा धूदा आणवेदि । (विदूषकमुपगम्य) अज्जमित्तेअ! धूदा दे सद्दावेदि । [यदार्या धूताज्ञापयति । आर्यमैत्रेय! धूता त्वामाह्वयति ।]

विदूषकः—कहिं सा? । [कुत्र सा? ।]

चेटी—एसा चिट्ठदि, उवसप्प । [एषा तिष्ठति, उपसर्प ।]

विदूषकः—(उपसृत्य) सोत्थि भोदीए । [स्वस्ति भवत्याः ।]

वधूः—अज्ज! वंदामि । अज्ज! पौरत्थिमामुहो होहि । [आर्य! वन्दे । आर्य! पुरस्तान्मुखो भव ।]

विदूषकः—एसो भोदि! पौरत्थिमामुहो संवुत्तो म्हि । [एष भवति! पुरस्तान्मुखः संवृत्तोऽस्मि ।]

वधूः—अज्ज! पडिच्छ इमं । [आर्य! प्रतीच्छेमाम् ।]

विदूषकः—किं ण्णेदं? । [किं न्विदम्? ।]

वधूः—अहं खु रअणसट्ठिं उववसिदा आसि । तहिं जधाविहवाणुसारेण बम्हणो पडिग्गाहिदव्वो । सो अ ण पडिग्गाहिदो, ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं । [अहं खलु रत्नषष्ठीमुपोषितासम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहितव्यः । स च न प्रतिग्राहितः, तत्तस्य कृते प्रतीच्छेमां रत्नमालिकाम् ।]

वेश्याजनः (?)अवहिदो अपहृतः ॥ पौरत्थिमामुहो पौरस्त्याभिमुखः । पूर्व-

विदूषकः—(गृहीत्वा) सोत्थि, गमिस्सं; पिअवअस्सस्स णिवेदेमि। [स्वस्ति, गमिष्यामि; प्रियवयस्यस्य निवेदयामि।]

वधूः—अज्जमित्तेअ ! मा खु मं लज्जावेहि।
[आर्यमैत्रेय ! मा खलु मां लज्जितां कुरु।]

(इति निष्क्रान्ता)

विदूषकः—(सविस्मयम्) अहो, से महाणुभावदा। [अहो, अस्या महानुभावता।]

चारुदत्तः—अये, चिरयति मैत्रेयः। मा नाम वैक्लव्यादकार्यं कुर्यात्। मैत्रेय, मैत्रेय !।

विदूषकः—(उपसृत्य) एसो म्हि। गेण्ह एदं। (रत्नावलीं दर्शयति) [एषोऽस्मि, गृहाणैताम्।]

चारुदत्तः— किमेतत् ?।

विदूषकः—भो, जं दे सरिसदारसंगहस्स फलं। [भोः, यत्ते सदृशदारसंग्रहस्य फलम्।]

चारुदत्तः—कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते ?। कष्टम्, इदानीमस्मि दरिद्रः।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः।
अर्थतः पुरुषो नारी या नारी साऽर्थतः पुमान्॥ २७॥

अथवा, नाहं दरिद्रः; यस्य मम

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्भवान्।
सत्यं च न परिभ्रष्टं यद्दरिद्रेषु दुर्लभम्॥ २८॥

मैत्रेय ! गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशम्। वक्तव्या च सा मद्वचनात्—'यत्खल्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमात्मीयमिति कृत्वा विश्रम्भाद्द्यूते हारितम्; तस्य कृते गृह्यतामियं रत्नावली' इति।

दिगवलम्बितमुख इत्यर्थः॥ रअणसट्ठिं रत्नषष्ठिकाभिधं व्रतम्। अरण्यषष्ठिका नाम ग्रीष्मव्रतम् इत्येके॥ **आत्मेति** ॥ २७॥ **विभवेति** ॥ २८॥

टिप्प०—1 चारुदत्तपत्न्या इत्यर्थः।

विदूषकः—मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चोरेहिं अवहिदस्स कारणादो चतुःसमुद्दसारभूदा रअणावली दीअदि। [मा तावदख्यातस्याभुक्तस्याल्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूता रत्नावली दीयते।]

चारुदत्तः—वयस्य! मा मैवम्,—

[1]यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते॥ २९॥

तद्वयस्य! अस्मच्छरीरस्पृष्टिक[2]या शापितोऽसि,[3] नैनामग्राहयित्वात्रागन्तव्यम्। वर्धमानक!

एताभिरिष्टिकाभिः संधिः क्रियतां सुसंहतः शीघ्रम्।
परिवादबहुलदोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि॥ ३०॥

वयस्य मैत्रेय! भवताप्यकृपणशौण्डीर्यमभिधातव्यम्।

विदूषकः—भो, दलिद्दो किं अकिवणं मंतेदि?। [भोः, दरिद्रः किम[4]कृपणं मन्त्रयति?।]

चारुदत्तः—अदरिद्रोऽस्मि सखे!। (यस्य मम '**विभवानुगता भार्या**–' [३।२८] इत्यादि पुनः पठति) तद्गच्छतु भवान्; अहमपि कृतशौचः संध्या[5]मुपासे।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति संधिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः।

चतुःसमुद्रेति। चतुःसमुद्राणां रत्नाकराणां सारभूता॥ **यमिति**। समालम्ब्येत्याद्यपूर्वेऽपि सोहणसवनविभवेति (?) कुलीनत्वादेरित्यर्थः (?)॥ २९॥ **एताभिरिति**॥ ३०॥ सत्त्वमाशयं महत्त्वम् (?)॥

इति संधिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः।

टिप्प०—1 तस्य महतः प्रत्ययस्य विश्वासस्य मूल्यं रत्नावलीरूपं दीयते इति निष्कर्षः। 2 संस्पर्शेनेत्यर्थः। 3 शपथं प्रापितः। 4 कृपणमेव मन्त्रयतीत्यर्थः। इतीदं परिहसतीति भावः। 5 प्रातःसंध्याम्।

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटी[1])

चेटी—आणत्तम्हि अत्ताए अज्जआए सआसं गंतुं । एसा अज्जआ चित्तफलअणिसण्णदिट्ठी मदणिआए सह किंपि मंतअंती चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि । [आज्ञप्तास्मि मात्रा[2]ऽऽर्यायाः सकाशं गन्तुम् । एषार्या चित्रफलकनिषण्णदृष्टिर्मदनिकया सह किमपि मन्त्रयन्ती तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि ।] (इति परिक्रामति)

(ततः प्रविशति यथा[3]निर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च)

वसन्तसेना—हञ्जे मदणिए ! अवि सुसदिसी इअं चित्ताकिदी अज्जचारुदत्तस्स । [चेटि मदनिके ! अपि सुसदृशी[4]यं चित्रा[5]कृतिरार्यचारुदत्तस्य ।]

मदनिका—सुसदिसी । [सुसदृशी ।]

वसन्तसेना—कधं तुमं जाणासि ? । [कथं त्वं जानासि ? ।]

मदनिका—जेण अज्जआए सुसिणिद्धा दिट्ठी अणुलग्गा । [येनार्यायाः सुस्निग्धा दृष्टिरनुलग्ना ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! किं वेसवासदाक्खिण्णेण मदणिए ! एव्वं भणासि ? । [चेटि ! किं वेश[6]वासदाक्षिण्येन मदनिके ! एवं भणसि ? ।]

मदनिका—अज्जए ! किं जो ज्जेव जणो वेसे पडिवसदि, सो ज्जेव अलीअदक्खिणो भोदि ? । [आर्ये ! किं य एव जनो वेशे प्रतिवसति, स एवालीकदक्षिणो भवति ? ।]

टिप्प०—1 इयं काचन वसन्तसेनाया दासी । 2 वसन्तसेनामात्रा नाम माधवसेनया । 3 चित्रफलकदृष्टिः । 4 मम सौन्दर्यानुरूपसौन्दर्यवतीत्यर्थः । 5 चित्रे लेख्य आकृतिः सर्वावयवसंस्थानं चित्राकृतिरित्यर्थः, चित्ररूपालेख्यरूपाकृतिर्वा । 6 'वेशो वेश्याजनसमाश्रयः' इत्यमरः । वेशे यो वासस्तेन यद्दाक्षिण्यं नैपुण्यं अनुरागो वा तेनेत्यर्थः ।

वसन्तसेना—हञ्जे ! णाणापुरिससंगेण वेस्साजणो अलीअदक्खिणो भोदि । [चेटि ! नानापुरुषसङ्गेन वेश्याजनोऽलीकदक्षिणो[1] भवति ।]

मदनिका—जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि हिअअं च, तस्स कारणं किं पुच्छीअदि ? । [यतस्तावदार्याया दृष्टिरिहाभिरमते हृदयं च, तस्य कारणं किं पृच्छ्यते[2] ? ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! सहीजणादो उवहसणीअदां रक्खामि । [चेटि ! सखीजनादुपहसनीयतां[3] रक्षामि ।]

मदनिका—अज्जए ! एव्वं णेदं । सहीजणचित्ताणुवत्ती अबलाजणो भोदि । [आर्ये ! एवं नेदम् । सखीजनचित्तानुवर्त्यबलाजनो भवति]

प्रथमा चेटी—(उपसृत्य) अज्जए ! अत्ता आणवेदि—'गहिदावगुंठणं पक्खदुआरए सज्जं पवहणं । ता गच्च' त्ति । [आर्ये ! माताज्ञापयति—'गृहीतावगुण्ठनं[4] पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणम्[5] । तद्गच्छ' इति ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! किं अज्जचारुदत्तो मं णइस्सदि । [चेटि ! किमार्यचारुदत्तो मां नेष्यति ? ।]

चेटी—अज्जए ! जेण पवहणेण सह सुवण्णदससाहस्सिओ अलंकारओ अणुप्पेसिदो । [आर्ये ! येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहस्रिकोऽलंकारोऽनुप्रेषितः[6] ।]

तस्सेत्यादि । यत्र चक्षुर्हृदये लग्ने तत्र कारणं किं पर्यालोच्यते ? । अतिप्रियनामासावलं विलम्बेनेत्याशयः ॥ गहिदावगुंठणं गृहीतावगुण्ठनम् ॥

टिप्प०—1 य एव जनो वेशे प्रतिवसति स एवालीकदाक्षिण्यो भवति । अलीकं मिथ्या दाक्षिण्यमनुरागो यस्य सः । 2 ईदृशि सुन्दरे पुरुषे तावदासक्तौ अलं विलम्बेनेति भावः । 3 असदृशो नायकोऽनया वृत इत्येवंरूपाम् । 4 अवगुण्ठनं आच्छादनम्, महापटाच्छादितमित्यर्थः । 5 'कर्णीरथः प्रवहणम्' इति कोशः । स्त्रीणां स्थितियोग्योऽभितः समाच्छन्नो रथः प्रवहणमित्याशयः । स्पष्टं चेदं दशकुमारचरिते द्वितीये । 6 सुवर्णं लोके 'मोहर' इति प्रसिद्धम् ।

वसन्तसेना—को उण सो ? । [कः पुनः सः ? ।]

चेटी—एसो ज्जेव राअस्सालो संठाणओ । [एष एव राजश्यालः संस्थानकः ।]

वसन्तसेना—(सक्रोधम्) अवेहि मा पुणो एव्वं भणिस्ससि । [अपेहि, मा पुनरेवं भणिष्यसि ।]

चेटी—पसीददु पसीददु अज्जआ । संदेसेण¹ म्हि पेसिदा । [प्रसीदतु प्रसीदत्वार्या । संदेशेनास्मि प्रेषिता ।]

वसन्तसेना—अहं संदेसस्स² ज्जेव कुप्पामि । [अहं संदेशस्यैव कुप्यामि ।]

चेटी—ता किंति अत्तं विण्णविस्सं ? । [तत्किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि ? ।]

वसन्तसेना—एव्वं विण्णाविदव्वा—'जइ मं जीअंतीं इच्छसि, ता एव्वं ण पुणो अहं अत्ताए आण्णाविदव्वा' । [एवं विज्ञापयितव्या—'यदि मां जीवन्तीमिच्छसि, तदैवं न पुनरहं मात्राऽऽज्ञापयितव्या' ।]

चेटी—जधा दे रोअदि । [यथा ते रोचते ।] (इति निष्क्रान्ता)

(प्रविश्य)

शर्विलकः—

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं निद्रां च जित्वा नृपतेश्च रक्ष्यान् ।
स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः ॥ १ ॥

अपि च,—

यः कश्चित्त्वरितगतिर्निरीक्षते मां
संभ्रान्तं द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।

विण्णविस्सं विज्ञापयिष्यामि ॥ **दत्त्वेति** ॥ १ ॥ **य इति** । त्वरितगतिः कश्चित्

टिप्प०—1 यथा संदेशस्तथा मयोक्तम्, मम नास्त्यत्र दोष इति भावः । यतः प्रभवो हि संदेशहारिणे न कुप्यन्ति । 2 अत्र 'संदेसस्स' इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।

तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ २ ॥

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् ।

परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः
क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।
नरपतिबले पार्श्वायाते स्थितं गृहदारुव-
द्व्यवसितशतैरेवंप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

(इति परिक्रामति)

वसन्तसेना—हञ्जे ! इमं दाव चित्तफलअं मम सअणीए ठाविअ तालवेंटअं गेण्हिअ लहु आअच्छ । [चेटि ! इमं तावच्चित्रफलकं मम शयनीये स्थापयित्वा तालवृन्तं गृहीत्वा लघ्वागच्छ ।]

मदनिका—जं अज्जआ आणवेदि । [यदार्याज्ञापयति ।] (इति फलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता)

शर्विलकः—इदं वसन्तसेनाया गृहम् । तद्यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य) क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या ? ।

(ततः प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका)

शर्विलकः—(दृष्ट्वा) अये इयं मदनिका

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयम् ।
मम हृदयमनङ्गवह्नितप्तं भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥ ४ ॥

मदनिके ! ।

मदनिका—(दृष्ट्वा) अम्मो, कधं सव्विलओ । सव्विलअ ! साअदं दे, कहिं तुमं ? । [आश्चर्यम्, कथं शर्विलकः । शर्विलक ! स्वागतं ते । कुत्र त्वम् ? ।]

संभ्रान्तं माम् ॥ २ ॥ परिजनेति ॥ ३ ॥ मदनमिति ॥ ४ ॥ अभुजिस्सं

शर्विलकः—कथयिष्यामि ।

(इति सानुरागमन्योन्यं पश्यतः)

वसन्तसेना—चिरअदि मदणिआ । ता कहिं णु खु सा ? । (गवाक्षकेन दृष्ट्वा) कधं एसा केणावि पुरिसकेण सह मंतअंती चिट्ठदि । जधा अदिसिणिद्धाए णिच्चलदिट्ठीए आपिबंती विअ एदं णिज्झाअदि तधा तक्केमि, एसो सो जणो एदं इच्छदि अभुजिस्सं कादुं । ता रमदु रमदु, मा कस्सावि पीदिच्छेदो भोदु । ण खु सद्दाविस्सं । [चिरयति मदनिका । तत्कुत्र नु खलु सा ? कथमेषा केनापि पुरुषकेण सह मन्त्रयन्ती तिष्ठति ? । यथातिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या पिबन्तीवैतं निध्यायति तथा तर्कयामि, एष स जन एनामिच्छत्यभुजिष्यां कर्तुम् । तद्रमतां रमताम्, मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु । न खल्वाकारयिष्यामि ।]

मदनिका—सलिव्वअ ! कधेहि । [शर्विलक ! कथय ।]

(शर्विलकः सशङ्कं दिशोऽवलोकयति)

मदनिका—सव्विलअ ! किं ण्णेदं ससंको विअ लक्खीअसि ? । [शर्विलक ! किं न्विदं सशङ्क इव लक्ष्यसे ? ।]

शर्विलकः—वक्ष्ये त्वां किंचिद्रहस्यम् । तद्विविक्तमिदम् ।

मदनिका—अध इं । [अथ किम् ।]

वसन्तसेना—कधं परमरहस्सं ? । ता ण सुणिस्सं । [कथं परमरहस्यम् ? । तन्न श्रोष्यामि ।]

शर्विलकः—मदनिके ! किं वसन्तसेना मोक्ष्यति त्वां निष्क्रयेण ? ।

वसन्तसेना—कधं मम संबंधिणी कधा ! । ता सुणिस्सं

टिप्प०—1 कस्यापि रहस्यं न श्राव्यमिति शिष्टसंप्रदायत्वादेवमुक्तिः ।

इमिणा गवक्खेण ओवारिदसरीरा । [कथं मम संबन्धिनी कथा ? । तच्छ्रोष्याम्यनेन गवाक्षेणापवारितशरीरा ।]

मदनिका—सव्विलअ ! भणिदा मए अज्जआ । तदो भणादि—'जइ मम छंदो तदा विणा अत्थं सव्वं परिजणं अभुजिस्सं करइस्सं' । अध सव्विलअ ! कुदो दे एत्तिओ विहवो, जेण मं अज्जआसआसादो मोआइस्ससि ? । [शर्विलक ! भणिता मयार्या । तदा भणति—'यदि मम छन्दस्तदा विनाऽर्थं सर्वं परिजनमभुजिष्यं करिष्यामि । अथ शर्विलक ! कुतस्त एतावान्विभवः, येन मामार्यासकाशान्मोचयिष्यसि ? ।]

शर्विलकः—

दारिद्र्येणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।
अद्य रात्रौ मया भीरु ! त्वदर्थं साहसं कृतम् ॥ ५ ॥

वसन्तसेना—पसण्णा से आकिदी, साहसकम्मदाए उण उव्वेअणीआ । [प्रसन्नास्याकृतिः साहसकर्मतया पुनरुद्वेजनीया ।]

मदनिका—सव्विलअ ! इत्थीकल्लवत्तस्स कारणेण उहअं पि संसए विणिक्खित्तं । [शर्विलक ! स्त्रीकल्यवर्तस्य कारणेनोभयमपि संशये विनिक्षिप्तम् ।]

शर्विलकः—किं किम् ? ।

मदनिका—सरीरं चारित्तं च । [शरीरं चारित्र्यं च ।]

शर्विलकः—अपण्डिते ! साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

मदनिका—सव्विलअ ! [1]अखंडिदचारित्तो सि । ता ण खु दे मम कारणादो साहसं करंतेण अच्चंतविरुद्धं आचरिदं । [शर्विलक !

अप्रेष्याम्, स्वाधीनामिति यावत् । मम छन्दो ममाभिलाषः ॥ **दारिद्र्येणेति** । साहसं चौर्यरूपम् ॥ ५ ॥ साहसे जीवतानपेक्षकर्मणि । ण हु ते इति । न

टिप्प०—1 वक्रोक्तिगर्भितमिदं भाषणम् । साहसं कुर्वता त्वयाऽत्यन्तविरुद्धं नाचरितम्, किंत्वाचरितमेवेति काकुः ।

अखण्डितचारिभ्योऽसि । तन्न खलु त्वया मम कारणात्साहसं कुर्वतात्यन्तविरुद्धमाचरितम् ।]

शर्विलकः—

नो मुष्णाम्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां
विप्रस्वं न हरामि काञ्चनमथो यज्ञार्थमभ्युद्धृतम् ।
धात्र्युत्सङ्गगतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचि-
त्कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चौर्येऽपि नित्यं स्थिता ॥ ६ ॥

तद्विज्ञाप्यतां वसन्तसेना,—

'अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।
अप्रकाशो ह्यलंकारो मत्स्नेहाद्धार्यतामिति' ॥ ७ ॥

मदनिका—सव्विलअ ! अप्पकाशो अलंकारओ । अअं च जणो त्ति दुवेवि ण जुज्जदि । ता उवणेहि दाव । पेक्खामि एदं अलंकारअं । [शर्विलक ! अप्रकाशोऽलंकारः । अयं च जन इति द्वयमपि न युज्यते । तदुपनय तावत् । पश्याम्येनमलंकारम् ।]

शर्विलकः—इदमलंकरणम् । (इति साशङ्कं समर्पयति)

मदनिका—(निरूप्य) दिट्ठपुरुव्वो विअ अअं अलंकारओ । ता भणेहि कुदो दे एसो । [दृष्टपूर्व इवायमलंकारः । तद्भण कुतस्त एषः ।]

शर्विलकः—मदनिके ! किं तवानेन ? गृह्यताम् ।

खल्वाचरितम्, अपि त्वाचरितमेव । **नो मुष्णामीति** । शूद्रस्वर्णहरणे न तथा पातकमिति विप्रेत्यादिनोक्तम् ॥ ६ ॥ **अयमिति** । तव वसन्तसेनायाः ॥ अनुचितः प्रकाशो यस्य सोऽप्रकाशः । अनेनास्माकं दण्ड इत्यनेन न प्रकाशयितव्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अयं जनो वसन्तसेनास्वरूपः । 'अपिः' अनुनये । 'अयं

टिप्प०—1 शर्विलकेनायं दत्त इति प्रकाशानर्हः । 2 क चायं जनो वसन्तसेनादिः सप्रमाणव्यवहारकारिजनः, क्व च पुनश्चौर्येणासादितं वस्तु ? द्वयमपीदं न युज्यते इत्यर्थः ।

मदनिका—(सरोषम्) जइ मे पच्चअं ण गच्छसि, ता किंणिमित्तं मं णिक्किणासि?। [यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि, तत्किंनिमित्तं मां निष्क्रीणासि ?।]

शर्विलकः—अयि, प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिचत्वरे, यथा—'सार्थवाहस्य चारुदत्तस्य' इति ।

(वसन्तसेना मदनिका च मूर्च्छां नाटयतः)

शर्विलकः—मदनिके ! समाश्वसिहि । किमिदानीं त्वं

विषादस्रस्तसर्वाङ्गी संभ्रमभ्रान्तलोचना ।
नीयमानाऽभुजिष्यात्वं कम्पसे नानुकम्पसे ॥ ८ ॥

मदनिका—(समाश्वस्य) साहसिअ ! ण खु तुए मम कारणादो इमं अकज्जं करंतेण तस्सिं गेहे को वि वावादिदो परिक्खदो वा? ॥ [साहसिक ! न खलु त्वया मम कारणादिदमकार्यं कुर्वता तस्मिन्गेहे कोऽपि व्यापादितः परिक्षतो वा ? ।]

शर्विलकः—मदनिके ! भीते सुप्ते न शर्विलकः प्रहरति; तन्मया न कश्चिद्व्यापादितो नापि परिक्षतः ।

मदनिका—सच्चं सच्चं । [सत्यं सत्यम् ? ।]

शर्विलकः—सत्यम् ।

वसन्तसेना—(संज्ञां लब्ध्वा) अम्महे, पच्चुवजीविदम्हि । [आश्चर्यम्, प्रत्युपजीवितास्मि ।]

मदनिका—पिअं पिअं । [प्रियं प्रियम् ।]

जनः शर्विलकः' इति प्राचीनटीका । तन्न बुध्यते । वेश्यात्वे वसन्तसेनाया

टिप्प०—1 अभुजिष्यात्वमनुपदोक्ता भुजिष्याशब्दार्थधर्मम् । भार्यावत् स्वाधीनत्वं नीयमानेत्यर्थः । 2 'प्रियं प्रियम्' इति विरोधिलक्षणया प्रियमित्याशयः । अत एव 'किं नाम प्रियम्' इति शर्विलकप्रश्नः संगच्छते ।

शर्विलकः—(सेर्ष्यम्) मदनिके ! किं नाम प्रियमिति ? ।

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं
सद्वृत्तपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।
रक्षामि मन्मथविपन्नगुणोऽपि मानं
मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि ॥ ९ ॥

(साकूतम्)

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।
निष्फलत्वमलं यान्ति वेश्याविहगभक्षिताः[2] ॥ १० ॥
अयं च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।
नराणां यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

वसन्तसेना—(सस्मितम्) अहो, से अत्थाणे आवेओ । [अहो, अस्यास्थान आवेगः ।]

शर्विलकः—सर्वथा,—

[3]अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।
श्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥
स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।
रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥ १३ ॥

सुष्ठु खल्विदमुच्यते,—

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
र्विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।

निभृतं संगतमित्यभिप्रायः ॥ विषादेति ॥ ८ ॥ त्वदिति । मन्मथेन विपन्नो गुणो यस्य । ईदृशोऽपि देहं रक्षामि । मदनिकार्थं चौर्याहरणेन हीनगुणत्वं व्यक्तम् ॥ ९ ॥ इहेति ॥ १० ॥ अयमिति ॥ ११ ॥ अपण्डिता इति ॥ १२ ॥ स्त्रीष्विति ॥ १३ ॥ एता इति । सुमनसः पुष्पवृत्तेरेक-

---

टिप्प०—1 कामातुरोऽन्यस्य मानं न रक्षति, अहं तु रक्षामीति भावः । 2 अत्र विशेषणविशेष्ययोः समस्तं सावयवरूपमलंकारः । 3 शक्तस्य कामप्रतिघाते क्रोधो भवति, अशक्तस्य तु विषाद इति शास्त्रात् क्रुद्धः शर्विलको वेश्याजनं निर्भर्त्स्य, स्त्रीजातिमग्रिमपञ्चश्लोकैर्निर्भर्त्सयति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ १४ ॥

अपि च[1],—

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः संध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागाः ।
स्त्रियो हृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥ १५ ॥

स्त्रियो नाम चपलाः,—

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति ।
अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

सूक्तं खलु कस्यापि—

न[2] पर्वताग्रे नलिनी प्ररोहति
न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति ।
यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो
न वेशजाताः शुचयस्तथाङ्गनाः ॥ १७ ॥

आः दुरात्मन् चारुदत्तहतक ! अयं[3] न भवसि । (इति कतिचित्पदानि गच्छति)

मदनिका—(अञ्चले गृहीत्वा) अइ असंबद्धभासअ असंभावणीए कुप्पसि । [अयि असंबद्धभाषक! असंभावनीये कुप्यसि ? ।]

शर्विलकः—कथमसंभावनीयं नाम ? ।

मदनिका—एसो खु अलंकारओ अज्जआकेरओ । [एष खल्वलंकार आर्यासंबन्धी ।]

वचनान्ततापि । यथा—'अप्रत्याख्येये दधिसुमनसी' इति । 'सुमना मालती' इत्येके । वचनभेदेऽपि सतामनुद्वेजकत्वाददुष्टत्वमुपमायाः ॥ १४ ॥ समु-

---

टिप्प०—1 चपलाश्चञ्चला विद्युतश्च; चपला इव चपला स्त्रियाः इति व्यङ्ग्योपमा । 2 श्लोकस्यास्य प्रथमपादे द्वादशाक्षराणि, द्वितीये एकादशाक्षराणि वर्तन्ते । प्रथमपादे ज-त-ज-भ-गणाः, द्वितीये तु ज-त-ज-ग-ल-गणाश्च वर्तन्ते; अपरार्धे तु वंशस्थं वृत्तम् । 3 अधुनैव चारुदत्तं हन्मीत्यस्यार्थः ।

शर्विलकः—ततः किम्? ।

मदनिका—स च तस्स अज्जस्स हत्थे विणिक्खित्तो । [स च तस्यार्यस्य हस्ते विनिक्षिप्तः ।]

शर्विलकः—किमर्थम्? ।

मदनिका—(कर्णे) एव्वं विअ । [एवमिव ।]

शर्विलकः—(सवैलक्ष्यम्) भोः कष्टम्,—

छायार्थं ग्रीष्मसंतप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।
अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥ १८ ॥

वसन्तसेना—कधं एसो वि संतप्पदि जेव्व? । ता अजाणंतेण एदिणा एव्वं अणुचिट्ठिदं । [कथमेषोऽपि संतप्यत एव । तदजानतैतेनैवमनुष्ठितम् ।]

शर्विलकः—मदनिके! किमिदानीं युक्तम्? ।

मदनिका—इत्थं तुमं जेव्व पंडिओ । [अत्र त्वमेव पण्डितः ।]

शर्विलकः—नैवम्; पश्य,—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।
पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥ १९ ॥

मदनिका—सव्विलअ! जइ मम वअणं सुणीअदि, ता तस्स

द्रेति ॥ १५ ॥ अन्यमिति ॥ १६ ॥ नेति ॥ १७ ॥ छायार्थमिति

पाठा०—१ छायार्थी.

टिप्प०—1 चारुदत्तस्याकिंचनतया भोगस्य भूरिधनसाध्यत्वात् अयमलंकारो न्यासमिषेण तस्य हस्ते वसन्तसेनया विनिक्षिप्त इति भावः । 2 अत्र अप्रस्तुतवृत्तान्तेन प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादनात् अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ।

ज्जेव महाणुभावस्स पडिणिज्जादेहि। [शर्विलक! यदि मम वचनं श्रूयते, तदा तस्यैव महानुभावस्य प्रतिनिर्यातय।]

शर्विलकः—मदनिके! यद्यसौ राजकुले मां कथयति।

मदनिका—ण चंदादो आदवो होदि। [न चन्द्रादातपो[3] भवति।]

वसन्तसेना—साहु मदणिए! साहु। [साधु मदनिके! साधु।]

शर्विलकः—मदनिके!

न खलु मम विषादः साहसेऽस्मिन्भयं वा
कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम्?।
जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म लज्जां
नृपतिरिह शठानां मादृशां किं न कुर्यात्॥ २०॥

तथापि नीतिविरुद्धमेतत्। अन्य उपायश्चिन्त्यताम्।

मदनिका—सो अअं अवरो उवाओ। [सोऽयमपर उपायः।]

वसन्तसेना—को खु अवरो उवाओ हुविस्सदि?। [कः खल्वपर उपायो भविष्यति?।]

मदनिका—तस्स ज्जेव अज्जस्स केरओ भविअ एदं अलंकारअं अज्जआए उवणेहि। [तस्यैवार्यस्य संबन्धी भूत्वेममलंकारकमार्याया उपनय।]

॥ १८ ॥ स्त्रिय इति ॥ १९ ॥ न खल्विति ॥ २० ॥

टिप्प०—1 इयं संबन्धसामान्ये षष्ठी। तथा च परावृत्य गत्वा महानुभावाय चारुदत्ताय देहीत्याशयः। 2 यदि न्यायसभायां चैतन्मम कृत्यं कथयेदित्यर्थः। 3 'आतप'शब्देनाप्रकृते केवलमुष्णपरत्वं वक्तृतात्पर्यादुन्नीयते। 4 तेन प्रेषित इत्याशयः।

शर्विलकः—एवं कृते किं भवति ? ।

मदनिका—तुमं दाव अचोरो, सो वि अज्जो अरिणो, अज्जआए सकं अलंकारअं उवगदं भोदि । [त्वं तावदचौरः, सोऽप्यार्योऽनृणः, आर्यया स्वकोऽलंकार उपगतो भवति ।]

शर्विलकः—नन्वतिसाहसमेतत् ।

मदनिका—अइ ! उवणेहि, अण्णधा अदिसाहसं । [अयि ! उपनय, अन्यथातिसाहसम् ।]

वसन्तसेना—साहु मदणिए ! साहु । अभुजिस्सए विअ मंतिदं [साधु मदनिके ! साधु । अभुजिष्ययेव[1] मन्त्रितम् ।]

शर्विलकः—

> मयाप्ता महती बुद्धिर्भवतीमनुगच्छता ।
> निशायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदर्शकः ॥ २१ ॥

मदनिका—तेण हि तुमं इमस्सिं कामदेवगेहे मुहुत्तअं चिट्ठ, जाव अज्जआए तुह आगमणं णिवेदेमि । [तेन हि त्वमस्मिन्कामदेवगेहे मुहूर्तकं तिष्ठ, यावदार्यायै तवागमनं निवेदयामि ।]

शर्विलकः—एवं भवतु ।

मदनिका—(उपसृत्य) अज्जए ! एसो खु चारुदत्तस्स सआसादो बम्हणो आअदो । [आर्ये ! एष खलु चारुदत्तस्य सकाशाद्ब्राह्मण आगतः ।]

अथ निजपतित्वेनैवमाह—**तुमं दावेति** । इदानीं ब्राह्मणभार्यात्वेनेति भावः । **मयेति** ॥ २१ ॥ अत्तणकेरअं वीति चारुदत्तस्यानुचरत्वं स्वीकृत्य ब्रूते ।

टिप्प०—1 यथा भार्या मन्त्रयति तथैव मन्त्रितमिति भावः । एतावत्पर्यन्तमिदं गवाक्षनिषण्णया वसन्तसेनया श्रुतमनूदितं स्वगतमिति ज्ञेयम् ।

वसन्तसेना—हञ्जे ! तस्स केरओ त्ति कधं तुमं जाणासि ? । [चेटि! तस्य संबन्धीति कथं त्वं जानासि? ।]

मदनिका—अज्जए ! अत्तणकेरअं वि ण जाणामि ? । [आर्ये ! आत्मसंबन्धिनमपि न जानामि ? ।]

वसन्तसेना—(स्वगतं सशिरःकम्पं, विहस्य) जुज्जदि, (प्रकाशम्) पविसदु । [युज्यते, प्रविशतु ।]

मदनिका—जं अज्जआ आणवेदि । (उपगम्य) पविसदु सव्विलओ । [यदार्याज्ञापयति । प्रविशतु शर्विलकः ।]

शर्विलकः—(उपसृत्य, सवैलक्ष्यम्) स्वस्ति भवत्यै ।

वसन्तसेना—अज्ज ! वंदामि । उवविसदु अज्जो । [आर्य ! वन्दे । उपविशत्वार्यः ।]

शर्विलकः—सार्थवाहस्त्वां विज्ञापयति—'जर्जरत्वाद्गृहस्य दूरक्ष्यमिदं भाण्डम् ; तद्गृह्यताम्' । (इति मदनिकायाः समर्प्य प्रस्थितः)

वसन्तसेना—अज्ज ! ममावि दाव पडिसंदेसं तहिं अज्जो णेदु । [आर्य ! ममापि तावत्प्रतिसंदेशं तत्रार्यो नयतु ।]

शर्विलकः—(स्वगतम्) कस्तत्र यास्यति ? । (प्रकाशम्) कः प्रतिसंदेशः ? ।

वसन्तसेना—पडिच्छदु अज्जो मदणिअं । [प्रतीच्छत्वार्यो मदनिकाम् ।]

शर्विलकः—भवति ! न खल्ववगच्छम् ।

वसन्तसेना—अहं अवगच्छामि । [अहमवगच्छामि ।]

शर्विलकः—कथमिव ? ।

वसन्तसेना—अहं अज्जचारुदत्तेण भणिदा—'जो इमं अलंकारअं समप्पइस्सदि, तस्स तुए मदणिआ दादव्वा'। ता सो ज्जेव एदं दे देदित्ति एव्वं अज्जेण अवगच्छिदव्वं। [अहमार्यचारुदत्तेन भणिता—'य इममलंकारकं समर्पयिष्यति, तस्य त्वया मदनिका दातव्या। तत्स एवैतां ते ददातीत्येवमार्येणावगन्तव्यम्।]

शर्विलकः—(स्वगतम्) अये विज्ञातोऽहमनया। (प्रकाशम्) साधु आर्यचारुदत्त! साधु;

गुणेष्वेव हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा।
गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः॥ २२॥

अपि च,—

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किंचिदप्राप्यतमं गुणानाम्।
गुणप्रकर्षादुडुपेन शंभोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम्[2]॥ २३॥

वसन्तसेना—को एत्थ पवहणिओ? [1]। [कोऽत्र प्रवहणिकः?।]

(प्रविश्य सप्रवहणः)

चेटः—अज्जए! सज्जं पवहणं। [आर्ये! सज्जं प्रवहणम्।]

वसन्तसेना—हञ्जे मअणिए! सुदिट्ठं मं करेहि। दिण्णासि। आरुह पवहणं। सुमरेसि मं। [चेटि मदनिके! सुदृष्टां मां कुरु। दत्तासि। आरोह प्रवहणम्। स्मरसि माम्।]

मदनिका—(रुदती) परिच्चत्तम्हि अज्जआए। [परित्यक्तास्म्यार्यया।] (इति पादयोः पतति)

गुणेष्वेवेति ॥ २२ ॥ **गुणेष्विति** ॥ २३ ॥

टिप्प०—1 प्रवहणं कर्णीरथं वहतीति प्रवहणिकः, सारथिरित्यर्थः। 2 अलङ्घ्यमपि शिवस्य उत्तमाङ्गं शिर उडुपेन हिमांशुना स्वगुणैरेवोल्लङ्घितमिति भावः।

वसन्तसेना—संपदं तुमं ज्जेव्व वंदणीआ संवुत्ता । ता गच्छ, आरुह पवहणं । सुमरेसि मं । [सांप्रतं त्वमेव वन्दनीया संवृत्ता । तद्गच्छ, आरोह प्रवहणम् । स्मरसि माम् ।]

शर्विलकः—स्वस्ति भवत्यै । मदनिके !

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः ।
यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं वधूशब्दावगुण्ठनम् ॥ २४ ॥

(इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तुं प्रवृत्तः)

(नेपथ्ये)

कः कोऽत्र भोः ! राष्ट्रियः समाज्ञापयति—'एष खल्वार्यको गोपालदारको राजा भविष्यतीति सिद्धादेशप्रत्ययपरित्रस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीय घोरे बन्धनागारे बद्धः । ततः स्वेषु स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम्' ।

शर्विलकः—(आकर्ण्य) कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको मे बद्धः ? । कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः । आः, कष्टम् ; अथवा

द्वयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।
संप्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥ २५ ॥

भवतु, अवतरामि । (इत्यवतरति)

मदनिका—(साम्रमञ्जलिं बद्ध्वा) एव्वं णेदं । ता परं णेदु मं अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणं । [एवं नेदम् । तत्परं नयतु मामार्यपुत्रः समीपं गुरुजनानाम् ।]

सुदृष्ट इति । यत्र ते इति । हेतावाधारविवक्षया 'यत्र' इति सप्तमी । कर्तुः शेषत्वविवक्षया 'ते' इति षष्ठी ॥ २४ ॥ **द्वयमिति** ॥ २५ ॥ उदवसितं

टिप्प०—1 'वधू'शब्दवाच्यस्वरूपमवगुण्ठनम् ; अन्यानवलोकनीयत्वात् । अन्यानवलोकनरूपं 'असूर्यम्पश्या राजदाराः' इत्यादिसदृशमिति भावः ।

शर्विलकः—साधु प्रिये! साधु; अस्मच्चित्तसदृशमभिहितम्। (चेटमुद्दिश्य) भद्र! जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्योदवसितम्?।

चेटः—अध इं। [अथ किम्।]

शर्विलकः—तत्र प्रापय प्रियाम्।

चेटः—जं अज्जो आणवेदि। [यदार्य आज्ञापयति।]

मदनिका—जधा अज्जउत्तो भणादि, अप्पमत्तेण दाव अज्जउत्तेण होदव्वं। [यथार्यपुत्रो भणति, अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम्।]

(इति निष्क्रान्तः)

शर्विलकः—अहमिदानीं

ज्ञातीन्विटान् स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्
राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान्।
उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय
यौगन्धरायण[2] इवोदयनस्य राज्ञः॥ २६॥

अपि च,—

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं
रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः।
सरभसमभिपत्य मोचयामि
स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम्॥ २७॥

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

चेटः—अज्जए! दिट्ठिआ वड्ढसि। अज्जचारुदत्तस्स सआसादो बम्हणो आअदो। [आर्ये! दिष्ट्या वर्धसे। आर्यचारुदत्तस्य सकाशाद्ब्राह्मण आगतः।]

गृहम्॥ ज्ञातीनिति॥ २६॥ प्रियेति॥ २७॥ बन्धुलेन।

टिप्प०—1 चारुदत्तगृहमिति भावः। 2 कथानकमिदं बृहत्कथादौ वर्णितं वरीवर्ति।

वसन्तसेना—अहो, रमणीअदा अज्ज दिवसस्स । ता हञ्जे ! सादरं बंधुलेण समं पवेसेहि णं । [अहो, रमणीयताद्य दिवसस्य । तच्चेटि ! सादरं बन्धुलेन समं प्रवेशयैनम् ।]

चेटी—जं अज्जआ आणवेदि । [यदार्याज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता)

(विदूषको बन्धुलेन सह प्रविशति)

विदूषकः—ही ही भो, तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खसराआ रावणो पुप्फकेण विमाणेण गच्छदि । अहं उण बम्हणो अकिदतवच्चरणकिलेसो वि णरणारीजणेण गच्छामि । [आश्चर्यं भोः, तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन राक्षसराजो रावणः पुष्पकेण विमानेन गच्छति । अहं पुनर्ब्राह्मणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नरनारीजनेन गच्छामि ।]

चेटी—पेक्खदु अज्जो अम्हकेरकं गेहदुआरं । [प्रेक्षतामार्योऽस्मदीयं गेहद्वारम् ।]

विदूषकः—(अवलोक्य, सविस्मयम्) अहो सलिलसित्तमज्जिदकिदहरिदोवलेवणस्स विविहसुअंधिकुसुमोवहारचित्तलिहिदभूमिभाअस्स गअणतलाअलोअणकोदूहलदूरुण्णामिदसीसस्स दोलाअमाणावलंबिदेरा-

---

अत्रैवाङ्के पञ्चमप्रकोष्ठके 'परगृहललिताः' (४।२८) इत्यादि बन्धुललक्षणं करिष्यते । 'ही ही भो' इति विस्मये । तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन स्वाधीनेन । पुष्पकेण विमानविशेषेण । अकृततपश्चरणक्लेशः । नरयुक्ता नारी नरनारी सोद्वाहिका यस्य । पुष्पकमपि सा नरनारी सीतारूपा उद्वाहनीया यस्येदृशम् । शब्दच्छलेन साम्यम् ॥ अहो वसन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता । किंभूतस्य ? । सलिलसिक्तमार्जितकृतहरितोपलेपनस्य । कृतगोमयोपलेपनस्येत्यर्थात् । तथा विविधसुगन्धिकुसुमोपहारचित्रलिखितभूमिभागस्य । गगनतलावलोकनकौतूहलदूरोन्नामितशीर्षस्य । उच्छ्रायप्रकर्षपरमेतत् । दोलायमानावलम्बितैरावणहस्तभ्रमागतमल्ली-

---

टिप्प०—1 विदूषकोऽयं मैत्रेय एव रत्नावलीं दातुमागत इति ज्ञेयम् ।

वणहत्थब्भमाइदमल्लिआदामगुणालंकिदस्स समुच्छिददंतिदंततोरणावभासिदस्स महारअणोवराओवसोहिणा पवणबलंदोलणाललंतचंचलग्गहत्थेण 'इदो एहि' त्ति वाहरंतेण विअ मं सोहग्गपडाआणिवहेणोवसोहिदस्स तोरणधरणत्थंभवेदिअणिक्खित्तसमुल्लसंतहरिदचूदपल्लवललामफटिहमंगलकलसाभिरामोहअपास्सस्स महासुरवक्खत्थलदुब्भेज्जवज्जणिरंतरपडिबद्धकणअकवाडस्स दुग्गदजणमणोरहाआसकरस्स वसंतसेणाभवणदुआरस्स सस्सिरीअदा। जं सच्चं मज्झत्थस्स वि जणस्स बलादिट्ठिं आआरेदि। [अहो सलिलसिक्तमार्जितकृतहरितोपलेपनस्य विविधसुगन्धिकुसुमोपहारचित्रलिखितभूमिभागस्य गगनतलावलोकनकौतूहलदूरोन्नामितशीर्षस्य दोलायमानावलम्बितैरावणहस्तभ्रमागतमल्लिकादामगुणालंकृतस्य समुच्छ्रितदन्तिदन्ततोरणावभासितस्य महारत्नोपरागोपशोभिना पवनबलान्दोलनालल्लचञ्चलाग्रहस्तेन 'इत एहि' इति व्याहरतेव मां सौभाग्यपताकानिवहेनोपशोभितस्य तोरणधरणस्तम्भवेदिकानिक्षिप्तसमुल्लसद्धरितचूतपल्लवललामस्फटिकमङ्गलकलशाभिरामोभयपार्श्वस्य महासुरवक्षःस्थलदुर्भेद्यवज्रनिरन्तरप्रतिबद्धकनककपाटस्य दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य वसन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता। यत्सत्यं मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाद्दृष्टिमाकारयति।]

चेटी—एदु एदु। इमं पढमं पओट्ठं पविसदु अज्जो। [एत्वेतु, इमं प्रथमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च)ही ही भो, इधो वि पढमे पओट्ठे ससिसंखमुणालसच्छाहाओ विणिहिदचुण्णमुट्ठिपांडुराओ विविहरअण-

---

दामगुणालंकृतस्य। समुच्छ्रितदन्तिदन्ततोरणावभासितस्य। महारत्नोपरागोपशोभिना पवनबलान्दोलनालल्लचञ्चलाग्रहस्तेन 'इत एहि' इति व्याहरतेव मां सौभाग्यपताकानिवहेनोपशोभितस्य। तोरणधरणस्तम्भवेदिकानिक्षिप्तसमुल्लसद्धरितचूतपल्लवललामस्फटिकमङ्गलकलशाभिरामोभयपार्श्वस्य। महासुरवक्षस्तटदुर्भेद्यवज्ररत्ननिरन्तरप्रतिबद्धकनककपाटस्य। दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य। यत्सत्यं मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाद्दृष्टिमाकारयत्याह्वयति॥ प्रथमप्रकोष्ठ-

पडिबद्धकंचणसोवाणसोहिदाओ पासादपंतिओ ओलंबिदमुत्तादामेहिं फटिहवादाअणमुहचंदेहिं णिज्झाअंती विअ उज्जइणिं। सोत्तिओ विअ सुहोवविट्टो णिद्दाअदि दोवारिओ। सदहिणा कलमोदणेण पलोहिदा ण भक्खंति वायसा बलिं सुधासवण्णदाए। आदिसदु भोदी। [आश्चर्यं भोः, अत्रापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशिशङ्खमृणालसच्छाया विनिहितचूर्णमुष्टिपाण्डुरा विविधरत्नप्रतिबद्धकाञ्चनसोपानशोभिताः प्रासादपङ्क्तयोऽवलम्बितमुक्तापामभिः स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्निर्ध्यायन्तीवोज्जयिनीम्। श्रोत्रिय इव सुखोपविष्टो निद्राति दौवारिकः। सदध्ना कलमोदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलिं सुधासवर्णतया। आदिशतु भवती।]

चेटी—एदु एदु अज्जो। इमं दुदिअं पओट्ठं पविसदु अज्जो। [एत्वेत्वार्यः। इमं द्वितीयं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भो, इदो वि दुदिए पओट्ठे पज्जंतोवणीदजवसवुसकवलसुपुट्टा तेलब्भंगिदविसाणा बद्धा पवहणबइल्ला। अअं अण्णदरो अवमाणिदो विअ कुलीणो दीहं णीससदि सेरिहो। इदो अ अवणीदजुज्झस्स मल्लस्स विअ मद्दीअदि गीवा सेसस्स। इदो इदो अवराणं अस्साणं केसकप्पणा करीअदि। अअं अवरो पाडच्चरो विअ दिढबद्धो मंदुराए साहामिओ।

वर्णनम्—शशिशङ्खमृणालस्वच्छाभाः विनिहतचूर्णमुष्टिपाण्डुराः विविधरत्नप्रतिबद्धकाञ्चनसोपानशोभिताः प्रासादपङ्क्तयः अवलम्बितमुक्ताफलदामभिः स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्निर्ध्यायन्तीवोज्जयिनीम्। श्रोत्रिय इव सुखोपविष्टो निद्राति दौवारिकः। सदध्ना कलमोदनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलिं सुधासवर्णतया॥ इहापि द्वितीयप्रकोष्ठके पर्यन्तोपनीतयवसबुसकवलसुपुष्टास्तैलाभ्यक्तविषाणा बद्धाः प्रवहणबलीवर्दाः। अयमपरोऽपमानित इव कुलीनो दीर्घं निःश्वसिति सैरिभो महिषः। इतोऽपनीतयुद्धस्य मल्लस्येव मृद्यते ग्रीवा मेषस्य। इतोऽपरेषामश्वानां केशकल्पना क्रियते। अयमपरः पाट-

(अन्यतोऽवलोक्य च) इदो अ कूरच्चुअतेल्लमिस्सं पिंडं हत्थी पडिच्छावीअदि मेत्थपुरिसेहिं । आदिसदु भोदी । [आश्चर्यं भोः, इहापि द्वितीये प्रकोष्ठे पर्यन्तोपनीतयवसबुसकवलसुपुष्टास्तैलाभ्यक्तविषाणा बद्धाः प्रवहणबलीवर्दाः । अयमन्यतरोऽवमानित इव कुलीनो दीर्घं निःश्वसिति सैरिभः । इतश्चापनीतयुद्धस्य मल्लस्येव मर्द्यते ग्रीवा मेषस्य । इत इतोऽपरेषामश्वानां केशकल्पना क्रियते । अयमपरः पाटच्चर इव दृढबद्धो मन्दुरायां शाखामृगः । इतश्च कूरच्युततैलमिश्रं पिण्डं हस्ती प्रतिग्राह्यते मात्रपुरुषैः । आदिशतु भवती ।]

चेटी—एदु एदु अज्जो । इमं तइअं पओट्ठं पविसदु अज्जो । [एत्वेत्वार्यः । इमं तृतीयं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्य, दृष्ट्वा च) ही ही भो, इदो वि तइए पओट्ठे इमाइं दाव कुलउत्तजणोववेसणणिमित्तं विरचिदाइं आसणाइं । अद्धवाचिदो पासअपीठे चिट्ठइ पोत्थओ । एसो अ साहीणमणिमअसारिआसहिदो पासअपीठो । इमे अ अवरे मअणसंधिविग्गहच्चदुरा विविहवण्णिआविलित्तचित्तफलअग्गहत्था इदो तदो परिब्भमति गणिआ वुड्ढविडा अ । आदिसदु भोदी । [आश्चर्यं भोः । इहापि तृतीये प्रकोष्ठे इमानि तावत्कुलपुत्रजनोपवेशननिमित्तं विरचितान्यासनानि । अर्धवाचितं पाशकपीठे तिष्ठति पुस्तकम् । एतच्च स्वाधी-

---

च्चर इव चौर इव दृढबद्धो मन्दुरायां शाखामृगः । इतोऽपि भक्ततैलघृतमिश्रपिण्डं ग्राह्यते हस्ती हस्तिपकपुरुषैः ॥ इहापि तृतीये प्रकोष्ठे इमानि तावत्कुलपुत्रजनोपवेशननिमित्तं विरचितान्यासनानि । अर्धपठितस्तिष्ठति पुस्तकः । कामशास्त्रस्येत्यर्थात् । स्वाधीनमणिमयशारीसहितं पाशकपीठम् । 'सारितम्' इति पाठे प्रसारितमित्यर्थः । 'स्वाधीनमकृत्रिमम्' इति प्राचीनटीका । इमे चापरे मदनसंधिविग्रहचतुरा विविधवर्णिकावलिप्तं चित्रफलकं वहमाना इतस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च ॥ इहापि चतुर्थे प्रकोष्ठे युवतिकरताडिता जलधरा इव गम्भीरधीरं नदन्ति मुरजाः । क्षीणपुण्या इव गगनात्तारा इव

नमणिमयसारिकासहितं पाशकपीठम् । इमे चापरे मदनसंधिविग्रहचतुरा विविधवर्णिकाविलिप्तचित्रफलकाग्रहस्ता इतस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका वृद्धविटाश्च । आदिशतु भवती ।]

चेटी—एदु एदु अज्जो । इमं चउट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो । [एत्वेत्वार्यः । इमं चतुर्थं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भो, इदो वि चउट्ठे पओट्ठे जुवदिकरताडिदा जलधरा विअ गंभीरं णदंति मुदंगा, हीणपुण्णाओ विअ गअणादो तारआओ णिवडंति कंसतालआ, महुअरविरुअं विअ महुरं वज्जदि वंसो । इअं अवरा ईसाप्पणअकुविदकामिणी विअ अंकारोविदा कररुहपरामरिसेण सारिज्जदि वीणा । इमाओ अवराओ कुसुमरसमत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुरं पगीदाओ गणिआदारिआओ णच्चिअंति, णट्टअं पठिअंति, ससिंगारओ । ओवग्गिदा गवक्खेसु वादं गेण्हंति सलिलगग्गरीओ । आदिसदु भोदी । [आश्चर्यं भोः, इहापि चतुर्थे प्रकोष्ठे युवतिकरताडिता जलधरा इव गम्भीरं नदन्ति मृदङ्गाः, क्षीणपुण्या इव गगनात्तारका निपतन्ति कांस्यतालाः, मधुकरविरुतमिव मधुरं वाद्यते वंशः । इयमपरेर्ष्याप्रणयकुपितकामिनीवाङ्कारोपिता कररुहपरामर्शेन सार्यते वीणा ।

निपतन्ति कांस्यतालाः । वैदग्ध्यवादनादेव निपातः । मधुकराभिरुतमिव मधुरं वाद्यते वंशः । इयमपरा प्रणयकुपिता कामिनीवाङ्कारोपिता कररुहपरामर्शेन सार्यते वीणा । इमा अपराः कुसुमरसमत्ता इव मधुकर्योऽतिमधुरं प्रगीताः ॥ गणिकादारिका वेश्याविशेषा इति गुणपताकायामुक्तम् । नाट्यते नाट्यं । पठ्यते सशृङ्गारम् । अवलम्बिता गवाक्षेषु वातं गृह्णन्ति सलिलगर्गर्यः । एतच्च जनानां पानार्थम् ॥ इहापि पञ्चमप्रकोष्ठे । अयमपि दरिद्रजनलोभोत्पादनकरो हिङ्गुतैलगन्ध आ समन्ताद्धरति । विविधसुरभिधूमोद्गारैर्नित्यं संताप्यमानं निश्वसितीव महानसं

इमा अपराः कुसुमरसमत्ता इव मधुकर्योऽतिमधुरं प्रगीता गणिकादारिका नर्त्यन्ते, नाट्यं पाठ्यन्ते सशृङ्गारम्। अल्पवलिगता गवाक्षेषु वातं गृह्णन्ति सलिलगर्गर्यः। आदिशतु भवती।]

चेटी—एदु एदु अज्जो। इमं पंचमं पओट्ठं पविसदु अज्जो। [एत्वेत्वार्यः। इमं पञ्चमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः।]

विदूषकः—(प्रविश्य, दृष्ट्वा च) ही ही भो, इदो वि पंचमे पओट्ठे अअं दलिद्दजणलोहुप्पादणअरो आहरइ उवचिदो हिंगुतेल्लगंधो। विविहसुरहिधूमुग्गारेहिं णिच्चं संताविज्जमाणं णीससदि विअ महाणसं दुवारमुहेहिं। अधिअं उसुसावेदि मं साहिज्जमाणबहुविहभक्खभोअणगंधो। अअं अवरो पडच्चरं विअ पोट्टिं धोअदि रूपिदारओ। बहुविहाहारविआरं उवसाहेदि सूवआरो। बज्झंति मोदआ, पच्चंति अपूवआ। (आत्मगतम्) अवि दाणिं इह वड्ढिअं भुंजसु त्ति पादोदअं लहिस्सं। (अन्यतोऽवलोक्य च) इदो गंधव्वच्छरगणेहिं विअ विविहालंकारसोहिदेहिं गणिआजणेहिं बंधुलेहिं अ जं सच्चं सग्गीअदि एदं गेहं। भो! के तुम्हे बंधुला णाम?। [आश्चर्यं भोः, इहापि पञ्चमे प्रकोष्ठेऽयं दारिद्र्यजनलोभोत्पादनकर आहरत्युपचितो हिङ्गुतैलगन्धः। विविधसुरभिधूमोद्गारैर्नित्यं संताप्यमानं

द्वारमुखैः। अधिकं रोमाञ्चयति मां साध्यमानबहुविधभक्ष्यभोजनगन्धः। भोजनं। करणे ल्युटि व्यञ्जनादिवचनः। अयमपरः पटच्चरमिव जीर्णवस्त्रमिव। छेद्यपट्टमनेकाधारशोणिताभ्यामुपहतत्वात्। रूपिदारओ। 'रूप'शब्दः पशुवचनस्तद्योगाद्रूपी खट्टिकस्तस्य दारकः पुत्रः। यद्वा,—रूपी रूपसंघस्तस्य दारश्छेदकः खट्टिक एव। यत्र मांसं छिद्यते तं पदं धावति प्रक्षालयति। बहुविधाहारविकारमुपसाधयति सूपकारः। बध्यन्ते मोदकाः। पच्यन्तेऽपूपकाः। अपीदानीमहं भोक्तुं पादोदकं लप्स्ये। 'वर्धितम्' इति पाठे 'व्यञ्जनादिसामग्र्योपचितं वार्धितकम्' इति पूर्वटीका। इतश्च गन्धर्वाप्सरोगणैरिव विविधालंकारशोभितैर्गणिकाजनैर्बन्धुलैश्च

निःश्वसितीव महानसं द्वारमुखैः। अधिकमुत्सुकायते मां साध्यमानबहुविध-भक्ष्यभोजनगन्धः। अयमपरः पटच्चरमिव हतपशूदरपेशिं धावति रूपिदारकः। बहुविधाहारविकारमुपसाधयति सूपकारः। बध्यन्ते मोदकाः। पच्यन्तेऽपूपकाः। अपीदानीमिह वर्धितं भुङ्क्ष्व इति पादोदकं लप्स्ये। इह गन्धर्वाप्सरोगणैरिव विविधालंकारशोभितैर्गणिकाजनैर्बन्धुलैश्च यत्सत्यं स्वर्गायत इदं गेहम्। भोः, के यूयं बन्धुला नाम?।]

बन्धुलाः—वयं खलु

परगृहललिताः परान्नपुष्टाः परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु।
परधननिरता गुणेष्ववाच्या गजकलभा इव बन्धुला ललामः २८

विदूषकः—आदिसदु भोदी। [आदिशतु भवती।]

चेटी—एदु एदु अज्जो। इमं छट्ठं पओट्ठं पविसदु अज्जो। [एत्वेत्वार्यः। इमं षष्ठं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भो, इदो वि छट्ठे पओट्ठे अमुं दाव सुवण्णरअणाणं कम्मतोरणाइं णीलरअणविणिक्खित्ताइं इंदाउहट्ठाणं विअ दरिसअंति। वेदुरिअमोत्तिअपवालअपुप्फराअइंदणीलकक्केतरअपद्मराअमरगअपहुदिआइं रअणविसेसाइं अण्णोण्णं विचारेंति सिप्पिणो। बज्झंति जादरूवेहिं माणिक्काइं। घडिज्जंति सुवण्णालंकारा। रत्तसुत्तेण गत्थीअंति मोत्तिआभरणाइं। घसीअंति धीरं

यत्सत्यं स्वर्गायत इदं गृहम्॥ **परिगृहेति**। गुणेष्ववाच्याः। अनभिधानीयगुणा इत्यर्थः। 'ऋणेषु' इति पाठे ऋणेष्ववाच्या ऋणमेवावसीय सर्वैरभिमुह्यामह इत्यर्थः। ललामो विलसामः। 'लल विलासे' भौवादिकः। अनुप्रासानुरोधेनानयोरैक्यम्। 'ललामाः' इति पाठे श्रेष्ठा इत्यर्थः॥ २८॥ इहापि षष्ठे प्रकोष्ठे, अयं तावत्सुवर्णरत्नानां कर्मतोरणानि नीले रत्ने वस्तुविशेषे निक्षिप्तानि प्रसारितानीन्द्रायुधस्थानकमिव दर्शयन्ति। नीलरत्नेष्वा (?) रोपितानीन्द्रायुधमिव दृश्यन्त इत्याशयः। वैडूर्यमौक्तिकप्रवालकपुष्परागनीलककर्केतरपद्मरागमरकतप्रभृतीन्रत्नविशेषानन्योन्यं विचारयन्ति शिल्पिनः। प्रवालककर्केतरौ मणिविशेषौ।

वेदुरिआइं । छेदीअंति संखआ । साणिज्जंति पवालआ । सुक्खविअंति ओल्लविदकुंकुमपत्थरा । सालीअदि सल्लज्जअं । विस्साणीअदि चंदणरसो । संजोईअंति गंधजुत्तीओ । दीअदि गणिआकामुकाणं रसकप्पूरं तंबोलं । अवलोईअदि सकडक्खअं । पअट्टदि हासो । पिबीअदि अ अणवरअं ससिक्कारं मइरा । इमे चेडा, इमा चेडिआओ, इमे अवरे अवधीरिदपुत्तदारवित्ता मणुस्सा आसवकरआपीदमदिरेहिं गणिआजणेहिं जे मुक्का ते पिअंति । आदिसदु भोदी । [आश्चर्यं भोः, इहापि षष्ठे प्रकोष्ठेऽमूनि तावत्सुवर्णरत्नानां कर्मतोरणानि नीलरत्नविनिक्षिप्तानीन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति । वैडूर्यमौक्तिकप्रवालकपुष्परागेन्द्रनीलकर्केतरकपद्मरागमरकतप्रभृतीन्रत्नविशेषानन्योन्यं विचारयन्ति शिल्पिनः । बध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि । घट्यन्ते सुवर्णालंकाराः । रक्तसूत्रेण ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि । घृष्यन्ते धीरं वैडूर्याणि । छिद्यन्ते शङ्खाः । शाणैर्घृष्यन्ते प्रवालकाः । शोष्यन्त आर्द्रकुङ्कुमप्रस्तराः । सार्यते कस्तूरिका । विशेषेण घृष्यते चन्दनरसः । संयोज्यन्ते गन्धयुक्तयः । दीयते गणिकाकामुकयोः सकर्पूरं ताम्बूलम् । अवलोक्यते सकटाक्षम् । प्रवर्तते हासः । पीयते चानवरतं ससीत्कारं मदिरा । इमे चेटाः, इमाश्चेटिकाः, इमे अपरेऽवधीरितपुत्रदारवित्ता मनुष्या आसवकरकापीतमदिरैर्गणिकाजनैर्ये मुक्तास्ते पिबन्ति । आदिशतु भवती ।]

बध्यन्ते जातरूपैः सुवर्णैर्माणिक्यानि । घट्यन्ते सुवर्णालंकाराः । लोहितसूत्रैर्ग्रथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि । घृष्यन्ते वैडूर्याणि । छिद्यन्ते शङ्खाः । शाणे घृष्यन्ते प्रवालानि । शोष्यन्ते ओल्लविदमवतारिता आर्द्रिता वा कुङ्कुमप्रस्तराः । 'प्रस्तरः कुङ्कुमाधारश्चर्मपुटः' इत्याहुः । सालीअदि आर्द्रीक्रियते । सल्लज्जअं कस्तूरिका । शल्यवद्वेधकत्वात् । आज्यमिव मृगमदत्वात् (?) । विस्साणीअदि विशेषेण घृष्यते चन्दनरसः । संयोज्यन्ते गन्धयुक्तयः । दीयते गणिकाकामुकयोः सकर्पूरं ताम्बूलम् । अवलोक्यते सकटाक्षम् । प्रवर्तते हासः । पीयतेऽनवरतं सशृङ्गारं मदिरा । इमेऽन्येऽवज्ञातपुत्रदारवित्ता मनुष्या आसवकरकेणापीतमदिरा गणिकाजनैर्ये मुक्तास्ते वाटं पिबन्ति । अयमर्थः—मद्यपानभाण्डेनापीतमद्या अनादृतनिजपरि-

चेटी—एदु एदु अज्जो। इमं सत्तमं पओट्ठं पविसदु अज्जो। [एत्वेत्वार्यः। इमं सप्तमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भो! इदो वि सत्तमे पओट्ठे सुसिलिट्ठविहंगवाडीसुहणिसण्णाइं अण्णोण्णचुंबणपराइं सुहं अणुभवंति पारावदमिहुणाइं। दहिभत्तपूरिदोदरो बम्हणो विअ सुत्तं पढदि पंजरसुओ। इअं अवरा संमाणणालद्धपसरा विअ घरदासी अधिअं कुरुकुराअदि मदणसारिआ। अणेअफलरसास्सादपहट्ठकंठा कुंभदासी विअ कूअदि परपुट्ठा। आलंबिदा णागदंतेसु पंजरपरंपराओ। जोधीअंति लावआ। आलवीअंति कविंजला। पेसीअंति पंजरकवोदा। इदो तदो विविहमणिचित्तलिदो विअ अअं सहरिसं णच्चंतो रविकिरणसंतत्तं पक्खुक्खेवेहिं विधुवेदि विअ पासादं घरमोरो। (अन्यतोऽवलोक्य च) इदो पिंडीकिदा विअ चंदपादा पदगदिं सिक्खंता विअ कामिणीणं पच्छादो परिब्भमंति राअहंसमिहुणा। एदे अवरे वुड्ढमहल्लका विअ इदो तदो संचरंति घरसारसा। ही ही भो, पसारणअं किदं गणिआए णाणापक्खिसमूहेहिं। जं सच्चं खु णंदणवणं विअ मे गणिआघरं पडिभासदि। आदिसदु भोदी। [आश्चर्यं भोः, इहापि सप्तमे प्रकोष्ठे सुश्लिष्टविहङ्गवाटीसुखनिषण्णान्यन्योन्यचुम्बनपराणि

वारास्त्यक्तान्यकर्तव्या अत एव तत्रैवात्यन्तमवस्थाना गणिकाभिर्ये मुक्ता निःसारिता इत्युक्तं ते पुरुषा वारंवारं पुनःपुनर्मद्यमेव पिबन्ति। मदिराया अवारितसत्रत्वमुक्तम्॥ इह सप्तमे प्रकोष्ठे, सुश्लिष्टायां विहङ्गपाल्यां कपोतपालिकायां सुखनिषण्णान्यन्योन्यचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि। दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण इव सूक्तं पठति पञ्जरशुकः। ऋक्समुदायः सूक्तम्। शोभनोक्तं च यथा स्यादेवम्। इयमपरा संमाननालब्धप्रसरेव गृहदासी अधिकं कुरकुरायते मदनसारिका। अनेकफलरसास्वादप्रहृष्टकण्ठा कुम्भदासीव कूजति परपुष्टा कोकिला। आलम्बिता नागदन्तेषु गृहभित्तिस्थदारुविशेषेषु। नागदन्तका इति प्रकृतौ कः।

सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि । दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण इव सूक्तं पठति पञ्जरशुकः । इयमपरा संमाननालब्धप्रसरेव गृहदासी अधिकं कुरकुरायते मदनसारिका । अनेकफलरसास्वादप्रहृष्टकण्ठा कुम्भदासीव कूजति परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्पराः । योध्यन्ते लावकाः । आलाप्यन्ते कपिञ्जलाः । प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोताः । इतस्ततो विविधमणिचित्रित इवायं सहर्षं नृत्यन्रविकिरणसंतप्तं पक्षोत्क्षेपैर्विधुवतीव प्रासादं गृहमयूरः । इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादाः पदगतिं शिक्षमाणानीव कामिनीनां पश्चात्परिभ्रमन्ति राजहंसमिथुनानि । एतेऽपरे वृद्धमहल्लका इव इतस्ततः संचरन्ति गृहसारसाः । आश्चर्यं भो, प्रसारणं कृतं गणिकया नानापक्षिसमूहैः । यत्सत्यं खलु नन्दनवनमिव मे गणिकागृहं प्रतिभासते आदिशतु भवती ।]

चेटी—एदु एदु अज्जो । इमं अट्ठमं पओट्ठं पविसदु अज्जो । [एत्वेत्वार्यः । इममष्टमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च) भोदि ! को एसो पट्टपावारअपाउदो अधिअदरं अच्चब्भुदपुणरुत्तालंकारालंकिदो अंगभंगेहिं परिक्खलंतो इदो तदो परिब्भमदि ? । [भवति ! क एष पट्टप्रावारकप्रावृतोऽधिकतरमत्यद्भुतपुनरुक्तालंकारालंकृतोऽङ्गभङ्गैः परिस्खलन्नितस्ततः परिभ्रमति ? ।]

चेटी—अज्ज ! एसो अज्जआए भादा भोदि । [आर्य ! एष आर्याया भ्राता भवति ।]

विदूषकः—केत्तिअं तवच्चरणं कदुअ वसंतसेणाए भादा भोदि ? । अधवा

पञ्जरपरम्पराः । योध्यन्ते लावकाः । आलाप्यन्ते कपिञ्जला गौरास्तित्तिरयः । प्रेष्यन्ते पञ्जरकपोताः । योद्धुमित्यर्थात् । इतस्ततो विविधमणिविचित्रित इवायं सहचरीसहितः सहर्षं नृत्यन्तरविकिरणसंतप्तं पक्षोत्क्षेपैर्वीजयतीव प्रासादं गृहमयूरः । इतः पिण्डीकृताश्चन्द्रकिरणा इव पदगतिं शिक्षमाणानि कामिनीनां पश्चात्परिभ्रमन्ति राजहंसमिथुनानि । एतेऽपरे वृद्धमहल्लका इव इतस्ततः परिभ्रमन्ति गृहसारसाः । प्रसारणकं दत्तं गणिकाभिर्नानापक्षिसमूहे । यत्सत्यं खल्वेतन्नन्दन-

मा दाव जइ वि एसो उज्ज्वलो
सिणिद्धो अ सुअंधो अ।
तह वि मसाणवीधीए जादो विअ
चंपअरुक्खो अणहिगमणीओ लोअस्स ॥ २९ ॥

(अन्यतोऽवलोक्य) भोदि ! एसा उण का फुल्लपावारअपाउदा उवाणहजुअलणिक्खित्ततेल्लचिक्कणेहिं पादेहिं उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि ? । [कियत्तपश्चरणं कृत्वा वसन्तसेनाया माता भवति ? । अथवा, मा तावद्यद्यप्येष उज्ज्वलः स्निग्धश्च सुगन्धश्च । तथापि श्मशानवीथ्यां जात इव चम्पकवृक्षोऽनभिगमनीयो लोकस्य ॥ भवति ! एषा पुनः का पुष्पप्रावारकप्रावृतोपानद्युगलनिक्षिप्ततैलचिक्कणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासने उपविष्टा तिष्ठति ? ।]

चेटी—अज्ज ! एसा खु अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ । [आर्य ! एषा खल्वस्माकमार्याया माता ।]

विदूषकः—अहो से कवट्टडाइणीए पोट्टवित्थारो । ता किं एदं पवेसिअ महादेवं विअ दुआरसोहा इह घरे णिम्मिदा ? । [अहो अस्याः कपर्दकडाकिन्या उदरविस्तारः । तत्किमेतां प्रवेश्य महादेवमिव द्वारशोभा इह गृहे निर्मिता ? ।]

चेटी—हदास ! मा एव्वं उवहस अम्हाणं अत्तिअं; एसा खु चाउत्थिएण पीडीअदि । [हताश ! मैवमुपहसास्माकं मातरम्; एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते ।]

वनमिव मे गणिकागृहं प्रतिभाति ॥ इहापि अष्टमे प्रकोष्ठे । भवति । क एष पट्टप्रच्छदप्रावृतोऽधिकतरमत्यद्भुतपुनरुक्तालंकारालंकृतोऽङ्गभङ्गैः परिस्खलन्नितस्ततः परिभ्रमति ? ॥ **मा दाव जइ वि इति** । आर्या । विततायामिव अमेध्य इवेति पाठान्तरे इत्यर्थः । अनभिगम्योऽनभिगमनीयः । एषा पुनः का पुष्पप्रावारकप्रावृता ? । 'पुष्पपट' इति प्रसिद्धः । उपानद्युगलनिक्षिप्ततैलचिक्कणाभ्यां पादाभ्यां लक्षिता । अहो अस्याः कपर्दकडाकिन्या उदरविस्तारः । 'करट्ट' इति पाठे

विदूषकः—(सपरिहासम्) भअवं चाउत्थिअ! एदिणा उवआरेण मं पि बम्हणं आलोएहि। [भगवंश्चातुर्थिक! एतेनोपकारेण मामपि ब्राह्मणमवलोकय।]

चेटी—हदास! मरिस्ससि। [हताश! मरिष्यसि।]

विदूषकः—(सपरिहासम्) दासीए धीए! वरं ईदिसो शूणपीणजठरो मुदो ज्जेव।

सीधुसुरासवमत्तिआ एआवत्थं गदा हि अत्तिआ।
जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआलसहस्सपज्जत्तिआ॥ ३०॥

भोदि! किं तुम्हाणं जाणवत्ता वहंति?। [दास्याःपुत्रि! वरमीदृशः शूनपीनजठरो मृत एव।

सीधुसुरासवमत्ता एतावदवस्थां गता हि माता।
यदि म्रियतेऽत्र माता भवति शृगालसहस्रपर्याप्तिका॥

भवति! किं युष्माकं यानपात्राणि वहन्ति?।]

चेटी—अज्ज! णहि णहि। [आर्य! नहि नहि।]

विदूषकः—किं वा एत्थ पुच्छीअदि?। तुम्हाणं खु पेम्मणिम्मलजले मअणसमुद्दे त्थणणिअंबजहणा ज्जेव जाणवत्ता मणहरणा। एव्वं वसंतसेणाए बहुवुत्तंतं अट्ठपओट्ठं भवणं पेक्खिअ जं सच्चं जाणामि, एकत्थं विअ तिविट्ठअं दिट्ठं। पसंसिदुं णत्थि मे वाआ-

---

अशौचाभ्यवहरणप्रयुक्तकरट्टब्राह्मणवत्। तत्किमितीमां प्रवेश्य महादेवमिव द्वारशोभा इह गृहे निर्मिता?। अन्यथा अनेन द्वारेणास्या गृहे न प्रवेशः स्यादित्याशयः॥ एषा खल्वस्माकं माता चातुर्थिकेन ज्वरविशेषेण पीड्यते, तेनेदृशी दशेत्युक्तम्॥ सपरिहासम्। भगवंश्चातुर्थिक! एतेनोपकारेण मामपि ब्राह्मणमवलोकय। शूणपीणजठरो शूण उच्छूनः, पीणो महाभोगः, मुदो मृतः। **सीधुसुरासवेत्यादि।** उपजातिविशेषः। सीधुसुरासवा मदिराविशेषाः। एतावदवस्थामापन्नपीनस्वरूपा गता यदि म्रियतेऽत्र मृता भवति शृगालानां पर्याप्तिका

विहवो । किं दाव गणिआघरो, अहवा कुबेरभवणपरिच्छेदो त्ति । कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? । [किं वात्र पृच्छयते ? । युष्माकं खलु प्रेमनिर्मलजले मदनसमुद्रे स्तननितम्बजघनान्येव यानपात्राणि मनोहराणि । एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तमष्टप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य यत्सत्यं जानामि, एकस्थमिव त्रिविष्टपं दृष्टम् । प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः । किं तावद्गणिकागृहम्, अथवा कुबेरभवनपरिच्छेद इति । कुत्र युष्माकमार्या ? ।]

चेटी—अज्ज ! एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि । ता पविसदु अज्जो । [आर्य ! एषा वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । तत्प्रविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्य, दृष्ट्वा च) ही ही भो, अहो रुक्खवाडिआए एस्सिरीअदा । अच्छरीदिकुसुमपत्थारा रोविदाअणेअपादवा, णिरंतरपादवतलणिम्मिदा जुवदिजहणप्पमाणा पट्टदोला, सुवण्णजूधिआसेहालिआमालईमल्लिआणोमालिआकुरबआअदिमोत्तअप्पहुदिकुसुमेहिं सअं णिवडिदेहिं जं सच्चं लहुकरेदि विअ णंदणवणस्स सस्सिरीअदं । (अन्यतोऽवलोक्य) इदो अ उदअंतसूरसमप्पहेहिं कमलरत्तोप्पलेहिं संझाअदि विअ दीहिआ । अवि अ,—

एसो असोअवुच्छो णवणिग्गमकुसुमपल्लवो भादि ।
सुभडो व्व समरमज्झे घणलोहिदपंकचच्चिक्को ॥ ३१ ॥

भोदु, ता कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? । [आश्चर्य भोः, अहो वृक्षवाटिकायाः सश्रीकता । अच्छरीतिकुसुमप्रस्तारा रोपितानेकपादपाः निरन्तरपादपतलनिर्मिता युवतिजघनप्रमाणा पट्टदोला, सुवर्णयूथिकाशेफालिकामालतीम-

---

सौहित्यम् ॥ ३० ॥ युष्माकमपि यानपात्राणि वहन्ति ? । उद्ग्राहकेनार्जितविभवस्यैव परमियान्विस्तारो भवतीति प्रष्टुरभिप्रायः (?) ॥ प्रेमनिर्मलजले मदनसमुद्रे स्तननितम्बजघनान्येव यानपात्राणि ॥ सर्वर्तुकुसुमप्रस्तरा रोपितानेकपादपा निरन्तरपादपतलनिर्मिता युवतिजघनप्रमाणा पट्टदोला । लघुकीकरोतीव नन्दनवनस्य सश्रीकत्वम् । **एसो असोअ इत्यादि** । गाथा । वुच्छो

ल्लिकानवमल्लिकाकुरबकातिमुक्तकप्रभृतिकुसुमैः स्वयं निपतितैर्यत्सत्यं लघूकरोतीव नन्दनवनस्य सश्रीकताम् । इतश्च उदयत्सूर्यसमप्रभैः कमलरक्तोत्पलैः संध्यायते इव दीर्घिका । अपि च,—

एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गमकुसुमपल्लवो भाति ।
सुभट इव समरमध्ये घनलोहितपङ्कचर्चिकः ।

भवतु, तत्कुत्र युष्माकमार्या ? ।]

चेटी—अज्ज ! ओणामेहि दिट्ठिं, पेक्ख अज्जअं । [आर्य ! अवनमय दृष्टिम् , पश्यार्याम् ।]

विदूषकः—(दृष्ट्वा, उपसृत्य) सोत्थि भोदीए । [स्वस्ति भवत्यै ।]

वसन्तसेना—(संस्कृतमाश्रित्य) अये, मैत्रेयः । (उत्थाय) स्वागतम्, इदमासनम्; अत्रोपविश्यताम् ।

विदूषकः—उपविसदु भोदी । [उपविशतु भवती ।]

(उभावुपविशतः)

वसन्तसेना—अपि कुशलं सार्थवाहपुत्रस्य ? ।

विदूषकः—भोदि ! कुशलं । [भवति ! कुशलम् ।]

वसन्तसेना—आर्य मैत्रेय ! अपीदानीं

गुणप्रवालं विनयप्रशाखं विश्रम्भमूलं महनीयपुष्पम् ।
तं साधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृद्विहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ? ॥३२॥

विदूषकः—(स्वगतम्) सुट्ठु उवलक्खिदं दुट्ठविलासिणीए । (प्रकाशम्) अध इं । [सुष्ठूपलक्षितं दुष्टविलासिन्या । अथ किम् ।]

वसन्तसेना—अये ! किमागमनप्रयोजनम् ? ।

वृक्षः । घनरुधिरपङ्कचर्चिका चर्चा यस्य सः ॥ ३१ ॥ ओणामेहि अवनमय ॥ **गुणेति** ॥ ३२ ॥ से अस्याः । भावे क्तयोगे षष्ठी (?) ।

टिप्प०—1 अत्र चारुदत्तानुराग एव परमार्थ इति हेतुगर्भितमिदं पद्यम् ।

विदूषकः—सुणादु भोदी । तत्तभवं चारुदत्तो सीसे अंजलिं कदुअ भोदिं विण्णवेदि । [शृणोतु भवती । तत्रभवांश्चारुदत्तः शीर्षेऽञ्जलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति ।]

वसन्तसेना—(अञ्जलिं बद्ध्वा) किमाज्ञापयति ? ।

विदूषकः—मए तं सुवण्णभंडअं विस्संभादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदं । सो अ सहिओ राअवत्थहारी ण जाणीअदि कहिं गदो त्ति । [मया तत्सुवर्णभाण्डं विश्रम्भादात्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारितम् । स च सभिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति ।]

चेटी—अज्जए ! दिट्ठिआ वड्ढसि । अज्जो जूदिअरो संवुत्तो । [आर्ये ! दिष्ट्या वर्धसे । आर्यो द्यूतकरः संवृत्तः ।]

वसन्तसेना—(स्वगतम्) कधं चोरेण अवहिदं पि सोंडीरदाए जूदे हारिदं त्ति भणादि ? । अदो ज्जेव कामीअदि । [कथं चौरेणापहृतमपि शौण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति ? । अत एव काम्यते ।]

विदूषकः—ता तस्स कारणादो गेण्हदु भोदी इमं रअणावलिं । [तत्तस्य कारणाद्गृह्णातु भवतीमां रत्नावलीम् ।]

वसन्तसेना—(आत्मगतम्) किं दंसेमि तं अलंकारअं ? । (विचिन्त्य) अधवा ण दाव । [किं दर्शयामि तमलंकारम् ? । अथवा न तावत् ।]

विदूषकः—किं दाव ण गेण्हदि भोदी एदं रअणावलिं ? । [किं तावन्न गृह्णाति भवतीमां रत्नावलीम् ? ।]

वसन्तसेना—(विहस्य, सखीमुखं पश्यन्ती) मित्तेअ ! कधं ण गेण्हिस्सं रअणावलिं ? । (इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति, स्वगतम्) कधं क्षीणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरंदबिंदओ णिवडंति ? । (प्रकाशम्)अज्ज ! विण्णवेहि तं जूदिअरं मम वअणेण अज्जचारुदत्तं—

छात्रस्य हसितमिति यथा ॥ अध इं अथ किम् । अनुमतौ ॥ राअवत्थहारी

'अहं पि पदोसे अज्जं पेक्खिदुं आअच्छामि' त्ति । [मैत्रेय! कथं न ग्रहीष्यामि रत्नावलीम्?। कथं हीनकुसुमादपि सहकारपादपान्मकरन्दबिन्दवो निपतन्ति?। आर्य! विज्ञापय तं द्यूतकरं मम वचनेनार्यचारुदत्तम्— 'अहमपि प्रदोष आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामि' इति ।]

विदूषकः—(स्वगतम्) किं अण्णं तहिं गदुअ गेण्हिस्सदि ?। (प्रकाशम्) भोदि ! भणामि—(स्वगतम्) 'णिअत्तीअदु इमादो गणिआपसंगादो' त्ति । [किमन्यत्तत्र गत्वा ग्रहीष्यति ?। भवति ! भणामि— 'निवर्ततामस्माद्गणिकाप्रसङ्गात्' इति ।]

(इति निष्क्रान्तः)

वसन्तसेना—हञ्जे ! गेण्ह एदं अलंकारअं । चारुदत्तं अहिरमिदुं गच्छम्ह । [चेटि! गृहाणैतमलंकारम् । चारुदत्तमभिरन्तुं गच्छावः ।]

चेटी—अज्जए ! पेक्ख पेक्ख । उण्णमदि अकालदुद्दिणं । [आर्ये ! पश्य पश्य, उन्नमत्यकालदुर्दिनम्[1] ।]

वसन्तसेना—

[2]उदयन्तु नाम मेघा भवतु निशा वर्षमविरतं पततु ।
गणयामि नैव सर्वं दयिताभिमुखेन हृदयेन ॥ ३३ ॥

हञ्जे ! हारं गेण्हिअ लहुं आअच्छ । [चेटि ! हारं गृहीत्वा शीघ्रमागच्छ ।]

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

मदनिकाशर्विलको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

वार्तिकः ॥ सोंडीरदाए शौण्डीर्येणाशयमहत्त्वेन । भोदि भवति । भणामीत्यनन्तरं सहासनाटकसूत्रं परितमिव तथा कृत्वा बोद्धव्यम् । (?) उदयन्त्विति ॥ ३३ ॥

इति मदनिकाप्रदानं नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥

टिप्प०—1 अनेन 'उदयन्तु नाम मेघा' इति चाग्रिमश्लोकेन चाव्यवहितमेव पञ्चमाङ्कादौ वर्षर्तुवर्णनावतारः सूच्यते । स चायं वर्षर्तुवर्णनावतारः पूर्वं 'पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामांबुदोपमः ।' इति नान्द्यामेव ग्रन्थकृता सूचित इत्यवसेयम् ।
2 श्लोकेऽस्मिन् वसन्तसेनायाश्चारुदत्तविषयकोऽतिशयितोऽनुरागः स्फुटं प्रतीयते ।

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्थः सोत्कण्ठश्चारुदत्तः)

चारुदत्तः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) उन्नमत्यकालदुर्दिनम् । यदेतत्

[1]आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापै-
हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्मनस्कैः ।
आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरीक्ष-
मुत्कण्ठितस्य हृदयं च समं रुणद्धि ॥ १ ॥

अपि च,—

मेघो जला[2]र्द्रमहिषोदरभृङ्गनीलो
विद्युत्प्रभारचितपीतपटोत्तरीयः ।
आभाति संहतबलाकगृहीतशङ्खः
खं केशवोऽप[3]र इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥ २ ॥

पूर्वाङ्केऽङ्कावतारेणैव सूचितस्य प्रकरणनायकस्य प्रवेशः । तथा चोक्तम् 'प्रवेशश्चूलिका चैव तथा विष्कम्भकोऽपरः । अङ्कावतारोऽङ्कमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥' इति । प्रवेशयतीति प्रवेशः । पचाद्यच् । प्रवेशको ण्वुलन्त उच्यते । अधमपात्रप्रयोज्यः प्रवेशकः । तदुक्तम्—'भृत्यवर्गकथावच्च कर्तव्यस्तु प्रवेशकः । अन्तर्जवनिकासंस्थैस्तथा मागधबन्दिभिः ॥ अर्थोपक्षेपणं यत्र क्रियते सा हि चूलिका । विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः संकीर्ण एव च । शुद्धो मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधमैः ॥' इति । **आलोकितमिति** । अपाकृतं निरस्तम् । अनभिनन्दितमिति यावत् ॥ १ ॥ **मेघ इति** । 'बलाक'शब्दः पुंलिङ्गोऽप्येषां

टिप्प०—1 अत्राङ्के तावत् आ समाप्ति वर्षर्तुवर्णनं चारुदत्तेन वसन्तसेनया विटेन च यथायथं क्रियते । तदिदं वसन्तसेना-चारुदत्तयोरन्योन्यानुरागोद्दीपनविभावत्वेनावतरतीति बोध्यम् । एतद्वियति दृश्यमानमकालिकं यद्दुर्दिनं मेघाच्छन्नं दिनं तदवलोकितम्, तेन विरहिणां चेतसः कातरत्वं प्रियमिलनौत्सुक्यं च भवतीत्याशयः । 2 जलार्द्रमहिषस्योदरं भृङ्गश्च तद्वन्नीलः । गजमहिषादीनां स्वतः श्यामत्वेऽपि जलार्द्रतायामतिश्यामत्वमुदरप्रदेशे चाधिकतरमिति द्रष्टव्यम् । 3 वामनावतारे श्रीहरिर्यथा गगनमाक्रमितुं प्रवृत्तः सन् रराज तद्वन्मेघ इति पूर्णोपमालंकारः ।

अपि च,—

केशवगात्रश्यामः कुटिलबलाकावलीरचितशङ्खः ।
विद्युद्गुणकौशेयश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥ ३ ॥

एता निषिक्तरजतद्रवसंनिकाशा
धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।
विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा-
श्छिन्ना इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥ ४ ॥

संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडीनैरिव
व्याविद्धैरिव मीनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितैः ।
तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मेघैः समभ्युन्नतैः
पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विश्लेषितैर्वायुना ॥ ५ ॥

एतत्तद्धृतराष्ट्रवक्त्रसदृशं मेघान्धकारं नभो
हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।
अक्षद्यूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो
हंसाः संप्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्यां गताः ॥ ६ ॥

(विचिन्त्य) चिरं खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य । नाद्याप्यागच्छति ।

(प्रविश्य)

विदूषकः—अहो गणिआए लोभो अदक्खिणदा अ, जदो ण कधा वि किदा अण्णा । [1]अणेकहा सिणेहाणुसारं भणिअ किं पि, एव्वमेअ गहिदा रअणावली । एत्तिआए ऋद्धीए ण तए अहं भणिदो —'अज्ज-

संमतः । खं आकाशम् ॥ २ ॥ **केशवेति** ॥ ३ ॥ **एता इति** । निषिक्तं द्रावितम् ॥ ४ ॥ **संसक्तैरिति** । प्रडीनैरिति कर्मणि क्तः (?) । व्याविद्धैर्भ्रान्तैः । चक्रं समूहः । पत्रस्य छेदः खण्डनं विचलं (?) यत्र चित्रे तत्पत्रच्छेद्यं चित्रम् । तदिव गगनं शोभते ॥ ५ ॥ **एतदिति** । धृतराष्ट्रवक्त्रसदृशं नष्टचन्द्रार्कत्वात् । वा इवार्थे । शिखी मयूरः । वनादिति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी ।

पाठा०—१ अणाअरेण जेव्व अभणिअ (=अनादरेणैवाभणित्वा).

मित्तेअ ! वीसमीअदु । मल्लकेण पाणीअं पि पिबिअ गच्छीअदु' त्ति । ता मा दाव दासीए धीआए गणिआए मुहं पि पेक्खिस्सं । (सनिर्वेदम्) सुट्ठु खु वुच्चदि—'अकंदसमुत्थिदा पउमिणी, अवंचओ वाणिओ, अचोरो सुवण्णआरो, अकलहो गामसमागमो, अलुद्धा गणिआ त्ति दुक्करं एदे संभावीअंति' । ता पिअवअस्सं गदुअ इमादो गणिआपसंगादो णिवत्तावेमि । (परिक्रम्य, दृष्ट्वा) कधं पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उवविट्ठो चिट्ठदि ? ता जाव उवसप्पामि । (उपसृत्य) सोत्थि भवदे । वड्ढदु भवं । [अहो गणिकाया लोभोऽदक्षिणता च । यतो न कथापि कृताऽन्या । अनेकधा स्नेहानुसारं भणित्वा किमपि, एवमेव गृहीता रत्नावली । एतावत्या ऋद्ध्या न तयाहं भणितः—'आर्यमैत्रेय ! विश्रम्यताम्, मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यताम्' इति । तन्मा तावद्दास्याःपुत्र्या गणिकाया मुखमपि द्रक्ष्यामि । सुष्ठु खलूच्यते—'अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी, अवञ्चको वणिक्, अचौरः सुवर्णकारः, अकलहो ग्रामसमागमः, अलुब्धा गणिकेति दुष्करमेते संभाव्यन्ते । तत्प्रियवयस्यं गत्वास्माद्गणिकाप्रसङ्गान्निवर्तयामि । कथं प्रियवयस्यो वृक्षवाटिकायामुपविष्टस्तिष्ठति ? । तद्यावदुपसर्पामि । स्वस्ति भवते । वर्धतां भवान् ।]

चारुदत्तः—(विलोक्य) अये, सुहृन्मे मैत्रेयः प्राप्तः । वयस्य ! स्वागतम्, आस्यताम् ।

विदूषकः—उवविट्ठो म्हि । [उपविष्टोऽस्मि ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! कथय तत्कार्यम् ।

विदूषकः—तं खु कज्जं विणट्ठं । [तत्खलु कार्यं विनष्टम् ।]

चारुदत्तः—किं तया न गृहीता रत्नावली ? ।

वनं प्राप्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ अणेकहा सिणेहाणुसारं भणिअ अनेकधा स्नेहानुसारं भणित्वा । पाठान्तरेणैव कथा कथं हारितमलंकारभाण्डमित्यादिका । नैव कथा-

विदूषकः—कुदो अम्हाणं एत्तिअं भाअधेअं ? । णवणलिण-कोमलं अंजलिं मत्थए कदुअ पडिच्छिआ । [कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम् ? । नवनलिनकोमलमञ्जलिं मस्तके कृत्वा प्रतीष्टा ।]

चारुदत्तः—तत्किं ब्रवीषि विनष्टमिति ? ।

विदूषकः—भो ! कधं ण विणट्टं ? जं अभुत्तपीदस्स चोरेहिं अवहिदस्स अप्पमुल्लस्स सुवण्णभंडअस्स कारणादो चतुस्समुद्दसारभूदा रअणमाला हारिदा । [भोः ! कथं न विनष्टम् ? यदभुक्तपीतस्य चौरैरपहृतस्याल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! मा मैवम् ;

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः ।
तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ ७ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! एदं पि मे दुदिअं संदावकारणं जं सहीअणदिण्णसण्णाए पडंतोवारिदं मुहं कदुअ अहं उवहसिदो । ता अहं बम्हणो भविअ दाणिं भवंतं [1]सीसेण पडिअ विण्णवेमि—'णिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआपसंगादो' । गणिआ णाम पादुअंतरप्पविट्ठा विअ लेट्ठुआ दुक्खेण उण णिराकरीअदि । अवि अ, भो वअस्स ! गणिआ हत्थी काअत्थओ भिक्खु चाटो रासहो अ जहिं एदे णिवसंति तहिं दुट्ठा वि ण जाअंति । [भो वयस्य ! एतदपि मे द्वितीयं संतापकारणं यत्सखीजनदत्तसंज्ञया पटान्तापवारितं मुखं कृत्वाऽह-

---

नुसारः कृतोऽस्या रत्नावल्या भाव (?) इत्यादिकः । मल्लको भाजनविशेषः । तन्मा तावत् । यद्भोजनाद्यर्थमपि न तथा भणितोऽहम् ॥ यदभुक्तपीतस्य चौरैरेवापहृतस्याल्पमूल्यस्य ॥ **यमिति** ॥ ७ ॥ यत्सखीजनदत्तसंज्ञया पटान्तापवा-

---

टिप्प०—1 ब्राह्मणो महत्कार्यं विना न कमपि साष्टाङ्गं प्रणमतीत्याशयेनोक्तिरियम् ।

मुपहसितः। तदहं ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि—'निवर्त्यतामात्मास्माद्बहुप्रत्यवायाद्गणिकाप्रसङ्गात्'। गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टेव लेष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते। अपि च, भो वयस्य! गणिका, हस्ती, कायस्थो भिक्षुः, चाटो रासभश्च यत्रैते निवसन्ति तत्र दुष्टा अपि न जायन्ते।]

चारुदत्तः—वयस्य! अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्त्वा। अवस्थयैवास्मि निवारितः। पश्य

वेगं करोति तुरगस्त्वरितं प्रयातुं
प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति।
सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः
खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति॥ ८॥

अपि च, वयस्य!

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता धनहार्यो ह्यसौ जनः।

(स्वगतम्) न गुणहार्यो ह्यसौ जनः। (प्रकाशम्)

वयमर्थैः परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया॥ ९॥

विदूषकः—(अधोऽवलोक्य, स्वगतम्) जधा एसो उद्धं पेक्खिअ दीहं णिस्ससदि, तधा तक्केमि मए विणिवारिअंतस्स अधिअदरं वड्ढिदा से उक्कंठा। ता सुट्ठु खु एव्वं वुच्चदि—'कामो वामो' त्ति। (प्रकाशम्) भो वअस्स! भणिदं अ ताए—'भणेहि चारुदत्तं—अज्ज पओसे मए एत्थ आअंतव्वं' त्ति। ता तक्केमि रअणावलीए अपरितुट्टा अवरं मग्गिदुं आअमिस्सदि त्ति। [यथैष ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वसिति, तथा तर्कयामि मया विनिवार्यमाणस्याधिकतरं वृद्धास्योत्कण्ठा। तत्सुष्ठु खल्वेवमुच्यते—'कामो वामः' इति। भो वयस्य! भणितं च तया—'भण चारुदत्तम्

रितं मुखं कृत्वा। गणिका हस्ती कायस्थो भिक्षुश्चाटो (टो) क्षुद्रविषयभोक्ता रासभो गर्दभः॥ **वेगमिति**॥ ८॥ **यस्येति**॥ ९॥ **अवेध माणहे इति।**

—अद्य प्रदोषे मयात्रागन्तव्यम्' इति। तत्तर्कयामि रत्नावल्या अपरितुष्टाऽपरं याचितुमागमिष्यतीति।]

चारुदत्तः—वयस्य! आगच्छतु, परितुष्टा यास्यति।

चेटः—(प्रविश्य) अवेध माणहे।

जधा जधा वश्शादि अब्भखंडे तधा तधा तिम्मदि पुट्ठिचम्मे।
जधा जधा लग्गदि शीदवादे तधा तधा वेवदि मे हलक्के॥ १०॥

(प्रहस्य)

वंशं वाए शतच्छिद्दं शुशद्दं वीण वाए शत्ततंतिं णदंतिं।
गीअं गाए गद्दहश्शाणुलूअं के मे गाणे तुंबुलू णालदे वा॥ ११॥

आणत्तम्हि अज्जआए वशंतशेणाए—'कुंभीलआ! गच्छ तुमं, मम आगमणं अज्जचारुदत्तश्श णिवेदेहि' त्ति। ता जाव अज्जचारुदत्तश्श गेहं गच्छामि। (परिक्रम्य, प्रविष्टकेन दृष्ट्वा) एशे चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि। एशे वि शे दुट्टवडुके; ता जाव उवशप्पेमि। कधं ढक्किदे दुवाले रुक्खवाडिआए? । भोदु, एदश्श दुट्टवडुकश्श शण्णं देमि।

(इति लोष्टगुटिकाः क्षिपति)

[अवेत मानवाः!

यथा यथा वर्षत्यभ्रखण्डं तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्म।
यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम्॥
वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दं वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम्।
गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुर्नारदो वा॥

अवेत अवगच्छत मानवा इत्यर्थः। **जधा जधेति**। उपेन्द्रवज्रया श्लोकः। यथा यथा वर्षत्यभ्रखण्डं तथा तथा तिम्यति आर्द्रीभवति पृष्ठचर्म। यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम्॥ १०॥ **वंशं वाए इति**। उपजातिविशेषः। पादत्रयं जगतीजात्या। चतुर्थः पादः शालिन्या। वंशं वादयामि सप्तच्छदं सुशब्दं वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम्। गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे तुल्यस्तुम्बुरुर्नारदो वा॥ ११॥ अस्य बटु-

आज्ञप्तोऽस्म्यार्यया वसन्तसेनया—'कुम्भीलक! गच्छ त्वम् । ममागमनमार्यचारुदत्तस्य निवेदय' इति । तद्यावदार्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति । एषोऽपि स दुष्टबटुकः तद्यावदुपसर्पामि । कथमाच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायाः । भवतु, एतस्य दुष्टबटुकस्य संज्ञां ददामि ।]

विदूषकः—अए, को दाणिं एसो पाआरवेट्टिदं विअ कइत्थं मं लोट्टकेहिं ताडेदि ? । [अये! क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मां लोष्टकैस्ताडयति ? ।]

चारुदत्तः—आरामप्रासादवेदिकायां क्रीडद्भिः पारावतैः पातितं भवेत् ।

विदूषकः—दासीए पुत्त दुट्टपारावअ! चिट्ठ चिट्ठ । जाव एदिणा दंडकट्ठेण सुपक्कं विअ चूअफलं इमादो पासादादो भूमीए पाडइस्सं । [दास्याःपुत्र दुष्टपारावत! तिष्ठ तिष्ठ यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वमिव चूतफलमस्मात्प्रासादाद्भूमौ पातयिष्यामि ।] (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति)

चारुदत्तः—(यज्ञोपवीतं आकृष्य) वयस्य ! उपविश । किमनेन ? । तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावतः ।

चेटः—कधं पारावदं पेक्खदि, मं ण पेक्खदि ? । भोदु, अवराए लोट्टगुडिआए पुणो वि ताडइस्सं । [कथं पारावतं पश्यति, मां न पश्यति ? । भवतु, अपरया लोष्टगुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि ।] (तथा करोति)

विदूषकः—(दिशोऽवलोक्य) कधं कुंभीलओ ? । ता जाव उवसप्पामि । (उपसृत्य, द्वारमुद्घाट्य) अरे कुंभीलअ ! पविश; साअदं दे । [कथं कुम्भीलकः ? तद्यावदुपसर्पामि । अरे कुम्भीलक ! प्रविश; स्वागतं ते ।]

कस्य संज्ञां ददामि ? ॥ कपित्थं फलविशेषः ॥ वृद्धबिम्बो दुंवासू इति यावत् (?)।

चेटः—(प्रविश्य) अज्ज ! वंदामि । [आर्य ! वन्दे ।]

विदूषकः—अरे, कहिं तुमं ईदिसे दुद्दिणे अंधआरे आअदो ? । [अरे, कुत्र त्वमीदृशे दुर्दिनेऽन्धकार आगतः ? ।]

चेटः—अले, एशा शा । [अरे, एषा सा ।]

विदूषकः—का एसा का ? । [कैषा का ? ।]

चेटः—एशा शा । [एषा सा ।]

विदूषकः—किं दाणिं दासीए पुत्ता ! दुब्भिक्खकाले वुड्ढरंको विअ उद्धकं सासाअसि—'एसा सा से' त्ति ? । [किमिदानीं दास्याः-पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इवोर्ध्वकं श्वासायसे—'एषा सा सा' इति ?]

चेटः—अले, तुमं पि दाणिं इंदमहकामुको विअ सुट्ठु किं काका-असि—'का के' त्ति ? । [अरे त्वमपीदानीमिन्द्रमहकामुक इव सुष्ठु किं काकायसे—'का का' इति ? ।]

विदूषकः—ता कहेहि । [तत्कथय ।]

चेटः—(स्वगतम्) भोदु एव्वं भणिश्शं । (प्रकाशम्) अले, पण्हं दे दइश्शं । [भवतु, एवं भणिष्यामि । अरे, प्रश्नं ते दास्यामि ।]

विदूषकः—अहं दे मुंडे गोड्डुं दइस्सं । [अहं ते मस्तके पादं दास्यामि ।]

चेटः—अले, जाणाहि दाव, तेण हि कश्शिं काले चूआ मोलेंति । [अरे, जानीहि तावत्; तेन हि कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति ।]

विदूषकः—अरे दासीए पुत्ता ! गिम्हे । [अरे दास्याःपुत्र ! ग्रीष्मे ।]

इन्द्रमहकामुकः काकः । 'इंद्रमह काकपोदओ विअ' इति पाठो व्यक्तार्थ एव ॥

टिप्प०—1 'दासीए पुत्ता' इति गाली ।

चेटः—(सहासम्) अले, णहि णहि । [अरे, नहि नहि ।]

विदूषकः—(स्वगतम्) किं दाणिं एत्थ कहिस्सं ? । (विचिन्त्य) भोदु, चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सं । (प्रकाशम्) अरे, मुहुत्तअं चिट्ठ । (चारुदत्तमुपसृत्य) भो वअस्स ! पुच्छिस्सं दाव, कस्सिं काले चूआ मोलेंति ? । [किमिदानीमत्र कथयिष्यामि ? । भवतु, चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि । अरे, मुहूर्तकं तिष्ठ । भो वयस्य ! प्रक्ष्यामि तावत्, कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति ? ।]

चारुदत्तः—मूर्ख ! वसन्ते ।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य) मुक्ख ! वसंते । [मूर्ख ! वसन्ते ।]

चेटः—दुदिअं दे पण्हं दइश्शं । शुशमिद्धाणं गामाणं का लक्खअं कलेदि ? । [द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि । सुसमृद्धानां ग्रामाणां का रक्षां करोति ? ।]

विदूषकः—अरे, रच्छा । [अरे, रथ्या ।]

चेटः—(सहासम्) अले, णहि णहि । [अरे, नहि नहि ।]

विदूषकः—भोदु, संसए पडिदम्हि । (विचिन्त्य) भोदु, चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्सं । (पुनर्निवृत्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति) [भवतु, संशये पतितोऽस्मि । भवतु चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! सेना ।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य) अरे दासीए पुत्ता ! सेणा । [अरे दास्याःपुत्र ! सेना ।]

चेटः—अले दुवे वि एक्काश्शिं कदुअ शिग्घं भणाहि । [अरे, द्वे अप्येकस्मिन्कृत्वा शीघ्रं भण ।]

विदूषकः—सेणावसंते । [सेनावसन्ते ।]

चेटः—णं पलिवत्तिअ भणाहि। [ननु परिवर्त्य भण।]

विदूषकः—(कायेन परिवृत्य) सेणावसंते। [सेनावसन्ते।]

चेटः—अले मुक्ख बडुका! पदाइं पलिवत्तावेहि। [अरे मूर्ख बटुक! पदे परिवर्तय।]

विदूषकः—(पादौ परिवर्त्य) सेणावसंते। [सेनावसन्ते।]

चेटः—अले मुक्ख! अक्खलपदाइं पलिवत्तावेहि। [अरे मूर्ख! अक्षरपदे परिवर्तय।]

विदूषकः—(विचिन्त्य) वसंतसेणा। [वसन्तसेना।]

चेटः—एशा शा आअदा। [एषा सागता।]

विदूषकः—ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि। (उपसृत्य) भो चारुदत्त! धणिओ दे आअदो। [तद्यावच्चारुदत्तस्य निवेदयामि। भो चारुदत्त! धनिकस्त आगतः।]

चारुदत्तः—कुतोऽस्मत्कुले धनिकः?।

विदूषकः—जइ कुले णत्थि, ता दुवारे अत्थि; एसा वसंतसेणा आअदा। [यदि कुले नास्ति, तद्द्वारेऽस्ति; एषा वसन्तसेनागता।]

चारुदत्तः—वयस्य! किं मां प्रतारयसि?।

विदूषकः—जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि, ता एदं कुंभीलअं पुच्छ। अरे दासीए पुत्ता कुंभीलअ! उवसप्प। [यदि मे वचने न प्रत्ययसे, तदिमं कुम्भीलकं पृच्छ। अरे दास्याः पुत्र कुम्भीलक! उपसर्प।]

चेटः—(उपसृत्य) अज्ज! वंदामि। [आर्य! वन्दे।]

चारुदत्तः—भद्र! स्वागतम्; कथय सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना?।

चेटः—एशा शा आअदा वशंतशेणा। [एषा सागता वसन्तसेना।]

चारुदत्तः—(सहर्षम्) भद्र ! न कदाचित्प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया, तद्गृह्यतां पारितोषिकम् । (इत्युत्तरीयं प्रयच्छति)

चेटः—(गृहीत्वा प्रणम्य, सपरितोषम्) जाव अज्जआए णिवेदेमि । [यावदार्याया निवेदयामि ।] (इति निष्क्रान्तः)

विदूषकः—भो ! अवि जाणासि, किंणिमित्तं ईदिसे दुद्दिणे आअदे त्ति ? । [भो ! अपि जानासि, किंनिमित्तमीदृशे दुर्दिन आगतेति ? ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! न सम्यगवधारयामि ।

विदूषकः—मए जाणिदं । अप्पमुल्ला रअणावली, बहुमुल्लं सुवण्णभंडअं त्ति ण परितुट्टा अवरं मग्गिदुं आअदा । [मया ज्ञातम् । अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डमिति न परितुष्टाऽपरं याचितुमागता ।]

चारुदत्तः—(स्वगतम्) परितुष्टा यास्यति ।

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलाभिसारिकावेशेन वसन्तसेना, सोत्कण्ठा छत्रधारिणी, विटश्च)

विटः—(वसन्तसेनामुद्दिश्य)

अपद्मा श्रीरेषा प्रहरणमनङ्गस्य ललितं
कुलस्त्रीणां शोको मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।
सलीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जा प्रणयिनी
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥ १२ ॥

वसन्तसेने ! पश्य पश्य

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिबिम्बा
मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।

पण्ड प्रश्नम् ॥ मुण्डे मस्तके । गोड्ड पादम् ॥ अपद्मेति । एषा वसन्तसेनेति संनिकर्षेण । लज्जाप्रणयिनीत्यत्र संधावचा (?) मित्यादिनाकारलोपः ॥ १२ ॥

येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः
खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥ १३ ॥

अपि च,—

पङ्क्लिन्नमुखाः पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः
कण्ठं मुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।
संन्यासः कुलदूषणैरिव जनैर्मेघैर्वृतश्चन्द्रमा
विद्युन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र संतिष्ठते ॥ १४ ॥

वसन्तसेना—भाव ! सुट्ठु दे भणिदं । [भाव ! सुष्ठु ते भणितम् ।] एषा हि

मूढे[1] ! निरन्तरपयोधरया मयैव
कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ? ।
मां गर्जितैरपि मुहुर्विनिवारयन्ती
मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशासपत्नी ॥ १५ ॥

विटः—भवतु एवं तावत्; उपालभ्यतां तावदियम् ।

वसन्तसेना—भाव ! किमनया स्त्रीस्वभावदुर्विदग्धयोपालब्धया ? । पश्यतु भावः

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १६ ॥

विटः—वसन्तसेने ! पश्य पश्य, अयमपरः

गर्जन्तीति ॥ १३ ॥ **पङ्क्तेति** । कण्ठं मुञ्चतीति । 'कण्ठो गले गलध्वाने' इति कोशः । लावण्ययोगवान् पूर्णं कण्ठं मुञ्चतीत्युत्प्रेक्षा (?) ॥ १४ ॥ **मूढे इति** । मूढे इति वसन्तसेनायाः साक्षेपसंबोधनम् । पयोधरो मेघः, स्तनौ च ॥ १५ ॥

टिप्प०—1 अत्र शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः ।

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः
स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।
हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो
नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ १७ ॥

वसन्तसेना—एव्वं ण्णेदं । ता कधं एसो अवरो ? । [एवं न्विदम् । तत्कथमेषोऽपरः ?]

एतैरेव यदा गजेन्द्रमलिनैराध्मातलम्बोदरै-
र्गर्जद्भिः सतडिद्बलाकशबलैर्मेघैः सशल्यं मनः ।
तत्किं प्रोषितभर्तृवध्यपटहो हा हा हताशो बकः
प्रावृट् प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः क्षारं क्षते प्रक्षिपन् ॥ १८ ॥

विटः—वसन्तसेने ! एवमेतत् । इदमपरं पश्य

बलाका पाण्डुरोष्णीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।
मत्तवारणसारूप्यं कर्तुकाममिवाम्बरम् ॥ १९ ॥

वसन्तसेना—भाव ! पेक्ख पेक्ख । [भाव ! पश्य पश्य ।]

एतैरार्द्रतमालपत्रमलिनैरापीतसूर्यं नभो
वल्मीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।
विद्युत्काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसंचारिणी
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हृता ॥ २० ॥

विटः—वसन्तसेने ! पश्य पश्य

एते हि विद्युद्गुणबद्धकक्षा गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः ।
शक्राज्ञया वारिधराः सधारा गां रूप्यरज्जवेव समुद्धरन्ति ॥ २१ ॥

मेघा इति ॥ १६ ॥ अयमपर इति शत्रोः पुनर्मध्य इत्यर्थात् । **पवनेति** । करसमूहं अंशु-राजप्राह्यभागौ ॥ १७ ॥ **एतैरिति** । 'प्रोषितभर्तृ'शब्दात् 'न नित्यः समासान्तः' इति न 'नद्यृतश्च' इति कप् ॥ १८ ॥ **बलाकेति** ॥ १९ ॥ **एतैरिति** ॥ २० ॥ **एत इति** । कक्षा मध्यबन्धनम् । गां भूमिम्

टिप्प०—1 स्तनितं मेघगर्जितम्, पटहो 'नगारा' इति प्रसिद्धः । अत्र पूर्णोपमालंकारः । 2 'बलाका बकपङ्क्तिः स्यात्' इति कोशः । वारणस्यापि कर्णयोश्चामरे शिरसि विचित्रवस्त्रं च भवति । द्राघिमा नीलिमा चेति गज-गगनयोरुपमा ।

अपि च, पश्य

महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै-
श्चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः ।
इयं गन्धोद्दामा नवहरितशष्पाङ्कुरवती
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥ २२ ॥

वसन्तसेना—भाव ! एसो अवरो ! । [भाव ! एषोऽपरः ।]

पह्येहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः
प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः ।
हंसैरुज्झितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुद्वीक्षितः
कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुत्तिष्ठति ॥ २३ ॥

विटः—एवमेतत्; तथा हि पश्य

निष्पन्दीकृतपद्मषण्डनयनं नष्टक्षपावासरं
विद्युद्भिः क्षणनष्टदृष्टतिमिरं प्रच्छादिताशामुखम् ।
निश्चेष्टं स्वपितीव संप्रति पयोधारागृहान्तर्गतं
स्फीताम्भोधरधामनैकजलदच्छत्रापिधानं जगत् ॥ २४ ॥

वसन्तसेना—भाव एव्वं ण्णेदं । ता पेक्ख पेक्ख । [भाव! एवं न्विदम्; तत्पश्य पश्य ।]

गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
वियुक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।

॥२१॥ **महेति** । शष्पाङ्कुराः संलग्नशरतुल्याः ॥२२॥ **पहीति** ॥२३॥ मेचकाः श्यामाः ॥ **निष्पन्दीति** ॥२४॥ **गता इति** । गगनं जलरूपेण द्रवीभूतं पतति ।

टिप्प०—1 शिखण्डिनां मयूराणां, 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः, ताभिः पटुतरं यथा स्यात्तथा 'पह्येहि' इत्याक्रन्दित आहूतः, आदरेऽत्र वीप्सा; सरभसं सावेगम्, उत्कण्ठाऽऽवेगयोरन्योन्यं जन्यजनकभाव इति भेदः । प्रावृषि न स्थितिर्मेघानाम् इति 'सोद्वेगम्' इत्युक्तम् । अञ्जनवत् मेचकाः श्यामाः, दिशः कुर्वन्नेषोऽपरो मेघो हि समुत्तिष्ठति इत्यन्वयः ।

प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपतिशस्त्रस्य[1] शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥ २५ ॥

अपि च, पश्य

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम्।
प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥ २६ ॥

विटः—एवमेतत्

विद्युद्भिर्ज्वलतीव संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशतै-
र्माहेन्द्रेण विवल्गतीव[2] धनुषा धाराशरोद्गारिणा।
विस्पष्टाशनिनिस्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-
र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥ २७ ॥

वसन्तसेना—

जलधर! निर्लज्जस्त्वं यन्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम्।
स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥ २८ ॥

भोः शक्र!

किं ते ह्यहं पूर्वरतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्यम्बुद! सिंहनादैः।
न युक्तमेतत्प्रियकाङ्क्षिताया मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातैः ॥ २९ ॥

त्रिदशपतिशस्त्रस्य वज्रस्य ॥ २५ ॥ उन्नमतीति ॥ २६ ॥ विद्युद्भिरिति ॥ २७ ॥ जलधरेति ॥ २८ ॥ किं त इति। रतिप्रसक्ता संभोगेन प्रसक्ता।

टिप्प०—1 त्रिदशपतिशस्त्रस्येन्द्रवज्रस्य शिखिना वह्निना, इन्द्रवज्राग्निनेत्यर्थः। अन्तस्तप्तं अत एव द्रवीभूतं गगनं जलरूपेण पततीति मन्ये इत्युत्प्रेक्षालंकारः। 2 अलंकृतं भवति। विस्पष्टः कर्णारुन्तुदं श्रूयमाणो योऽशनिनिःस्वनो वज्रनिर्घोषस्तेन रसतीव शब्दं करोतीव। 'अनिलैराघूर्णतीव' इति झञ्झावातवर्णनम्। नीलैरहिभिः कृष्णसर्पैः सान्द्रं व्याप्तमिवेति मेघव्याप्तेरुत्प्रेक्षा। जलधरैर्धूपायतीवात्मानं धूपितं करोतीवेत्याशयः।

अपि च,—

यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र ! गौतमोऽस्मीति ।
तद्वन्ममापि दुःखं निरपेक्ष ! निवार्यतां जलदः ॥ ३० ॥

अपि च,—

गर्ज वा वर्ष वा शक्र ! मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।
न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥ ३१ ॥
यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।
अयि ! विद्युत्प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥ ३२ ॥

विटः—भवति ! अलमलमुपालम्भेन । उपकारिणी तवेयम्,—

ऐरावतोरसि चलेव सुवर्णरज्जुः
शैलस्य मूर्ध्नि निहितेव सिता पताका ।
आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेय-
माख्याति ते प्रियतमस्य हि संनिवेशम् ॥ ३३ ॥

वसन्तसेना—भाव ! एव्वं तं ज्जेव्व एदं गेहं । [भाव ! एवं तदेवैतद्गेहम् ।]

विटः—सकलकलाभिज्ञाया न किंचिदिह तत्रोपदेष्टव्यमस्ति । तथापि स्नेहः प्रलापयति । अत्र प्रविश्य कोपोऽत्यन्तं न कर्तव्यः ।

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः, कोपेन विनाऽथवा कुतः कामः ? ।
कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥ ३४ ॥

प्रियेण काङ्क्षितायाः ॥ २९ ॥ **यद्वदिति** । हे शक्र ! यथा अहल्याया अप्राप्तिदुःखेन गौतमोऽस्मीत्यसत्यं ब्रूषे, हे निरपेक्ष परपीडानभिज्ञ ! तद्वन्ममापि दुःखं जानीहीत्यर्थात् । ततः किं कर्तुमुचितमित्याह—**निवार्यतामिति** । प्रियभवनगमनं प्रति विरोधकत्वादित्याशयः ॥ ३० ॥ **गर्जेति** ॥ ३१ ॥ **यदिति** ॥ ३२ ॥

पाठा०—१ निरवेक्ष्य.

टिप्प०—1 अस्य याथार्थ्यकृते 'इन्द्रागच्छेति गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति—', 'एष एवेन्द्रो एष तपति' (श. ब्रा. ३.३) इत्यादिशतपथब्राह्मणवचोविमर्शनमर्हति ।

भवतु एवं तावत् । भो भोः ! निवेद्यतामार्यचारुदत्ताय

एषा फुल्लकदम्बनीपसुरभौ काले घनोद्भासिते
कान्तस्यालयमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालका ।
विद्युद्वारिदगर्जितैः सचकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुरलग्नकर्दमधरौ प्रक्षालयन्ती स्थिता ॥ ३५ ॥

चारुदत्तः—(आकर्ण्य) वयस्य ! ज्ञायतां किमेतदिति ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (वसन्तसेनामुपगम्य, सादरम्) सोत्थि भोदीए । [यद्भवानाज्ञापयति । स्वस्ति भवत्यै ।]

वसन्तसेना—अज्ज ! वंदामि । साअदं अज्जस्स । (विटं प्रति) भाव ! एसा छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव्व भोदु । [आर्य ! वन्दे । स्वागतमार्यस्य । भाव ! एषा छत्रधारिका भावस्यैव भवतु ।]

विटः—(स्वगतम्) अनेनोपायेन निपुणं प्रेषितोऽस्मि । (प्रकाशम्) एवं भवतु भवति वसन्तसेने !

साटोपकूटकपटानृतजन्मभूमेः
शाठ्यात्मकस्य [1]रतिकेलिकृतालयस्य ।
वेश्यापणस्य सुरतोत्सवसंग्रहस्य
दाक्षिण्य[2]पण्यमुखनिष्क्रयसिद्धिरस्तु ॥ ३६ ॥

(इति निष्क्रान्तो विटः)

वसन्तसेना—अज्ज मित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जूदिअरो ? । [आर्य मैत्रेय ! कुत्र युष्माकं द्यूतकरः ? ।]

ऐरावत इति ॥ ३३ ॥ **यदिति** ॥ ३४ ॥ **एषेति** ॥ ३५ ॥ **साटोपेति** । आटोपो दम्भः, कूटं माया, कपटं छद्म, अनृतं मृषाभाषणम् । निह्नवप्राकट्यभेदात्कूटकपटयोर्भेदः । एतेषां जन्मभूमेः । वेश्यापणो वेश्याव्यवहारः । व्यज्यकेत्यर्थः (?) । दाक्षिण्यपण्यप्रधानं निष्क्रयो मूल्यम् ॥ ३६ ॥ अपि पारयिष्यामि ॥

टिप्प०—1 सुरतोत्सवप्रधानस्येत्यर्थः । 2 कामतन्त्रनैपुण्येन यत् क्रयक्रीतं सुखं नाम वेश्यासंभोगादिसुखं तत् पण्यसुखमुच्यते, तद्रूपा मूल्यस्य सिद्धिरस्तु ।

विदूषकः—(स्वगतम्) ही ही भो, जूदिअरो त्ति भणंतीए अलंकिदो पिअवअस्सो । (प्रकाशम्) भोदि ! एसो खु सुक्खरुक्खवाडिआए । [आश्चर्य, भोः द्यूतकर इति भणन्त्यालंकृतः प्रियवयस्यः । भवति ! एष खलु शुष्कवृक्षवाटिकायाम् ।]

वसन्तसेना—अज्ज ! का तुम्हाणं सुक्खरुक्खवाडिआ वुच्चदि ? । [आर्य ! का युष्माकं शुष्कवृक्षवाटिकोच्यते ? ।]

विदूषकः—भोदि ! जहिं ण खाईअदि, ण पीईअदि । [भवति ! यत्र न खाद्यते, न पीयते ।]

(वसन्तसेना स्मितं करोति)

विदूषकः—ता पविसदु भोदी । [तस्मात्प्रविशतु भवती ।]

वसन्तसेना—(जनान्तिकम्) एत्थ पविसिअ किं मए भणिदव्वं ? । [अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ? ।]

चेटी—'जूदिअर ! अवि सुहो दे पदोसो ? त्ति । ['द्यूतकर ! अपि सुखस्ते प्रदोषः ?' इति ।]

वसन्तसेना—अवि पारइस्सं ? । [अपि पारयिष्यामि ? ।]

चेटी—अवसरो ज्जेव्व पारइस्सदि । [अवसर एव पारयिष्यति ।]

विदूषकः—पविसदु भोदी । [प्रविशतु भवती ।]

वसन्तसेना—(प्रविश्योपसृत्य च, पुष्पैस्ताडयन्ती) अइ जूदिअर ! अवि सुहो दे पदोसो ? । [अयि द्यूतकर ! अपि सुखस्ते प्रदोषः ? ।]

चारुदत्तः—(अवलोक्य) अये, वसन्तसेना प्राप्ता । (सहर्षमुत्थाय) अयि प्रिये !

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः
सदा च मे निःश्वसतो गता निशा ।
त्वया समेतस्य विशाललोचने !
ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥ ३७ ॥

तत्स्वागतं भवत्यै, इदमासनम्; अत्रोपविश्यताम् ।

विदूषकः—इदं आसणं, उववसदु भोदी । [इदमासनम्, उपविशतु भवती ।]

(वसन्तसेना नाट्येनासीना, ततः सर्वे उपविशन्ति)

चारुदत्तः—वयस्य ! पश्य पश्य

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।
एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥ ३८ ॥

तद्वयस्य ! क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः । अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेतामिति ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । [यद्भवानाज्ञापयति ।]

चेटी—अज्ज मित्तेअ ! चिट्ठ तुमं; अहं जेव्व अज्जअं सुस्सूसइस्सं । (तथा करोति) [आर्य मैत्रेय ! तिष्ठ त्वम्; अहमेवार्यां शुश्रूषयिष्यामि ।]

विदूषकः—(अपवारितकेन) भो वअस्स ! पुच्छामि दाव तत्थभोदिं किं पि । [भो वयस्य ! पृच्छामि तावत्तत्रभवतीं किमपि ।]

चारुदत्तः—एवं क्रियताम् ।

विदूषकः—(प्रकाशम्) अध किंणिमित्तं उण ईदिसे पणट्ठचंदालोए दुद्दिणअंधआरे आअदा भोदी ? । [अथ किंनिमित्तं पुनरीदृशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकार आगता भवती ? ।]

चेटी—अज्जए ! उजुओ बम्हणो । [आर्ये ! ऋजुको ब्राह्मणः ।]

सदेति ॥ ३७ ॥ **वर्षोदकमिति** ॥ ३८ ॥ आआविओ आचार्य उपदेष्टा (?)

वसन्तसेना—णं णिउणोत्ति भणाहि। [ननु निपुण इति भण।]

चेटी—एसा खु अज्जआ एव्वं पुच्छिदुं आअदा—'केत्तिअं ताए रअणावलीए मुल्लं' त्ति। [एषा खल्वार्या एवं प्रष्टुमागता—'कियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यम्' इति।]

विदूषकः—(जनान्तिकम्) भो! भणिदं मए—जधा अप्पमुल्ला रअणावली, बहुमुल्लं सुवण्णभंडअं। ण परितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअदा। [भोः! भणितं मया-यथाऽल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डम्। न परितुष्टा, अपरं याचितुमागता।]

चेटी—सा खु अज्जआए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूदे हारिदा। सो अ सहिओ राअवात्थहारी ण जाणीअदि कहिं गदो त्ति। [सा खल्वार्यया आत्मीयेति भणित्वा द्यूते हारिता। स च सभिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते कुत्र गत इति।]

विदूषकः—भोदि! मंतिदं ज्जेव मंतीअदि। [भवति! मन्त्रितमेव मन्त्र्यते।]

चेटी—जाव सो अण्णेसीअदि ताव एदं ज्जेव्व गेण्ह सुवण्णभंडअं। [यावत्सोऽन्विष्यते तावदिदमेव गृहाण सुवर्णभाण्डम्।] (इति दर्शयति)

(विदूषको विचारयति)

चेटी—अदिमेत्तं अज्जो णिज्झाअदि। ता किं दिट्ठपुरुव्वो दे?। [अतिमात्रमार्यो निध्यायति[1]। तत्किं दृष्टपूर्वस्ते[2]?।]

विदूषकः—भोदि! सिप्पकुसलदाए ओबंधेदि दिट्ठिं। [भवति! शिल्पकुशलतयावबध्नाति दृष्टिम्।]

चेटी—अज्ज! वंचिदोसि दिट्ठीए। तं ज्जेव्व एदं सुवण्णभंडअं। [आर्य! वञ्चितोऽसि दृष्ट्या। तदेवेदं सुवर्णभाण्डम्।]

टिप्प०—1 चिन्तयतीत्यर्थः। 2 अत्र 'अलंकार' इति पदं प्रक्रान्तमेव।

विदूषकः—(सहर्षम्) भो वअस्स ! तं ज्जेव्व एदं सुवण्णभंडअं, जं अम्हाणं गेहे चोरेहिं अवहिदं । [भो वयस्य ! तदेवेदं तत्सुवर्णभाण्डम्, यदस्माकं गृहे चौरैरपहृतम् ।]

चारुदत्तः—वयस्य !

योऽस्माभिश्चिन्तितो[1] व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।
स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किंतु सत्यं विडम्बना ॥ ३९ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! सच्चं सवामि बम्हण्णेण । [भो वयस्य ! सत्यं शपे ब्राह्मण्येन ।]

चारुदत्तः—प्रियं नः प्रियम् ।

विदूषकः—(जनान्तिकम्) भो ! पुच्छामि-णं कुदो एदं समासादिदं त्ति । [भोः ! पृच्छामि-ननु कुत इदं समासादितमिति ।]

चारुदत्तः—को दोषः ? ।

विदूषकः—(चेट्याः कर्णे) एव्वं विअ । [एवमिव[2] ।]

चेटी—(विदूषकस्य कर्णे) एव्वं विअ । [एवमिव ।]

चारुदत्तः—किमिदं कथ्यते ? । किं वयं बाह्याः ? ।

विदूषकः—(चारुदत्तस्य कर्णे) एव्वं विअ । [एवमिव[3] ।]

प्रेष्यतां भुज्यताम् (?) । **य इति** । किं तु स एव व्याजो विडम्बनास्माकं प्रस्तुत आरब्धा ॥ ३९ ॥ अथवा सत्यमेवेदम् । अथवेति प्रकरणात्प्रतीयते । बम्हण्णेण

टिप्प०—1 स व्याज एवास्माकं प्रस्तुतो रत्नावलीप्रत्युत्तरत्वेनावतीर्ण इति निष्कर्षः । 2 शर्विलकेन वसन्तसेनाया गृहं गत्वा यस्य सुवर्णभाण्डस्य दानेन मदनिका निष्क्रीता तदेवेदं सुवर्णभाण्डमिति 'एवमिव' इत्यस्याशयः । 3 तत्सर्वं विदूषकेन चारुदत्ताय कथितं 'एवमिव'इत्यनेन ।

चारुदत्तः— भद्रे ! सत्यं तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् ।

चेटी—अज्ज ! अध इं । [आर्य ! अथ किम् ?]

चारुदत्तः—भद्रे ! न कदाचित्प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं मया । तद्गृह्यतां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । (इत्यनङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य लज्जां नाटयति)

वसन्तसेना—(आत्मगतम्) अदो ज्जेव्व कामीअसि । [अत एव काम्यसे ।]

चारुदत्तः—(जनान्तिकम्) भोः ! कष्टम् ;

धनैर्वि[1]युक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात्कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥ ४० ॥

अपि च,—

पक्षविकलश्च पक्षी शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ।
सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दरिद्रश्च ॥ ४१ ॥

अपि च,—

शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः
कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।
यद्दृष्टपूर्वजनसंगम[2]विस्मृताना-
मेवं भवन्ति विफलाः[1] परितोषकालाः ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण्येन ॥ **धनैरिति** ॥ ४० ॥ **पक्षेति** ॥ ४१ ॥ **शून्यैरिति** । **यद्दृष्टेति** । यतो यस्माद्दृष्टपूर्वस्य जनस्य संगमेनोत्तरलतया वर्तमानस्वदैन्यविस्मृतानां

पाठा०—१ विफला भवन्ति.

टिप्प०—1 धनैर्वियुक्तस्य धनहीनावस्थामापन्नस्य कोप-प्रसादा विफलीभवन्ति; यतः स कोपे प्रतिकर्तुं प्रसादे चोपकर्तुं सर्वथाऽसमर्थः । 2 संगस्य बहुकाञ्चनसाध्यतया स्वस्याकिञ्चनत्वेन च दुर्लभतया कादाचित्कतया च विस्मृतत्वं बोध्यम्; अथवा वर्तमानस्वदैन्यं विस्मृतानां मत्सदृशपुरुषाणां ईदृशपरमोत्कर्षशालिहर्षकालेऽपि दातुं किमपि नास्तीति परितोषकालानां भवति वैफल्यमित्याशयः ।

विदूषकः—भो! अलं अदिमेत्तं संतप्पिदेण। (प्रकाशं, सपरिहासम्) भोदि! समप्पीअदु ममकेरिआ ण्हाणसाडिआ। [भोः! अलमतिमात्रं संतापितेन। भवति! समर्प्यतां मम स्नानशाटिका।]

वसन्तसेना—अज्ज चारुदत्त! जुत्तं[1] ण्णेदं इमाए रअणावलीए इमं जणं तुलइदुं। [आर्य चारुदत्त! युक्तं नेदमनया रत्नावल्या इमं जनं तुलयितुम्।]

चारुदत्तः—(सविलक्षस्मितम्) वसन्तसेने! पश्य पश्य

> **कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति।**
> **शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा[2] दरिद्रता॥ ४३॥**

विदूषकः—हञ्जे! किं भोदीए इध ज्जेव्व सुविदव्वं?। [चेटि! किं भवत्या इहैव सुप्तव्यम्?।]

चेटी—(विहस्य) अज्ज मित्तेअ! अदिमेत्तं दाणिं उजुअं अत्ताणअं दंसेसि। [आर्य मैत्रेय! अतिमात्रमिदानीमृजुमात्मानं दर्शयसि।]

विदूषकः—भो वअस्स! एसो खु ओसारअंतो विअ सुहोवविट्टं जणं पुणो वि वित्थारिवारिधाराहिं पविट्टो पज्जण्णो। [भो वयस्य! एष खल्वपसारयन्निव सुखोपविष्टं जनं पुनरपि विस्तारिवारिधाराभिः प्रविष्टः पर्जन्यः।]

विस्मरणवतां पुंसाम्॥ ४२॥ मत्संबन्धिनी स्नानशाटिका॥ **तुलयितुमिति।** लुब्धालुब्धजिज्ञासया बहुमूल्यया रत्नावल्या अल्पमूल्यसुवर्णभाण्डस्य

टिप्प०—1 मद्दत्तसुवर्णभाण्डगमने तत्प्रतिदानतया रत्नावलीदानं न युक्तम्। येषां जनानां भेदस्त एवान्योन्यं वस्तुनि गते सति देयोपादेयभावमावहन्ति, येषां तु तादात्म्यं तेषु नायं भाव इति भावः। 'इमं जनम्' इत्युक्तिर्विनय-गर्वयोरप्याविर्भाविकेति तत्त्वम्। 2 भाग्यवतेश्वरेण यदसदपि कृतं तत् सदिव प्रतिभाति, दरिद्रेण तु सदपि कृतं नातिभाति; पुनरसतः का कथा? किं चास्माकमकिञ्चनानामस्मिन्विषये चौर्यस्य रत्नमालाप्रतिदानसावधानतायामेव सर्वानर्थनिवारणमिति भावः।

चारुदत्तः—सम्यगाह भवान्,—

अमूर्हि भित्त्वा जलदान्तराणि पङ्कान्तराणीव मृणालसूच्यः ।
पतन्ति चन्द्रव्यसनाद्विमुक्ता दिवोऽश्रुधारा इव वारिधाराः ॥४४॥

अपि च,—

धाराभिरार्यजनचित्तसुनिर्मलाभि-
श्चण्डाभिरर्जुनशरप्रतिकर्कशाभिः ।
मेघाः स्रवन्ति बलदेवपटप्रकाशाः[1]
शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्गिरन्तः ॥ ४५ ॥

प्रिये ! पश्य पश्य

एतैः पिष्टतमालवर्णक[2]निभैरालिप्तमम्भोधरैः
संसक्तैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।
एषाम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता
रक्ता कान्तमिवाम्बरं[3] प्रियतमा विद्युत्समालिङ्गति ॥ ४६ ॥

कृते योगात् ॥ क इति ॥ ४३ ॥ अमूरिति ॥ ४४ ॥ धाराभिरिति

टिप्प०—1 बलरामवस्त्रसदृशा इत्यर्थः । 2 'वर्णकोऽस्त्री विलेपनम्' इत्यमरः । पिष्टं यत्तमालस्य वर्णकं विलेपनं तमालवर्णं वा वर्णनं तत्सदृशैः, नीलविलेपनसदृशै-र्मेघैरालिप्तं कृतकस्तूरिकाङ्गरागमिवेति भावः । प्रदोषानिलैः सन्ध्यावातैः, शीतैः सुगन्धैः, संसक्तैः सर्वतोमिलितैः, उपवीजितं संजातव्यजनवीजनमिवेत्यर्थः । आकण्ठ-मुत्कण्ठामन्तरा नातिस्फुरत्यकुण्ठः शृङ्गार इत्युत्कण्ठामवतारयति—अम्भोदेत्यादिना । अम्भोदानां समागमेनोद्दीपनविभावरूपेण प्रणयिनी । अत एव स्वच्छन्दं स्वयमेव अभ्यागता, नतु प्रियेणाहूता । यथा त्वं स्वयमेवागतासीति व्यङ्ग्यम् । रक्ता शोणवर्णा, पक्षेऽनुरक्ता च; प्रियतमा कान्तमिव विद्युदम्बरं समालिङ्गतीत्यन्वयः । 3 अत्र 'अम्बर'शब्दगतं नपुंसकं लिङ्गं नार्थतो भासते; येन नपुंसकमालिङ्गतीति दूषणमुद्भा-व्येत; 'दाराः कलत्रं योषित्' इत्यादौ व्यभिचारात् । 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तश्चुम्बति चन्द्रमाः' इत्यादौ भासते, तथापि प्रकृते न व्यङ्ग्यार्थहानिः, अपि त्वधिक-चमत्कृतिरेव । तथा हि—अपुमांसमप्यम्बरं साऽऽलिङ्गति, त्वं तु सुन्दरमपि पुमांसं मामालिङ्ग रमयेत्याशयः ।

(वसन्तसेना शृङ्गारभावं नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति)

चारुदत्तः—(स्पर्शं नाटयन्प्रत्यालिङ्ग्य)

भो मेघ! गम्भीरतरं नद त्वं तव प्रसादात्स्मरपीडितं मे।
संस्पर्शरोमाञ्चितजातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम्[1] ॥ ४७ ॥

विदूषकः—दासीए पुत्त दुद्दिण! अणज्जो दाणिं सि तुमं, जं अत्तभोदिं विज्जुआए भायावेसि। [दास्याःपुत्र दुर्दिन! अनार्य इदानीमसि त्वम्, यदत्रभवतीं विद्युता भीषयसि।]

चारुदत्तः—वयस्य! नार्हस्युपालब्धुम्,—

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं शतह्रदा स्फुरतु।
अस्मद्विधदुर्लभया यदहं प्रियया परिष्वक्तः ॥ ४८ ॥

अपि च, वयस्य!

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि ये कामिनीनां गृहमागतानाम्।
आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥ ४९ ॥

प्रिये वसन्तसेने!

स्तम्भेषु प्रचलितवेदिसंचयान्तं
शीर्णत्वात्कथमपि धार्यते वितानम्।
एषा च स्फुटितसुधाद्रवानुलेपा-
त्संक्लिन्ना सलिलभरेण चित्रभित्तिः ॥ ५० ॥

॥ ४५ ॥ **एतैरिति**। वर्णकं विलेपनम् ॥ ४६ ॥ **भो मेघेति** ॥ ४७ ॥ **वर्षशतमिति**। अस्मद्विधदुर्लभया। दरिद्रस्य वेश्यावाप्त्यसंभवात् ॥ ४८ ॥ **धन्यानीति** ॥ ४९ ॥ **स्तम्भेष्वित्यादि**। प्रकृतिच्छन्दसा। वितानं

टिप्प०—1 अत्र गात्रस्य कदम्बोपमा वर्षर्तावनुगुणैव; नच स्त्री-पुंसयोः सामानाधिकरण्यमेव संभोग इति वाच्यम्, एकशयनस्थितयोरपि विप्रलम्भसंभवात्; किन्तु द्वयोरपि मनोवृत्तिसांमुख्यमेव मुख्यः शृङ्गारः। स च मनोवृत्तेरनुकूलतायां संभोगः, प्रतिकूलतायां विप्रलम्भ इति विवेकः।

(ऊर्ध्वमवलोक्य) अये इन्द्रधनुः; प्रिये ! पश्य पश्य

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायतभुजेन।
जलधरविवृद्धहनुना विजृम्भितमिवान्तरिक्षेण ॥ ५१ ॥

तदेहि, अभ्यन्तरमेव प्रविशावः (इत्युत्थाय परिक्रामति)

तालीषु[1] तारं विटपेषु मन्द्रं शिलासु रुक्षं सलिलेषु चण्डम्।
संगीतवीणा इव ताड्यमानास्तालानुसारेण पतन्ति धाराः ॥ ५२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

दुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

चन्द्रातपः ॥ ५० ॥ विद्युदिति । आर्या । अनया च वेतालादिभयानकरूप-वर्णनम् ॥ ५१ ॥ तालीष्विति । संगीतवीणा इव धाराः ॥ ५२ ॥

इति दुर्दिनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

---

1 यथा वीणास्तत्र तत्र रागस्थाने तालानुसारेण तारं मन्द्रं रूक्षं चण्डं च स्वनन्ति तथा धारा इति भावः । तालीदलेषु जलधाराघाते महानुच्चस्वरः श्रवणप्रत्यक्ष एव । शाखासु मन्द्रं गभीरम्, रूक्ष-चण्डस्वरयोः परमभेदेऽपि शिलासु सलिलेषु च धाराघाते मृदुकाठिन्यकृत आबालवृद्धप्रत्यक्ष एव ।

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी—कधं अज्ज वि अज्जआ ण विवुज्झदि ? । भोदु, पविसिअ पडिबोधइस्सं । [कथमद्याप्यार्या न विबुध्यते ? । भवतु, प्रविश्य प्रतिबोधयिष्यामि ।] (इति नाट्येन परिक्रामति)

(ततः प्रविशत्याच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना)

चेटी—(निरूप्य) उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ । पभादं संवुत्तं । [उत्तिष्ठतूत्तिष्ठत्वार्या । प्रभातं संवृत्तम् ।]

वसन्तसेना—(प्रतिबुध्य) कधं रत्ति ज्जेव्व पभादं संवुत्तं ? । [कथं रात्रिरेव प्रभातं संवृत्तम् ? ।]

चेटी—अम्हाणं एसो पभादो । अज्जआए उण रत्ति ज्जेव्व । [अस्माकमेष प्रभातः । आर्यायाः पुना रात्रिरेव ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! कहिं उण तुम्हाणं जूदिअरो ? । [चेटि ! कुतः पुनर्युष्माकं द्यूतकरः ? ।]

चेटी—अज्जए ! वड्ढमाणअं समादिसिअ पुप्फकरंडअं जिण्णुज्जाणं गदो अज्जचारुदत्तो । [आर्ये ! वर्धमानकं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गत आर्यचारुदत्तः ।]

वसन्तसेना—किं समादिसिअ ? । [किं समादिश्य ? ।]

चेटी—जोएहि रात्तीए पवहणं, वसन्तसेना गच्छदुत्ति । [योजय रात्रौ प्रवहणम्, वसन्तसेना गच्छत्विति ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! कहिं मए गंतव्वं ? । [चेटि ! कुत्र मया गन्तव्यम् ? ।]

चेटी—अज्जए ! जहिं चारुदत्तो । [आर्ये ! यत्र चारुदत्तः ।]

वसन्तसेना—(चेटीं परिष्वज्य) हञ्जे ! सुट्ठु ण णिज्झाइदो रत्तीए,

---

जोएहि योजय । अपय्यत्तं अपर्याप्तम् । यदृच्छासंबन्धि (?) । एतेन मृच्छ-

ता अज्ज पच्चक्खं पेक्खिस्सं । हञ्जे ! किं पविट्ठा अहं इह अब्भंतरचदुस्सालअं ? । [चेटि ! सुष्ठु न निध्यातो रात्रौ, तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये । चेटि ! किं प्रविष्टाहमिहाभ्यन्तरचतुःशालकम् ? ।]

चेटी—ण केवलं अब्भंतरचदुस्सालअं, सव्वजणस्स वि हिअअं पविट्ठा । [न केवलमभ्यन्तरचतुःशालकम्, सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टा ।]

वसन्तसेना—अवि संतप्पदि चारुदत्तस्स परिअणो ? । [अपि संतप्यते चारुदत्तस्य परिजनः ? ।]

चेटी—संतप्पिस्सदि । [संतप्स्यति ।]

वसन्तसेना—कदा ? । [कदा ? ।]

चेटी—जदो अज्जआ गमिस्सदि । [यदार्या गमिष्यति ।]

वसन्तसेना—तदो मए पढमं संतप्पिदव्वं । (सानुनयम्) हञ्जे ! गेण्ह एदं रअणावलिं । मम बहिणीआए अज्जाधूदाए गदुअ समप्पेहि । भणिदव्वं च—'अहं सिरिचारुदत्तस्स गुणणिज्जिदा दासी, तदा तुम्हाणं पि । ता एसा तुह ज्जेव्व कंठाहरणं होदु रअणावली' । [तदा मया प्रथमं संतप्तव्यम् । चेटि ! गृहाणैतां रत्नावलीम् । मम भगिन्या आर्याधूतायै गत्वा समर्पय । वक्तव्यं च—'अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी, तदा युष्माकमपि । तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली' ।]

चेटी—अज्जए ! कुपिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव । [आर्ये ! कुपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत् ।]

वसन्तसेना—गच्छ; ण कुपिस्सदि । [गच्छ; न कुपिष्यति ।]

चेटी—(गृहीत्वा) जं आणवेदि । (इति निष्क्रम्य, पुनः प्रविशति) अज्जए ! भणादि अज्जा धूदा—'अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकिदा;

ण जुत्तं मम एदं गेण्हिदुं । अज्जउत्तो ज्जेव्व मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदी' । [यदाज्ञापयति । आर्ये ! भणत्यार्या धूता—आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता; न युक्तं ममैतां ग्रहीतुम् । आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेष इति जानातु भवती ।]

(ततः प्रविशति दारकं गृहीत्वा रदनिका)

रदनिका—एहि वच्छ ! सअडिआए कीलम्ह । [एहि वत्स ! शकटिकया क्रीडावः ।]

दारकः—(सकरुणम्) रदणिए ! किं मम एदाए मट्टिआसअडिआए ? । तं ज्जेव सोवण्णसअडिअं देहि । [रदनिके ! किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया ? । तामेव सौवर्णशकटिकां देहि ।]

रदनिका—(सनिर्वेदं निःश्वस्य) जाद ! कुदो अम्हाणं सुवण्णववहारो ? । तादस्स पुणो वि रिद्धीए सुवण्णसअडिआए कीलिस्ससि । ता जाव विणोदेमि णं । अज्जआवसंतसेणाए समीवं उवसप्पिस्सं । (उपसृत्य) अज्जए ! पणमामि । [जात ! कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः ? । तातस्य पुनरपि ऋद्ध्या सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि । तद्यावद्विनोदयाम्येनम् । आर्यावसन्तसेनायाः समीपमुपसर्पिष्यामि । आर्ये ! प्रणमामि ।]

वसन्तसेना—रदणिए ! साँअदं दे; कस्स उण अअं दारओ ? । अणलंकिदसरीरो वि चंदमुहो आणंदेदि मम हिअअं । [रदनिके ! स्वागतं ते; कस्य पुनरयं दारकः ? । अनलंकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम् ।]

रदनिका—एसो खु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो णाम । [एष खल्वार्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम ।]

वसन्तसेना—(बाहू प्रसार्य) एहि मे पुत्तअ ! आलिंग । (इत्यङ्क उपवेश्य) अणुकिदं अणेण पिदुणो रूवं । [एहि मे पुत्रक ! आलिङ्ग । अनुकृतमनेन पितू रूपम् ।]

रदनिका—ण केवलं रूवं, सीलं पि तक्केमि । एदिणा अज्जचारुदत्तो अत्ताणअं विणोदेदि । [न केवलं रूपम्, शीलमपि तर्कयामि । एतेनार्यचारुदत्त आत्मानं विनोदयति ।]

वसन्तसेना—अध किंणिमित्तं एसो रोअदि ? । [अथ किंनिमित्तमेष रोदिति ? ।]

रदनिका—एदिणा पडिवेसिअगहवइदारअकेरिआए सुवण्णसअडिआए कीलिदं । तेण अ सा णीदा । तदो उण तं मग्गंतस्स मए इअं मट्टिआसअडिआ कदुअ दिण्णा । तदो भणादि—'रदणिए ! किं मम एदाए मट्टिआसअडिआए ?। तं ज्जेव्व सोवण्णसअडिअं देहि' त्ति । [एतेन प्रतिवेशिकगृहपतिदारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् । तेन च सा नीता । ततः पुनस्तां याचतो मयेयं मृत्तिकाशकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भणति—'रदनिके ! किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया ?। तामेव सौवर्णशकटिकां देहि' इति ।]

वसन्तसेना—हद्धी हद्धी; अअं पि णाम परसंपत्तीए संतप्पदि । भअवं कअंत ! पोक्खरवत्तपडिदजलबिंदुसरिसेहिं कीलसि तुमं पुरिसभाअधेएहिं । (इति सास्रा) जाद ! मा रोद । सुवण्णसअडिआए कीलिस्ससि । [हा धिक् हा धिक्; अयमपि नाम परसंपत्त्या संतप्यते । भगवन्कृतान्त ! पुष्करपत्रपतितजलबिन्दुसदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः । जात ! मा रुदिहि । सौवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि ।]

दारकः—रदणिए ! का एसा ? । [रदनिके ! कैषा ? ।]

वसन्तसेना—दे पिदुणो गुणणिज्जिदा दासी । [ते पितुर्गुणनिर्जिता दासी ।]

रदनिका—जाद ! अज्जआ दे जणणी भोदि । [जात ! आर्या ते जननी भवति ।]

कटेन प्रतिवेशिकगृहपतिदारकसंबन्धिन्या सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् । तेन प्रति-

दारकः—रदणिए ! अलिअं तुमं भणासि; जइ अम्हाणं अज्जआ जणणी, ता कीस अलंकिदा ?। [रदनिके ! अलीकं त्वं भणसि; यद्यस्माकमार्या जननी, तत्किमर्थमलंकृता ? ।]

वसन्तसेना—जाद ! मुद्धेण मुहेण अदिकरुणं मंतेसि । (नाट्येनाभरणान्यवतार्य रुदती) एसा दाणिं दे जणणी संवुत्ता; ता गेण्ह एदं अलंकारअं, सोवण्णसअडिअं घडावेहि । [जात ! मुग्धेन मुखेनातिकरुणं मन्त्रयसि । एषेदानीं ते जननी संवृत्ता; तद्गृहाणैतमलंकारम्, सौवर्णशकटिकां कारय ।]

दारकः—अवेहि, ण गेण्हिस्सं; रोदसि तुमं । [अपेहि, न ग्रहिष्यामि; रोदिषि त्वम् ।]

वसन्तसेना—(अश्रूणि प्रमृज्य) जाद ण रोदिस्सं । गच्छ, कील । (अलंकारैर्मृच्छकटिकां पूरयित्वा) जाद ! कारेहि सोवण्णसअडिअं [जात ! न रोदिष्यामि । गच्छ, क्रीड । जात ! कारय सौवर्णशकटिकाम् ।]

(इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः)

चेटः—लदणिए लदणिए ! णिवेदेहि अज्जआए वशंतशेणाए—'ओहालिअं पक्खदुआलए शज्जं पवहणं चिट्ठदि' । [रदनिके रदनिके ! निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै—'अपवारितं पक्षद्वारके सज्जं प्रवहणं तिष्ठति' ।]

(प्रविश्य)

रदनिका—अज्जए ! एसो वड्ढमाणओ विण्णवेदि—'पक्खदुआरए सज्जं पवहणं' त्ति । [आर्ये ! एष वर्धमानको विज्ञापयति—'पक्षद्वारे सज्जं प्रवहणम्' इति ।]

वेश्चिगृहपतिदारकेण ॥ तव पितुर्गुणनिर्जिता दासी ॥ अलिअं अलीकम् । असत्यमिति यावत् ॥ बालहस्ताभ्यां सुवर्णपूर्णां शकटिकां दारकं च स्वयं गृहीत्वा

वसन्तसेना—हञ्जे ! चिट्ठदु मुहुत्तअं; जाव अहं अत्ताणअं पसाधेमि । [चेटि ! तिष्ठतु मुहूर्तकम्; यावदहमात्मानं प्रसाधयामि ।]

रदनिका—(निष्क्रम्य) वड्ढमाणआ ! चिट्ठ मुहुत्तअं; जाव अज्जआ अत्ताणअं पसाधेदि । [वर्धमानक ! तिष्ठ मुहूर्तकम्; यावदार्यात्मानं प्रसाधयति ।]

चेटः—ही ही भो, मए वि जाणत्थलके विशुमलिदे । ता जाव गेण्हिअ आअच्छामि । एदे णश्शालज्जुकडुआ बइल्ला । भोदु, पवहणेण ज्जेव गदागदिं कलिश्शं । [ही ही भोः ! मयापि यानास्तरणं विस्मृतम् । तद्यावद्गृहीत्वागच्छामि । एतौ नासिकारज्जुकटुकौ बलीवर्दौ । भवतु, प्रवहणेनैव गतागतिं करिष्यामि ।] (इति निष्क्रान्तश्चेटः)

वसन्तसेना—हञ्जे ! उवणेहि मे पसाहणं । अत्ताणअं पसाधइस्सं । [चेटि ! उपनय मे प्रसाधनम् । आत्मानं प्रसाधयिष्यामि ।] (इति प्रसाधयन्ती स्थिता)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः)

स्थावरकश्चेटः—आणत्तम्हि लाअशालअशंठाणेण—'थावलआ ! पवहणं गेण्हिअ पुप्फकलंडअं जिण्णुज्जाणं तुलिदं आअच्छेहि' त्ति । भोदु, तहिं ज्जेव गच्छामि । वहध बइल्ला ! वहध । (परिक्रम्यावलोक्य च) कधं गामशअलेहिं लुद्धे मग्गे ? । किं दाणिं एत्थ कलइश्शं ? । (साटोपम्) अले ले, ओशलध ओशलध । (आकर्ण्य) किं भणाध—'एशे कश्शकेलके पवहणे' त्ति ? । एशे लाअशालअशंठाणकेलके पवहणे त्ति । ता शिग्घं ओशलध । (अवलोक्य) कधं

निष्क्रान्तः ॥ उद्घाटितं पक्षद्वारकम् (?) ॥ ही ही इत्यकस्मात्स्मरणविषयेण । जाणत्थलके यानास्तरणकम् । णस्साकडुआ नासिकारज्ज्वा दुःसहाः । अतोऽतिक्रमः संभाव्यते । 'णस्साकडुआ' इत्यपि पाठः । तत्र नस्याकटुका इत्यर्थः । बइल्ला

एशे अवले शहिअं विअ मं पेक्खिअ शहशा ज्जेव जूदपलाइदे विअ जूदिअले ओहालिअ अत्ताणअं अण्णदो अवक्कंते ? । ता को उण एशे ? अधवा किं मम एदिणा ? तुलिदं गमिश्शं । अले ले गामल्लुआ ! ओशलध ओशलध । (आकर्ण्य) किं भणाध—'मुहुत्तअं चिट्ठ, चक्कपलिवट्टिं देहि' त्ति ? । अले ले, लाअशालअशंठाणकेलके हग्गे शूले चक्कपलिवट्टिं दइश्शं । अधवा एशे एआई तवश्शी । ता एव्वं कलेमि । एदं पवहणं अज्जचालुदत्तश्श रुक्खवाडिआए पक्खदुआलए थावेमि । (इति प्रवहणं संस्थाप्य) एशे म्हि आअदे । [आज्ञप्तोऽस्मि राजश्यालकसंस्थानेन—'स्थावरक ! प्रवहणं गृहीत्वा पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं त्वरितमागच्छ' इति । भवतु, तत्रैव गच्छामि । वहतं बलीवर्दौ ! वहतम् । कथं ग्रामशकटै रुद्धो मार्गः ? । किमिदानीमत्र करिष्यामि ? । अरे रे, अपसरत अपसरत । किं भणथ—'एतत्कस्य प्रवहणम्' इति ? । एतद्राजश्यालकसंस्थानस्य प्रवहणमिति । तच्छीघ्रमपसरत । कथमेषोऽपरः सभिकमिव मां प्रेक्ष्य सहसैव द्यूतपलायित इव द्यूतकरोऽपवार्यात्मानमन्यतोऽपक्रान्तः ? । तत्कः पुनरेषः ? । अथवा किं ममैतेन ? । त्वरितं गमिष्यामि । अरे रे ग्राम्याः ! अपसरत अपसरत । किं भणथ—'मुहूर्तकं तिष्ठ, चक्रपरिवृत्तिं देहि' इति ? । अरे रे, राजश्यालकसंस्थानस्याहं शूरश्चक्रपरिवृत्तिं दास्यामि । अथवा एष एकाकी तपस्वी । तदेवं करोमि । एतत्प्रवहणमार्यचारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायाः पक्षद्वारके स्थापयामि । एषोऽस्म्यागतः ।] (इति निष्क्रान्तः)

चेटी—अज्जए ! णेमिसद्दो विअ सुणीअदि । ता आअदो पवहणो । [आर्ये ! नेमिशब्द इव श्रूयते । तदागतं प्रवहणम् ।]

वसन्तसेना—हञ्जे ! गच्छ तुवरदि मे हिअअं; ता आदेसेहि पक्खदुआलअं । [चेटि ! गच्छ, त्वरयति मे हृदयम् ; तदादिश पक्षद्वारम् ।]

बलीवर्दौ ॥ द्यूतपलायि इव द्यूतकरः सभिकमिव मां दृष्ट्वा प्रच्छादितशरीरः । एतेनार्यकस्य पलायनमुपक्षिप्तम् । गामेलुआ ग्राम्याः । चक्कपरिवट्टिअं चक्रपरिवृत्तिम् । शूले शूरः । एआई तवस्सी एकाकी वराकः । एशे आअदे

चेटी—एदु एदु अज्जआ। [एत्वेत्वार्या।]

वसन्तसेना—(परिक्रम्य) हञ्जे ! वीसम तुमं। [चेटि ! विश्राम्य त्वम्।]

चेटी—जं अज्जआ आणवेदि। [यदार्याज्ञापयति।] (इति निष्क्रान्ता)

वसन्तसेना—(दक्षिणाक्षिस्पन्दं सूचयित्वा, प्रवहणमधिरुह्य च) किं ण्णेदं फुरदि दाहिणं लोअणं ? अधवा चारुदत्तस्स ज्जेव दंसणं अणिमित्तं पमज्जइस्सदि। [किं न्विदं स्फुरति दक्षिणं लोचनम् ? अथवा चारुदत्तस्यैव दर्शनमनिमित्तं प्रमार्जयिष्यति।]

(प्रविश्य)

स्थावरकश्चेटः—ओशालिदा मए शअडा। ता जाव गच्छामि। (इति नाट्येनाधिरुह्य चालयित्वा, स्वगतम्) भालिके पवहणे। अधवा चक्कपलिवट्टिआए पलिश्शंतश्श भालिके पवहणे पडिभाशेदि। भोदु, गमिश्शं। जाध गोणा ! जाध। [अपसारिता मया शकटाः। तद्यावद्गच्छामि। भारवत्प्रवहणम्। अथवा चक्रपरिवर्तनेन परिश्रान्तस्य भारवत्प्रवहणं प्रतिभासते। भवतु, गमिष्यामि। यातं गावौ ! यातम्।]

(नेपथ्ये)

अरे रे दोवारिआ ! अप्पमत्ता सएसु सएसु गुम्मट्ठाणेसु होध। एसो अज्ज गोवालदारओ गुत्तिअं भंजिअ गुत्तिवालअं वावादिअ बंधणं मेदिअ परिब्भट्टो अवक्कमदि, ता गेण्हध गेण्हध। [अरे रे दौवारिकाः !

इति चक्रपरिवृत्तिदानार्थम्। एतेन शकारस्य काकनेत्रमुक्तम् (?)। अतोऽपि च शकारलाघवमुक्तमित्यवधेयम् ॥ भालिके भ (भा) रवत्। सभारमित्यर्थः। मत्वर्थीयः। गोणा गावः ॥ सकलानि यानि पदानि मश्वानि (?)। पत्रं प्रवहणादि। गुम्मष्ठाणेसु। लेपो जीमूतरथस्थाने (?)। परिब्भट्टो बन्धनमेदादपगतः। ता

अप्रमत्ताः स्वेषु स्वेषु गुल्मस्थानेषु भवत। एषोऽद्य गोपालदारको गुप्तिं भङ्क्त्वा गुप्तिपालकं व्यापाद्य बन्धनं भित्त्वा परिभ्रष्टोऽपक्रामति, तद्गृह्णीत गृह्णीत।]

(प्रविश्यापटीपेक्षेण संभ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित आर्यकः परिक्रामति)

चेटः—(स्वगतम्) महंते णअलीए शंभमे उप्पण्णे। ता तुलिदं तुलिदं गमिश्शं। [महानगर्यां संभ्रम उत्पन्नः। तत्त्वरितं त्वरितं गमिष्यामि।]

(इति निष्क्रान्तः)

आर्यकः—

हित्वाहं नरपतिबन्धनापदेश-
व्यापत्तिव्यसनमहार्णवं महान्तम्।
पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी
प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनाद्भ्रमामि॥ १॥

भोः, अहं खलु सिद्धादेशजनितपरित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषादानीय विशसने गूढागारे बन्धनेन बद्धः। तस्माच्च प्रियसुहृच्छर्विलकप्रसादेन बन्धनात्परिभ्रष्टोऽस्मि। (अश्रूणि विसृज्य)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधो
यद्वन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन।
दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या,
गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः?॥ २॥

गेण्हध तत्तो धारयत॥ हित्वेति। व्यसनं महार्णवम्। संघाताजन्यत्वेन (?) संबन्धेन॥ १॥ भाग्यानीति। गम्यो नृपः। सर्वेषां सेव्यो हि

पाठा०—१ नराणाम्.

टिप्प०—1 नराणां राजकर्तृकबन्धनमिषरूपा विशिष्टापत्तिस्ताडनवधादिस्तज्जन्यं दुःखं हित्वा तीर्त्वेत्यर्थः। 2 पालकेति राज्ञो नाम। घोष आभीरग्रामः, विशसने हनने।

तत्कुत्र गच्छामि मन्दभाग्यः ? । (विलोक्य) इदं कस्यापि साधोरनावृतपक्षद्वारं गेहम् ।

इदं गृहं भिन्नमदत्तदण्डो विशीर्णसंधिश्च महाकपाटः ।
ध्रुवं कुटुम्बी व्यसनाभिभूतां दशां प्रपन्नो मम तुल्यभाग्यः ३

तदत्र तावत्प्रविश्य तिष्ठामि ।

(नेपथ्ये)

जाध गोणा ! जाध । [यातं गावौ, ! यातम् ।]

आर्यकः—(आकर्ण्य) अये, प्रवहणमित एवाभिवर्तते ।

भवेद्गोष्ठीयानं[1] न च विषमशीलैरधिगतं
वधूसंयानं वा तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।
बहिर्नेतव्यं वा प्रवरजनयोग्यं विधिवशा-
द्विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्दैवविहितम् ॥ ४ ॥

(ततः प्रवहणेन सह प्रविश्य)

वर्धमानकश्चेटः—हीमाणहे, आणीदे मए जाणत्थलके । लदणिए ! णिवेदेहि अज्जआए वशंतशेणाए—'अवत्थिदे शज्जे पवहणे अहिलुहिअ पुप्फकलंडअं जिण्णुज्जाणं गच्छदु अज्जआ' । [आश्चर्यम्, आनीतं मया यानास्तरणम् । रदनिके ! निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै—'अवस्थितं सज्जं प्रवहणमधिरुह्य पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं गच्छत्वार्या' ।]

आर्यकः—(आकर्ण्य) गणिकाप्रवहणमिदम् । बहिर्यानं च । भवतु, अधिरोहामि । (इति स्वैरमुपसर्पति)

चेटः—(श्रुत्वा) कधं णेउलशद्दे ? । ता आअदा खु अज्जआ । अज्जए ! इमे णश्शाकडुआ बइल्ला । ता पिट्ठदो ज्जेव आलुहदु अज्जआ ।

राजेत्यर्थः ॥ २ ॥ **इदमिति** ॥ ३ ॥ **भवेदिति** ॥ ४ ॥ **सुवृत्तं** सुव्य-

टिप्प०—1 गोष्ठी समानशीलजनसमूहः ।

[कथं नूपुरशब्दः ? । तदागता खल्वार्या । आर्ये ! इमौ नासिकारज्जुकट्टुकौ बलीवर्दौ । तत्पृष्ठत एवारोहत्स्वार्या ।]

(आर्यकस्तथा करोति)

चेटः—पादुप्फालचालिदाणं णेउलाणं वीशंतो शद्दो, भलक्कंते अ पवहणे । तथा तक्केमि शंपदं अज्जआए आलूढाए होदव्वं; ता गच्छामि । जाध गोणा ! जाध । [पादोत्फालचालितानां नूपुराणां विश्रान्तः शब्दः, भाराक्रान्तं च प्रवहणम् । तथा तर्कयामि सांप्रतमार्ययारूढया भवितव्यम्; तद्गच्छामि । यातं गावौ ! यातम् ।] (इति परिक्रामति)

(प्रविश्य)

वीरकः—अरे रे, अरे जअ-जअमाण-चंदणअ-मंगल-पुप्फभद्दप्पमुहा !

किं अच्छध वीसद्धा जो सो गोवालदारओ'बद्धो ।
भेत्तूण समं वच्चइ णरवइहिअअं अ बंधणं चावि ॥ ५ ॥

अले पुरत्थिमे पदोलीदुआरे चिट्ठ तुमं । तुमं पि पच्छिमे, तुमं पि दक्खिणे, तुमं पि उत्तरे । जो वि एसो पाआरखंडो, एदं अहिरुहिअ चंदणेण समं गदुअ अवलोएमि । एहि चंदणअ ! एहि, इदो दाव । [अरे रे, अरे जय-जयमान-चन्दनक-मङ्गल-पुष्पभद्रप्रमुखाः !

किं स्थ विश्रब्धा गच्छथ यः स गोपालदारको बद्धः ।
भित्त्वा समं व्रजति नरपतिहृदयं च बन्धनं चापि ॥

अरे, पुरस्तात्प्रतोलीद्वारे तिष्ठ त्वम्, त्वमपि पश्चिमे, त्वमपि दक्षिणे, त्वमप्युत्तरे । योऽप्येष प्राकारखण्डः, एनमधिरुह्य चन्दनेन समं गत्वावलोकयामि । एहि चन्दनक ! एहि । इतस्तावत् ।]

कम् ॥ जय-जयमान-चन्दनक-मङ्गलक-पुण्योटकमुखाः । किं अच्छधेत्यादि । गाथा । किं तिष्ठथ विश्वस्ता योऽसौ गोपालदारको बद्धः । भित्त्वा समं व्रजति नरपतिहृदयं च बन्धनं चापि ॥ ५ ॥ पुरत्थिमे पूर्वस्मिन् वीरक विशल्य

(प्रविश्य संभ्रान्तः)

चन्दनकः—अरे रे वीरअ विसल्ल-भीमंगअ-दंडकालअ-दंड-सूरप्पमुहा !

आअच्छध वीसत्था तुरिअं जत्तेह लहु करेज्जाह ।
लच्छी जेण ण रण्णोपहवइ गोत्तंतरं गंतुं ॥ ६ ॥

अवि अ,—

उज्जाणेसु सहासु अ मग्गे णअरीअ आवणे घोसे ।
तं तं जोहह तुरिअं संका वा जाअए जत्थ ॥ ७ ॥
रे रे वीरअ ! किं किं दरिसेसि भणाहि दाव वीसद्धं ।
भेत्तूण अ बंधणअं को सो गोवालदारअं हरइ ॥ ८ ॥
कस्सट्टमो दिणअरो कस्स चउत्थो अ वट्टए चंदो ।
छट्ठो अ भग्गवगहो भूमिसुओ पंचमो कस्स ? ॥ ९ ॥
भण कस्स जम्मछट्ठो जीवो णवमो तहेअ सूरसुओ ।
जीअंते चंदणए को सो गोवालदारअं हरइ ॥ १० ॥

[अरे रे वीरक-विशल्य-भीमाङ्गद-दण्डकाल-दण्डशूरप्रमुखाः,

आगच्छथ विश्वस्तास्त्वरितं यतध्वं लघु कुरुत ।
लक्ष्मीर्येन न राज्ञः प्रभवति गोत्रान्तरं गन्तुम् ॥

अपि च,—

उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामापणे घोषे ।
तं तमन्वेषयत त्वरितं शङ्का वा जायते यत्र ॥

भीमाङ्गद-दण्डकाल-दण्डशूरप्रमुखाः । **आअच्छध इति** । गाथापञ्चकम् । आगच्छत विश्वतास्त्वरितं यतत लघु कुरुत । लक्ष्मीर्येन न राज्ञः प्रभवति गोत्रान्तरं गन्तुम् ॥ ६ ॥ उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यां आपणे घोषे । तत्तद्योजयत त्वरिता शङ्का वा जायते यत्र ॥ ७ ॥ अरे रे वीरक किं किं दर्शयसि ब्रवी-(ब्रू) हि तावद्विश्वस्तम् । मोचयित्वा बन्धनकं कोऽसौ गोपालकं हरति ॥ ८ ॥ कस्याष्टमो दिनकरः कस्य चतुर्थश्च वर्तते चन्द्रः । षष्ठश्च भार्गवग्रहो भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ॥ ९ ॥ भण कस्य जन्मषष्ठो जीवो नवमस्तथैव

टिप्प०—1 अन्यां भूमिम्, कुलान्तरं वा गन्तुमित्यर्थः ।

रे रे वीरक ! किं किं दर्शयसि भणसि तावद्विश्रब्धम् ।
भित्त्वा च बन्धनकं कः स गोपालदारकं हरति ॥
कस्याष्टमो[1] दिनकरः कस्य चतुर्थश्च वर्तते चन्द्रः ।
षष्ठश्च भार्गवग्रहो भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ? ॥
भण कस्य जन्मषष्ठो जीवो नवमस्तथैव सूरसुतः ।
जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ॥]

सूरसुतः । जीवति चन्दनके कोऽसौ गोपालकं हरति ॥ १० ॥ 'रुक्त्रासौ चाष्टमस्थे भवन्ति (ति) सुवच (द) ना अद्यापि चलिते (न स्वापि वनिता)' इत्यष्टमरविफलम् । 'चतुर्थेऽविश्वासः शिशुलिन (खरिणि) भुजङ्गेन सदृशः' इति [चतुर्थ] चन्द्रफलम् । 'षष्ठो भृगुः परिभव [स] रोगतापदः' [इति षष्ठभार्गवफलम्] । 'विष (रिपु) गदकोपभयानि पञ्चमे तनयकृताश्च शुचो महीसुते । क्षि (द्यु) तिरपि नाय (स्य) भवेच्चिरं (चिरं भवेत्) स्थिरा शिरसि कपेरिव मालती कृता ॥' [इति पञ्चममङ्गलफलम्] । 'जीवे जन्मन्यपश (ग) तधनीः (नधीः) स्थानभ्रंशो (भ्रष्टो) बहुकलहोद्यतः' [इति जन्मस्थगुरुफलम्] । 'न सश्री (खी) वदनं तिलकोज्ज्वलं न वच (चव) नं शिखिकोकिलता (ना)-दितम् । हरिणप्लुतसारस (शाववि) चित्रितं (रि) वि पुण (ग) ते मनसः मु (सु) खदं गुरौ ॥' [इति] षष्ठजीवफलम् । 'गच्छत्यध्वानं सप्तमे चाष्टमे व

टिप्प०—1 जन्मतोऽष्टमसूर्यफलं मरणम्; तथा चोक्तं **बादरायणेन** 'हुतवहमयमारश्चन्द्रजः सौख्यमुग्रं धनहरणमथार्किर्भार्गवश्चार्थलाभम् । मरणमथ पतङ्गः स्थाननाशं सुरेज्यः सृजति निधनसंस्थो नेत्ररोगं च चन्द्रः ।' इति । चतुर्थचन्द्रफलं कुक्षिरोगो यथा—'सूक्ष्मां शास्त्रविबोधिकामपि धियं मूढां करोत्यङ्गिरा घोरां दुःखपरम्परां दिनकरः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः । सौम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां रोगक्षयं भार्गवो भौमः शत्रुभयं चतुर्थभवने सौरिश्च वित्तक्षयम् ।' इति । जन्मतः शुक्रफलं मरणं युवतिजनितं वैरं च यथा—'स्थिताः षष्ठे राशौ दिनकरमहीजार्कतनया बुधश्चन्द्रश्चैवं प्रचुरधनधान्यानि ददति । समृद्धिं शत्रूणां मनसिजविषादं सुरगुरुर्भृगुर्नाशं कुर्याद्युवतिकृतवैरं च परमम् ।' जन्मतः पञ्चममङ्गलफलमुद्वेगश्च यथा—'दौर्भाग्यं शशलाञ्छनः क्षितिसुतश्चोद्विग्नतां चेतसः' इति । जन्मतः नवमशनैश्चरफलमर्थनाशः—'धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्यात्' इति ।

वीरकः—भड चंदणआ !

अवहरइ कोवि तुरिअं चंदणअ सवामि तुज्झ हिअएण ।
जइ अद्धूइददिणअरे गोवालअदारओ खुडिदो ॥ ११ ॥

[भट चन्दनक !

अपहरति कोऽपि त्वरितं चन्दनक शपे तव हृदयेन ।
यथार्धोदितदिनकरे गोपालदारकः खुटितः ॥]

चेटः—जाध गोणा ! जाध । [यातं गावौ ! यातम् ।]

चन्दनकः—(दृष्ट्वा) अरे रे, पेक्ख पेक्ख

ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्झेण राअमग्गस्स ।
एदं दाव विआरह कस्स कहिं पवसिओ पवहणो त्ति ॥ १२

[अरे रे, पश्य पश्य

अपवारितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य ।
एतत्तावद्विचारय कस्य कुत्र प्रोषितं प्रवहणमिति ॥]

वीरकः—(अवलोक्य) अरे पवहणवाहआ ! मा दाव एवंपवहणं वाहेहि । कस्सकेरकं एदं पवहणं ? को वा इध आरूढो कहिं वावज्जइ ? । [अरे प्रवहणवाहक ! मा तावदेतत्प्रवहणं वाहय । कस्यैतत्प्रवहणम् ? को वा इहारूढः कुत्र वा व्रजति ? ।]

चेटः—एशे खु पवहणे अज्जचालुदत्ताह केलके । इध अज्जआ वशंतशेणा आलूढा पुप्फकरंडअं जिण्णुज्जाणं कीलिदुं चालुदत्तश्श

(च) हीनः स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीनचेष्टः । तद्वद्धर्मस्थे वैरकृ (हृ) द्रोगवल्या (बन्धै) ध (र्ध) र्मोऽस्तु (प्यु) च्छियेत वैर्थ (श्व) देवी क्रियाभ्यः (द्यः) ॥' इति नवमशनैश्चरफलम् ॥ भट चन्दनकेति संबोधनम् । **अवहरइ इत्यादि** । गाथा । अव (प) हरति कोपि त्वरितं चन्दनक ! शपे तव हृदयेन । यथार्धोदितदिनकरे गोपालदारकः खण्डितः ॥ ११ ॥ **ओहारिओ इत्यादि** । गाथा । उद्घाटितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य ।

णीअदि । [एतत्खलु प्रवहणमार्यचारुदत्तस्य । इहार्या वसन्तसेनारूढा पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं क्रीडितुं चारुदत्तस्य नीयते ।]

वीरकः—(चन्दनमुपसृत्य) एसो पवहणवाहओ भणादि—'अज्ज-चालुदत्तस्स पवहणं वशंतशेणा आलूढा । पुप्फकरंडअं जिण्णुज्जाणं णीअदि' त्ति । [एष प्रवहणवाहको भणति—'आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणं वसन्तसेनारूढा । पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं नीयते' इति ।

चन्दनकः—ता गच्छदु । [तद्गच्छतु ।]

वीरकः—अणवलोइदो ज्जेव्व ? । [अनवलोकित एव ? ।]

चन्दनकः—अध इं । [अथ किम् ।]

वीरकः—कस्स पच्चएण ? । [कस्य प्रत्ययेन ? ।]

चन्दनकः—अज्जचारुदत्तस्स । [आर्यचारुदत्तस्य ।]

वीरकः—को अज्जचारुदत्तो, का वा वसंतसेणा, जेण अणवलो-इदं वज्जइ ? । [क आर्यचारुदत्तः, का वा वसन्तसेना, येनानवलोकितं व्रजति ? ।]

चन्दनकः—अरे, अज्जचारुदत्तं ण जाणासि, ण वा वसंतसे-णिअं ? । जइ अज्जचारुदत्तं वसंतसेणिअं वा ण जाणासि, ता गअणे जोण्हासहिदं चंदं पि तुमं ण जाणासि ।

को तं गुणारविंदं सीलमिअंकं जणो ण जाणादि ।
आवण्णदुक्खमोक्खं चउसाअरसारअं रअणं ॥ १३ ॥
दो ज्जेव पूअणीआ इह णअरीए तिलअ भूदा अ ।
अज्जा वसंतसेणा धम्मणिही चारुदत्तो अ ॥ १४ ॥

एवं तावद्विचारयत कस्य कुत्र वा प्रवसितं प्रवहणमिति ॥ १२ ॥ यच्छन्दसमिति यथाच्छन्दम् (?) । यथेष्टमित्यर्थः ॥ **को कमित्यादि** गाथाद्वयम् । कस्तं गुणारविन्दं शीलमृगाङ्कं जनो न जानाति । आपन्नदुःखस्य मोक्षो यतस्तं चतुःसागरसारकं रत्नम् ॥ १३ ॥ द्वावेव पूजनीयाविह नगर्यां तिलकभूतौ च ।

[अरे आर्यचारुदत्तं न जानासि, न वा वसन्तसेनाम्? । यद्यार्यचारुदत्तं वसन्तसेनां वा न जानासि, तदा गगने ज्योत्स्नासहितं चन्द्रमपि त्वं न जानासि ।

कस्तं गुणारविन्दं शीलमृगाङ्कं जनो न जानाति ।
आपन्नदुःखमोक्षं चतुःसागरसारं रत्नम् ॥
द्वावेव पूजनीयाविह नगर्यां तिलकभूतौ च ।
आर्या वसन्तसेना धर्मनिधिश्चारुदत्तश्च ॥]

वीरकः—अरे चंदणआ !

जाणामि चारुदत्तं वसंतसेणं अ सुट्ठु जाणामि ।
पत्ते अ राअकज्जे पिदरं पि अहं ण जाणामि ॥ १५ ॥

[अरे चन्दनक !

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनां च सुष्ठु जानामि ।
प्राप्ते च राजकार्ये पितरमप्यहं न जानामि ॥]

आर्यकः—(स्वगतम्) अयं मे पूर्ववैरी, अयं मे पूर्वबन्धुः, यतः

एककार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।
विवाहे च चितायां च यथा हुतभुजोर्द्वयोः ॥ १६ ॥

चन्दनकः—तुमं तंतिलो सेणावई रण्णो पच्चइदो । एदे धारिदा मए बइल्ला । अवलोएहि । [त्वं तन्तिलः[2] सेनापती राज्ञः प्रत्ययितः । एतौ धारितौ मया बलीवर्दौ । अवलोकय ।]

वीरकः—तुमं पि रण्णो पच्चइदो बलवई । ता तुमं ज्जेव अवलोएहि । [त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः । तस्मात्त्वमेवावलोकय ।]

आर्या वसन्तसेना धर्मनिधिश्चारुदत्तश्च ॥ १४ ॥ **जानामीति** । गाथा । जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनां च सुष्ठु जानामि । प्राप्ते च राजकार्ये पितरमप्यहं न जानामि । प्राप्ते चेति चकारः पुनरर्थे ॥ १५ ॥ **एकेति** ॥ १६ ॥

टिप्प०—1 चन्दनक-वीरकयोः । 2 चिन्तापरः ।

चन्दनकः—मए अवलोइदं तुए अवलोइदं भोदि ? । [मयावलोकितं त्वयावलोकितं भवति ? ।]

वीरकः—जं तुए अवलोइदं तं रण्णा पालएण अवलोइदं । [यत्त्वालोकितं तद्राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।]

चन्दनकः—अरे, उण्णामेहि धुरं । [अरे, उन्नामय धुरम् ।]

(चेटस्तथा करोति)

आर्यकः—(स्वगतम्) अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति । अशस्त्रश्चास्मि मन्दभाग्यः । अथवा

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुः शस्त्रं भविष्यति ।
वरं व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥ १७ ॥

अथवा साहसस्य तावदनवसरः ।

(चन्दनको नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलोकयति)

आर्यकः—शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनकः—(संस्कृतमाश्रित्य) अभयं शरणागतस्य ।

आर्यकः—

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ॥
भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥ १८ ॥

चन्दनकः—कधं अज्जओ गोवालदारओ सेणवित्तासिदो विअ पत्तरहो साउणिअस्स हत्थे णिवडिदो ? । (विचिन्त्य) एसो अणव-

---

तन्तिलश्चिन्तापरः ॥ राज्ञा पालकनाम्ना ॥ **भीमस्येति** । व्यायच्छतः परपरिभवं कुर्वतः ॥ १७ ॥ **त्यजतीति** ॥ १८ ॥ पत्तरहो पत्ररथः पक्षी । शाकुनिकस्य पक्षिणां हन्तुः । त्वथनिमित्तजस्य चन्दनकस्य सापराधस्य चारभत्तेन

टिप्प०—1 इयं कर्मणि षष्ठी; भीममनुकरिष्यामीति भावः । 2 करचरणादिप्रहारमपि ददतो वा ।

राधो सरणाअदो अज्जचारुदत्तस्य पवहणं आरूढो, पाणप्पदस्स मे अज्जसव्विलअस्स मित्तं। अण्णदो राअणिओओ। ता किं दाणिं एत्थ जुत्तं अणुचिट्ठिदुं ?। अधवा जं भोदु तं भोदु, पढमं ज्जेव अभअं दिण्णं।

भीदाभअप्पदाणं दत्तस्स परोवआररसिअस्स।
जइ होइ होउ णासो तहवि हु लोए गुणो ज्जेव ॥ १९ ॥

(सभयमवतीर्य) दिट्ठो अज्जो—(इत्यर्धोक्ते) ण, अज्जआ वसंतसेणा। तदो एसा भणादि—'जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अहं अज्जचारुदत्तं अहिसारिदुं गच्छंती राअमग्गे परिभूदा'। [कथमार्यको गोपालदारकः श्येनवित्रासित इव पत्ररथः शाकुनिकस्य हस्ते निपतितः ?। एषोऽनपराधः शरणागत आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमारूढः, प्राणपदस्य मे आर्यशर्विलकस्य मित्रम्। अन्यतो राजनियोगः। तत्किमिदानीमत्र युक्तमनुष्ठातुम् ?। अथवा यद्भवतु तद्भवतु, प्रथममेवाभयं दत्तम्।

भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य।
यदि भवति भवतु नाशस्तथापि खलु लोके गुण एव ॥

दृष्ट आर्यः—। न, आर्या वसन्तसेना। तदेषा भणति,—'युक्तं नेदम्, सदृशं नेदम्, यदहमार्यचारुदत्तमभिसर्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता'।]

वीरकः—चंदणआ ! एत्थ मह संसओ समुप्पण्णो। [चन्दनक ! अत्र मे संशयः समुत्पन्नः।]

चन्दनकः—कधं दे संसओ ?। [कथं ते संशयः ?।]

कृता (?)। यदाह प्राणप्रदस्येति। **भीदाभअ इति**। गाथा। भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य। यदि भवति भवतु नाशस्तथापि खलु लोके गुण एव ॥ १९ ॥ **संभमेत्यादि**। गाथा। संभ्रमघर्घरकण्ठो यत्त्वं जातोऽसि

टिप्प०—1 व्याधस्येत्यर्थः; 'जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ' इत्यमरः।

वीरकः—

संभमघग्घरकंठो तुमं पि जादो सि जं तुए भणिदं ।
दिट्ठो मए खु अज्जो पुणो वि अज्जा वसंतसेणेत्ति ॥ २० ॥
एत्थ मे अप्पच्चओ ।

[संभ्रमघर्घरकण्ठस्त्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।
दृष्टो मया खल्वार्यः पुनरप्यार्या वसन्तसेनेति ॥
अत्र मेऽप्रत्ययः ।]

चन्दनकः—अरे, को अप्पच्चओ तुह ? । वअं दक्खिणत्ता अव्वत्तभासिणो । खॅल-खत्ति-खडो-खडट्टोविसअ-कण्णाट-कण्ण-प्पावरणअ-दविड-चोल-चीण-बर्बर-खेर-खान-मुख मधुघादपहुदाणं मिलिच्छजादीणं अणेअदेसभासाभिण्णा जहेट्ठं मंतआम, दिट्ठो[2] दिट्ठा वा अज्जो अज्जआ वा । [अरे, कोऽप्रत्ययस्तव ? । वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः । खष-खत्ति-कड-कडट्टोबिल-कर्णाट कर्ण-प्रावरण-द्राविड-चोल-चीन-बर्बर-खेर-खान-मुख-मधुघातप्रभृतीनां म्लेच्छजातीनामनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्टं मन्त्रयामः[3], दृष्टो दृष्टा वा, आर्य आर्या वा ।]

वीरकः—णं अहं पि पलोएमि । राअअण्णा एसा । अहं रण्णो पच्चइदो । [नन्वहमपि प्रलोकयामि । राजाज्ञैषा । अहं राज्ञः प्रत्ययितः ।]

चन्दनकः—ता किं अहं अप्पच्चइदो संवुत्तो ? । [तत्किमहमप्रत्ययितः संवृत्तः ? ।]

वीरकः—णं सामिणिओओ । [ननु स्वामिनियोगः ।]

यत्त्वया भणितम् । दृष्टो मयेह आर्यः पुनरपि वसन्तसेनेति ॥ २० ॥
खष-खत्ति—कड-कडट्टोबिल-कर्णाट-कर्ण-प्रावरण-द्राविड-चोल-चीन-बर्बर-विराट-बा-

---

टिप्प०—1 खषेत्यादीनि कुलदेशोपहितानि म्लेच्छजातिनामानीति बोध्यम् । 2 को नामात्र शब्दविचारः, स्त्रीपुंनपुंसकव्याख्यानमप्रस्तुतमित्याशयः । 3 भाषामहे ।

चन्दनकः—(स्वगतम्) अज्जगोवालदारओ अज्जचारुदत्तस्स पवहणं अहिरुहिअ अवक्कमदि त्ति जइ कहिज्जदि, तदो अज्जचारुदत्तो रण्णा सासिज्जइ। ता को एत्थ उवाओ?। (विचिन्त्य) कण्णाटकलहप्पओअं कलेमि। (प्रकाशम्) अरे वीरअ! मए चंदणकेण पलोइदं पुणो वि तुमं पलोएसि?। को तुमं?। [आर्यगोपालदारक आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमधिरुह्यापक्रामतीति यदि कथ्यते, तदार्यचारुदत्तो राज्ञा शास्यते। तस्कोऽत्रोपायः?। कर्णाटकलहप्रयोगं करोमि। अरे वीरक! मया चन्दनकेन प्रलोकितं पुनरपि त्वं प्रलोकयसि?। कस्त्वम्?।]

वीरकः—अरे, तुमं पि को?। [अरे, त्वमपि कः?।]

चन्दनकः—पूइज्जंतो माणिज्जंतो तुमं अप्पणो जादिं ण सुमरेसि?। [पूज्यमानो मान्यमानस्त्वमात्मनो जातिं न स्मरसि?।]

वीरकः—(सक्रोधम्) अरे, का मह जादी?। [अरे, का मम जातिः?।]

चन्दनकः—को भणउ?। [को भणतु?।]

वीरकः—भणउ। [भणतु।]

चन्दनकः—अहवा ण भणामि,—

> **जाणंतो वि हु जादिं तुज्झ अ ण भणामि सीलविहवेण।**
> **चिट्ठउ मह ज्जिअ मणे किं च कइत्थेण भग्गेण॥ २१॥**

[अथवा न भणामि,—

> जानन्नपि खलु जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन।
> तिष्ठतु ममैव मनसि किं च कपित्थेन भग्नेन॥]

वीरकः—णं भणउ, भणउ। [ननु भणतु, भणतु।]

ह्वीक-लाट-खेर-खान-मुख-मधुघातप्रभृतीनाम्॥ जाणंतो वीत्यादि। गाथा। जानन्नपि खलु जातिं भणामि तव च न शीलविभवेन। तिष्ठतु ममैव

(चन्दनकः संज्ञां ददाति)

वीरकः—अरे, किं णेदं ? । [अरे, किं न्विदम् ? ।]

चन्दनकः—

सिण्णसिलाअलहत्थो पुरिसाणं कुच्चगंठिसंठवणो ।
कत्तरिवावुदहत्थो तुमं पि सेणावई जादो ॥ २२ ॥

[शीर्णशिलातलहस्तः पुरुषाणां कूर्चग्रन्थिसंस्थापनः ।
कर्तरीव्यापृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥]

वीरकः—अरे चंदणआ ! तुमं पि माणिज्जंतो अप्पणो केरिकं जादिं ण सुमरेसि ? । [अरे चन्दनक ! त्वमपि मान्यमान आत्मनो जातिं न स्मरसि ? ।]

चन्दनकः—अरे, का मह चंदणअस्स चंदविसुद्धस्स जादी ? । [अरे, का मम चन्दनकस्य चन्द्रविशुद्धस्य जातिः ? ।]

वीरकः—को भणउ ? । [को भणतु ? ।]

चन्दनकः—भणउ, भणउ । [भणतु, भणतु ।]

(वीरको नाट्येन संज्ञां ददाति)

चन्दनकः—अरे, किं णेदं ? । [अरे, किं न्विदम् ? ।]

वीरकः—अरे, सुणाहि सुणाहि,—

जादी तुज्झ विसुद्धा मादा भेरी पिदा वि दे पडहो ।
दुम्मुह ! करडअभादा तुमं पि सेणावई जादो ॥ २३ ॥

[अरे, शृणु शृणु,—
जातिस्तव विशुद्धा माता भेरी पितापि ते पटहः ।
दुर्मुख ! करटकभ्राता त्वमपि सेनापतिर्जातः ॥]

चन्दनकः—(सक्रोधम्) अहं चंदणओ चम्मारओ ता पलोएहि पवहणं । [अहं चन्दनकश्चर्मकारः, तत्प्रलोकय प्रवहणम् ।]

मनसि किं च कपित्थेन भग्नेन ॥ २१ ॥ संज्ञां ददातीति ज्ञात्युचितक्रियाभिनयः ॥

सिण्णेत्यादि । गाथा । शीर्णशिलातलहस्तः पुरुषाणां कूर्चग्रन्थिसं-

वीरकः—अरे, पवहणवाहआ! पडिवत्तावेहि पवहणं। पलोइस्सं। [अरे प्रवहणवाहक! परिवर्तय प्रवहणम्, प्रलोकयिष्यामि।]

(चेटस्तथा करोति, वीरकः प्रवहणमारोढुमिच्छति, चन्दनकः सहसा केशेषु गृहीत्वा पातयति, पादेन ताडयति च)

वीरकः—(सक्रोधमुत्थाय) अरे, अहं तुए वीसत्थो राआण्णत्तिं करेंतो सहसा केसेसु गेण्हिअ पादेन ताडिदो। ता सुणु रे, अहिअरणमज्झे जइ दे चउरंगं ण कप्पावेमि, तदो ण होमि वीरओ। [अरे, अहं त्वया विश्वस्तो राजाज्ञप्तिं कुर्वन्सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडितः। तच्छृणु रे, अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्गं न कल्पयामि, तदा न भवामि वीरकः।]

चन्दनकः—अरे! राअउलं अहिअरणं वा वच्च। किं तुए सुणअसरिसेण? । [अरे! राजकुलमधिकरणं वा व्रज। किं त्वया शुनकसदृशेन?।]

वीरकः—तथा। (इति निष्क्रान्तः)

चन्दनकः—(दिशोऽवलोक्य) गच्छ रे पवहणवाहआ! गच्छ। जइ को वि पुच्छेदि तदो भणेसि—'चंदणअवीरएहिं अवलोइदं पवहणं वच्चइ। अज्जे वसंतसेणे! इमं च अहिण्णाणं दे देमि। [गच्छ रे प्रवहणवाहक! गच्छ। यदि कोऽपि पृच्छति तदा भण—'चन्दनकवीरकाभ्यामवलोकितं प्रवहणं व्रजति'। आर्ये वसन्तसेने! इदं चाभिज्ञानं ते ददामि।] (इति खड्गं प्रयच्छति)

आर्यकः—(खड्गं गृहीत्वा, सहर्षमात्मगतम्)

स्थापनः। कर्तरीव्यापृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिर्जातः॥ २२॥ **जादी तुज्झ विसुद्धेति**। गाथा। जातिस्तव विशुद्धा माता भेरी पितापि ते पटहः। दुर्मुख करटकभ्राता त्वमपि सेनापतिर्जातः॥ करटको वाद्यविशेषः॥ २३॥

अये शस्त्रं मया प्राप्तं स्पन्दते दक्षिणो भुजः ।
अनुकूलं च सकलं हन्त संरक्षितो ह्यहम् ॥ २४ ॥

चन्दनकः—अज्जए !

एत्थ मए विण्णविदा पच्चइदा चंदणं पि सुमरेसि ।
ण भणामि एस लुद्धो णेहस्स रसेण बोल्लामो ॥ २५ ॥

[आर्ये !

अत्र मया विज्ञप्ता प्रत्ययिता चन्दनमपि स्मरसि ।
न भणाम्येष लुब्धः स्नेहस्य रसेन ब्रूमः ।]

आर्यकः—

चन्दनश्चन्द्रशीलाढ्यो दैवादद्य सुहृन्मम ।
चन्दनं भोः स्मरिष्यामि सिद्धादेशस्तथा[1] यदि ॥ २६ ॥

चन्दनकः—

अभअं तुह देउ हरो विण्हू बम्हा रवी अ चंदो अ ।
हत्तूण सत्तुवक्खं सुंभणिसुंभे जधा देवी ॥ २७ ॥

[अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च ।
हत्वा शत्रुपक्षं शुम्भनिशुम्भौ यथा देवी ।]

(चेटः प्रवहणेन निष्क्रान्तः)

चन्दनकः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अरे ! णिक्कमंतस्स मे पिअवअस्सो सव्विलओ पिट्ठदो ज्जेव अणुलग्गो गदो । भोदु, पधाणदंड-

---

अये इति ॥२४॥ एत्थ इत्यादि । गाथा । अत्र मया विज्ञप्ता परिज्ञापिता चन्दनकं च स्मरिष्यसि । न भणाम्येष लुब्धः स्नेहस्य वशेन ब्रूमः ॥ २५॥ चन्दन इति । तथा यदीत्यादि । राज्यप्राप्तिरूपः ॥ २६ ॥ अभअमित्यादि । आर्या । अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च । हत्वा शत्रुपक्षं शुम्भनिशुम्भौ यथा

टिप्प०—1 अहं राजा स्यामित्येवंविधा सिद्धाज्ञा ।

धारओ वीरओ राअपच्चअआरो विरोहिदो । ता जाव अहंपि पुत्तभादुपडिवुदो एदं जेव्व अणुगच्छामि । [अरे! निष्क्रमतो मम प्रियवयस्यः शर्विलकः पृष्ठत एवानुलग्नो गतः । भवतु, प्रधानदण्डधारको वीरको राजप्रत्ययकारो विरोधितः । तद्यावदहमपि पुत्रभ्रातृपरिवृत एतमेवानुगच्छामि ।]

(इति निष्क्रान्तः)

इति प्रवहणविपर्ययो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

देवी ॥ २७ ॥ विरोहिदो विरोधितः । पुत्रभ्रातृप्रभृतिभिः सहितः । तमार्यकमेव ॥

इति प्रवहणविपर्यासो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च)

विदूषकः—भो! पेक्ख पेक्ख पुप्फकरंडअजिण्णुज्जाणस्स सस्सिरीअदां। [भोः! पश्य पश्य पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम्।]

चारुदत्तः— वयस्य! एवमेतत्; तथा हि

वणिज इव भान्ति तरवः पण्यानीव स्थितानि कुसुमानि।
शुल्कमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति॥ १॥

विदूषकः—भो! इमं असक्काररमणीअं सिलाअलं उवविसदु भवं। [भोः! इदमसंस्काररमणीयं शिलातलमुपविशतु भवान्।]

चारुदत्तः—(उपविश्य) वयस्य! चिरयति वर्धमानकः।

विदूषकः—भणिदो मए वड्ढमाणओ—'वसंतसेणिअं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छ' त्ति। [भणितो मया वर्धमानकः—'वसन्तसेनां गृहीत्वा लघु लघ्वागच्छ' इति।]

चारुदत्तः— तत्किं चिरयति?

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणं तस्यान्तरं मार्गते
भग्नेऽक्षे परिवर्तनं प्रकुरुते छिन्नोऽथ वा प्रग्रहः।
कर्मान्तोज्झितदारुवारितगतिर्मार्गान्तरं याचते
स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमागच्छति॥२॥

वणिज इति। शुल्कं राजदेयम्॥ १॥ **असक्कारमिति**। अकृत्रिमं स्वभावत एवेत्यर्थः॥ **किमिति**। कर्मान्तो राजादीनां नियोगविशेषः। तत्संबन्धिनि

पाठा०—१ वर्त्मान्तोज्झित (=वर्त्मनो मार्गस्यान्ते मध्ये उज्झितेन त्यक्तेन)।

टिप्प०—1 अस्य वर्धमानकस्य, तस्य प्रवहणस्य, अन्तरमवकाशम्, प्रग्रहो वृषभयो रज्जुः, दारुणा महाकाष्ठेन, वारितगतिः निरुद्धवेगः, स्वैरं स्वेच्छानुरूपम्, प्रेरितगोयुगः प्रेरितवृषयुगः। अत्रोत्कण्ठा व्यङ्ग्या; 'सर्वेन्द्रियसुखास्वादो यत्रास्तीत्यनुमन्यते। तत्प्राप्तीच्छां ससंकल्पामुत्कण्ठां कवयो विदुः' इति वचनात्।

(प्रविश्य, गुप्तार्यकप्रवहणस्थः)

चेटः—जाध गोणा ! जाध । [यातं गावौ ! यातम् ।]

आर्यकः—(स्वगतम्)

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः
सनिगडचरणत्वात्सावशेषापसारः ।
अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु याने
परभृत इव नीडे रक्षितो वायसीभिः ॥ ३ ॥

अहो, नगरात्सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि; तत्किमस्मात्प्रवहणादवतीर्य वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि ? उताहो प्रवहणस्वामिनं पश्यामि ? अथ वा कृतं वृक्षवाटिकागहनेन । अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्रभवानार्यचारुदत्तः श्रूयते; तत्प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि ।

स तावदस्माद्व्यसनार्णवोत्थितं निरीक्ष्य साधुः समुपैति निर्वृतिम् ।
शरीरमेतद्गतमीदृशीं दशां धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥ ४ ॥

चेटः—इमं तं उज्जाणं, जाव उवशप्पामि । (उपसृत्य) अज्जमित्तेअ ! । [इदं तदुद्यानम्, यावदुपसर्पामि । आर्यमैत्रेय ! ।]

विदूषकः—भो ! पिअं दे णिवेदेमि । वड्ढमाणओ मंतेदि । आगदाए वसंतसेणाए होदव्वं । [भोः ! प्रियं ते निवेदयामि । वर्धमानको मन्त्रयति । आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम् ।]

धर्मे त्यक्तकाष्ठानि तैः प्रतिरुद्धगमनः ॥ २ ॥ **नरपतीति** । सावशेषः किंचिदवशिष्टः । कोकिलपक्षे नरपतिपुरुषाः शाकुनिकाः । सनिगड इव सनिगडो बाल्यान्मन्दगमनः । यानेऽधिरूढोऽनवस्थितः । काकस्त्रीरक्षितकोकिल उपमानम् ॥ ३ ॥ **स इति** । तस्य चारुदत्तस्य महात्मनो गुणैः । तत्प्रवहणस्थस्य

टिप्प०—1 प्रातर्निशि वसन्तसेनाभ्रमेणारूढत्वादज्ञात आर्यको यस्मिन्नीदृशे प्रवहणे तिष्ठत्येवंभूतः । 2 कोकिलः । 3 अत्र वायस्युपमानमपत्येषु योषितामतिममतावत्त्वाद्युक्तम् । 4 राजबन्धनरूपाद्दुःखात् ।

चारुदत्तः—प्रियं नः प्रियम् ।

विदूषकः—दासीए पुत्ता ! किं चिरइदो सि ? । [दास्याःपुत्र ! किं चिरायितोऽसि ? ।]

चेटः—अज्जमित्तेअ ! मा कुप्प; जाणत्थलके विशुमलिदे त्ति कदुअ गदागदं कलेंते चिलइदेम्हि । [आर्यमैत्रेय ! मा कुप्य; यानास्तरणं विस्मृतमिति कृत्वा गतागतं कुर्वश्चिरायितोऽस्मि ।]

चारुदत्तः—वर्धमानक ! परिवर्तय प्रवहणम् । सखे मैत्रेय ! अवतारय वसन्तसेनाम् ।

विदूषकः—किं णिअडेण बद्धा से गोड्डा, जेण सअं ण ओदरेदि ? । (उत्थाय, प्रवहणमुद्धाट्य) भो ! ण वसंतसेणा, वसंतसेणो खु एसो । [किं निगडेन बद्धावस्याः पादौ, येन स्वयं नावतरति ? । भोः ! न वसन्तसेना, वसन्तसेनः खल्वेषः ।]

चारुदत्तः—वयस्य ! अलं परिहासेन । न कालमपेक्षते स्नेहः । अथ वा स्वयमेवावतारयामि । (इत्युत्तिष्ठ ति)

आर्यकः—(दृष्ट्वा) अये अयमेव प्रवहणस्वामी । न केवलं श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त, रक्षितोऽस्मि ।

चारुदत्तः—(प्रवहणमधिरुह्य, दृष्ट्वा च) अये, तत्कोऽयम् ? ।

करि[1]करसमबाहुः सिंहपीनोन्नतांसः
पृथुतरसमवक्षास्ता[2]म्रलोलायताक्षः ।
कथमिदमसमा[3]नं प्राप्त एवंविधो यो
वहति निगडमेकं पादलग्नं महात्मा ॥ ५ ॥

चन्दनकेन रक्षितत्वात् ॥ ४ ॥ मा कुप्प मा क्रोधं कुरु ॥ गोड्डा पादौ ॥

टिप्प०—1 नृपचिह्नलक्षितोऽयं महापुरुष इति सूचयत्येतैर्विशेषणैः । 2 रक्ताक्षं न जहाति श्रीः' इति प्रामाण्यात् । 3 निगडबन्धनाद्यनर्हमिति भावः ।

ततः को भवान् ? ।

आर्यकः—शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि ।

चारुदत्तः—किं घोषादानीय योऽसौ राजा पालकेन बद्धः ? ।

आर्यकः—अथ किम् ।

चारुदत्तः—

विधिनैवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः ।
अपि प्राणानहं जह्यां न तु त्वां शरणागतम् ॥ ६ ॥

(आर्यको हर्षं नाटयति)

चारुदत्तः—वर्धमानक ! चरणान्निगडमपनय ।

चेटः—जं अज्जो आणवेदि । (तथा कृत्वा) अज्ज ! अवणीदाइं णिगलाइं । [यदार्य आज्ञापयति । आर्य ! अपनीतानि निगडानि ।]

आर्यकः—स्नेहमयान्यन्यानि दृढतराणि दत्तानि ।

विदूषकः—संगच्छेहि णिअडाइं । एसो वि मुक्को । संपदं अम्हे वच्चिस्सामो । [संगच्छस्व निगडानि । एषोऽपि मुक्तः । सांप्रतं वयं व्रजिष्यामः ।]

चारुदत्तः—धिक्, शान्तम् ।

आर्यकः—सखे चारुदत्त ! अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहणमारूढः; तत्क्षन्तव्यम् ।

चारुदत्तः—अलंकृतोऽस्मि स्वयंग्राहप्रणयेन भवता ।

आर्यकः—अभ्यनुज्ञातो भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारुदत्तः—गम्यताम् ।

करीति ॥ ५ ॥ विधिनेति ॥ ६ ॥ अलघुर्मन्दः ॥ क्षेमेणेत्यादौ चारुदत्तार्य

आर्यकः—भवतु, अवतरामि ।

चारुदत्तः—सखे ! नावतरितव्यम् । प्रत्यग्रापनीतसंयमनस्य भवतोऽलघुसंचारा[1] गतिः । सुलभपुरुषसंचारेऽस्मिन्प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति, तत्प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आर्यकः—यथाह भवान् ।

चारुदत्तः—

क्षेमेण व्रज बान्धवान्

आर्यकः—

ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः

चारुदत्तः—

स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता

आर्यकः—

स्वात्मापि विस्मर्यते ।

चारुदत्तः—

त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः

आर्यकः—

संरक्षितोऽहं त्वया

चारुदत्तः—

स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि

आर्यकः—

ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ॥ ७ ॥

चारुदत्तः—यदुद्यते[2] पालके महती रक्षा[3] न वर्तते, तच्छीघ्रमपक्रामतु भवान् ।

पाठा०—१ लघुसंचारा, अतिलघुसंचारा. २ यत्नोद्यते. ३ रक्षा वर्तते.

आर्यकः—एवम्, पुनर्दर्शनाय। (इति निष्क्रान्तः)

चारुदत्तः—

कृत्वैवं मनुजपतेर्महद्व्यलीकं
स्थातुं हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन्।
मैत्रेय! क्षिप निगडं पुराणकूपे
पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या॥ ८॥

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा) सखे मैत्रेय! वसन्तसेनादर्शनोत्सुकोऽयं जनः। पश्य

अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं[1] स्फुरति लोचनम्।
अकारणपरित्रस्तं हृदयं व्यथते मम॥ ९॥

तदेहि, गच्छावः। (परिक्रम्य) कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं श्रमणकदर्शनम्? । (विचार्य) प्रविशत्वयमनेन पथा। वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः। (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इत्यार्यकापवाहनं नाम सप्तमोऽङ्कः।

कयोरुत्तरोत्तरेणाष्टखण्डः श्लोकः॥ ७॥ पालके राजनि रक्षक एव वा। रक्षणे महानभिनिवेश इत्यर्थः॥ **कृत्वेति**॥ ८॥ **अपश्यत इति**॥ ९॥ श्रमणको भिक्षुः। अशकुनपरम्परा च चारुदत्तवसन्तसेनयोरनिष्टस्याग्रे भविष्यतः सूचनाय॥

इत्यार्यकापवाहनो नाम सप्तमोऽङ्कः।

टिप्प०—1 यथैतदङ्कादौ गताङ्कसमाप्तौ च वसन्तसेनाया दक्षिणाक्षिस्फुरणमासीत्तथेदमप्यशुभसूचकम्। अनयोः स्फुरणयोः फलमनुपदमस्मिन्नष्टमेऽङ्के वसन्तसेनायाः शकारकृता मरणकल्पा यातना, चारुदत्तेन वसन्तसेना मारितेत्यभिशापेन चारुदत्तस्य निग्रहो वधार्थं नयनं च फलम्; ततश्चान्ते भाग्यवशादखिलापदां निवारणम्।

अष्टमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यार्द्रचीवरहस्तो भिक्षुः)

भिक्षुः—अज्ञा ! कलेध धम्मशंचअं,—

शंजम्मध णिअपोटं णिच्चं जग्गेध झाणपडहेण ।
विशमा इंदिअचोला हलंति चिलशंचिदं धम्मं ॥ १ ॥

अवि अ, अणिच्चदाए पेक्खिअ णवलं दाव धम्माणं शलणम्हि ।
पंचज्जण जेण मालिदा इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।
अबले क चंडाल मालिदे अवसं वि शे णल शग्ग गाहदि ॥ २ ॥
शिल मुंडिदे तुंड मुंडिदे चित्त ण मुंडिद कीश मुंडिदे ।
जाह उण अ चित्त मुंडिदे शाहु शुट्ठु शिल ताह मुंडिदे ॥ ३ ॥

गिहिदकशाओदए एशे चीवले, जाव एदं लट्टिअशालकाहकेलके उज्जाणे पविशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहुं लहुं अवक्कमिश्शं

[अज्ञाः ! कुरुत धर्मसंचयम् ,—

संयच्छत निजोदरं नित्यं जाग्रत ध्यानपटहेन ।
विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसंचितं धर्मम् ॥

शंजम्मधेति । गाथा । क्वचिद्दृश्यते । संयच्छत निजकमुदरं नित्यं जाग्रत ध्यानपटहेन । विषमा इन्द्रियचौरा हरन्ति चिरसंचितं धर्मम् ॥ १ ॥ **पंचज्जणेत्यादि** । वैतालीछन्दसा द्वयम् । पञ्चेति । ज्जगसंयोगात्पञ्चेति पञ्चशब्दो गुरुः छन्दोनुरोधात् । पञ्चजनेति णकारः (?) । अबले केति केवलः ककारः एकारश्च लघुः । अवसं वीत्यत्र सकारो न प्रविष्टः । अन्यथा अवस्सं वीति स्यात् । शे णले इत्येकारद्वयेऽन्यतरो न गाहतीत्यत्र 'गा' इत्याकारस्य गुरुत्वम् । पञ्चजनाः पञ्चेन्द्रियाणि । इत्थिअ अविद्याम् । गाम शरीरम् । लक्खिदे रक्षितः । दुष्टत्वविकृतिपातात् । चण्डालोऽहंकारः । अबलोऽसहायः । अथवेन्द्रियादिविनाशात् । अवश्यं स नरः स्वर्गं गाहते ॥ २ ॥ शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं चित्तं

पाठा०—१ अज्जाः (=आर्याः).

अपि च, अनित्यतया प्रेक्ष्य केवलं तावद्धर्माणां शरणमस्मि ।

पञ्चजना येन मारिता अविद्यां मारयित्वा ग्रामो रक्षितः ।
अबलः क चण्डालो मारितोऽवश्यमपि स नरः स्वर्गं गाहते ॥
शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं चित्तं न मुण्डितं किमर्थं मुण्डितम् ।
यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु सुष्ठु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥

गृहीतकषायोदकमेतच्चीवरम्, यावदेतद्राष्ट्रियश्यालकस्योद्याने प्रविश्य पुष्करिण्यां प्रक्षाल्य लघु लघ्वपक्रमिष्यामि ।] (परिक्रम्य, तथा करोति)

(नेपथ्ये)

शकारः—च्चियश्ट ले दुश्टशमणका ! च्चियश्ट । [तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक ! तिष्ठ ।]

भिक्षुः—(दृष्ट्वा, सभयम्) ही अविद, माणहे एशे शे लाअशालशंठाणे आअदे । एक्केण भिक्खुणा अवलाहे किदे, अण्णं पि जहिं जहिं भिक्खुं पेक्खदि, तहिं तहिं गोणं व्व णाशं विंधिअ ओवाहेदि; ता कहिं अशलणे शलणं गमिश्शं ? । अथवा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे शलणे । [आश्चर्यम्, एष स राजश्यालसंस्थानक आगतः, एकेन भिक्षुणापराधे कृतेऽन्यमपि यत्र यत्र भिक्षुं पश्यति, तत्र तत्र गामिव नासां विद्ध्वापवाहयति; तत्कुत्राशरणः शरणं गमिष्यामि ? । अथवा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम् ।]

(प्रविश्य, सखड्गेन विटेन सह)

शकारः—च्चियश्ट ले दुश्टशमणका ! च्चियश्ट; आवाणअमज्झपविश्टश्श; विअ लत्तमूलअश्श शीशं दे मोडइश्शं । (इति ताडयति)

न मुण्डितं न संयत्तीकृतं किं मुण्डितम् । यस्य पुनश्चित्तं मुण्डितं सुष्ठु साधु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥ ३ ॥ **लट्टिअशालकाहेति** । राष्ट्रियश्यालकत्वेन च पुनः संयोगः प्रकर्षख्यापनार्थः । अपूपौ द्वाविवितवत् वा न पुनरुक्तम् ॥ 'ही अविद माणहे' इति विस्मयखेदे । नासिकां भित्त्वापवाहयति । तत्कुत्राहमशरणः शरणं गमिष्यामीति ॥ आपानकं पानगोष्ठी । पिबन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् । रक्तमूलकस्य शीर्षमिव

[तिष्ठ रे दुष्टश्रमणक ! तिष्ठ; आपानकमध्यप्रविष्टस्येव रक्तमूलकस्य शीर्षं ते भङ्क्ष्यामि ।]

विटः—काणेलीमातः ! न युक्तं निर्वेदधृतकषायं भिक्षुं ताडयितुम् । तत्किमनेन ? । इदं तावत्सुखोपगम्यमुद्यानं पश्यतु भवान् ।

अशरणशरणप्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाणचारुकर्म ।
हृदयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥ ४ ॥

भिक्षुः—शाअदं; पशीददु उवाशके । [स्वागतम्; प्रसीदतूपासकः ।]

शकारः—भावे ! पेक्ख पेक्ख, आक्कोशदि मं । [भाव ! पश्य पश्य, आक्रोशति माम् ।]

विटः—किं ब्रवीति ? ।

शकारः—उवाशके त्ति मं भणादि, किं हग्गे णाविदे ? । [उपासक इति मां भणति, किमहं नापितः ? ।]

विटः—बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तौति ।

शकारः—थुणु शमणका ! थुणु । [स्तुनु श्रमणक ! स्तुनु ।]

भिक्षुः—तुमं धण्णे, तुमं पुण्णे । [त्वं धन्यः, त्वं पुण्यः ।]

शकारः—भावे ! धण्णे पुण्णे त्ति मं भणादि । किं हग्गे शलावके कोश्टके कोंभकाले वा ? । [भाव ! धन्यः पुण्य इति मां भणति । किमहं शलावकः (चार्वाकः) कोष्टकं कुम्भकारो वा ? ।]

मध्यमा किं पत्रलकभागमपनीय (?) मूलकमुपदंशीकुर्वन्ति । **अशरणेति** । अनिर्जितमनात्मसात्कृतम् ॥ ४ ॥ णाविदे नापितः । स ह्युपासको दृष्ट इत्याशयः । शलावकश्चार्वाकः । कोष्ठकमिष्टकादिरचितम् ॥ यत्र तावत्कुकु(क्कु)राः शृगाला जलं

टिप्प०—1 आपीयते संभूय पीयते सुराऽत्रेत्यापानकं मद्यपायिनां समाजः । 2 यथा खलानां हृदयं तदैवोत्तानं भवति, यदा सोऽन्यस्य दोषादिकमन्यस्मै कथयति तद्वत् । उद्यानमिदमीदृशम्, असदपहाय सदेव कर्म विदधाति; त्वं तु चेतनः संन्यासिनमपि ताडयसि; किमतः परमसदस्ति ? इति शकारोपरि विटस्य कटाक्षः ।

विटः—काणेलीमातः । ननु 'धन्यस्त्वम्' 'पुण्यस्त्वम्' इति भवन्तं स्तौति ।

शकारः—भावे ! ता कीश एशे इध आगदे ? । [भाव ! तत्किमर्थमेष इहागतः ? ।]

भिक्षुः—इदं चीवलं पक्खालिदुं । [इदं चीवरं प्रक्षालयितुम् ।]

शकारः—अले दुश्टशमणका ! एशे मम बहिणीवदिणा शव्वुज्जाणाणं पवले पुप्फकलंडुज्जाणे दिण्णे, जहिं दाव शुणहका शिआला पाणिअं पिअंति । हग्गे वि पवलपुलिशे मणुश्शके ण ण्हाआमि; तहिं तुमं पुक्खलिणीए पुलाणकुलुत्थजूशशवण्णाइं उश्शगंधिआइं चीवलाइं पक्खालेशि ? । ता तुमं एक्कपहालिअं कलेमि । [अरे दुष्टश्रमणक ! एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डोद्यानं दत्तम्, यत्र तावच्छुनकाः शृगालाः पानीयं पिबन्ति । अहमपि प्रवरपुरुषो मनुष्यको न स्नामि; तत्र त्वं पुष्करिण्यां पुराणकुलित्थयूषसवर्णान्युग्रगन्धीनि चीवराणि प्रक्षालयसि ? । तत्त्वामेकप्रहारिकं करोमि ।]

विटः—काणेलीमातः ! तथा तर्कयामि यथानेनाचिरप्रव्रजितेन[1] भवितव्यम् ।

शकारः—कधं भावे जाणादि ? । [कथं भावो जानाति ? ।

विटः—किमत्र ज्ञेयम् ? । पश्य

अद्याप्यस्य तथैव केशविरहाद्गौरी ललाटच्छविः
कालस्याल्पतया च चीवरकृतः स्कन्धे न जातः किणः ।
नाभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरं
वस्त्रान्तं च पटोच्छ्रयात्प्रशिथिलं स्कन्धे न संतिष्ठते ॥ ५ ॥

पिबन्ति । हग्गे वि अहमपि । त्वमपि पुराणकुलित्थयूषसवर्णान्युग्रगन्धीनि चीवराणि प्रक्षालयसि । एकप्रहारवन्तं करोमि । एकप्रहारेण मारणोक्तावयं प्रयोगः । **अद्यापीति** । गौरी ललाटे शोभा भवति । विरतस्य तस्यात्मनि स्वरूपगतिः (?) ।

टिप्प०—1 सांप्रतमेव संन्यासाश्रमोऽनेन गृहीतोऽत एवायमपरिचितः संन्यासिनः कार्याकार्यस्येति भावः । तदेवाग्रिमश्लोके वक्ष्यति ।

भिक्षुः—उवाशके ! एव्वं । अचिलपव्वजिदे हग्गे [उपासक ! एवम् । अचिरप्रव्रजितोऽहम् ।]

शकारः—ता कीशं तुमं जातमेत्तक ज्जेव ण पव्वजिदे ? । [तत्किमर्थं त्वं जातमात्र एव न प्रव्रजितः ? ।] (इति ताडयति)

भिक्षुः—णमो बुद्धश्श । [नमो बुद्धाय ।]

विटः—किमनेन ताडितेन तपस्विना ? मुच्यताम्; गच्छतु ।

शकारः—अले ! च्चिश्ट दाव जाव शंपधालेमि । [अरे ! तिष्ठ तावत् , यावत्संप्रधारयामि ।]

विटः—केन सार्धम् ? ।

शकारः—अत्तणो हडक्केण । [आत्मनो हृदयेन ।]

विटः—हन्त, न गतः ।

शकारः—पुत्तका हडक्का ! भश्टके पुत्तके ! एशे शमणके अवि णाम किं गच्छदु, किं च्चिश्टदु । (स्वगतम्) णावि गच्छदु, णावि च्चिश्टदु ? । (प्रकाशम्) भावे शंपधालिदं मए हडक्केण शह । एशे मह हडक्के भणादि । [पुत्रक हृदय ! भट्टारक पुत्रक ! एष श्रमणकोऽपि नाम किं गच्छतु, किं तिष्ठतु ? । नापि गच्छतु, नापि तिष्ठतु । भाव ! संप्रधारितं मया हृदयेन सह । एतन्मम हृदयं भणति ।]

विटः— किं ब्रवीति ? ।

शकारः—मावि गच्छदु, मावि च्चिश्टदु । मावि ऊशशदु, मावि णीशशदु; इध ज्जेव झत्ति पडिअ मलेदु । [मापि गच्छतु, मापि तिष्ठतु; माप्युच्छ्वसितु, मापि निःश्वसितु । इहैव झटिति पतित्वा म्रियताम् ।]

किणः संघर्षजो व्रणाकारः । वस्त्रकषायीकरणं न शीलितम् । वस्त्रान्तः स्कन्धे न तिष्ठते । नपुंसकत्वं चिन्त्यम् (?) । निगूढमवकाशो यस्य तत् । संकोचितप्रदेश-मित्यर्थः । पटस्योच्छ्रयो विशालता । तस्माद्दुःखम् ॥ ५ ॥ जातमात्र एव न प्रव्र-जितः ? ॥ तपस्विना वराकेण ॥ हलक्केन हृदयेन । न गतस्तर्हि न गमिष्यतीत्यर्थः ।

भिक्षुः—णमो बुद्धश्श; शलणागदम्हि । [नमो बुद्धाय; शरणागतोऽस्मि ।]

विटः—गच्छतु ।

शकारः—णं शमएण । [ननु समयेन ।]

विटः—कीदृशः समयः ? ।

शकारः—तधा कद्दमं फेलदु, जधा पाणिअं पंकाइलं ण होदि । अधवा पाणिअं पुंजीकदुअ कद्दमे फेलदु । [तथा कर्दमं प्रक्षिपतु, यथा पानीयं पङ्काविलं न भवति । अथवा पानीयं पुञ्जीकृत्य कर्दमे क्षिपतु ।]

विटः—अहो मूर्खता,–

विपर्यस्तमनश्चेष्टैः शिलाशकलवर्ष्मभिः ।
मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुंधरा ॥ ६ ॥

(भिक्षुर्नाट्येनाक्रोशति)

शकारः—किं भणादि ? । [किं भणति ? ।]

विटः—स्तौति भवन्तम् ।

शकारः—थुणु थुणु, पुणो वि थुणु । [स्तुनु स्तुनु, पुनरपि स्तुनु ।]

(तथा कृत्वा निष्क्रान्तो भिक्षुः)

विटः—काणेलीमातः ! पश्योद्यानस्य शोभाम्

अमी हि वृक्षाः फलपुष्पशोभिताः
कठोरनिष्पन्दलतोपवेष्टिताः ।
नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिता
नराः सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥ ७ ॥

पुत्रक हृदय अदखं (?) । भट्टारकं दउतिटिति नम इति प्रस्तावात् (?) । विटोऽयमर्थः (?) पंकाइलं पङ्काविलम् । कलुषमिति यावत् ॥ **विपर्यस्तमिति ।**

टिप्प०—1 उच्यमानकार्यकरणस्य प्रतिज्ञया ।

शकारः—शुस्टु भावे भणादि

बहुकुशुमविचित्तिदा अ भूमी
कुशुमभलेण विणामिदा अ लुक्खा।
दुमशिहललदाअलंबमाणा
पणशफला विअ बाणला ललंति॥ ८॥

[सुष्ठु भावो भणति
बहुकुसुमविचित्रिता च भूमिः कुसुमभरेण विनामिताश्च वृक्षाः।
द्रुमशिखरलतावलम्बमानाः पनसफलानीव वानरा ललन्ति॥]

विटः—काणेलीमातः! इदं शिलातलमध्यास्यताम्।

शकारः—एशे म्हि आशिदे। (इति विटेन सहोपविशति) भावे! अज्ज वि तं वशंतशेणिअं शुमलामि। दुज्जणवअणं विअ हडक्कादो ण ओशलदि। [एषोऽस्म्यासितः। भाव! अद्यापि तां वसन्तसेनां स्मरामि। दुर्जनवचनमिव हृदयान्नापसरति।]

विटः—(स्वगतम्) तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम्। अथवा
स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्धते मदनः।
सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति॥ ९॥

शकारः—भावे! का वि वेला थावलकचेडश्श भणिदश्श 'पवहणं गेण्हिअ लहुं लहुं आअच्छे' त्ति। अज्ज वि ण आअच्छदि त्ति। चिलम्हि बुभुक्खिदे। मज्झण्हे ण शक्कीअदि पादेहिं गंतुं। ता पेक्ख पेक्ख

णहमज्झगदे शूले दुप्पेक्खे कुविदवाणलशलिच्छे।
भूमी दढशंतत्ता हदपुत्तशदेव गंधाली॥ १०॥

विपर्यस्तं लोकविरुद्धम्॥ ६॥ **अमी इति**॥ ७॥ **बहुकुशुमेत्यादि**। पुष्पिताग्राच्छन्दः। **रुक्खा** वृक्षाः। ललन्ति विहरन्ति॥ ८॥ **स्त्रीभिरित्यादि**। आर्या॥ ९॥ बुभुक्षितो न शक्यते पादाभ्यां गन्तुम्। **णहमज्झेत्यादि**। गाथा। नभोमध्यगतः सूर्यो दुःप्रेक्ष्यः कुपितवानरसदृशः। भूमिर्द-

---

पाठा०—१ दुमशिहललदा अ लंबमाणा (=द्रुमशिखरलता इव लम्बमानाः)।

[भाव ! कापि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य 'प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघ्वागच्छ' इति । अद्यापि नागच्छतीति । चिरमस्मि बुभुक्षितः । मध्याह्ने न शक्यते पादाभ्यां गन्तुम् । तत्पश्य पश्य

नभोमध्यगतः सूर्यो दुःप्रेक्ष्यः कुपितवानरसदृक्षः ।
भूमिर्दृढसंतप्ता हतपुत्रशतेव गान्धारी ॥]

विटः—एवमेतत्

छायासु प्रतिमुक्तशष्पकवलं निद्रायते गोकुलं
तृष्णार्तैश्च निपीयते वनमृगैरुष्णं पयः सारसम् ।
संतापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते
तप्तां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित्संस्थितम् ॥ ११ ॥

शकारः—भावे !

शिलशि मम णिलीणे भाव शुज्जश्श पादे
शउणिखगविहंगा लुक्खशाहाशु लीणा ।
णलपुलिशमणुश्शा उण्हदीहं शशंता
घलशलणणिशण्णा आदवं णिव्वहंति ॥ १२ ॥

भावे ! अज्ज वि शे चेडे णाअच्छदि । अत्तणो विणोदणणिमित्तं किं पि गाइश्शं (इति गायति) भावे ! भावे ! शुदं तुए जं मए गाइदं ? । [भाव !

शिरसि मम निलीनो भाव ! सूर्यस्य पादः
शकुनिखगविहङ्गा वृक्षशाखासु लीनाः ।
नरपुरुषमनुष्या उष्णदीर्घं श्वसन्तो
गृहशरणनिषण्णा आतपं निर्वहन्ति ॥

भाव ! अद्यापि स चेटो नागच्छति । आत्मनो विनोदननिमित्तं किमपि गास्यामि । भाव भाव ! श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् ? ।]

ढसंतप्ता हतपुत्रशतेव गान्धारी ॥ गान्धारी दुर्योधनादिपुत्रशतमाता ॥ १० ॥ **छायास्विति** ॥ ११ ॥ **शिलशीत्यादि** । मालिन्या श्लोकः । शिरसि मम निलीनो भाव सूर्यस्य पादः शकुनिखगविहङ्गा वृक्षशाखासु लीनाः । नरपुरुषमनुष्या उष्णदीर्घं श्वसन्तो गृहशरणनिषण्णा आतपं प्रेरयन्ति ॥ १२ ॥

विटः—किमुच्यते। गन्धर्वो भवान्।

शकारः—कधं गंधव्वे ण भविश्शं?।

हिंगुज्जले जीलकभद्दमुश्ते वचाह गंठी शगुडा अ शुंठी।
एशे मए शेविद गंधजुत्ती कधं ण हग्गे मधुलश्शले त्ति॥ १३॥

भावे! पुणो वि दाव गाइश्शं। (तथा करोति) भावे भावे! शुदं तुए जं मए गाइदं?। [कथं गन्धर्वो न भविष्यामि?

हिङ्गूज्ज्वला जीरकभद्रमुस्ता वचाया ग्रन्थिः सगुडा च शुण्ठी।
एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः कथं नाहं मधुरस्वर इति॥

भाव! पुनरपि तावद्गास्यामि। भाव भाव! श्रुतं त्वया यन्मया गीतम्?।]

विटः—किमुच्यते–गन्धर्वो भवान्?।

शकारः—कधं गंधव्वे ण भवामि?।

हिंगुज्जले दिण्णमलीचचुण्णे वग्घालिदे तेल्लघिएण मिश्शे।
भुत्ते मए पालहुदीअमंशे कधं ण हग्गे मधुलश्शलेत्ति॥ १४॥

भावे,! अज्ज वि चेडे णाअच्छदि। [कथं गन्धर्वो न भवामि?।

हिङ्गूज्ज्वलं दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृतेन मिश्रम्।
भुक्तं मया पारभृतीयमांसं कथं नाहं मधुरस्वर इति॥

भाव! अद्यापि चेटो नागच्छति।]

विटः—स्वस्थो भवतु भवान्, संप्रत्येवागमिष्यति।

(ततः प्रविशति प्रवहणाधिरूढा वसन्तसेना चेटश्च)

चेटः—भीदे खु हग्गे, मज्झण्हिके शुज्जे। मा दाणिं कुविदे

हिंगुज्जेत्यादि। उपजातिच्छन्दसा। हिङ्गूज्ज्वलौ जीरकभद्रमुस्तकौ वचाया ग्रन्थिः सगुडा च शुण्ठी। एषा मया सेविता ग्रन्थयुक्तिः कथं नाहं मधुरस्वर इति॥ १३॥ **हिंगुज्जले इति**। हिङ्गूज्ज्वलं दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृतैर्मिश्रम्। भुक्तं मया पारभृतीयं मांसं कथं नाहं मधुरस्वर इति॥ १४॥ हिङ्गूज्ज्वलचूर्णं परभृतीयमांसेन

टिप्प०—1 पारभृतीयं कोकिलस्य मांसम्। केचित्तु पारभृतमुपायनं तस्येदं पारभृतीयमित्याहुः।

लाअशालशंठाणे हुविश्शदि । ता तुलिदं वहामि । जाध गोणा ! जाध । [भीतः खल्वहम्, माध्याह्निकः सूर्यः । नेदानीं कुपितो राजश्याल-संस्थानको भविष्यति । तत्त्वरितं वहामि । यातं गावौ ! यातम् ।]

वसन्तसेना— हद्धी हद्धी, ण हु वड्ढमाणअस्स अअं सर-संजोओ । किं णेदं ? । किं णु खु अज्जचारुदत्तेण वाहणपडि-स्समं परिहरंतेण अण्णो मणुस्सो अण्णं पवहणं पेसिदं भविस्सदि ? । फुरदि दाहिणं लोअणं, वेवदि मे हिअअं, सुण्णाओ दिसाओ, सव्वं ज्जेव विसंठुलं पेक्खामि । [हा धिक् हा धिक्, न खलु वर्धमान-कस्यायं स्वरसंयोगः । किं न्विदम् ? किं नु खल्वार्यचारुदत्तेन वाहनपरिश्रमं परिहरतान्यो मनुष्योऽन्यत्प्रवहणं प्रेषितं भविष्यति ? । स्फुरति दक्षिणं लोचनम्, वेपते मे हृदयम्, शून्या दिशः, सर्वमेव विसंष्ठुलं पश्यामि ।]

शकारः—(नेमिघोषमाकर्ण्य) भावे भावे ! आगदे पवहणे । [भाव भाव ! आगतं प्रवहणम् ।]

विटः—कथं जानासि ? ।

शकारः—किं ण पेक्खदि भावे ? बुड्ढशूअले विअ घुलघुला-अमाणे लक्खीअदि । [किं न पश्यति भावः ? वृद्धशूकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते ।]

विटः—(दृष्ट्वा) साधु लक्षितम् अयमागतः ।

शकारः—पुत्तका थावलका चेडा ! आगदे शि ? [पुत्रक स्थावरक चेट ! आगतोऽसि ।]

चेटः—अध इं । [अथ किम् ।]

सह मया भुक्तं ततः कथं न मधुरस्वरोऽहम् । घनद्रवः कर्मणि यन्तः (?) ॥ किं न प्रेक्षते भावः । वृद्धसूकर इव । घुरघुरेत्यव्यक्तशब्दानुकरणम् । अव्यक्तं शब्दं कुर्वाणो

शकारः—पवहणे वि आगदे ? । [प्रवहणमप्यागतम् ?]

चेटः—अध इं । [अथ किम् ।]

शकारः—गोणा वि आगदे ? । [गावावप्यागतौ ? ।]

चेटः—अध इं । [अथ किम् ।]

शकारः—तुमं पि आगदे ? । [त्वमप्यागतः ? ।]

चेटः—(सहासम्) भट्टके ! अहं पि आगदे । [भट्टारक ! अहमप्यागतः ।]

शकारः—ता पवेशेहि पवहणं । [तत्प्रवेशय प्रवहणम् ।]

चेटः—कदलेण मग्गेण ? । [कतरेण मार्गेण ? ।]

शकारः—एदेण ज्जेव पगालखंडेण । [एतेनैव प्राकारखण्डेन ।]

चेटः—भट्टके ! गोणा मलेंति । पवहणे वि भज्जेदि । हग्गे वि चेडे मलामि । [भट्टारक ! वृषभौ म्रियेते । प्रवहणमपि भज्यते । अहमपि चेटो म्रिये ।]

शकारः—अले ! लाअशालके हग्गे; गोणा मले, अवले कीणिश्शं; पवहणे भग्गे, अवलं घडाइश्शं; तुमं मले, अण्णे पवहणवाहके हुविश्शदि । [अरे ! राजश्यालकोऽहम्; वृषभौ मृतौ, अपरौ क्रेष्यामि । प्रवहणं भग्नम्, अपरं कारयिष्यामि । त्वं मृतः अन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति ।]

चेटः—शव्वं उववण्णं हुविश्शदि, हग्गे अत्तणकेलके ण हुविश्शं । [सर्वमुपपन्नं भविष्यति, अहमात्मीयो न भविष्यामि ।]

शकारः—अले ! शव्वं पि णश्शदु; पगालखंडेण पवेशेहि पवहणं । [अरे ! सर्वमपि नश्यतु; प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् ।]

लक्ष्यते ॥ पगालखंडेण प्राकारखण्डपथेनैव प्रवेशय ॥ दैवगत्या तु भग्नं प्रवह-

चेटः—विभज्ज ले पवहण! शमं शामिणा विभज्ज। अण्णे पवहणे भोदु। भट्टके गदुअ णिवेदेमि। (प्रविश्य) कधं ण भग्गे?। भट्टके! एशे उवत्थिदे पवहणे। [**विभञ्ज रे प्रवहण! समं स्वामिना विभञ्ज। अन्यत्प्रवहणं भवतु। भट्टारकं गत्वा निवेदयामि। कथं न भग्नम्?। भट्टारक! एतदुपस्थितं प्रवहणम्।**]

शकारः—ण छिण्णा गोणा?। ण मला लज्ज?। तुमं पि ण मले?। [**न छिन्नौ वृषभौ?। न मृता रज्जवः?। त्वमपि न मृतः?।**]

चेटः—अध इं। [**अथ किम्।**]

शकारः—भावे! आअच्छ; पवहणं पेक्खामो। भावे! तुमं पि मे गुलु पलमगुलु। पेक्खीअशि शादलके अब्भंतलकेत्ति पुलक्कलणीएत्ति तुमं दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह। [**भाव! आगच्छ; प्रवहणं पश्यावः। भाव! त्वमपि मम गुरुः परमगुरुः। प्रेक्ष्यसे सादरकोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति त्वं तावत्प्रवहणमग्रतोऽधिरोह।**]

विटः—एवं भवतु। (इत्यारोहति)

शकारः—अधवा च्चिश्ट तुमं। तुह बप्पकेलके पवहणे, जेण तुमं अग्गदो अहिलुहशि। हग्गे पवहणशामी; अग्गदो पवहणं अहिलुहामि। [**अथवा तिष्ठ त्वम्। तव पितृसंबन्धि प्रवहणम्, येन त्वमग्रतोऽधिरोहसि। अहं प्रवहणस्वामी; अग्रतः प्रवहणमधिरोहामि।**]

विटः—भवानेवं ब्रवीति।

णमित्याह—**कथं न भग्न इति**॥ ण छिण्णा लज्ज, ण मला गोणा इति वक्तव्ये शकारोक्तत्वाक्रमणम्। मम गुरुः। गुरुरित्यतिमान्यत्वपरम् एवं त्वं प्रेक्षसे। सावरं महतकृत्वा (?)। पुलक्कलिलीए पुष्पतणीयः (?) पुष्कलिनी। 'एकार्यन्वयत्त्छनीश इत्येनेन गुरुत्वमेव द्रढयति' इति प्राचीनटीका (?)। त्वं तावत्प्रवहणमग्रत आरोह॥ अथवा तिष्ठ त्वम्। तव पित्र्यं प्रवहणम्। अहं प्रवहणस्वामी।

टिप्प०—1 'छिण्णालज्ज' इत्येकपदस्यापि मध्ये पदान्तरैर्व्यवहितत्वं शकारभाषणत्वादुपपद्यते। छिण्णालज्ज पुंश्चलीज इत्यर्थः।

शकारः—जइ वि हग्गे एव्वं भणामि, तधा वि तुह एशे आदले 'अहिलुह भश्टके' त्ति भणिदुं। [यद्यप्यहमेवं भणामि, तथापि तवैष आचारः 'अधिरोह भट्टारक! इति भणितुम्।]

विटः—आरोहतु भवान्।

शकारः—एशे शंपदं अहिलुहामि। पुत्तका थावलका चेडा! पलिवत्तावेहि पवहणं। [एष सांप्रतमधिरोहामि। पुत्रक स्थावरक चेट! परिवर्तय प्रवहणम्।]

चेटः—(परावर्त्य) अहिलुहदु भट्टालके। [अधिरोहतु भट्टारकः।]

शकारः—(अधिरुह्यावलोक्य च शङ्कां नाटयित्वा, त्वरितमवतीर्य, विटं-कण्ठेऽवलम्ब्य) भावे भावे! मलेशि मलेशि। पवहणाधिलूढा लक्खशी चोले वा पडिवशदि। ता जइ लक्खशी, तदो उभे वि मूशे। अध चोले, तदो उभे वि खज्जे। [भाव भाव! मृतोऽसि मृतोऽसि। प्रवहणाधिरूढा राक्षसी चौरो वा प्रतिवसति। तद्यदि राक्षसी, तदोभावपि मुषितौ। अथ चौरः तदोभावपि खादितौ।]

विटः—न भेतव्यम्; कुतोऽत्र वृषभयाने राक्षस्याः संचारः?। मा नाम ते मध्याह्नार्कतापच्छिन्नदृष्टेः स्थावरकस्य सकञ्चुकां छायां दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना?।

शकारः—पुत्तका थावलका चेडा! जीवेशि?। [पुत्रक स्थावरक चेट! जीवसि?।]

चेटः—अध इं। [अथ किम्।]

अग्रतः प्रवहणमधिरोहामि ॥ यद्यप्यहमेवं ब्रवीमि, तथापि तवैष आचारः 'अधिरोह भट्टारक' इति भणितुम् ॥ प्रवहणे राक्षसी चौरो वा प्रतिवसति। मूशे खज्जे इति

शकारः—भावे ! पवहणाहिं इत्थिआ पडिवशदि; ता अवलोएहि। [भाव ! प्रवहणान्तः स्त्री प्रतिवसति; तदवलोकय ।]

विटः—कथं स्त्री ? ।

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षाः ।
मम हि सदसि गौरवप्रियस्य कुलजनदर्शनकातरं हि चक्षुः ॥ १५ ॥

वसन्तसेना—(सविस्मयमात्मगतम्) कधं मम णअणाणं आआसअरो ज्जेव्व राअसालओ ! । ता संसइदम्हि मंदभाआ । एसो दाणिं मम मंदभाइणीए ऊसरक्खेत्तपडिदो विअ बीअमुट्ठी णिप्फलो इध आगमणो संवुत्तो । ता किं एत्थ करइस्सं ? । [कथं मम नयनयोरायासकर एव राजश्यालः ? । तत्संशयितास्मि मन्दभाग्या । एतदिदानीं मम मन्दभागिन्या ऊषरक्षेत्रपतित इव बीजमुष्टिर्निष्फलमिहागमनं संवृत्तम् । तत्किमत्र करिष्यामि ? ।]

शकारः—कादले खु एशे वुड्ढचेडे पवहणं णावलोएदि । भावे ! आलोएहि पवहणं । [कातरः खल्वेष वृद्धचेटः प्रवहणं नावलोकयति । भाव ! आलोकय प्रवहणम् ।]

विटः—को दोषः ? । भवत्वेवं तावत् ।

शकारः—कधं शिआला उड्डेंति, वाअशा वच्चेंति ? । ता जाव भावे अक्खीहिं भक्खीअदि, दंतेहिं पेक्खीअदि, ताव हग्गे पलाइश्शं । [कथं शृगाला उड्डीयन्ते, वायसा व्रजन्ति ? । तद्यावद्भावोऽक्षिभ्यां भक्ष्यते दन्तैः प्रेक्ष्यते, तावदहं पलायिष्ये ।]

विपरीतोक्तिः शकारवाक्यत्वात् ॥ **अवनतेत्यादि** । पुष्पिताग्रा । प्रयाम इति लोटौ मस (?) । गौरवमात्मनि बहुमानः ॥ १५ ॥ वुड्ढचेडे निन्दितश्रोतः । 'वृद्धश्वोऽत्रषांम्ह इत्यावाचकः । अकारणात्' इति पूर्वटीका (?) ॥ कथं शृगाला उड्डीयन्ते । वायसा धावन्ति ? । तद्यावद्भावोऽक्षिभ्यां भक्ष्यते दन्तैः प्रेक्ष्यते ।

विटः—(वसन्तसेनां दृष्ट्वा, सविषादमात्मगतम्) कथमये, मृगी व्याघ्रमनुसरति ?। भोः ! कष्टम्;

शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पुलिनान्तरशायिनम् ।
हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता ॥ १६ ॥

(जनान्तिकम्) वसन्तसेने ! न युक्तमिदम्, नापि सदृशमिदम्;

पूर्वं[1] मानादवज्ञाय द्रव्यार्थं जननीवशात् ।

वसन्तसेना—ण । [न ।] (इति शिरश्चालयति ।)

विटः—

[2]अशौण्डीर्यस्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥ १७ ॥

ननूक्तमेव मया भवतीं प्रति—'सममुपचर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियं च ।'

वसन्तसेना—पवहणविपज्जासेण आगदा । सरणागदम्हि । [प्रवहणविपर्यसेनागता । शरणागतास्मि ।]

विटः—न भेतव्यं न भेतव्यम्; भवतु । एनं वञ्चयामि । (शकारमुपगम्य ।) काणेलीमातः ! सत्यं राक्षस्येवात्र प्रतिवसति ।

शकारः—भावे भावे ! जइ लक्खशी पडिवशदि, ता कीश ण तुमं मूशेदि ? अध चोले, ता किं तुमं ण भक्खिदे ? । [भाव भाव ! यदि राक्षसी प्रतिवसति; तत्कथं न त्वां मुष्णाति ? । अथ चौरः, तदा किं त्वं न भक्षितः ? ।]

शकारवाक्यत्वाद्विपरीतोक्तिः । तावदहं पलाये । अन्यथा वापन्यात् (?) । लाघवानायाति कातरं विदुःखं काकादने भीरुः (?) । **शरदिति** ॥ १६ ॥ **पूर्वमिति** । वेशभावेन (?) ॥ १७ ॥ नाम्पश इति न्यन्तात् । कर्मणि लकारः । मोक्षयति (?) । भक्खिदे भक्षितः । विपरीतोक्तिः पूर्ववत् ॥

टिप्प०—1 पूर्वं यदा दशसहस्रसुवर्णमुद्राणामलंकाराः प्रवहणं च प्रेषितं तदा गर्वाद्राजश्यालकमिमं तिरस्कृत्य, इदानीं द्रव्यनिमित्तं जननीवशादिहैवागतासि । 2 औदार्यस्वभावेन वेश्यात्वादागतासीति जनेन मन्यते इत्याशयः ।

विटः—किमनेन निरूपितेन ? । यदि पुनरुद्यानपरम्परया पद्भ्यामेव नगरीमुज्जयिनीं प्रविशावः, तदा को दोषः स्यात् ? ।

शकारः—एवं किदे किं भोदि ? । [एवं कृते किं भवति ? ।]

विटः—एवं कृते व्यायामः सेवितो धुर्याणां च परिश्रमः परिहृतो भवति ।

शकारः—एवं भोदु । थावलआ चेडा ! णेह पवहणं । अधवा च्यिश्ट । च्यिश्ट; देवदाणं बम्हणाणं च अग्गदो चलणेण गच्छामि । णहि णहि, पवहाणं अहिलुहिअ गच्छामि, जेण दूलदो मं पेक्खिअ भणिश्शंति—'एशे शे लश्टिअशाले भश्टालके गच्छदि' । [एवं भवतु । स्थावरक चेट ! नय प्रवहणम् । अथवा तिष्ठ तिष्ठ; देवतानां ब्राह्मणानां चाग्रतश्चरणेन गच्छामि । नहि नहि, प्रवहणमधिरुह्य गच्छामि, येन दूरतो मां प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति—'एष स राष्ट्रियश्यालो भट्टारको गच्छति' ।]

विटः—(स्वगतम्) दुष्करं विषमौषधीकर्तुम् । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम्) काणेलीमातः ! एषा वसन्तसेना भवन्तुमभिसारयितुमागता ।

वसन्तसेना—संतं पावं संतं पावं । [शान्तं पापम्, शान्तं पापम् ।]

शकारः—(सहर्षम्) भावे भावे, मं पबलपुलिशं मणुश्शं वाशुदेवकं । [भाव भाव ! मां प्रवरपुरुषं मनुष्यं वासुदेवकम् ।]

विटः—अथ किम् ।

शकारः—तेण हि अपुव्वा शिली शमाशादिदा । तश्शिं काले मए लोशाविदा, शंपदं पादेशुं पडिअ पशादेमि । [तेन ह्यपूर्वा श्रीः

अथवेत्यतलस्थोक्तिः । शृगाला उड्डीयन्तीत्यादि । चतुष्टयमपक्रमम् । देवदाणं बम्हणाणं अग्गदो चलणेण गच्छामि । नहि नहीति न्यायविरु-

समासादिता। तस्मिन्काले मया रोषिता, सांप्रतं पादयोः पतित्वा प्रसादयामि।]

विटः—साध्वभिहितम्।

शकारः—एशे पादेशुं पडेमि। (इति वसन्तसेनामुपसृत्य) अत्तिके, अम्बिके! शुणु मम विण्णत्तिं।

एशे पडामि चलणेशु विशालणेत्ते!
हश्तंजलिं दशणहे तव शुद्धदंति!।
जं तं मए अवकिदं मदणातुलेण
तं खम्मिदाशि वलगत्ति! तव म्हि दाशे॥ १८॥

[एष पादयोः पतामि। मातः, अम्बिके! शृणु मम विज्ञप्तिम्।
एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे! हस्ताञ्जलिं दशनखे तव शुद्धदन्ति!।
यत्तव मयापकृतं मदनातुरेण तत्क्षामितासि वरगात्रि! तवास्मि दासः।]

वसन्तसेना—(सक्रोधम्) अवेहि, अणज्जं मंतेसि। [अपेहि, अनार्यं मन्त्रयसि।] (इति पादेन ताडयति)

शकारः—(सक्रोधम्)

जे चुंबिदे अंबिकमादुकेहिं गदे ण देवाण वि जे पणामं।
शे पाडिदे पादतलेण मुंडे वणे शिआलेण जधा मुदंगे॥ १९॥

अले थावलआ चेडा! कहिं तुए एशा शमाशादिदा।

[यच्चुम्बितमम्बिकामातृकाभिर्गतं न देवानामपि यत्प्रणामम्।
तत्पातितं पादतलेन मुण्डं वने शृगालेन यथा मृताङ्गम्॥
अरे स्थावरक चेट! कुत्र त्वयैषा समासादिता?।]

द्रम्॥ तेन ह्यपूर्वा श्रीः समासादिता। लोशाविदा रोषिता॥ हे अत्तिके हे अम्बिके। **एशे पडामि इत्यादि**। वसन्ततिलकम्। एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे हस्ताञ्जलिं दशनखे तव शुद्धदन्ति। यत्तव मयापकृतं मदनातुरेण तत्क्षमस्वेदानीं वरगात्रि! तवास्मि दासः॥ १८॥ **जे चुंबिदे इति**। उपजात्या।

चेटः—भश्टके ! गामशअलेहिं लुद्धे लाअमग्गे । तदो चालुदत्तश्श लुक्खवाडिआए पवहणं थाविअ तहिं ओदलिअ जाव चक्कपलिवट्टिअं कलेमि, ताव एशा पावहणविपज्जाशेण इह आलूढे त्ति तक्केमि । [भट्टक ! ग्रामशकटै रुद्धो राजमार्गः । तदा चारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायां प्रवहणं स्थापयित्वा तत्रावतीर्य यावच्चक्रपरिवृत्तिं करोमि, तावदेषा प्रवहणविपर्यासेनेहारूढेति तर्कयामि ।]

शकारः—कधं पवहणविपज्जाशेण आगदा, ण मं अहिशालिदुं ? । ता ओदल ओदल ममकेलकादो पवहणादो । तुमं तं दलिद्दशत्थवाहपुत्तकं अहिशालेशि । ममकेलकाइं गोणाइं वाहेशि । ता ओदल ओदल गब्भदाशि ! ओदल ओदल । [कथं प्रवहणविपर्यासेनागता, न मामभिसारयितुम् ? तदवतरावतर मदीयात्प्रवहणात् । त्वं तं दरिद्रसार्थवाहपुत्रकमभिसरसि । मदीयौ गावौ वाहयसि । तदवतरावतर गर्भदासि ! अवतरावतार ।]

वसन्तसेना—तं अज्जचारुदत्तं अहिसारेसि त्ति जं सच्चं, अलंकिदम्हि इमिणा वअणेण । संपदं जं भोदु तं भोदु । [तमार्यचारुदत्तमभिसरसीसीति यत्सत्यम्, अलंकृताऽस्म्यमुना वचनेन । सांप्रतं यद्भवति तद्भवति ।]

शकारः—

पदेहिं दे दशणहुप्पलमंडलेहिं
हत्थेहिं चाडुशदताडणलंपडेहिं ।
कड्ढामि दे वलतणुं णिअजाणकादो
केशेशु बालिदइअं वि जहा जडाऊ ॥ २० ॥

ये चुम्बिता मातृकाम्बिकाभिर्गता न देवानामपि ये प्रमाणम् (प्रणामम्) । ते पातिताः पादतलेन मुण्डा वने शृगालेन यथा मृदङ्गाः ॥ मातृका इति स्वार्थे कः । मुण्डा इति बहुवचनमप्यनर्थकम् ॥ १९ ॥ **पदेहिं** इत्यादि । वसन्त-

[एताभ्यां ते दशनखोत्पलमण्डलाभ्यां
हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।
कर्षामि ते वरतनुं निजयानका-
त्केशेषु वालिदयितामिव यथा जटायुः ॥]

विटः—

अग्राह्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः ।
न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्युपवनोद्भवाः ॥ २१ ॥

तदुत्तिष्ठ त्वम्, अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने ! अवतीर्यताम् ।

(वसन्तसेनावतीर्यैकान्ते स्थिता)

शकारः—(स्वगतम्) जे शे मम वअणावमाणेण तदा लोशग्गी शंधुक्खिदे, अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण पज्जलिदे, तं शंपदं मालेमि णं । भोदु एव्वं दाव । (प्रकाशम्) भावे भावे !

जदिच्छशे लंबदशाविशालं पावालअं शुत्तशदेहिं जुत्तं ।
मंशं च खादुं तह तुश्टि कादुं चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहूत्ति ॥ २२ ॥

[यः स मम वचनावमानेन तदा रोषाग्निः संधुक्षितः, अद्यैतस्याः पादप्रहारेणानेन प्रज्वलितः । तत्सांप्रतं मारयाम्येनाम् । भवतु एवं तावत् । भाव भाव !

यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं सूत्रशतैर्युक्तम् ।
मांसं च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं चुहू चुहू चुक्कु चुहू चुहू इति ॥]

तिलकच्छन्दसा । सबिन्दोः पाक्षिकगुरुत्वात् एदेहिं हत्थेहिं इत्यनयोर्लघुत्वम् । एताभ्यां तव दशनखोत्पलमण्डलाभ्यां हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् । कर्षयामि दे त्वाम् । वरतनुं निजयानकात्केशेषु वालिदयितामिव यथा केशेषु जटायुराकृष्टवान् । पाठान्तरे हनूमानित्यर्थः । व्याहतोपमं चेदम् ॥ २० ॥ अग्राह्या इति ॥ २१ ॥ योऽसौ वचनावमानेन तदा रोषाग्निः संधुक्षितः । सोऽद्यैतस्याः पादप्रहारेणानेन प्रज्वलितः । ततः सांप्रतं मारयाम्येनाम् । जदिच्छशे इत्यादि । उपजातिच्छन्दसा । यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं प्रच्छदं सूत्रशतैर्ग्रथितम् । मांसं च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुम् । चुहू चुहू

विटः—ततः किम् ? ।

शकारः—मम पिअं कलेहि । [मम प्रियं कुरु ।]

विटः—बाढं करोमि वर्जयित्वा त्वकार्यम् ।

शकारः—भावे ! अकज्जाह गंधे वि णत्थि । लक्खशी कावि णत्थि । [भाव ! अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति । राक्षसी कापि नास्ति ।]

विटः—उच्यतां तर्हि ।

शकारः—मालेहि वशंतशेणिअं । [मारय वसन्तसेनाम् ।]

विटः—(कर्णौ पिधाय)

बालां स्त्रियं च नगरस्य विभूषणं च
वेश्यामवेशसदृशप्रणयोपचाराम् ।
एनामनागसमहं यदि घातयामि
केनोडुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ॥ २३ ॥

शकारः—अहं ते मेडकं दइश्शं । अण्णं च, विवित्ते उज्जाणे इध मालंतं को तुमं पेक्खिश्शदि ? । [अहं त उडुपं दास्यामि । अन्यच्च विविक्ते उद्यान इह मारयन्तं कस्त्वां प्रेक्षिष्यते ? ।]

विटः—

पश्यन्ति मां दशदिशो वनदेवताश्च
चन्द्रश्च दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम्[1] ।
धर्मानिलौ च गगनं च तथान्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृतदुष्कृतसाक्षिभूता ॥ २४ ॥

चुक्कु चुहू चुहूत्ति इत्यनुकरणम् ॥ २२ ॥ निक्षिकेऽन्योन्यार्थावेतौ (?) ॥ **बालामिति** । अवेशसदृशेति । अवेश्यापाठकोचितं कृत्तिमम् (?) ॥ २३ ॥ विविक्ते विजने । पटान्तापवारितां कृत्वा ॥ **पश्यन्तीति** ॥ २४ ॥ अपध्वस्तो

टिप्प०—1 तदानीं मध्याह्ने रवेर्मस्तकस्थितत्वादाह—अयमिति ।

शकारः—तेण हि पडंतोवालिदं कदुअ मालेहि । [तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय ।]

विटः—मूर्ख ! अपध्वस्तोऽसि ।

शकारः—अधम्मभीलू एशे वुड्ढकोले । भोदु, थावलअं चेडं अणुणेमि । पुत्तका थावलका चेडा ! शोवण्णखंडुआइं दइश्शं । [अधर्मभीरुरेष वृद्धकोलः । भवतु, स्थावरकं चेटमनुनयामि । पुत्रक स्थावरक चेट ! सुवर्णकटकानि दास्यामि ।]

चेटः—अहं पि पहिलिश्शं । [अहमपि परिधास्यामि ।]

शकारः—शोवण्णं दे पीढके कालइश्शं । [सौवर्णं ते पीठकं कारयिष्यामि ।]

चेटः—अहं पि उवशिश्शं । [अहमप्युपवेक्ष्यामि ।]

शकारः—शव्वं दे उच्छिश्टअं दइश्शं । [सर्वं त उच्छिष्टं दास्यामि ।]

चेटः—अहं पि खाइश्शं । [अहमपि खादिष्यामि ।]

शकारः—शव्वचेडाणं महत्तलकं कलइश्शं । [सर्वचेटानां महत्तरकं कारयिष्यामि ।]

चेटः—भट्टके ! हुविश्शं । [भट्टक ! भविष्यामि ।]

शकारः—ता मण्णेहि मम वअणं । [तन्मन्यस्व मम वचनम् ।]

चेटः—भट्टके ! शव्वं कलेमि वज्जिअ अकज्जं । [भट्टक ! सर्वं करोमि वर्जयित्वाऽकार्यम् ।]

शकारः—अकज्जाह गंधे वि णत्थि । [अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति ।]

धिकृतः ॥ खंडुआइं बाहुवलयविशेषान् । पहिलिस्सं परिधास्ये ॥ पीढके पीठम् ॥ उववििसिस्सं उपवेक्ष्यामि ॥ तंवहिहिासिघोष्टासि (?) उच्छिश्टअं भोजनाव-

चेटः—भणादु भट्टके । [भणतु भट्टकः ।]

शकारः—एणं वशंतशेणिअं मालेहि । [एनां वसन्तसेनां मारय ।]

चेटः—पशीददु भट्टके । इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहणपलिवत्तणेण आणीदा । [प्रसीदतु भट्टकः । इयं मयानार्येणार्या प्रवहणपरिवर्तनेनानीता ।]

शकारः—अले चेडा ! तवावि ण पहवामि । [अरे चेट ! तवापि न प्रभवामि ।]

चेटः—पहवदि भट्टके शलीलाह, ण चालित्ताह । ता पशीददु पशीददु भट्टके । भाआमि खु अहं । [प्रभवति भट्टकः शरीरस्य, न चारित्र्यस्य । तत्प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टकः । बिभेमि खल्वहम् ।]

शकारः—तुमं मम चेडे भविअ कश्श भाआशि ? । [त्वं मम चेटो भूत्वा कस्माद्बिभेषि ? ।]

चेटः—भट्टके ! पललोअश्श । [भट्टक ! परलोकात् ।]

शकारः—के शे पललोए ? । कः स परलोकः ? ।]

चेटः—भट्टके ! शुकिददुक्किदश्श पलिणामे । [भट्टक ! सुकृतदुष्कृतस्य परिणामः ।]

शकारः—केलिशे शुकिदश्श पलिणामे ? । [कीदृशः सुकृतस्य परिणामः ? ।]

चेटः—जादिशे भट्टके बहुशुवण्णमंडिदे । [यादृशो भट्टको बहुसुवर्णमण्डितः ।]

शकारः—दुक्किदश्श केलिशे ? । [दुष्कृतस्य कीदृशः ? ।]

चेटः—जादिशे हग्गे पलपिंडभक्खके भूदे, ता अकज्जं ण कलइश्शं । [यादृशोऽहं परपिण्डभक्षको भूतः, तदकार्यं न करिष्यामि ।]

क्लिष्टम् ॥ प्रभवति मम भट्टारकः शरीरस्य, न चारित्र्यस्य ॥ परपिण्डभक्षको भूतः ॥

शकारः—अले ! ण मालिश्शशि ? । [अरे ! न मारयिष्यसि ? ।]

(इति बहुविधं ताडयति)

चेटः—पिट्टयदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्जं ण कलइश्शं ।

जेण म्हि गब्भदाशे विणिम्मिदे भाअधेअदोशेहिं ।
अहिअं च ण कीणिश्शं तेण अकज्जं पलिहलामि ॥ २५ ॥

[ताडयतु भट्टकः, मारयतु भट्टकः, अकार्यं न करिष्यामि ।
येनास्मि गर्भदासो विनिर्मितो भागधेयदोषैः ।
अधिकं च न क्रीणिष्यामि तेनाकार्यं परिहरामि ॥]

वसन्तसेना—भाव ! शरणागद म्हि । [भाव ! शरणागतास्मि ।]

विटः—काणेलीमातः ! मर्षय मर्षय । साधु स्थावरक ! साधु ।

अप्येष नाम परिभूतदशो दरिद्रः
प्रेष्यः परत्र फलमिच्छति नास्य भर्ता ।
तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं
ये वर्धयन्त्यसदृशं सदृशं त्यजन्ति ॥ २६ ॥

अपि च,—

रन्ध्रानुसारी विषमः कृतान्तो यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।
श्रियं त्वदीयां यदयं न भुङ्क्ते यदेतदाज्ञां न भवान्करोति ॥ २७ ॥

शकारः—(स्वगतम्) अधम्मभिलुए वुड्ढखोडे । पललोअभिलू एशे गब्भदाशे । हग्गे लट्टिअशाले कश्श भाआमि वलपुलिशमणुश्शे ? । (प्रकाशम्) अले गब्भदाशे चेडे ! गच्छ तुमं । ओवलके पविशिअ वीशंते एअंते चिट्ठ । [अधर्मभीरुको वृद्धशृगालः । परलोकभीरुरेष

पिट्टयतु ताडयतु मारयतु वा । **जेण म्हीत्यादि** । गाथा । येनास्मि गर्भदासो विनिर्मितो भागधेयदोषेण । अधिकं च न क्रीणि (क्रे) ष्यामि तेनाहमकार्यं परिहरामि ॥ २५ ॥ **अपीति** ॥ २६ ॥ **रन्ध्रेति** ॥ २७ ॥ कस्स भाआमि

गर्भदासः । अहं राष्ट्रियश्यालः कस्माद्बिभेमि वरपुरुषमनुष्यः ? । अरे गर्भदास चेट ! गच्छ त्वम् । अपवारके प्रविश्य विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ ।]

चेटः—जं भट्टके आणवेदि । (वसन्तसेनामुपसृत्य) अज्जए ! एत्तिके मे विहवे । [यद्भट्टक आज्ञापयति । आर्ये ! एतावान्मे विभवः ।] (इति निष्क्रान्तः)

शकारः—(परिकरं बध्नन्) चिश्ट वशंतशेणिए ! चिश्ट; मालइश्शं । [तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ; मारयिष्यामि ।]

विटः—आः, ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि ? । (इति गले गृह्णाति)

शकारः—(भूमौ पतति) भावे ! भश्टकं मालेदि । (इति मोहं नाटयति, चेतनां लब्ध्वा)

शव्वकालं मए पुश्टे मंशेण अ घिएण अ ।
अज्ज कज्जे शमुप्पण्णे जादे मे वेलिए कधं ॥ २८ ॥

(विचिन्त्य) भोदु, लद्धे मए उवाए । दिण्णा वुड्ढखोडेण शिलश्चालणशण्णा । ता एदं पेशिअ वशंतशेणिअं मालइश्शं । एव्वं दाव । (प्रकाशम्) भावे ! जं तुमं मए भणिदे, तं कधं हग्गे एव्वं वड्ढकेहिं मल्लकप्पमाणेहिं कुलेहिं जादे अकज्जं कलेमि ? एव्वं एदं अंगीकलावेदुं मए भणिदं । [भावो भट्टकं मारयति ।

क(स्मात्)स्य बिमेमि । अपि तु न कस्यापीत्यर्थः ॥ ओवलिके अपवारके गृहविशेष इत्यर्थः ॥ परिकरं 'काछ' इति प्रसिद्धम् ॥ **सर्वकालमित्यादि** । अर्थस्तु— सर्वकालं मया पुष्टो मांसेन च घृतेन च । अद्य कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम् ॥ वैरिको वैरी । स्वार्थे कः ॥ २८ ॥ लब्धो मयोपायः । दत्ता वृद्धखोडेन शण्णा उपदेशः । एदं विटम् । भाव ! यत्त्वं मया भणितः सर्वः समम् (?) । कथमहं एवं बृहतो मल्लकप्रमाणात् । समुद्रप्रमाणादिति वक्तव्ये मो(मौ)र्ख्यान्मल्लकप्रमाणतया कुलमुपमिनोति । 'मल्लिका पत्रपुटिका तया कुलस्य महत्त्वं मौर्ख्यादुपमिनोति' इति प्राचीनटीका । जातोऽकार्यं करोमि । एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भणि-

सर्वकालं मया पुष्टो मांसेन च घृतेन च ।
अद्य कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरी कथम् ॥

भवतु; लब्धो मयोपायः । दत्ता वृद्धशृगालेन शिरश्चालनसंज्ञा । तदेतं प्रेष्य वसन्तसेनां मारयिष्यामि । एवं तावत् । भाव ! यस्त्वं मया भणितः, तत्कथमहमेवं बृहत्तरैः मल्लकप्रमाणैः कुलैर्जातोऽकार्यं करोमि? । एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भणितम् ।]

विटः—

किं कुलेनोपदिष्टेन, शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति सुतरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ २९ ॥

शकारः—भावे ! एशा तव अग्गदो लज्जाअदि, ण मं अंगीकलेदि, ता गच्छ । थावलअचेडे मए पिश्टिदे गदे वि । एशे पलाइअ गच्छदि । ता तं गेण्हिअ आअच्छदु भावे । [भाव ! एषा तवाग्रतो लज्जते न मामङ्गीकरोति । तद्गच्छ, स्थावरकचेटो मया ताडितो गतोऽपि । एष प्रपलाय्य गच्छति । तस्मात्तं गृहीत्वागच्छतु भावः ।]

विटः—(स्वगतम्)

अस्मत्समक्षं हि वसन्तसेना शौण्डीर्यभावान्न भजेत मूर्खम् ।
तस्मात्करोम्येष विविक्तमस्या विविक्तविश्रम्भरसो हि कामः ॥३०॥

(प्रकाशम्) एवं भवतु, गच्छामि ।

वसन्तसेना—(पटान्ते गृहीत्वा) णं भणामि शरणागदम्हि । [ननु भणासि शरणागतास्मि ।]

विटः—वसन्तसेने ! न भेतव्यं न भेतव्यम्; काणेलीमातः ! वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः ।

तम् ॥ किं कुलेनेति ॥ २९ ॥ अस्मदिति ॥ ३० ॥ णासेण न्यासेन, विनाशेन च॥ अथवा कपटकापटिको ब्राह्मणः वृद्धखोडः कदाचिदपवारितस्तिष्ठति शृगालः ॥

शकारः—एव्वं; मम हश्ते एशा णाशेण च्चिश्टदु । [एवम् ; मम हस्ते एषा न्यासेन तिष्ठतु ।]

विटः—सत्यम् ।

शकारः—शच्चं । [सत्यम् ।]

विटः—(किंचिद्गत्वा) अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । (इत्येकान्ते स्थितः)

शकारः—भोदु, मालइश्शं । अधवा कवडकावडिके एशे बम्हणे वुड्ढखोडे कदावि ओवालिदशलीले गडिअ शिआले भविअ ढुलुभुलिं कलेदि । ता एदश्श वंचणाणिमित्तं एव्वं दाव कलइश्शं । (कुसुमावचयं कुर्वन्नात्मानं मण्डयति) वाशू वाशू, वशंतशेणिए ! एहि । [भवतु, मारयिष्यामि । अथवा कपटकापटिक एष ब्राह्मणो वृद्धशृगालः कदाचिदपवारितशरीरो गत्वा शृगालो भूत्वा कपटं करोति । तदेतस्य वञ्चनानिमित्तमेवं तावत्करिष्यामि । बाले बाले वसन्तसेने ! एहि ।]

विटः—अये, कामी संवृत्तः । हन्त, निर्वृतोऽस्मि, गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः)

शकारः—

शुवण्णअं देमि पिअं वदेमि पडेमि शीशेण शवेश्टणेण ।
तधा वि मं णेच्छशि शुद्धदंति ! किं शेवअं कश्टमआ मणुश्शा ॥ ३१

[सुवर्णकं ददामि प्रियं वदामि पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन ।
तथापि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति ! किं सेवकं कष्टमया मनुष्याः ॥]

वसन्तसेना—को एत्थ संदेहो ? । (अवनतमुखी 'खलचरित' इत्यादि-श्लोकद्वयं पठति)

शुवण्णकमिति । उपजातिः । सुवर्णकं ददामि, प्रियं वदामि, पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन सोष्णीषेण । तेन नूनं वेशूनी इति प्रसिद्धम् (?) । तथापि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति

खलचरित निकृष्ट! जातदोषः
कथमिह मां परिलोभसे धनेन?।
सुचरितचरितं विशुद्धदेहं
न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥ ३२ ॥
यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान् दरिद्रोऽपि।
शोभा हि पणस्त्रीणां सदृशजनसमाश्रयः कामः ॥ ३३ ॥

अवि अ, सहआरपादवं सेविअ ण पलासपादवं अंगीकरिस्सं। [कोऽत्र संदेहः? अपि च, सहकारपादपं सेवित्वा न पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि।]

शकारः—दाशीए धीए! दलिद्दचालुदत्तके शहआलपादवे कडे, हग्गे उण पलाशे भणिदे, किंशुके वि ण कडे। एव्वं तुमं मे गालिं देंती अज्ज वि तं ज्जेव चालुदत्तकं शुमलेशि?। [दास्याःपुत्रि! दरिद्रचारुदत्तकः सहकारपादपः कृतः, अहं पुनः पलाशो भणितः, ? किंशुकोऽपि न कृतः। एवं त्वं मह्यं गालीं ददत्यद्यापि तमेव चारुदत्तकं स्मरसि?।]

वसन्तसेना—हिअअगदो ज्जेव्व किंत्ति न सुमरीअदि?। [हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते?।]

शकारः—अज्ज वि दे हिअअगदं तुमं च शमं ज्जेव मोडेमि। ता दलिद्दशत्थवाहअमणुश्शकामुकिणि! चिश्ट चिश्ट। [अद्यापि ते हृदयगतं त्वां च सममेव मोटयामि। तद्दरिद्रसार्थवाहकमनुष्यकामुकिनि! तिष्ठ तिष्ठ।]

वसन्तसेना—भण भण, पुणो वि भण सलाहणिआइं एदाइं अक्खराइं। [भण भण, पुनरपि भण श्लाघनीयान्येतान्यक्षराणि।]

किं सेवकाः कष्टमया मनुष्याः ॥ ३१ ॥ 'खलचरित' 'यत्नेन' [इति] प्रतीकपाठो दृश्यते। तत्र 'इत्यादि' इत्यध्याहार्यः। इत्यादि श्लोकद्वयं पठतीत्यर्थः। खलचरितेति निकृष्टेति च संबोधनद्वयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पलाशपदेन राक्षसोऽप्यभिधीयते। गालिं

शकारः—पलित्ताअदु दाशीए पुत्ते दलिद्दचालुदत्तके तुमं । [परित्रायतां दास्याःपुत्रो दरिद्रचारुदत्तकस्त्वाम् ।]

वसन्तसेना—परित्ताअदि जदि मं पेक्खदि । [परित्रायते यदि मां प्रेक्षते ।]

शकारः—

किं शे शक्के वालिपुत्ते महिंदे लंभापुत्ते कालणेमी शुबंधू ।
लुद्दे लाआ दोणपुत्ते जडाऊ चाणक्के वा धुंधुमाले तिशंकू ॥ ३४ ॥

अधवा, एदे वि दे ण लक्खंति ।

चाणक्केण जधा शीदा मालिदा भालदे जुए ।
एव्वं दे मोडइश्शामि जडाऊ विअ दोव्वदिं ॥ ३५ ॥

(इति ताडयितुमुद्यतः)

[किं स शक्रो वालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।
रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ॥]

अथवा, एतेऽपि त्वां न रक्षन्ति ।

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे ।
एवं त्वां मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥]

वसन्तसेना—हा अत्ते ! कहिं सि ? । हा अज्जचारुदत्त ! एसो जणो असंपुण्णमणोरधो ज्जेव्व विवज्जदि, ता उद्धं अक्कंदइस्सं । अधवा वसंतसेणा उद्धं अक्कंददि त्ति लज्जणीअं खु एदं । णमो अज्ज-

---

दैंती साक्षेपं वदन्ती इति देशीति चिरंतनटीका ॥ किं शे शक्के इति । शकारीविशेषच्छन्दसा श्लोकः । किमसौ [शक्रो] वालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः । रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिशङ्कुः ॥ कालनेमिरसुरः । सुबन्धुः कविविशेषः । धुन्धुरसुरभेदः ॥ ३४ ॥ अथवा, एतेऽपि त्वां न रक्षन्ति । चाणक्येनेत्यादि । अर्थस्तु—चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे भारतावच्छिन्ने समये । एवं त्वां मारयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥ ३५ ॥

चारुदत्तस्स । [हा मातः! कुत्रासि ?। हा आर्यचारुदत्त! एष जनोऽसंपूर्णमनोरथ एव विपद्यते, तदूर्ध्वमाक्रन्दयिष्यामि। अथवा वसन्तसेनोर्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीयं खल्वेतत्। नम आर्यचारुदत्ताय।]

शकारः—अज्ज वि गब्भदाशी तश्श ज्जेव्व पावश्श णामं गेण्हदि ?। (इति कण्ठे पीडयन्) शुमल गब्भदाशि! शुमल। [अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति ?। स्मर गर्भदासि! स्मर।]

वसन्तसेना—णमो अज्जचारुदत्तस्स। [नम आर्यचारुदत्ताय।]

शकारः—मल गब्भदाशि! मल। [म्रियतां गर्भदासि! म्रियताम्।] (नाट्येन कण्ठे निपीडयन्मारयति)

(वसन्तसेना मूर्च्छिता निश्चेष्टा पतति)

शकारः—(सहर्षम्)

एदं दोशकलंडिअं अविणअश्शावासभूदं खलं
लत्तं तश्श किलागदश्श लमणे कालागदं आअदं।
किं एशे शमुदाहलामि णिअअं बाहूण शूलत्तणं
णीशाशे वि मलेइ अंब शुमला शीदा जधा भालदे॥ ३६॥
इच्छंतं मम णेच्छति त्ति गणिआ लोशेण मे मालिदा
शुण्णे पुप्फकलंडके त्ति शहशा पाशेण उत्ताशिदा।
शेवावंचिदभादुके मम पिदा मादेव शा दोप्पदी
जे शे पेक्खदि णेदिशं ववशिदं पुत्ताह शूलत्तणं॥ ३७॥

ऊर्ध्वमुच्चैस्तराम्॥ शुमल स्मर॥ मल म्रियस्व। **एदं दोशकलंडिअमित्यादि**। शार्दूलेन श्लोकद्वयम्। एतां दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभूतां खलां दुर्जनस्वभावाम्। रक्तां तस्य चारुदत्तस्य किलगतस्य रमणे संभोगनिमित्तं कालागतामागताम्। कालां कृष्णाम्। किमेष समुदाहरामि निजकं बाह्वोः शूरत्वम्। निःश्वासापि म्रियते अम्बा सुमृता सीता यथा भारते॥ ३६॥ इच्छन्तं मां नेच्छतीति गणिका रोषेण मया मारिता शून्ये पुष्पकरण्डके इति सहसा पाशेनोत्त्रासिता। मया

भोदु, शंपदं वुड्ढखोडे आगमिश्शदि त्ति । ता ओशलिअ च्यिश्टामि ।

[एतां दोषकरण्डिकामविनयस्यावासभूतां खलां
रक्तां तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।
किमेष समुदाहरामि निजकं बाह्वोः शूरत्वं
निःश्वासापि म्रियतेऽम्बा सुमृता सीता तथा भारते ॥
इच्छन्तं मां नेच्छतीति गणिका रोषेण मया मारिता
शून्ये पुष्पकरण्डक इति सहसा पाशेनोत्त्रासिता ।
सेवावञ्चितभ्रातृका मम पिता मातेव सा द्रौपदी
योऽसौ पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥
भवतु, सांप्रतं वृद्धशृगाल आगमिष्यतीति । ततोऽपसृत्य तिष्ठामि ।]

(तथा करोति)

(प्रविश्य, चेटेन सह)

विटः—अनुनीतो मया स्थावरकश्चेटः । तद्यावत्काणेलीमातरं पश्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये, मार्ग एव पादपो निपतितः । अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भोः पाप ! किमिदमकार्यमनुष्ठितं त्वया ? । तवापि पापिनः पतनात्स्त्रीवधदर्शनेनातीव पातिता वयम् । अनिमित्तमेतत्, यत्सत्यं वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं मे मनः । सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति । (शकारमुपसृत्य) काणेलीमातः ! एवं मयानुनीतः स्थावरकश्चेटः ।

शकारः—भावे ! आअदं दे । पुश्तका थावलका चेडा ! तवावि शाअदं । [भाव ! स्वागतं ते । पुत्रक स्थावरक चेट ! तवापि स्वागतम् ।]

रोषेण मारिता [इति] विपर्यस्य योजना । सेवावञ्चितो भ्राता मम पिता माता च सा द्रौपदी । पाठान्तरे तु प्रमांतः पतिः (?) । या सा पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥ ३७ ॥ ता ततः । अपसृत्य तिष्ठामि ॥ पाप इति वृक्षं संबोधयति । अनिमित्तमसंकुलम् ॥ पिट्ठदो पृष्ठतः ॥ दक्षिणदिग्गतत्वं मृतत्वमपि ।

चेटः—अध इं । [अथ किम् ।]

विटः—मदीयं न्यासमुपनय ।

शकारः—कीदिशे णाशे ? । [कीदृशो न्यासः ? ।]

विटः—वसन्तसेना ।

शकारः—गडा । [गता ।]

विटः—क ? ।

शकारः—भावश्श ज्जेव पिश्टदो । [भावस्यैव पृष्ठतः ।]

विटः—(सवितर्कम्) न गता खलु सा तया दिशा ।

शकारः—तुमं कदमाए दिशाए गडे ? । [त्वं कतमया दिशा गतः ? ।]

विटः—पूर्वया दिशा ।

शकारः—शा वि दक्खिणाए गडा । [सापि दक्षिणया गता ।]

विटः—अहं दक्षिणया ।

शकारः—शा वि उत्तलाए । [साप्युत्तरया ।]

विटः—अत्याकुलं कथयसि, न शुद्धयति मेऽन्तरात्मा; तत्कथय सत्यम् ।

शकारः—शवामि भावश्श शीशं अत्तणकेलकेहिं पादेहिं । ता शंठावेहि हिअअं । एशा मए मालिदा । [शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम्, ततः संस्थापय हृदयम् । एषा मया मारिता ।]

विटः—(सविषादम्) सत्यं त्वया व्यापादिता ? ।

शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम् । संस्थापय हृदयम्; एषा मया मारिता ॥ यदि मम न प्रत्येषि पराक्रमे, ततः प्रेक्षस्व राष्ट्रिक(य) श्यालस्य शूरत्वम् ।

शकारः—जइ मम वअणे न पत्तिआअशि, ता पेक्ख पढमं लश्टिअशालशंठाणाह शूलत्तणं। [यदि मम वचने न प्रत्ययसे, तत्पश्य प्रथमं राष्ट्रियश्यालसंस्थानस्य शूरत्वम्।] (इति दर्शयति)

विटः—हा, हतोऽस्मि मन्दभाग्यः। (इति मूर्च्छितः पतति)

शकारः—ही ही, उवलदे भावे। [ही ही, उपरतो भावः।]

चेटः—शमश्शशदु शमश्शशदु भावे। अविचालिअं पवहणं आणंतेण ज्जेव मए पढमं मालिदा। [समाश्वसितु समाश्वसितु भावः। अविचारितं प्रवहणमानयतैव मया प्रथमं मारिता।]

विटः—(समाश्वस्य, सकरुणम्) हा वसन्तसेने!

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रति-
हा हालंकृतभूषणे सुवदने क्रीडारसोद्भासिनि!।
हा सौजन्यनदि प्रहासपुलिने हा मादृशामाश्रये!
हा हा नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः॥३८॥

(सास्रम्) कष्टं भोः! कष्टम्

किं नु नाम भवेत्कार्यमिदं येन त्वया कृतम्।
अपापा पापकल्पेन नगरश्रीर्निपातिता॥ ३९॥

(स्वगतम्) अये! कदाचिदयं पाप इदमकार्यं मयि संक्रामयेत्। भवतु, इतो गच्छामि। (इति परिक्रामति)

(शकार उपगम्य धारयति)

विटः—पाप! मा मा स्प्राक्षीः। अलं त्वया, गच्छाम्यहम्।

उवलदे उपरतः। **दाक्षिण्येति** ॥ ३८ ॥ **किं न्विति** ॥ ३९ ॥ **हे** पाप

टिप्प०—1 सौभाग्यं सौन्दर्यं सुदैवं विलासादीनामद्भुतत्वं च तदेव पण्यं विक्रय्यवस्तुजातं तस्याकरः खनिः, उत्पत्तिभूमिरिति भावः। अत्र करुणो रसः।

शकारः—अले! वशंतशेणिअं शअं जेव्व मालिअ मं दूशिअ कहिं पलाअशि? शंपदं ईदिशे हग्गे अणाधे पाविदे। [अरे! वसन्तसेनां स्वयमेव मारयित्वा मां दूषयित्वा कुत्र पलायसे?। सांप्रतमीदृशोऽहमनाथः प्राप्तः।]

विटः—अपध्वस्तोऽसि।

शकारः—

अत्थं शदं देमि शुवण्णअं दे
कहावणं देमि शवोड्डिअं दे।
एशे दुशद्दाण फलक्कमे मे
शामाण्णए भोदु मणुश्शआणं॥ ४०॥

[अर्थं शतं ददामि सुवर्णकं ते कार्षापणं ददामि सवोड्डिणं ते।
एष दोषस्थानं पराक्रमो मे सामान्यको भवतु मनुष्यकाणाम्॥]

विटः—धिक्, तवैवास्तु।

चेटः—शंतं पावं। [शान्तं पापम्।]

(शकारो हसति)

विटः—

अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो
धिक्प्रीतिं परिभवकारिकामनार्याम्[2]।
मा भूच्च त्वयि मम संगतं कदाचि-
दाच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि॥ ४१॥

हे पापसंकल्प॥ अत्थं शदमिति। अर्थं शतं ददामि सुवर्णकं ते कार्षापणं ददामि सवोड्डिकं ते। वोडी विंशतिकपर्दका (कः) गौडे प्रसिद्धः। तच्चतुष्टयं पणः। ते षोडश कार्षापणः कहावण इत्येके। एष दोषस्थानं पराक्रमो मे साधारणो भवतु मनुष्याणाम्॥ ४०॥ अप्रीतिरिति॥ ४१॥

टिप्प०—1 अन्ये तु कहावणमङ्गरक्षादिवस्त्रम्, वेष्टिकं उष्णीषं कटिबन्धनमित्याहुः।
2 परिभवकारिकां निन्दाहेतुकां, अनार्यां अनादरमूलां, निर्गुणं ज्यारहितम्।

शकारः—भावे ! पशीद पशीद । एहि । णलिणीए पविशिअ कीलेम्ह । [भाव ! प्रसीद प्रसीद । एहि । नलिन्यां प्रविश्य क्रीडावः ।]

विटः—

अपतितमपि तावत्सेवमानं भवन्तं
पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्यम् ।
कथमहमनुयायां त्वां हतस्त्रीकमेनं
पुनरपि नगरस्त्रीशङ्किताधाक्षिदृष्टम् ॥ ४२ ॥

(सकरुणम्) वसन्तसेने !

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ! ।
चारित्र्यगुणसंपन्ने जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

शकारः—मम केलके पुप्फकलंडकजिण्णुज्जाणे वशंतशेणिअं मालिअ कहिं पलाअशि ? एहि, मम आवुत्तश्श अग्गदो ववहालं देहि । [मदीये पुष्पकरण्डकजीर्णोद्याने वसन्तसेनां मारयित्वा कुत्र पलायसे ? एहि, मम आवुत्तस्याग्रतो व्यवहारं देहि ।] (इति धारयति)

विटः—आः, तिष्ठ जाल्म ! । (इति खड्गमाकर्षति)

शकारः—(सभयमपसृत्य) किं ले, भीदेशि, ता गच्छ । [किं रे, भीतोऽसि ? तद्गच्छ ।]

विटः—(स्वगतम्) न युक्तमवस्थातुम् । भवतु, यत्रार्यशर्विलक-चन्दनकप्रभृतयः सन्ति, तत्र गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः)

अपतितमिति ॥४२॥ अन्यस्यामिति ॥ ४३ ॥ आउ (वु) तश्श भगिनीपतेः । व्यवहार (रं) विचारम् ॥ निधनं गच्छ त्विति (त्वमिति) ॥ चेटं प्रति ब्रूते । यस्यां वेलायामलंकलेमीति अलंकरोमीति वक्तव्ये इति पुरातनटीका (?) ॥

टिप्प०—1 कस्मिन्नपि जन्मनि मा वेश्या भूः, यतो वेश्यात्वादेवेयं तव विपत्तिः, कुलीनस्त्रियां नेदृशी विपत्तिः संभवतीति भावः ।

शकारः—णिधणं गच्छ। अले थावलका पुश्तका! कीलिशे मए कडे?। [निधनं गच्छ। अरे स्थावरक पुत्रक! कीदृशं मया कृतम्?।]

चेटः—भट्टके! महंते अकज्जे कडे। [भट्टक! महदकार्यं कृतम्।]

शकारः—अले चेडे! किं भणाशि अकज्जे कडेत्ति?। भोदु, एव्वं दाव। (नानाभरणान्यवतार्य) गेण्ह एदं अलंकारअं मए ताव दिण्णे। जेत्तिके वेले अलंकलेमि तेंत्तिकं वेलं मम। अण्णं तव। [अरे चेट! किं भणस्यकार्यं कृतमिति?। भवतु, एवं तावत्। गृहाणेममलंकारम्। मया तावद्दत्तम्। यावत्यां वेलायामलंकरोमि तावतीं वेला मम। अन्यदा तव।]

चेटः—भट्टके ज्जेव एदे शोहंति, किं मम एदेहिं?। [भट्टक एवैते शोभन्ते, किं ममैतैः?।]

शकारः—ता गच्छ एदाइं गोणाइं गेण्हिअ मम केलकाए पाशादवालग्गपदोलिकाए चिष्ठ। जाव हग्गे आअच्छामि। [तद्गच्छ, एतौ वृषभौ गृहीत्वा मदीयायां प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां तिष्ठ। यावदहमागच्छामि।]

चेटः—जं भट्टके आणवेदि। [यद्भट्टक आज्ञापयति।] (इति निष्क्रान्तः)

शकारः—अत्तपलित्ताणे भावे गदे अदंशणं। चेडं वि पाशादबालग्गपदोलिकाए णिगलपूलिदं कदुअ थावइश्शं। एव्वं मंते लक्खिदे भोदि, ता गच्छामि। अधवा पेक्खामि दाव एदं। किं एशा मला

पासादबालग्गपडोलिआए। प्रासादोपरिगृहविशेष इति पश्चाद्व्याख्यातम्॥ अत्तपलित्ताणे आत्मरक्षार्थम्। निगलपूरितं अतिगुरुबन्धनोक्तिरियम्। एवं मन्त्रोऽभिरक्षितो भवति। प्रावारेण प्रच्छदपटेन। णामकिदे नामाङ्कितः। वसन्तसेनाया इति शकारस्य वेति लिखिताक्षरः। शुक्खपण्णउडेण शुष्कपर्णपुटेन तथा कृत्वा।

आदु पुणो वि मालइश्शं। (अवलोक्य) कधं शुमला ? । भोदु, एदिणा पावालएण पच्छादेमि णं। अधवा णामं किदे एशे। ता के वि अज्जपुलिशे पच्चहिजाणेदि । भोदु, एदिणा वादालीपुंजिदेण शुक्खपण्णपुडेण पच्छादेमि। (तथा कृत्वा, विचिन्त्य) भोदु, एव्वं दाव। शंपदं अधिअलणं गच्छिअ ववहालं लिहावेमि, जहा अत्थश्श कालणादो शत्थवाहचालुदत्ताकेण ममकेलकं पुप्फकलंडकं जिण्णुज्जाणं पवेशिअ वशंतशेणिआ वावादिदे त्ति।

चालुदत्तविणाशाय कलेमि कवडं णवं।
णअलीए विशुद्धाए पशुघादं व्व दालुणं ॥ ४४ ॥

भोदु, गच्छामि। (इति निष्क्रम्य, दृष्ट्वा सभयम्) अविद मादिके। जेण जेण गच्छामि मग्गेण तेण ज्जेव एशे दुश्टशमणके गहिदकशाओदकं चीवलं गेण्हिअ आअच्छदि। एशे मए णशिं च्छिदिअ वाहिदे किदवेले कदावि मं पेक्खिअ एदेण मालिदे त्ति पआशइश्शदि। ता कधं गच्छामि। (अवलोक्य) भोदु, एदं अद्धपडिदं पाआलखंडं उल्लंघिअ गच्छामि।

एशे म्हि तुलिदतुलिदे लंकाणअलीए गअणे गच्छंते।
भूमिए पाआले हणूमशिहले विअ महेंदे ॥ ४५ ॥

[आत्मपरित्राणे भावो गतोऽदर्शनम्। चेटमपि प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां निगडपूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि। एवं मन्त्रो रक्षितो भवति, तद्गच्छामि। अथवा पश्यामि तावदेनाम्—किमेषा मृता ? अथवा पुनरपि

पूर्वोक्तेन स्थगितां कृत्वेत्यर्थः। अत्थश्श। अर्थस्येत्यर्थः। **चालुदत्तेति**। चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम्। नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम् ॥ ४४ ॥ अविद मादिके सभयविस्मये। नशित्य नासारज्ज्वा वाहितः। कदवेले कृतवैरः। **एशे म्हि इत्यादि**। गाथा। एषोऽहं त्वरितत्वरितो लङ्कानगर्यां

मारयिष्यामि । कथं सुमृता ? भवतु, एतेन प्रावारकेण प्रच्छादयाम्येनाम् । अथवा नामाङ्कित एषः, तत्कोऽप्यार्यपुरुषः प्रत्यभिज्ञास्यति । भवतु, एतेन वातालीपुञ्जितेन शुष्कपर्णपुटेन प्रच्छादयामि । भवतु, एवं तावत् । सांप्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि, यथा—अर्थस्य कारणात्सार्थवाहकचारुदत्तकेन मदीयं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य वसन्तसेना व्यापादितेति ।

चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम् ।
नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम् ॥

भवतु, गच्छामि । अविद मादिके । येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनैवैष दुष्टश्रमणको गृहीतकषायोदकं चीवरं गृहीत्वागच्छति । एष मया नासां छित्वा वाहितः कृतवैरः कदापि मां प्रेक्ष्यैतेन मारितेति प्रकाशयिष्यति । तत्कथं गच्छामि ? । भवतु एतमर्धपतितं प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि ।

एषोऽस्मि त्वरितत्वरितो लङ्कानगर्यां गगने गच्छन् ।
भूम्यां पाताले हनूमच्छिखर इव महेन्द्रः ॥]

(इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य[1]अपटीक्षेपेण)

संवाहको भिक्षुः—पक्खालिदे एशे मए चीवलखंडे । किं णु हु शाहाए शुक्खावइश्शं । इध वाणला विलुप्पंति । किं णु हु भूमीए धूलीदोशे होदि, ता कहिं पशालिअ शुक्खावइश्शं । (दृष्ट्वा) भोदु, इध वादालीपुंजिदे शुक्खवत्तसंचए पशालइश्शं । (तथा कृत्वा) णमो बुद्धश्श । (इत्युपविशति) भोदु, धम्मक्खलाइं उदाहलामि । ('पंचज्जण जेण मालिदा' (८।२) इत्यादि पूर्वोक्तं पठति) अधवा अलं

गगने गच्छन् । भूमौ पाताले हनूमच्छिखरादिव महेन्द्रः ॥ महेन्द्रशिखरादिव हनूमानिति वक्तव्ये शकारोक्तत्वाद्विपरीतम् । 'अअट्ट' इति पाठे अष्टकशिखरादित्यर्थः । व्याहतोपममिदं तावत् ॥ ४५ ॥ तथेति प्रसार्य । भवतु, धर्माक्ष-

---

टिप्प०—1 नेपथ्यपटमुद्घाट्य प्रविष्ट इत्यर्थः । यस्तावदेवमेवागतः पात्रविशेषः सोपटाक्षेपेणेति नाटके संकेतः । एवमेवाग्रेऽपि बोध्यम् ।

मम एदेण शग्गेण । जाव ताए वशंतशेणिआए बुद्धोवाशिआए पच्चुव-आलं ण कलेमि, जाए दशाणं शुवण्णकाणं किदे जूदिअलेहिं णिक्कीदे, तदो पहुदि ताए कीदं विअ अत्ताणअं अवगच्छामि । (दृष्ट्वा) किं णु खु पण्णोदले शमुश्शशदि ? । अधवा

वादादवेण तत्ता चीवलतोएण तिम्मिदा पत्ता ।
एदे विथिण्णपत्ता मण्णे पत्ता विअ फुलंति ॥ ४६ ॥

[प्रक्षालितमेतन्मया चीवरखण्डम् । किं नु खलु शाखायां शुष्कं करिष्यामि ? इह वानरा विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् ? । धूलीदोषो भवति । तत्कुत्र प्रसार्य शुष्कं करिष्यामि ? । भवतु, इह वातालीपुञ्जिते शुष्कपत्रसंचये प्रसारयिष्यामि । नमो बुद्धाय । भवतु, धर्माक्षराण्युदाहरामि । अथवालं ममैतेन स्वर्गेण । यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि, यया दशानां सुवर्णकानां कृतेन द्यूतकाराभ्यां निष्क्रीतः, ततः प्रभृति तया क्रीतमिवात्मानमवगच्छामि । किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छ्वसिति ? । अथवा

वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन स्तिमितानि पत्राणि ।
एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पक्षिण इव स्फुरन्ति ॥]

(वसन्तसेना संज्ञां लब्ध्वा, हस्तं दर्शयति)

भिक्षुः—हा हा, शुद्धालंकालभूशिदे इत्थिआहत्थे णिक्कमदि । कधं दुदिए वि हत्थे ? । (बहुविधं निर्वर्ण्य) पच्चभिआणामि विअ एदं हत्थं । अधवा, किं विचालेण ? । शच्चं शे ज्जेव हत्थे जेण मे अभअं

राणि सग्गेण स्वर्गेण । यावत्तस्या वसन्तसेनाया. द्यूतकराभ्यां सकाशाद्दशसुवर्णानां कृते निष्क्रीतः । तदो पहुदि निष्क्रयप्रभृति । तया क्रीतमात्मानमवगच्छामि । **वादादवेणेति** । गाथा । वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन तिम्मितत्वमार्द्रत्वं प्राप्तानि । तिम्मिता इति भावप्रधानो निर्देशः । एतानि विस्तीर्णं प्राप्तं प्रसारितं यत्र (?) तानि मन्ये पत्राण्येव विजृम्भन्ते ॥ ४६ ॥ **शुद्धेति** ।

दिण्णं । भोदु, पेक्खिश्शं । (नाट्येनोद्घाट्य दृष्ट्वा, प्रत्यभिज्ञाय च) शा ज्जेव बुद्धोवाशिआ । [हा हा, शुद्धालंकारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्क्रामति । कथं द्वितीयोऽपि हस्तः ? । प्रत्यभिजानामीवैतं हस्तम् । अथवा, किं विचारेण । सत्यं स एव हस्तो येन मेऽभयं दत्तम् । भवतु, पश्यामि । सैव बुद्धोपासिका ।]

(वसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति)

भिक्षुः—कधं उदअं मग्गेदि ? । दूले च दिग्घिआ । किं दाणिं एत्थ कलइश्शं ? । भोदु, एदं चीवलं शे उवलि गालइश्शं । [कथं उदकं याचते ? । दूरे च दीर्घिका, किमिदानीमत्र करिष्यामि ? । भवतु, एतच्चीवरमस्या उपरि गालयिष्यामि ।] (तथा करोति)

(वसन्तसेना संज्ञां लब्ध्वोत्तिष्ठति, भिक्षुः पटान्तेन वीजयति)

वसन्तसेना—अज्ज ! को तुमं ? । [आर्य ! कस्त्वम् ? ।]

भिक्षुः—किं मं ण शुमलेदि बुद्धोवाशिआ दशशुवण्णणिक्कीदं ? । [किं मां न स्मरति बुद्धोपासिका दशसुवर्णनिष्क्रीतम् ? ।]

वसन्तसेना—सुमरामि, ण उण जधा अज्जो भणादि । वरं अहं उवरदा ज्जेव । [स्मरामि, न पुनर्यथाऽऽर्यो भणति । वरमहमुपरतैव ।]

भिक्षुः—बुद्धोवाशिए ! किं ण्णेदं ? । [बुद्धोपासिके ! किं न्विदम् ? ।]

वसन्तसेना—(सनिर्वेदम् ।) जं सरिसं वेसभावस्स । [यत्सदृशं वेशभावस्य ।]

शुद्धं केवलं कटकादि न स्वभाव एवालंकरणं यत्र सः । दुदिए द्वितीयः । शे

टिप्प०—1 केवलं त्वां स्मरामि, नतु दशसुवर्णनिष्क्रीतत्वेनेति महानुभावतैयं महतामिति भावः ।

भिक्षुः—उट्ठेदु उट्ठेदु बुद्धोवाशिआ एदं पादवसमीवजादं लदं ओलंबिअ। [उत्तिष्ठतूत्तिष्ठतु बुद्धोपासिकैतां पादपसमीपजातां लतामवलम्ब्य।] (इति लतां नामयति)

(वसन्तसेना गृहीत्वोत्तिष्ठति)

भिक्षुः—एदश्शिं विहाले मम धम्मबहिणिआ चिट्ठदि। तहिं शमश्शशिदमणा भविअ उवाशिआ गेहं गमिश्शदि। ता शेणं शेणं गच्छदु बुद्धोवाशिआ। (इति परिक्रामति, दृष्ट्वा) ओशलध अज्जा! ओशलध। एशा तलुणी इत्थिआ, एशो भिक्खु त्ति शुद्धे मम एशे धम्मे।

हत्थशंजदो मुहशंजदो इंदियशंजदो शे खु माणुशे।
किं कलेदि लाअउले तश्श पललोओ हत्थे णिच्चले॥ ४७॥

[एतस्मिन्विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति। तत्र समाश्वस्तमना भूत्वोपासिका गेहं गमिष्यति। तच्छनैः शनैर्गच्छतु बुद्धोपासिका। अपसरत आर्याः! अपसरत। एषा तरुणी स्त्री, एष भिक्षुरिति शुद्धो ममैष धर्मः।

हस्तसंयतो मुखसंयतः इन्द्रियसंयतः स खलु मनुष्यः।
किं करोति राजकुलं तस्य परलोको हस्ते निश्चलः॥]

(इति निष्क्रान्ताः)

इति वसन्तसेनामोटनो नामाष्टमोऽङ्कः।

जेव्व स एव॥ से अस्याः॥ वरं मनागिष्टम्॥ ओलंबिअ अवलम्ब्य। तत्र समाश्वस्तमना भूत्वा।

इति वसन्तसेनामोटनो नामाष्टमोऽङ्कः॥ ८॥

नवमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति शोधनकः)

शोधनकः—आणत्तम्हि अधिअरणभोइएहिं—'अरे सोहणआ ! ववहारमंडवं गदुअ आसणाइं सज्जीकरेहि' त्ति । ता जाव अधिअरणमंडवं सज्जिदुं गच्छामि (परिक्रम्यावलोक्य च) एदं अधिअरणमंडवं । एस पविसामि । (प्रविश्य, संमार्ज्यासनमाधाय) विवित्तं कारिदं मए अधिअरणमंडवं । विरइदा मए आसणा । ता जाव अधिअरणिआणं उण णिवेदेमि । (परिक्रम्यावलोक्य च) कधं एसो रट्ठिअस्सालो दुट्टदुज्जणमणुस्सो इदो एव्व आअच्छदि ? । ता दिट्ठिपधं परिहरिअ गमिस्सं । [**आज्ञप्तोऽस्म्यधिकरणभोजकैः—'अरे शोधनक ! व्यवहारमण्डपं गत्वासनानि सज्जीकुरु' इति । तद्यावदधिकरणमण्डपं सज्जितुं गच्छामि । एषोऽधिकरणमण्डपः । एष प्रविशामि । विविक्तः कारितो मयाधिकरणमण्डपः । विरचितानि मयासनानि । तद्यावदधिकरणिकानां पुनर्निवेदयामि । कथमेष राष्ट्रियश्यालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इत एवागच्छति ? । तद्दृष्टिपथं परिहृत्य गमिष्यामि ।**]

(इत्येकान्ते स्थितः)

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलवेषधारी शकारः)

शकारः—

ण्हादेहं शलिलजलेहिं पाणिएहिं
उज्जाणे उववणकाणणे णिशण्णे ।
णालीहिं शह जुवदीहिं इत्थिआहिं
गंधव्वेहिं शुविहिदएहिं अंगकेहिं ॥ १ ॥

अधिकरणे न्यायविवादविषये नियुक्तत्वात्तदेषामस्ति । 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२।११५) इति ठन् । अपवादो दोषवाच्येति यावत् । **ण्हादेहं इति** । प्रहर्षिणी-

---

टिप्प०—1 आधुनिकन्यायमन्दिरेष्वयं 'बेलीफ' संज्ञया परिचितो राजपुरुषः । **2** राजश्यालत्वेन सर्वं मयि संभाव्यते इत्यस्याशयः ।

खणेण गंठी खणजूलके मे खणेण बाला खलकुंतले वा ।
खणेण मुक्के खण उद्धचूडे चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले ॥ २ ॥

अवि, अ विशगंठिगब्भपविश्टेण विअ कीडएण अंतलं मग्गमाणेण पाविदं मए महदंतलं । ता कश्श एदं किविणचेश्टिअं पाडइश्शं ? । (स्मृत्वा) आं, शुमलिदं मए । दलिद्दचालुदत्तश्श एदं किविणचेश्टिअं पाडइश्शं । अण्णं च, दलिद्दे खु शे । तश्श शव्वं शंभावीअदि । भोदु, अधिअलणमंडवं गदुअ अग्गदो ववहालं लिहावइश्शं, जधा—चालुदत्तकेण वशंतशेणिआ मोडिअ मालिदा । ता जाव अधिअलणमंडवं ज्जेव्व गच्छामि (परिक्रम्यावलोक्य च) एशं तं अधिअलणमंडवं । एत्थ पविशामि । (प्रविश्यावलोक्य च) कधं आशणाइं दिण्णइं चियइटंति ? । जाव आअश्शंति अधिअलणभोइआ, दाव एदश्शिं दुव्वचत्तले मुहुत्तअं उवविशिअ पडिवालइश्शं ।

[**स्नातोऽहं सलिलजलैः पानीयैरुद्यान उपवनकानने निषण्णः ।**
नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्वैः सुविहितैरङ्गकैः ॥
क्षणेन ग्रन्थिः क्षणजूलिका मे क्षणेन बालाः क्षणकुन्तला वा ।
क्षणेन मुक्ताः क्षणमूर्ध्वचूडाश्चित्रो विचित्रोऽहं राजश्यालः ॥

छन्दसा 'जलेहिं जुवदीहिं शुविहिदएहिं' इत्यत्र सानुस्वाराणामप्यन्त्याक्षराणां लाघवं छन्दोनुरोधात् । स्नातोऽहं सलिलजलैः स्वच्छैः । पाठान्तरे 'पानीयैः' । नारीभिर्युवतीभिः स्त्रीभिः सह उद्याने उपवनकानने निषण्ण इति विपर्यस्य योजना । गन्धर्व इव सुविहितैरङ्गकैर्लक्षितः । 'गंधव्वेहिं' इति पाठे तृतीया । प्रथमार्धे रूपकं च (?) पौनरुक्त्यादि शकारोक्तत्वात् ॥ १ ॥ **खणेनेति** । उपेन्द्रवज्रया । हगे इत्यत्र एकारस्य लघुत्वं छन्दोनुरोधात् । एतच्छत्रकमुष्टिकं पात्रालबंध इत्येके (?) । क्षणेन ग्रन्थिः । पाठान्तरे 'घृष्टिका' । क्षणेन ग्रन्थिः क्षणजूलिका

पाठा०—१ खणेण मे चंचल.

अपि च, विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेनान्तरं मार्गमाणेन प्राप्तं मया महद्-न्तरम्। तत्कस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि ?। आं, स्मृतं मया। दरिद्रचारु-दत्तस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि। अन्यच्च, दरिद्रः खलु सः। तस्य सर्वं संभाव्यते। भवतु, अधिकरणमण्डपं गत्वाऽग्रतो व्यवहारं लेखयिष्यामि, यथा—चारुदत्तेन वसन्तसेना मोटयित्वा मारिता। तद्यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि। एष सोऽधिकरणमण्डपः। अत्र प्रविशामि। कथमासनानि दत्तानि तिष्ठन्ति ?। यावदागच्छन्त्यधिकरणभोजकाः, तावदेतस्मिन्दूर्वाचत्वरे मुहूर्तमुपविश्य प्रतिपालयिष्यामि।]

(तथा स्थितः)

शोधनकः—(अन्यतः परिक्रम्य, पुरो दृष्ट्वा) पेदे अधिअरणिआ आअच्छंति; ता जाव उवसप्पामि। [एतेऽधिकरणिका आगच्छन्ति; तद्यावदुपसर्पामि।] (इत्युपसर्पति)

(ततः प्रविशति श्रेष्ठिकायस्थादिपरिवृतोऽधिकरणिकः)

अधिकरणिकः—भो भोः श्रेष्ठिकायस्थौ !।

श्रेष्ठिकायस्थौ—आणवेदु अज्जो। [आज्ञापयत्वार्यः।]

अधिकरणिकः—अहो ! व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु पर-चित्तग्रहणमधिकरणिकैः

मे क्षणेन बालाः क्षणकुन्तला वा। क्षणेन मुक्ताः क्षणमूर्ध्वचूडाः। जनिकाज्वलि-कयोर्विशेषः (?)। चित्रो विचित्रः। हगे अहम्। राजश्यालः। 'चित्ते ण चित्तो' इति पाठे चित्रं न चित्रम्, यतोऽहं राजश्याल इति व्याख्येयम्। राज-श्यालत्वेन मयि सर्वं संभाव्यत इति भावः॥ २॥ किमिणचिट्ठिअं [कृपणचेष्टि-

---

टिप्प०—1 कृपणं च तच्चेष्टितं च कृपणचेष्टितमिति कर्मधारयः। एतद्वसन्त-सेनामारणरूपं कृपणं दीनं कृत्यं कस्योपरि पातयितुं सुशक्यमिति भावः। 2 मार्गप्रतीक्षां करिष्यामि। 3 व्यवहारो नाम विवादः, तस्य परायत्ततया तन्मात्र-प्रयोज्यत्वेन परस्यान्यस्य; अन्यत्स्मृतिशास्त्रं कामन्दकादिनीतिशास्त्रं बुद्धिश्च नीतिपटुी सत्यासत्य-पराभिप्रायज्ञानं दुर्ज्ञेयमधिकरणिकैर्न्यायाधीशैरिति तत्त्वम्।

[1]छन्नं कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं
स्वान्दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।
तैः पक्षापरपक्षवर्धितबलैर्दोषैर्नृपः स्पृश्यते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ३ ॥

अपि च,—

[2]छन्नं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः
स्वान्दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।
ये पक्षापरपक्षदोषसहिताः पापानि संकुर्वते
संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ४ ॥

यतोऽधिकरणिकः खलु

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।
क्लीबान्पालयिता शठान्व्यथयिता धर्म्यो न लोभान्वितो
द्वार्भावे परतत्त्वबद्धहृदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥ ५ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति वुच्चदि । जइ एव्वं, ता चंदालोए वि अंधआरो त्ति वुच्चदि । [आर्यस्यापि नाम गुणे दोष इत्युच्यते । यद्येवम्, तदा चन्द्रालोकेऽप्यन्धकार इत्युच्यते ।]

तम्] ॥ **छन्नमिति** ॥ ३ ॥ **छन्नमिति** ॥ ४ ॥ **शास्त्रज्ञ इति** ॥ ५ ॥

टिप्प०—1 श्लोकद्वयमिदं किञ्चिद्विशेषं वहदेकार्थमेव । छन्नं सत्यं कार्यमसत्येनाच्छादितमसत्यं सत्येन छन्नमित्यर्थः । न्यायो लेख्य-दिव्य प्रमाणविशिष्टो निर्णयः । प्रमाणं वाचनिकं चाक्षुषं पत्र-लेख्यादिना । एतेषामभावे दिव्यविधिरवतरतीति ज्ञेयम् । न्यायसभायां पुरुषाः स्वान्दोषान्न कथयन्ति, यतः स्वय राग-लोभाभिभूतास्तैरदक्षैः पुरुषैः पक्षापरपक्षाभ्यां वर्धितानि बलानि सामर्थ्यानि येषां तैर्दोषैरित्यर्थः । पक्षः स्वीयत्वाभिमानवान् । अपरपक्षः स्वीयत्वाभिमानशून्यः । द्रष्टुः प्राड्विवाकस्य ।
2 छन्नं कार्यं प्रतिपाद्य छन्नं दोषं प्रतिपादयति । साधवोऽपि ये रागलोभादिना परापरपक्षीयैर्दोषैः सहिताः पापानि संकुर्वते ते ध्रुवं इहपरलोकभ्रष्टा भवन्ति इत्यर्थः ।

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक ! अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय ।

शोधनकः—एदु एदु अधिअरणभोइओ ! एदु । [एत्वेत्वधिकरणभोजक ! एतु ।]

(इति परिक्रामन्ति)

शोधनकः—एदं अधिअरणमंडवं । ता पविसंतु अधिअरणभोइआ । [अयमधिकरणमण्डपः, तत्प्रविशन्त्वधिकरणभोजकाः ।]

(सर्वे च प्रविशन्ति)

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक ! बहिर्निष्क्रम्य ज्ञायताम्—'कः कः कार्यार्थी' इति ।

शोधनकः—जं अज्जो आणवेदि । (इति निष्क्रम्य) अज्जा ! अधिअरणिआ भणंति—'को को इध कज्जत्थी' त्ति । [यदार्य आज्ञापयति । आर्याः ! अधिकरणिका भणन्ति—'कः क इह कार्यार्थी' इति ।]

शकारः—(सहर्षम्) उवत्थिए अधिअलणिए । (साटोपं परिक्रम्य) हग्गे वलपुलिशे मणुश्शे वाशुदेवे लश्टिअशाले लाअशाले कज्जत्थी । [उपस्थिता अधिकरणिकाः । अहं वरपुरुषो मनुष्यो वासुदेवो राष्ट्रियश्यालो राजश्यालः कार्यार्थी ।]

शोधनकः—(ससंभ्रमम्) हीमादिके, पढमं ज्जेव रट्ठिअसालो कज्जत्थी । भोदु, अज्ज ! मुहुत्तं चिट्ठ । दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि । (उपगम्य) अज्जा ! एसो खु रट्ठिअसालो कज्जत्थी ववहारं उवत्थिदो । [हन्त, प्रथममेव राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी । भवतु, आर्य ! मुहूर्तं तिष्ठ । तावदधिकरणिकानां निवेदयामि । आर्याः ! एष खलु राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी व्यवहारमुपस्थितः ।]

अधिकरणिकः—कथं प्रथममेव राष्ट्रियश्यालः कार्यार्थी ? । यथा सूर्योदये उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति । शोधनक ! व्याकुलेनाद्य व्यवहारेण भवितव्यम् । भद्र ! निष्क्रम्योच्यताम्—'गच्छाद्य, न दृश्यते तव व्यवहारः' इति ।

शोधनकः—जं अज्जो आणवेदि त्ति । (निष्क्रम्य, शकारमुपगम्य) अज्ज ! अधिअरणिआ भणंति—'अज्ज ! गच्छ । ण दीसदि तव ववहारो त्ति' । [यदार्य आज्ञापयतीति । आर्य ! अधिकरणिका भणन्ति—'अद्य गच्छ । न दृश्यते तव व्यवहारः' ।]

शकारः—(सक्रोधम्) आः, किं ण दीशदि मम ववहाले ? । जइ ण दीशदि, तदो आवुत्तं लाआणं पालअं बहिणीवर्दि विण्णविअ बहिणिं अत्तिकं च विण्णविअ एदं अधिअलणिअं दूले फेलिअ एत्थ अण्णं अधिअलणिअं ठावइश्शं । [आः, किं न दृश्यते मम व्यवहारः ! । यदि न दृश्यते, तदावुत्तं राजानं पालकं भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं मातरं च विज्ञाप्यैतमधिकरणिकं दूरीकृत्यात्रान्यमधिकरणिकं स्थापयिष्यामि ।]

(इति गन्तुमिच्छति)

शोधनकः—अज्ज रट्ठिअशालअ ! मुहुत्तअं चिट्ठ । दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि । (अधिकरणिकमुपगम्य) एसो रट्ठिअशालो कुविदो भणादि । [आर्य राष्ट्रियश्याल ! मुहूर्तं तिष्ठ । तावदधिकरणिकानां निवेदयामि । एष राष्ट्रियश्यालः कुपितो भणति ।] (इति तदुक्तं भणति)

अधिकरणिकः—सर्वमस्य मूर्खस्य संभाव्यते । भद्र ! उच्यताम्—'आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः' ।

शोधनकः—(शकारमुपगम्य) अज्ज ! अधिअरणिआ भणंति—

आः क्रोधे । लाआणं राजानम् । आवुत्तं भगिनीपतिम् । पुनर्भगिनीपतिमिति

'आअच्छ, दीसदि तव ववहारो;' ता पविसदु अज्जो। [आर्य! अधिकरणिका भणन्ति—'आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः'; तत्प्रविशत्वार्यः।]

शकारः—ही, पढमं भणंति—'ण दीशदि, शंपदं दीशदि' त्ति। ता णाम मीदमीदा अधिअलणभोइआ। जेत्तिअं हग्गे भणिश्शं तेत्तिअं पत्तिआवइश्शं। भोदु, पविशामि (प्रविश्योपसृत्य) शुशुहं अम्हाणं, तुम्हाणं पि शुहं देमि ण देमि अ। [ही, प्रथमं भणन्ति न दृश्यते, सांप्रतं दृश्यत इति। तन्नाम भीतभीता अधिकरणभोजकाः, यद्यदहं भणिष्यामि तत्तत्प्रत्याययिष्यामि। भवतु, प्रविशामि। सुसुखमस्माकम्, युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च।]

अधिकरणिकः—(स्वगतम्) अहो, स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः। (प्रकाशम्) उपविश्यताम्।

शकारः—आं, अत्तण केलकाशे भूमी। ता जहिं मे लोअदि तहिं उवविशामि। (श्रेष्ठिनं प्रति) एशा उवविशामि। (शोधनकं प्रति) णं एत्थ उवविशामि। (इत्यधिकरणिकमस्तके हस्तं दत्त्वा) एश उवविशामि। [आं, आत्मीयैषा भूमिः। तद्यत्र मह्यं रोचते तत्रोपविशामि। एष उपविशामि। नन्वत्रोपविशामि। एष उपविशामि] (इति भूमावुपविशति)

अधिकरणिकः—भवान्कार्यार्थी।

शकारः—अध इं। [अथ किम्।]

अधिकरणिकः—तत्कार्यं कथय।

शकारः—कण्णे कज्जं कधइश्शं। एव्वं वड्डुके मल्लकप्पमाणाह कुडे हग्गे जादे।

> **लाअशाुले मम पिदा लाआ तादश्श होइ जामादा।**
> **लाअशिआले हग्गे ममावि बहिणीवदी लाआ॥ ६॥**

पुनरुक्तम्। अत्तिकां भगिनीं ज्येष्ठाम्॥ युष्माक सुखं ददामि न ददामि। शकारोक्तैर्व्याकुलता॥ **लाअशाुल इत्यादि।** गाथा। राजश्वशुरो मम पिता

[कर्णे कार्यं कथयिष्यामि । एवं बृहति मल्लकप्रमाणस्य कुलेऽहं जातः ।

राजश्वशुरो मम पिता राजा तातस्य भवति जामाता ।
राजश्यालोऽहं ममापि भगिनीपती राजा ॥]

अधिकरणिकः—सर्वं ज्ञायते,

**किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।
भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥ ७ ॥**

तदुच्यतां कार्यम् ।

शकारः—एव्वं भणामि, अवलद्धाह वि ण अ मे किं पि कलइ-श्शदि, तदो तेण बहिणीवदिणा परितुश्टेण मे कीलिदुं लक्खिदुं शव्वुज्जाणाणं पवले पुप्फकलंडकजिण्णुज्जाणे दिण्णे । तहिं च पेक्खिदुं अणुदिअहं शोशावेदुं शोधावेदुं पोत्थावेदुं लुणावेदुं गच्छामि । देव्व-जोएण पेक्खामि, ण पेक्खामि वा, इत्थिआशलीलं णिवडिदं ।
[एवं भणामि, अपराद्धस्यापि न च मे किमपि करिष्यति, ततस्तेन भगिनीप-तिना परितुष्टेन मे क्रीडितुं रक्षितुं सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं दत्तम् । तत्र च प्रेक्षितुमनुदिवसं शुष्कं कारयितुं शोधयितुं पुष्टं कारयितुं लूनं कारयितुं गच्छामि । दैवयोगेन पश्यामि, न पश्यामि वा, स्त्रीशरीरं निपतितम् ।]

अधिकरणिकः—अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ? ।

शकारः—हंहो अधिअलणभोइआ ! किंत्ति ण जाणामि ? । तं तादिशिं णअलमंडणं कंचणशदभूशणिअं केण वि कुपुत्तेण अत्थक-ल्लवत्तश्श कालणादो शुण्णं पुप्फकलंडकजिण्णुज्जाणं पवेशिअ बाहु-

---

राजा तातस्य भवति जामाता । राजश्यालकः खल्वहं ममापि भगिनीपती राजा ॥ एतेन यदुक्तं भवति तदाह—अपराद्धस्यापि न मे किमपि करिष्यति । क्रीडितुं रक्षितुम् । जीर्णेति विशेषणं विजनत्वख्यापनार्थम् तत्र च प्रेक्षितुम् ।

पाशबलक्कालेण वशंतशेणिआ मालिदा, ण मए। [अहो अधिकरणभोजकाः! किमिति न जानामि?। तां तादृशीं नगरमण्डनं काञ्चनशतभूषणां केनापि कुपुत्रेणार्थकल्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेना मारिता, न मया।] (इत्यर्धोक्ते मुखमावृणोति)

अधिकरणिकः—अहो नगररक्षिणां प्रमादः। भोः श्रेष्ठिकायस्थौ! न मयेति व्यवहारपदं प्रथममभिलिख्यताम्।

कायस्थः—जं अज्जो आणवेदि। (तथा कृत्वा) अज्ज! लिहिदं। [यदार्य आज्ञापयति। आर्य! लिखितम्।]

शकारः—(स्वगतम्) हीमादिके, उत्तलाअंतेण विअ पाअशपिंडालकेण अज्ज मए अत्ता एव्व णिण्णाशिदो। भोदु, एव्वं दाव। (प्रकाशम्) अहो अधिअलणभोइआ! णं भणामि, मए ज्जेव दिश्टा। किं कोलाहलं कलेध?। [आश्चर्यम्, त्वरां कुर्वाणेनेव पायसपिण्डारकेणाद्य मयात्मैव निर्नाशितः। भवतु। एवं तावत्, अहो अधिकरणभोजकाः! ननु भणामि, मयैव दृष्टा। किं कोलाहलं कुरुत?।] (इति पादेन लिखितं प्रोञ्छति)

अधिकरणिकः—कथं त्वया ज्ञातं यथा खल्वर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता?।

शकारः—हंहो, णूणं पंडिशूणाए[1] मोघट्ठाणाए गीवालिआए णिशुवण्णकेहिं आहलणट्ठाणेहिं तक्केमि। [हंहो, नूनं परिशून्यया मोघस्थानया ग्रीवालिकया निःसुवर्णकैराभरणस्थानैस्तर्कयामि।]

तत्रेति करणाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्तदित्येवार्थः (?)। तत्र दैवयोगेन पश्यामि न वेत्यर्थः॥ न मयेति तस्य बोध्यत्वेन व्यवहारपदम्॥ परिशून्यया

पाठा०—१ शुण्णशूणाए.

श्रेष्ठिकायस्थौ—जुज्जदि विअ। [युज्यत इव।]

शकारः—(स्वगतम्) दिश्टिआ पच्चुज्जीविद म्हि। अविद मादिके। [दिष्ट्या प्रत्युज्जीवितोऽस्मि। अविद मादिके।]

श्रेष्ठिकायस्थौ—भो! कं एसो ववहारो अवलंबदि?। [भोः, कमेष व्यवहारोऽवलम्बते?।]

अधिकरणिकः—इह हि द्विविधो व्यवहारः।

श्रेष्ठिकायस्थौ—केरिसो?। [कीदृशः?।]

अधिकरणिकः—वाक्यानुसारेण, अर्थानुसारेण च। यस्तावद्वाक्यानुसारेण, स खल्वर्थिप्रत्यर्थिभ्यः। यश्चार्थानुसारेण स चाधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्यः।

श्रेष्ठिकायस्थौ—ता वसंतसेणामादरं अवलंबदि ववहारो। [तद्वसन्तसेनामातरमवलम्बते व्यवहारः।]

अधिकरणिकः—एवमिदम्। भद्र शोधनक! वसन्तसेनामातरमनुद्वेजयन्नाह्वय।

शोधनकः—तधा। (इति निष्क्रम्य, गणिकामात्रा सह प्रविश्य) एदु एदु अज्जा। [तथा, एत्वेत्वार्या।]

वृद्धा—गदा मे दारिआ मित्तघरअं अत्तणो जोव्वणं अनुभविदुं। एसो उण दीहाऊ भणादि—'आअच्छ, अधिअरणिओ सद्दावेदि; ता मोहपरवसं विअ अत्ताणअं अवगच्छामि। हिअअं मे थरथरेदि। अज्ज! आदेसेहि मे अधिअरणमंडवस्स मग्गं। [गता मे दारिका मित्रगृहमात्मनो यौवनमनुभवितुम्। एष पुनर्दीर्घायुर्भणति—

ग्रीवया। बाहुपाशेन मारितेति शून्यैवाति (?)। अर्थनिमित्तमिति ज्ञातुम्। मनाकथत्वमन्ये मां सूचयन्ति (?) अनेनैव वसन्तसेना मारितेति सूचनाकारः॥ गुप्तेनापि उत्तराचरणेन ततोऽस्मै (त आत्मै) व विनाशितः॥ मित्तघरअं मित्रगृ-

टिप्प०—1 वादि-प्रतिवादिभ्यः। 2 अधिक्रियते निर्णयार्थविचारोऽस्मिन्नित्यधिकरणम्, 'कोर्ट' इति लोके प्रसिद्धम्। तदाश्रयतयाऽस्येत्यधिकरणिकः=प्राड्विवाकः।

'आगच्छ, अधिकरणिक आह्वयति; तन्मोहपरवशमिवात्मानमवगच्छामि। हृदयं मे प्रकम्पते। आर्य! आदिश मह्यमधिकरणमण्डपस्य मार्गम्।]

शोधनकः—एदु एदु अज्जा। [एत्वेत्वार्या।]

(उभौ परिक्रामतः)

शोधनकः—एदं अधिअरणमंडवं। एत्थ पविसदु अज्जा। [एषोऽधिकरणमण्डपः। अत्र प्रविशत्वार्या।]

(इत्युभौ प्रविशतः)

वृद्धा—(उपसृत्य) सुहं तुम्हाणं भोदु भावमिस्साणं। [सुखं युष्माकं भवतु भावमिश्राणाम्।]

अधिकरणिकः—भद्रे! स्वागतम्; आस्यताम्।

वृद्धा—तधा। [तथा।] (इत्युपविष्टा)

शकारः—(साक्षेपम्) आगदाशि वुड्ढकुट्टणि! आगदाशि। [आगतासि वृद्धकुट्टनि! आगतासि।]

अधिकरणिकः—अये, त्वं किल वसन्तसेनाया माता।

वृद्धा—अध इं। [अथ किम्।]

अधिकरणिकः—अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता?।

वृद्धा—मित्तघरअं। [मित्रगृहम्।]

अधिकरणिकः—किंनामधेयं तस्या मित्रम्?।

वृद्धा—(स्वगतम्) हद्धी हद्धी; अदिलज्जणीअं खु एदं। (प्रकाशम्) जणस्स पुच्छणीओ अअं अत्थो, ण उण अधिअरणिअस्स। [हा धिक् हा धिक्, अतिलज्जनीयं खल्विदम्। जनस्य पृच्छनीयोऽयमर्थः, न पुनरधिकरणिकस्य।]

हम्। प्रस्तावाच्चारुदत्तस्य गृहम्॥ अर्थो न पुनरधिकरणिकानामिति वेश्यापतिरूपतया ज्ञानेन शिष्टानां लज्जाकरत्वादिति भावः॥ विनयदत्तस्य नप्ता॥ धनद-

अधिकरणिकः—अलं लज्जया; व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—ववहारो पुच्छदि । णत्थि दोसो, कधेहि । [व्यवहारः पृच्छति । नास्ति दोषः, कथय ।]

वृद्धा—कधं ववहारो ? । जइ एव्वं, ता सुणंतु अज्जमिस्सा । सो खु सत्थवाहविणअदत्तस्स णत्तिओ, साअरदत्तस्स तणओ, सुगहीदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम, सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि । तहिं मे दारिआ जोव्वणसुहं अणुभवदि । [कथं व्यवहारः ? । यद्येवं, तदा शृण्वन्त्वार्यमिश्राः । स खलु सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य तनयः, सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम, श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति । तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति ।]

शकारः—शुदं अज्जेहिं ? । लिहीअंदु ? एदे अक्खला । चालुदत्तेण शह मम विवादे । [श्रुतमार्यैः ? । लिख्यन्तामेतान्यक्षराणि । चारुदत्तेन सह मम विवादः ।]

श्रेष्ठिकायस्थौ—चारुदत्तो मित्तो त्ति णत्थि दोसो । [चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः ।]

अधिकरणिकः—व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—एव्वं विअ । [एवमिव ।]

अधिकरणिकः—धनदत्त ! वसन्तसेनार्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यतां व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथमार्यचारुदत्तोऽप्यस्माभिराह्वायितव्यः ? । अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति । भद्र शोधनक ! गच्छ । आर्यचारुदत्तं स्वैरमसंभ्रान्तमनुद्विग्नं सादरमाहूय प्रस्तावेन—'अधिकरणिकस्त्वां द्रष्टुमिच्छति' इति ।

शोधनकः—जं अज्जो आणवेदि । (इति निष्क्रान्तः, चारुदत्तेन सह प्रविश्य च) एदु एदु अज्जो । [यदार्य आज्ञापयति । एत्वेत्वार्यः ।]

टिप्प०—1 कायस्थस्यदं नाम । स च सांप्रतं 'रेकॉर्ड्-क्लार्क' इति संज्ञया प्रसिद्धः ।

चारुदत्तः—(विचिन्त्य)

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।
यत्सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिशङ्कते ॥ ८ ॥

(सवितर्कं, स्वगतम्)

ज्ञातो[1] नु किं स खलु बन्धनविप्रयुक्तो
मार्गागतः प्रवहणेन मयापनीतः ।
चारेक्षणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा
येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ॥ ९ ॥

अथवा किं विचारितेन ? । अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । भद्र शोधनक ! अधिकरणस्य मार्गमादेशय ।

शोधनकः—एदु एदु अज्जो । [एत्वेत्वार्यः ।]

(इति परिक्रामतः)

चारुदत्तः—(सशङ्कम्) तत्किमपरम् ?

रूक्षस्वरं वाशति वायसोऽय-
ममात्यभृत्या मुहुराह्वयन्ति ।
सव्यं[2] च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य
ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥ १० ॥

शोधनकः—एदु एदु अज्जो सैरं असंभंतं । [एत्वेत्वार्यः स्वैरमसंभ्रान्तम् ।]

तेति कायस्थसंबोधनम् । स्वैरं स्वच्छन्दम् । असंभ्रान्तं संभ्रमशून्यम् ॥ **परीति** । अवस्थामीदृशीं दशाम् ॥ ८ ॥ **ज्ञात इति** । मार्गागत आर्यकः ॥९॥ **रूक्षेति** । 'शासृ वासृ शब्दे' भ्वादिरात्मनेपदी । रेभादेरात्मनेपदात्वाच्च परस्मैपदम् । 'वाश्र शब्दे' इति जुहादिस्तालव्यान्तः । आत्मनेपदी (?) ॥ १० ॥

पाठा०—1 ज्ञातो हि किं नु खलु.

टिप्प०—1 आर्यकः । 2 सव्यं वाममित्यर्थः, 'वामं शरीरं सव्यं स्यात्' इत्यमरः । अत एवानिमित्तान्यपशकुनाः खेदयन्ति ।

चारुदत्तः—(परिक्रम्याग्रतोऽवलोक्य च)

शुष्कवृक्षस्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।
मयि चोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम् ॥ ११ ॥

(पुनरन्यतोऽवलोक्य) अये ! कथमयं सर्पः ? ।

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्न[2]नीलाञ्जनाभः
स्फुरितविततजिह्वः शुक्लदंष्ट्राचतुष्कः ।
अभिपतति, सरोषो जिह्मिताध्मातकुक्षि-
र्भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः ॥ १२ ॥

अपि च, इदम्

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही
स्फुरति नयनं, वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।
शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि नैकशः
कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥ १३ ॥

सर्वथा देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति ।

शोधनकः—एदु एदु अज्जो । इमं अधिअरणमंडवं पविसदु अज्जो । [एत्वेत्वार्यः । इममधिकरणमण्डपं प्रविशत्वार्यः ।]

चारुदत्तः—(प्रविश्य, समन्तादवलोक्य) अहो, अधिकरणमण्डपस्य परा श्रीः । इह हि

चिन्तासक्तनिमग्नमन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्खाकुलं
पर्यन्तस्थितचारनक्रमकरं नागाश्वहिंस्राश्रयम् ।

शुष्केति ॥ ११ ॥ **मयीति** ॥ १२ ॥ **स्खलतीति** । आर्द्रतमायां हि भुवि चरणस्खलनं युज्यते ॥ १३ ॥ जृम्भितो दीर्घात्मातोऽतिस्थल (?) ॥ **चिन्तासक्ते [ति]** चिन्तामार्गे निमग्ना एव मन्त्रिणः सलिलानि यत्र ।

टिप्प०—1 पूर्वार्धे शुष्कवृक्षस्थितः काकः पूर्वाभिमुखो रौति इत्येकोऽयमपशकुनः, अपरश्चापरार्धे वामनेत्रस्फुरणमिति । 2 कज्जलराशिमध्येऽधिकनील इत्यर्थः । नीलाञ्जनं कज्जलम् । तथा चायं यः सर्पो मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः स मय्यभिपततीत्यन्वयः । जिह्मिता वक्रिताध्माता च कुक्षिर्यस्य तथाविधः ।

नानावाशककङ्कपक्षिरचितं कायस्थसर्पास्पदं
नीतिक्षुण्णतटं च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥ १४ ॥

भवतु । (प्रविशञ्छिरोभिघातमभिनीय, सवितर्कम्) अहह, इदमपरम्

सव्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायसस्तथा ।
पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं, स्वस्ति चास्मासु दैवतः ॥ १५ ॥

तावत्प्रविशामि । (इति प्रविशति)

अधिकरणिकः—अयमसौ चारुदत्तः । य एषः

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं
नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।
नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु
नह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥ १६ ॥

चारुदत्तः—भोः ! अधिकृतेभ्यः स्वस्ति । हंहो नियुक्ताः ! अपि कुशलं भवताम् ? ।

अधिकरणिकः—(ससंभ्रमम्) स्वागतमार्यस्य । भद्र शोधनक ! आर्यस्यासनमुपनय ।

शोधनकः—(आसनमुपनीय) एदं आसणं । एत्थ उवविसदु अज्जो । [इदमासनम् । अत्रोपविशत्वार्यः ।]

(चारुदत्त उपविशति)

दूत आह्वायको गतागतनियुक्तो वीरश्च गूढपुरुषः । नागाश्च सतारकार्थी (?) । नाना बहुप्रकाराः शब्दं कुर्वन्तो ये कङ्कपक्षिणस्तै रचितं व्याप्तम् । अशुभसूचकत्वेन तेषां समवधानमुक्तम् । अब्धिपक्षे तु व्यक्तमेव । 'पक्ष' इति पाठे तेषां पक्षाणां रचितम् । नानाक्रमणिकया निर्मितभेदो यत्रेत्यर्थः । कङ्को मांसादः पक्षिविशेषः ॥ १४ ॥ **सव्यमिति** ॥ १५ ॥ **घोणेति** । घोणा उन्नता यत्र, घोणया वा उन्नतमुत्कृष्टम् । अपाङ्गो विशालो यत्र । एतेन

शकारः—(सक्रोधम्) आगदेशि ले इश्तिआघादआ! आगदेशि?। अहो णाए ववहाले, अहो धम्मे ववहाले; जं एदाह इश्थिआघादकाह आशणे दीअदि। (सगर्वम्) भोदु णं दीअदु। [आगतोऽसि रे स्त्रीघातक! आगतोऽसि?। अहो न्याय्यो व्यवहारः, अहो धर्म्यो व्यवहारः; यदेतस्मै स्त्रीघातकायासनं दीयते। भवतु, ननु दीयताम्।]

अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त! अस्ति भवतोऽस्या आर्याया दुहित्रा सह प्रसक्तिः प्रणयः प्रीतिर्वा?।

चारुदत्तः—कस्याः?।

अधिकरणिकः—अस्याः। (इति वसन्तसेनामातरं दर्शयति)

चारुदत्तः—(उत्थाय) आर्ये! अभिवादये।

वृद्धा—जाद! चिरं मे जीव। (स्वगतम्) अअं सो चारुदत्तो। सुणिक्खित्तं खु दारिआए जोव्वणं। [जात! चिरं मे जीव। अयं स चारुदत्तः। सुनिक्षिप्तं खलु दारिकया यौवनम्।]

अधिकरणिकः—आर्य! गणिका तव मित्रम्?।

(चारुदत्तो लज्जां नाटयति)

शकारः—

लज्जाए भीलुदाए वा
चालित्तं अलिए णिगूहिदुं।
शअं मालिअ अत्थकालणाए
दाणिं गूहदि ण तं हि भश्टके॥ १७॥

नेत्रविशालत्वमुक्तम्॥ १६॥ प्रसक्त (क्तिः) प्रणयो रागानुबन्धः प्रीतिर्वेति। प्रीतिः स्नेहमात्रम्॥ **लज्जाए इत्यादि**। वैतालीयम्। एइं इति सबिन्दुविकारो लघुः छन्दोनुरोधात्। लज्जया भीरुकतया च लक्षितः। त्वमित्यर्थात्। किमर्थमलीके स्त्रीवधादौ दरिद्रमारणं निगृही (गूहि) तुम् (?)। कुत एवमित्याह—स्वयं मारयित्वार्थनिमित्तमिदानीं गृह्णाति न नष्टके। अपि तु नष्ट-

---

पाठा०—१ णिगूहदि ण तं हि भश्टके.

[लज्जया भीरुतया वा चारित्रमलीकं निगूहितुम् ।
स्वयं मारयित्वार्थकारणादिदानीं गूहति न तद्धि भट्टकः ॥]

श्रेष्ठिकायस्थौ—अज्जचारुदत्त ! भणाहि । अलं लज्जाए; ववहारो खु एसो । [आर्य चारुदत्त ! भण । अलं लज्जया । व्यवहारः खल्वेषः ।]

चारुदत्तः—(सलज्जम्) भो अधिकृताः ! मया कथमीदृशं वक्तव्यम्—यथा गणिका मम मित्रमिति ? । अथवा यौवनमत्रापराध्यति, न चारित्र्यम् ।

अधिकरणिकः—

व्यवहारः सविघ्नोऽयं त्यज लज्जां हृदि स्थिताम् ।
ब्रूहि सत्यमलं धैर्यं छलमत्र न गृह्यते ॥ १८ ॥

अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

चारुदत्तः—अधिकृत ! केन सह मम व्यवहारः ? ।

शकारः—(साटोपम्) अले ! मए शह ववहाले । [अरे ! मया सह व्यवहारः ।]

चारुदत्तः—त्वया सह मम व्यवहारः सुदुःसहः ।

शकारः—अले इस्तिआघादआ ! तं तादिशिं लअणशदभूशणिअं वशंतशेणिअं मालिअ, शंपदं कवडकावडिके भविअ णिगूहेशि ? । [अरे स्त्रीघातक ! तां तादृशीं रत्नशतभूषणां वसन्तसेनां मारयित्वा, सांप्रतं कपटकापटिको भूत्वा, निगूहसि ? ।]

चारुदत्तः—असंबद्धः खल्वसि ।

अधिकरणिकः—आर्यचारुदत्त ! अलमनेन; ब्रूहि सत्यम् । अपि गणिका तव मित्रम् ? ।

एव । 'नष्टके' इत्यपि पाठः (?) ॥ १७ ॥ व्यवहार इति । छलपरिहारार्थं चिरं

चारुदत्तः—एवमेव ।

अधिकरणिकः—आर्य ! वसन्तसेना क्व ? ।

चारुदत्तः—गृहं गता ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—कधं गदा, कदा गदा, गच्छंती वा केण अणुगदा ? । [कथं गता, कदा गता, गच्छन्ती वा केनानुगता ? ।]

चारुदत्तः—(स्वगतम्) किं प्रच्छन्नं गतेति ब्रवीमि ? ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—अज्ज ! कधेहि । [आर्य ! कथय ।]

चारुदत्तः—गृहं गता । किमन्यद्ब्रवीमि ? ।

शकारः—मम केलकं पुप्फकलंडकजिण्णुज्जाणं पवेशिअ अत्थणिमित्तं बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा । अए ! शंपदं वदशि घलं गदे त्ति ? । [मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्यार्थनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण मारिता । अये ! सांप्रतं वदसि गृहं गतेति ? ।]

चारुदत्तः—आः, असंबद्धप्रलापिन् !

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न बलाहकानां
चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।
मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथा हि
हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥ १९ ॥

अधिकरणिकः—(जनान्तिकम्)

तुलनं चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।
ग्रहणं चानिलस्येव चारुदत्तस्य दूषणम् ॥ २० ॥

समीक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—**छलमत्र** नेति ॥ १८ ॥ **अभ्युक्षितेति** । पक्षः केशविशेषः । भृशमत्यर्थम् । अन्तराले एतद्वचनमध्ये । मेघजलसिक्तन्तनाशाखे जलबिन्दुर्यद्युत इति कर्मवशामेकं मिथ्यात्मसूचकमिति (?)

(प्रकाशम्) आर्यचारुदत्तः खल्वसौ कथमिदमकार्यं करिष्यति ? ।

('घोणा-' [९।१६] इत्यादि पठति)

शकारः—किं पक्खवादेण ? ववहाले दीशदि । [किं पक्षपातेन ? व्यवहारो दृश्यते ।]

अधिकरणिकः—अपेहि, मूर्ख !

वेदार्थान्प्राकृतस्त्वं वदसि, न च ते जिह्वा निपतिता,
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं, न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।
दीप्ताग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि, स च ते दग्धो भवति नो
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि, न ते देहं हरति भूः ॥ २१ ॥

आर्यचारुदत्तः कथमकार्यं करिष्यति ? ।

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं[1]
दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।
स श्रेयसां कथमिवैकनिधिर्महात्मा
पापं करिष्यति धनार्थमवैरिजुष्टम्[2] **॥ २२ ॥**

वृद्धा—हदास ! जो तदाणिं णासीकिदं सुवण्णभंडअं रत्तिं चोरेहिं अवहिदं त्ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्दसारभूदं रअणावलिं देदि, सो दाणिं अत्थकल्लवत्तस्स कालणादो इमं अकज्जं करेदि ? । हा जादे ! एहि मे पुत्ति ! । [हताश ! यस्तदानीं न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डं रात्रौ चौरैरपहृतमिति तस्य कारणाच्चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति, स

॥ १९ ॥ **तुलनमिति** ॥ २० ॥ **वेदार्थानित्यादि** । अतिधृतिजातिः । वेदार्थविरोधिनो वचने जिह्वापातो युज्यते ॥ २१ ॥ **कृत्वेति** । अनपेक्षितानि । अपेक्षा योग्यतामप्यपेक्षा तेषां न कृतेत्यर्थः (?) ॥ २२ ॥

टिप्प०—1 उदकेनोदकस्य वा उच्छ्रय उच्चतैव शेषो यस्य तं समुद्रम्, समुद्रस्योदकमहत्त्वयैव महत्त्वं, न पुनः संपद्भिरित्याशयः । २ यद्वीरैर्न जुष्टं सेवितं पापमिति भावः ।

इदानीमर्थकल्यवर्तस्य कारणादिदमकार्यं करोति ? । हा जाते ! एहि मे पुत्रि ! ।]
(इति रोदिति)

अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त ! किमसौ पद्भ्यां गता, उत प्रवहणेनेति ? ।

चारुदत्तः—ननु मम प्रत्यक्षं न गता । तन्न जाने किं पद्भ्यां गता, उत प्रवहणेनेति ।

(प्रविश्य, सामर्षः)

वीरकः[1]—

पादप्पहारपरिभवविमाणणावद्धगरुअवेरस्स ।
अणुसोअंतस्स इअं कधं पि रत्ती पभादा मे ॥ २३ ॥

ता जाव अधिअरणमंडवं उवसप्पामि । (प्रवेष्टकेन) सुहं अज्जमिस्साणं ।

[पादप्रहारपरिभवविमाननाबद्धगुरुकवैरस्य ।
अनुशोचत इयं कथमपि रात्रिः प्रभाता मे ॥

तद्यावदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि । सुखमार्यमिश्राणाम् ।]

अधिकरणिकः—अये ! नगररक्षाधिकृतो वीरकः । वीरक ! किमागमनप्रयोजनम् ? ।

वीरकः—ही, बंधणभेअणसंभमे अज्जकं अण्णेसंतो, ओवाडिदं पवहणं वच्चदि त्ति विआरं करंतो अण्णेसंतो, 'अरे ! तुए वि आलोइदे, मए वि आलोइदव्वो' त्ति भणंतो जेव चंदणमहत्तरएण पादेण ताडिदो म्हि । एदं सुणिअ अज्जमिस्सा पमाणं । [ही, बन्धनभेदनसंभ्रमे आर्य-

---

पादप्पहारेति । गाथा । पादप्रहारेण परिभव आक्रमः स एव विमानना तया बद्धगुरुकवैरस्य । अनुशोचमानस्येयं कथमपि रात्रिः प्रभातापगता मम ॥ २३ ॥

टिप्प०—1 अवन्तिनगर्यां अयं प्रधानरक्षकः 'हेड कॉन्स्टेबल' सदृशसत्ताधारी राजपुरुषः ।

कमन्वेषयन्, अपवारितं प्रवहणं व्रजतीति विचारं कुर्वन्नन्वेषयन्, 'अरे! त्वयाप्यालोकितम्, मयाप्यालोकितव्यम्' इति भणन्नेव चन्दनमहत्तरकेण, पादेन ताडितोऽस्मि। एतच्छ्रुत्वार्यमिश्राः प्रमाणम्।]

अधिकरणिकः—भद्र! जानीषे कस्य तत्प्रवहणमिति?।

वीरकः—इमस्स अज्जचारुदत्तस्स। वसंतसेणा आरूढा पुप्फकरंडकजिण्णुज्जाणं कीलिदुं णीअदि त्ति पवहणवाहएण कहिदं। [अस्यार्यचारुदत्तस्य। वसन्तसेनारूढा पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं क्रीडितुं नीयत इति प्रवहणवाहकेन कथितम्।]

शकारः—पुणो वि शुदं अज्जेहिं?। [पुनरपि श्रुतमार्यैः?।]

अधिकरणिकः—

एष भो! निर्मलज्योत्स्नो राहुणा ग्रस्यते शशी।
जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषायते॥ २४॥

वीरक! पश्चादिह भवतो न्यायं द्रक्ष्यामः। य एषोऽधिकरणद्वार्यश्वस्तिष्ठति, तमेनमारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डकोद्यानं दृश्यतामस्ति तत्र काचिद्विपन्ना स्त्री न वेति।

वीरकः—जं अज्जो आणवेदि। (इति निष्क्रान्तः, प्रविश्य च) गदो म्हि तहिं। दिट्ठं च मए एत्थिआकलेवरं सावएहिं विलुप्पंतं। [यदार्य आज्ञापयति। गतोऽस्मि तत्र। दृष्टं च मया स्त्रीकलेवरं श्वापदैर्विलुप्यमानम्।]

श्रेष्ठिकायस्थौ—कधं तुए जाणिदं इत्थिआकलेवरं त्ति?। [कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति?।]

वीरकः—सावसेसेहिं केसहत्थपाणिपादेहिं उवलक्खिदं मए। [सावशेषैः केशहस्तपाणिपादैरुपलक्षितं मया।]

एष इति॥ २४॥ सावएहिं श्वापदैः॥ [सावसेसेहिं] सावशेषाभ्याम्॥

अधिकरणिकः—अहो ! धिक् वैषम्यं लोकव्यवहारस्य यथा यथेदं निपुणं विचार्यते तथा तथा संकटमेव दृश्यते ।
अहो सुसन्ना व्यवहारनीतयो, मतिस्तु गौः पङ्कगतेव सीदति ॥२५॥

चारुदत्तः—(स्वगतम्)

यथैव पुष्पं प्रथमे विकाशे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।
एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ २६ ॥

अधिकरणिकः—आर्यचारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम् ।

चारुदत्तः—

दुष्टात्मा परगुणमत्सरी मनुष्यो
रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।
किं यो यद्वदति मृषैव जातिदोषा-
त्तद्ग्राह्यं भवति, न तद्विचारणीयम् ॥ २७ ॥

अपि च,—

योऽहं लतां कुसुमितामपि पुष्पहेतो-
राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे
केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदां निहन्मि ? ॥ २८ ॥

शकारः—हंहो अधिअलणभोइआ ! किं तुम्हे पक्खवादेण ? ववहालं पेक्खध; जेण अज्ज वि एशे हदाशचालुदत्ते आशणे धालीअदि ।
[हंहो अधिकरणभोजकाः ! किं यूयं पक्षपातेन ? व्यवहारं पश्यत; येनाद्याप्येष हताशचारुदत्त आसने धार्यते ।]

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक ! एवं क्रियताम् ।

(शोधनकस्तथा करोति)

यथेति । 'अहो सुसन्ना व्यवहारनीतयः' इति सामान्यविशेषभावेन विशेषणम् ॥ २५ ॥ **यथेति** । छिद्रेषु व्यसनेषु ॥ २६ ॥ **दुष्टात्मेति** । प्रह-

चारुदत्तः—विचार्यताम् । भो अधिकृताः! विचार्यताम् । (इत्यासनादवतीर्य भूमावुपविशति)

शकारः—(स्वगतम्, सहर्षं नर्तित्वा) ही, अणेण मए कडे पावे अण्णश्श मश्तके निवडिदे । ता जहिं चालुदत्ताके उवविशदि तहिं हग्गे उवविशामि । (तथा कृत्वा) चालुदत्ता! पेक्ख पेक्ख मं । ता भण भण मए मालिदे त्ति । [**ही, अनेन मया कृतं पापमन्यस्य मस्तके निपतितम् । तद्यत्र चारुदत्त उपविशति तत्राहमुपविशामि । चारुदत्त! पश्य पश्य माम् । तद्भण भण मया मारितेति ।**]

चारुदत्तः—भो अधिकृताः ('दुष्टात्मा-' (९।२७) इत्यादि पूर्वोक्तं पठति, सनिःश्वासं, स्वगतम्)

मैत्रेय भोः! किमिदमद्य ममोपघातो
हा ब्राह्मणि! द्विजकुले विमले प्रसूता ।
हा रोहसेन! हि न पश्यसि मे विपत्तिं,
मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥ २९ ॥

प्रेषितश्च मया तद्वार्तान्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेनासकाशं शकटिकानिमित्तं च तस्य प्रदत्तान्यलंकरणानि प्रत्यर्पयितुम्; तत्कथं चिरयते?।

(ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः)

विदूषकः—पेसिदो म्हि अज्जचारुदत्तेण वसंतसेणासआसं, तहिं अलंकरणाइं गेण्हिअ, जधा—'अज्जमित्तेअ! वसंतसेणाए वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलंकारेण अलंकरिअ जणणीसआसं पेसिदो । इमस्स आहरणं दादव्वं, ण उण गेण्हिदव्वं । ता समप्पेहि' त्ति । ता जाव वसंतसेणासआसं ज्जेव्व गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च आकाशे) कधं भावरेभिलो? । भो भावरेभिल! किंणिमित्तं तुमं उव्विग्गो

र्षिण्या श्लोकः ॥ २७ ॥ य इति ॥ २८ ॥ मैत्रेयेति ॥ २९ ॥

उव्विग्गो विअ लक्खीअसि ?। (आकर्ण्य) किं भणासि—'पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरणमंडवे सद्दाइदो' त्ति ?। ता ण हु अप्पेण कज्जेण होदव्वं। (विचिन्त्य) ता पच्छा वसंतसेणासआसं गमिस्सं। अधिअरणमंडवं दाव गमिस्सं। (परिक्रम्यावलोक्य च) इदं अधिअरणमंडवं। ता जाव पविसामि। (प्रविश्य) सुहं अधिअरणभोइआणं। कहिं मम पिअवअस्सो ?। [प्रेषितोऽस्म्यार्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशम्, तत्रालंकरणानि गृहीत्वा, यथा—'आर्यमैत्रेय! वसन्तसेनया वत्सो रोहसेन आत्मनोऽलंकारेणालंकृत्य जननीसकाशं प्रेषितः। अस्य आभरणं दातव्यम्, न पुनर्ग्रहीतव्यम्; तत्समर्पय' इति। तद्यावद्वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि। कथं भावरेभिलः ?। भो भावरेभिल! किंनिमित्तं त्वमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे ?। किं भणसि—'प्रियवयस्यश्चारुदत्तोऽधिकरणमण्डप आहूतः' इति ?। तन्न खल्वल्पेन कार्येण भवितव्यम्। तत्पश्चाद्वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि। अधिकरणमण्डपं तावद्गमिष्यामि। अयमधिकरणमण्डपः। तद्यावत्प्रविशामि। सुखमधिकरणभोजकानाम्। कुत्र मम प्रियवयस्यः ?।]

अधिकरणिकः—नन्वेष तिष्ठति।

विदूषकः—वअस्स! सोत्थि दे। [वयस्य! स्वस्ति ते।]

चारुदत्तः—भविष्यति।

विदूषकः—अवि क्खेमं दे ?। [अपि क्षेमं ते ?।]

चारुदत्तः—एतदपि भविष्यति।

विदूषकः—भो वअस्स! किंणिमित्तं उव्विग्गो उव्विग्गो विअ लक्खीअसि ? कुदो वा सद्दाइदो ?। [भो वयस्य! किंनिमित्तमुद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे ? कुतो वाहूतः ?।]

चारुदत्तः—वयस्य!

टिप्प०—1 अस्य रोहसेनस्य दातव्यमाभरणं त्वया ग्रहीतुं न योग्यमित्यर्थः। वसन्तसेनया रोहसेनस्य मृच्छकटिकायां पूरितानीमानि भूषणानि, तेषां बहुत्वात्प्रत्यर्पणम्।

मया खलु नृशंसेन परलोकमजानता ।
स्त्री रतिर्वाविशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३० ॥

विदूषकः—किं किम् ? । [किं किम् ? ।]

चारुदत्तः—(कर्णे) एवमेवम्[1] ।

विदूषकः—को एव्वं भणादि ? । [क एवं भणति ? ।]

चारुदत्तः—(संज्ञया शकारं दर्शयति) नन्वेष तपस्वी हेतुभूतः कृतान्तो मां व्याहरति ।

विदूषकः—(जनान्तिकम्) एव्वं कीस ण भणीअदि—गेहं गदे त्ति ? । [एवं किमर्थं न भण्यते—गृहं गतेति ? ।]

चारुदत्तः—उच्यमानमप्यवस्थादोषान्न[2] गृह्यते ।

विदूषकः—भो भो अज्जा ! जेण दाव पुरट्ठावणविहारारामदेउलतडागकूवजूवेहिं अलंकिदा णअरी उज्जइणी, सो अणीसो अत्थकल्लवत्तकारणादो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि त्ति ? । (सक्रोधम्) अरे रे काणेलीसुदा राअश्शालसंठाणआ उस्सुंखलआ किदजणदोसभंडआ बहुसुवण्णमंडिदमक्कडआ ! भण भण मम अग्गदो, जो दाणिं मम पिअवअस्सो कुसुमिदं माधवीलदं पि आअड्ढिअ कुसुमावचअं ण करेदि कदा वि आअड्ढिदाए पल्लवच्छेदो भोदि त्ति, सो कधं एरिसं अकज्जं उहअलोअविरुद्धं करेदि ? । चिट्ठ रे कुट्टणिपुत्ता ! चिट्ठ । जाव एदिणा तव हिअअकुडिलेण दंडअट्ठेण मत्थअं दे सदखंडं करेमि । [भो भो आर्याः ! येन तावत्पुरस्थापनविहारारामदेवालयतडागकूपयूपैरलं-

---

मयेति ॥ ३० ॥ पुरस्थापनं पुरावस्थितिः । पुरनिर्माणमिति यावत् । कूपयू-

---

टिप्प०—1 मया वसन्तसेना पुष्पकरण्डजीर्णोद्याने धनलोभेन मारितेति 'एवमेवम्' इत्यस्याशयः । 2 दारिद्र्यदोषान्न विश्वस्यते इति भावः ।

कृता नगर्युज्जयिनी, सोऽनीशोऽर्थकल्यवर्तकारणादीदृशमकार्यमनुतिष्ठतीति ? । अरे रे कुलटापुत्र राजश्यालसंस्थानक उच्छृङ्खलक कृतजनदोषभाण्ड बहुसुवर्णमण्डितमर्कटक ! भण भण ममाग्रतः, य इदानीं मम प्रियवयस्यः कुसुमितां माधवीलतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति कदाप्याकृष्टतया पल्लवच्छेदो भवतीति, स कथमीदृशमकार्यमुभयलोकविरुद्धं करोति ?। तिष्ठ रे कुट्टिनीपुत्र ! तिष्ठ। यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन मस्तकं ते शतखण्डं करोमि ।]

शकारः—(सक्रोधम्) शुणंतु शुणंतु अज्जमिश्शा ! चालुदत्तकेण शह मम विवादे ववहाले वा; ता कीश एशे काकपदशीशमश्तका मए शिले शदखंडे कलेदि ? । मा दाव; ले दाशीए पुत्ता, दुट्टबडुका ! । [शृण्वन्तु शृण्वन्त्वार्यमिश्राः ! चारुदत्तेन सह मम विवादो व्यवहारो वा; तत्किमर्थमेष काकपदशीर्षमस्तको मम शिरः शतखण्डं करोति ? । मा तावत्; रे दास्याःपुत्र दुष्टबटुक ! ।]

(विदूषको दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तं पठति; शकारः सक्रोधमुत्थाय ताडयति; विदूषकः प्रतीपं ताडयति; अन्योऽन्यं ताडयतः; विदूषकस्य कक्षदेशादाभरणानि पतन्ति)

शकारः—(तानि गृहीत्वा, दृष्ट्वा ससाध्वसम्) पेक्खंतु पेक्खंतु अज्जा ! । एदे खु ताए तवश्शिणीए केलका अलंकाला । (चारुदत्तमुद्दिश्य) इमश्श अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो एशा मालिदा वावादिदा अ । [पश्यन्तु पश्यन्त्वार्याः ! एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलंकाराः । अस्यार्थकल्यवर्तस्य कारणादेषा मारिता व्यापादिता च ।]

(अधिकृताः सर्वेऽधोमुखाः स्थिताः)

चारुदत्तः—(जनान्तिकम्)

अयमेवंविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः ।
अस्माकं भाग्यवैषम्यात्पतितः पातयिष्यति ॥ ३१ ॥

विदूषकः—भो ! कीस भूदत्थं ण णिवेदीअदि ? । [भोः ! किमर्थं भूतार्थो न निवेद्यते ? ।]

चारुदत्तः—वयस्य !

दुर्बलं नृपतेश्चक्षुर्नैतत्तत्त्वं निरीक्षते ।
केवलं[1] वदतो दैन्यमश्लाघ्यं मरणं भवेत्॥ ३२ ॥

अधिकरणिकः—कष्टं भो ! कष्टम्;

अङ्गारकविरुद्धस्य[2] प्रक्षीणस्य बृहस्पतेः ।
ग्रहोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३३ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—(विलोक्य, वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य) अवहिदा दाव अज्ज एदं सुवण्णभंडअं अवलोएदु, सो ज्जेव्व एसो ण वेत्ति । [अवहिता तावदार्येदं सुवर्णभाण्डमवलोकयतु तदेवेदं न वेति ।]

वृद्धा—(अवलोक्य) सरिसो एसो, ण उण सो । [सदृशमेतद्, न पुनस्तत् ।]

शकारः—आं, वुड्ढकुट्टणि ! अक्खीहिं मंतिदं वाआए मूकिदं । [आं, वृद्धकुट्टनि ! अक्षिभ्यां मन्त्रितं वाचा मूकितम् ।]

वृद्धा—हदास ! अवेहि । [हताश ! अपेहि ।]

श्रेष्ठिकायस्थौ—अप्पमत्तं कधेहि, सो ज्जेव एसो ण वेत्ति । [अप्रमत्तं कथय, तदेवैतन्न वेति ।]

वृद्धा—अज्ज ! सिप्पिकुसलदाए ओबंधेदि दिट्ठिं । ण उण सो । [आर्य ! शिल्पिकुशलतयावबध्नाति दृष्टिम् । न पुनस्तत् ।]

पेति लोकोक्तिः । कृतजनदोषश्चासौ भण्डश्चेति विशेषणसमासः ॥ मए मम । शिले शिरः ॥ **अयमिति** ॥ ३१ ॥ **दुर्बलमिति** ॥ ३२ ॥ **अङ्गारकेति** ॥ ३३ ॥

टिप्प०—1 मया न मारितेति वदतो दैन्यमश्लाघ्यं मरणं भवेदित्यन्वयः । 2 अङ्गारको मङ्गलस्तेन सह विरोधं प्राप्तस्येत्याशयः । अत्र शकारोऽङ्गारकेनोपमीयते चारुदत्तो बृहस्पतिना, विदूषककक्षप्रदेशादलंकारपतनं धूमकेतुनेति ज्ञेयम् । अङ्गारको विरुद्धो यस्येति सम्यगर्थः । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ।

अधिकरणिकः—भद्रे ! अपि जानास्येतान्याभरणानि ? ।

वृद्धा—णं भणामि, णं हु ण हु अणभिजाणिदो । अह वा कदा वि सिप्पिणा गडिदो भवे । [ननु भणामि, न खलु न खल्वनभिज्ञातः। अथवा कदापि शिल्पिना घटितो भवेत् ।]

अधिकरणिकः—पश्य श्रेष्ठिन् !

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं
रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।
दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः
सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥ २४ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—अज्जचारुदत्तस्स केरकाइं एदाइं । [आर्यचारुदत्तीयान्येतानि ।]

चारुदत्तः—न खलु न खलु ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—ता कस्स ? । [तदा कस्य ? ।]

चारुदत्तः—इहात्रभवत्या दुहितुः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—कधं एदाइं ताए विओअं गदाइं ? । [कथमेतानि तस्या वियोगं गतानि ? ।]

चारुदत्तः—एवं गतानि । आं, इदम् ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—अज्जचारुदत्त ! एत्थं सच्चं वत्तव्वं; पेक्ख पेक्ख

ओबंधेइ अवबध्नाति ॥ **वस्त्वन्तराणीति** । कृतहस्ततया शिल्पकौशलेन

पाठा०—१ ण हुणहु, अण्णदो अह कदा वि.

टिप्प०—1 'हस्त'शब्देन हस्तादिशिल्पं 'कृत'पदेन बहुव्रीहिणा समस्यते । शिल्पकुशलता, हस्तलाघवमित्यर्थः । 2 सुवर्णशकटिकार्थं रोदनं कुर्वन् रोहसेनो वसन्तसेनया समलंकृत्य प्रेषित इति 'एवं गतानि' इत्यस्य भावः ।

सच्चेण सुहं खु लब्भइ सच्चालावेण होइ पावं ।
सच्चं त्ति दुवेवि अक्खरा मा सच्चं अलिएण गूहेहि ॥ ३५ ॥
[आर्यचारुदत्त ! अत्र सत्यं वक्तव्यम्; पश्य पश्य
सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापेन भवति पातकम् ।
सत्यमिति द्वे अप्यक्षरे मा सत्यमलीकेन गूहय ॥]

चारुदत्तः—आभरणान्याभरणानीति । न जाने, किंत्वस्मद्गृहादानीतानीति जाने ।

शकारः—उज्जाणं पवेशिअ पढमं मालेशि । कवडकावडिआए शंपदं णिगूहेशि ? । [उद्यानं प्रवेश्य प्रथमं मारयसि । कपटकापटिकतया सांप्रतं निगूहसि ? ।]

अधिकरणिकः—आर्यचारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम्,—
इदानीं सुकुमारेऽस्मिन्निःशङ्कं कर्कशाः कशाः ।
तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्माकं मनोरथैः ॥ ३६ ॥

चारुदत्तः—
अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।
यदि संभाव्यते पापमपापेन च किं मया ? ॥ ३७ ॥

(स्वगतम्) न च मे वसन्तसेनादिरहितस्य जीवितेन कृत्यम् । (प्रकाशम्) भोः ! किं बहुना

॥ ३४ ॥ एवं आं इदं एवमिदं स्मर्यते ॥ **सच्चेणेत्यादि** । वैतालीयम् । सत्येन सुखं खलु लभ्यते । सत्यालापे । सत्यमालापयतीति क्विपि सत्यालापः । तत्र न भवति पापकम् । सत्यमिति द्वे [अ] प्यक्षरे इति स्वरूपोक्तिः । 'न भवति पापस्य निमित्तमिति यस्मात्' इति प्राचीनटीका । अलीयेण (?) अलीकं कर्तृ । सत्यापेक्षया बह्वक्षरमपीत्यर्थः । सत्यं पूर्वोक्तस्वरूपत्वाद्द्व्यक्षरमपि कर्मभूतम् । मा निगूहति मा संवृणोति ॥ ३५ ॥ अतिकापटिकतया निगूहसि ॥ **इदानीमिति** । कशा

टिप्प०—1 वसन्तसेनाया इमान्याभरणान्यलंकाराः, पक्षेः, आभरणानि उदरंभरणसाधनानीति न जाने इत्यर्थः ।

मया किल नृशंसेन लोकद्वयमजानता ।
स्त्रीरत्नं च विशेषेण शेषमेषोऽभिधास्यति ॥ ३८ ॥

शकारः—वावादिदा । अले ! तुमं पि भण, मए वावादिदेत्ति ।
[व्यापादिता । अरे ! त्वमपि भण, मया व्यापादितेति ।]

चारुदत्तः—त्वयैवोक्तम् ।

शकारः—शुणेध शुणेध भट्टालका ! एदेण मालिदा । एदेण ज्जेव शंशए छिण्णे । एदश्श दलिद्दचालुदत्तश्श शालीले दंडे धालीअदु ।
[शृणुत शृणुत भट्टारकाः ! एतेन मारिता । एतेनैव संशयश्छिन्नः । एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य शारीरो दण्डो धार्यताम् ।]

अधिकरणिकः—शोधनक ! यथाह राष्ट्रियः । भो राजपुरुषाः ! गृह्यतामयं चारुदत्तः ।

(राजपुरुषा गृह्णन्ति)

वृद्धा—पसीदंतु पसीदंतु अज्जमिस्सा !। ('जो दाव चोरेहिं अवहिस्स-' इत्यादि पूर्वोक्तं पठति) ता जदि वावादिदा मम दारिआ वावादिदा । जीवदु मे दीहाऊ । अण्णं च, अत्थिपच्चत्थिण्णं व्ववहारो । अहं अत्थिणी । ता मुंचध एदं । [प्रसीदन्तु प्रसीदन्त्वार्यमिश्राः ! तद्यदि व्यापादिता मम दारिका, व्यापादिता । जीवतु मे दीर्घायुः । अन्यच्च अर्थिप्रत्यर्थिनोर्व्यवहारः । अहमर्थिनी । तन्मुञ्चतैनम्]

शकारः—अवेहि गब्भदाशि ! गच्छ, किं तव एदिणा ? ।
[अपेहि गर्भदासि ! गच्छ, किं तवैतेन ? ।]

अधिकरणिकः—आर्ये ! गम्यताम् । हे राजपुरुषाः ! निष्क्रामयतैनाम् ।

वृद्धा—हा जाद ! हा पुत्तअ ! । [हा जात ! हा पुत्रक ! ।]
(इति रुदती निष्क्रान्ता)

अश्वताडनी ॥ ३६ ॥ **अपापानामिति** ॥ ३७ ॥ **मयेति** । **स्त्रीरेव**

शकारः—(स्वगतम्) कडं मए एदश्श अत्तणो शलिशं । शंपदं गच्छामि । [कृतं मयैतस्यात्मनः सदृशम् , सांप्रतं गच्छामि ।]

(इति निष्क्रान्तः)

अधिकरणिकः—आर्यचारुदत्त ! निर्णये वयं प्रमाणम्; शेषे तु राजा । तथापि शोधनक ! विज्ञाप्यतां राजा पालकः—

'अयं हि पातकी विप्रो न वध्यो मनुरब्रवीत् ।
राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥ ३९ ॥'

शोधनकः—जं अज्जो आणवेदि । (इति निष्क्रम्य, पुनः प्रविश्य, सास्रम्) अज्जा ! गदम्हि तहिं । राआ पालओ भणादि—'जेण अत्थकल्लवत्तस्स कालणादो वसंतसेणा वावादिदा, तं ताइं ज्जेव आहरणाइं गले बंधिअ डिंडिमं ताडिअ दक्खिणमसाणं णइअ सूले भज्जेध' त्ति । जो को वि अवरो एरिसं अकज्जं अणुचिट्ठदि सो एदिणा सणिआरदंडेण सासीअदि । [यदार्य आज्ञापयति, आर्याः ! गतोऽस्मि तत्र । राजा पालको भणति—'येनार्थकल्यवर्तस्य कारणाद्वसन्तसेना व्यापादिता, तं तान्येवाभरणानि गले बद्ध्वा डिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा शूले भङ्क्त' इति । यः कोऽप्यपर ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति स एतेन सनिकारदण्डेन शास्यते ।]

चारुदत्तः—अहो, अविमृश्यकारी राजा पालकः । अथवा

ईदृशे व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः ।
स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम् ॥ ४० ॥

अपि च,—

ईदृशैः श्वेतकाकीयै राज्ञः शासनदूषकैः ।
अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥ ४१ ॥

रत्नम् ॥ ३८ ॥ कडं कृतम् । शलीशं सदृशम् ॥ **अयमिति** ॥ ३९ ॥ **ईदृश इति** ॥ ४० ॥ **ईदृशैरिति** । द्रुपदादीनां श्वेतकाकीयत इवार्थे च्छः(?) ।

सखे मैत्रेय ! गच्छ, मद्वचनादम्बामपश्चिममभिवादयस्व । पुत्रं च मे रोहसेनं परिपालयस्व ।

विदूषकः—मूले छिण्णे कुदो पादवस्स पालणं ? । [मूले छिन्ने कुतः पादपस्य पालनम् ? ।]

चारुदत्तः—मा मैवम् ;

नृणां लोकान्तरस्थानां देह[1]प्रतिकृतिः सुतः ।
मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥ ४२ ॥

विदूषकः—भो वअस्स ! अहं ते पिअवअस्सो भविअ तुए विरहिदाइं पाणाइं धारेमि ? । [भो वयस्य ! अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान्प्राणान्धारयामि ।]

चारुदत्तः—रोहसेनमपि तावद्दर्शय ।

विदूषकः—एव्वं, जुज्जदि । [एवम्, युज्यते ।]

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक ! अपसार्यतामयं बटुः ।

(शोधनकस्तथा करोति)

अधिकरणिकः—कः कोऽत्र भोः ? । चाण्डालानां दीयतामादेशः ।

(इति चारुदत्तं विसृज्य, निष्क्रान्ताः सर्वे राजपुरुषाः)

शोधनकः—इदो आअच्छदु अज्जो । [इत आगच्छत्वार्यः ।]

चारुदत्तः—(सकरुणम्, **'मैत्रेय भोः ! किमिदमद्य'** (९।२९) इत्यादि पठति; आकाशे)

टिप्प०—1 नितान्तमन्तिममित्याशयः । तथा च प्रयोगः (उत्तररामचरिते १) 'अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्पर्शः' इति । देहस्य प्रतिकृतिः प्रतिमा, अपरो देह इत्यर्थः; तथा च श्रुतिप्रामाण्यम्—'स जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः', 'अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' इति ।

विषसलिलतुलाग्निप्रार्थिते मे विचारे
क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य ।
अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मां निहंसि
पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥ ४३ ॥

अयमागतोऽस्मि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः ।

उत्पातकल्पैरित्यर्थः ॥ ४१ ॥ नृणामिति ॥ ४२ ॥ विषसलिलेति । विषादिपरीक्षाप्रार्थितेऽन्विष्टे । विचारे । क्रकचं दातव्यम् । अर्हे तव्यः (?) । यदि मयोक्तं क्रियते तदा क्रकचदानमर्हमेवेति भावः (?) । अथ विचारनिरपेक्षं नृपतिं हृदि स्वीकृत्य वदति ॥ ४३ ॥

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः ।

टिप्प०—1 इयं पालकराजानमुद्दिश्योक्तिः । विष-सलिल-तुला-वह्निभिः दिव्य-साधनैः परीक्षायामिह शरीरेऽद्य क्रकचं शस्त्रं दातव्यम् । रिपुवचनात् शकारवचनादित्यर्थः ।

दशमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानश्चारुदत्तः)

उभौ—

तक्किं ण कलअ कालण णववहबंधणअणे णिउणा ।
अचिलेण शीशछेअणशूलालोवेशु कुशलम्ह ॥ १ ॥

ओशलध अज्जा ! ओशलध । एशे अज्जचालुदत्ते

दिण्णकलवीलदामे गहिदे अम्हेहिं वज्झपुलिसेहिं ।
दीवे व्व मंदणेहे थोअं थोअं खअं जादि ॥ २ ॥

[तर्त्कि न कलय कारणं नववधबन्धनयने निपुणौ ।
अचिरेण शीर्षच्छेदनशूलारोपेषु कुशलौ स्वः ॥

अपसरतार्याः अपसरत । एष आर्यचारुदत्तः

दत्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्यां वध्यपुरुषाभ्याम् ।
दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं क्षयं याति ॥]

चारुदत्तः—(सविषादम्)

नयनसलिलसिक्तं पांशुरुक्षीकृताङ्गं
पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।
विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं
बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥ ३ ॥

तक्किमिति ॥ १ ॥ **दिण्णकलवीलेत्यादि** । गाथा । दत्तकरवीरमालो गृहीत आवाभ्यां वध्यपुरुषाभ्याम् । दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं क्षयं याति ॥ २ ॥ **नयनेति** । पितृवनं श्मशानम् । तर्कयन्ति उत्प्रेक्षन्ते ॥ ३ ॥ **किं**

टिप्प०—1 'गोहा-आहीन्ता' नामानाविमौ वधशिक्षानुष्ठातारौ राजनियुक्तौ चाण्डालौ ।

चाण्डालौ—ओशलध अज्जा ! ओशलध ।

किं पेक्खध छिज्जंतं शप्पुलिशं कालपलशुधालाहिं ? ।
शुअणशउणाधिवाशं शज्जणपुलिशद्दुमं एदं ॥ ४ ॥

आअच्छ ले चालुदत्ता ! आअच्छ ।

[अपसरतार्याः ! अपसरत ।

किं पश्यत छिद्यमानं सत्पुरुषं कालपरशुधाराभिः ।
सुजनशकुनाधिवासं सज्जनपुरुषद्रुममेतम् ॥

आगच्छ रे चारुदत्त ! आगच्छ ।]

चारुदत्तः—पुरुषभाग्यानामचिन्त्याः खलु व्यापाराः, यदहमीदृशीं दशामनुप्राप्तः ।

सर्वगात्रेषु[1] विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः ।
पिष्टचूर्णावकीर्णश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥ ५ ॥

(अग्रतो निरूप्य) अहो, तारतम्यं नराणाम् । (सकरुणम्)

अमी हि दृष्ट्वा मदुपेतमेतन्मर्त्यं धिगस्त्वित्युपजातबाष्पाः ।
अशक्नुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौराः ॥ ६ ॥

चाण्डालौ—ओशलध अज्जा ! ओशलध । किं पेक्खध ? ।

इंदे प्पवाहिअंते गोप्पशवे शंकमे च तालाणं ।
शुपुलिशपाणविपत्ती चत्तालि इमे ण दट्ठव्वा ॥ ७ ॥

पेक्खधेति । गाथा । किं प्रेक्ष्यथ छेद्यमानं सत्पुरुषं कालपरशुधाराभिः । सुजनशकुनाधिवासं सज्जनपुरुषद्रुममेतम् ॥ ४ ॥ **सर्वेति** । पिष्टचूर्णं श्यामतण्डुलचूर्णम् । पशुर्देवतार्थं छागादिः ॥ ५ ॥ **अमी इति** । मदुपेतं मदर्पितं यथा स्यादेवम् । उद्गतबाष्पाः । मदिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । मदुपगतमीदृशमवस्थान्तरं दृष्ट्वेति वार्थः ॥ ६ ॥ **इन्द्रेत्यादि** । गाथा । इन्द्र प्रवास्यमानो यद्वा प्रवाह्यमानो

टिप्प०—1 हस्ता इव हस्तकाः रक्तचन्दनलिप्तहस्तचिह्नानि, इवार्थे कन् । पिष्टं तण्डुलपिष्टं, चूर्णं तिलचूर्णं, तैरवकीर्णो व्याप्तोऽहं, अपशुरपि पशुवत् देवीबलिदानाय छागादिर्यथोपाह्रियते तद्वत् संपद्यमानीकृतः पशूकृतोऽस्मि ।

[अपसरतार्याः अपसरत । किं पश्यत ? ।

इन्द्रः प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः संक्रमश्च ताराणाम् ।
सुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार्येतानि न द्रष्टव्यानि ॥]

एकः—हंडे आहींता ! पेक्ख पेक्ख

णअलीपधाणभूदे वज्झीअंते कदंतअण्णाए ।
किं लुअदि अंतलिक्खे आदु अणब्भे पडदि वज्जे ॥ ८ ॥

[अरे आहीन्त ! पश्य पश्य

नगरीप्रधानभूते वध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।
किं रोदित्यन्तरिक्षमथवाऽनभ्रे पतति वज्रम् ॥]

द्वितीयः—अले गोहा !

ण अ लुअदि अंतलिक्खे णेअ अणब्भे पडदि वज्जे ।
महिलाशमूहमेहे निवडदि णअणंबु धाराहिं ॥ ९ ॥

अवि अ,—

वज्झम्मि णीअमाणे जणश्श शव्वश्श लोदमाणश्श ।
णअणशलिलेहिं शित्ते लच्छादो ण उण्णमइ लेणू ॥ १० ॥

[अरे गोह !

न च रोदित्यन्तरिक्षं नैवानभ्रे पतति वज्रम् ।
महिलासमूहमेघान्निपतति नयनाम्बु धाराभिः ॥

विवर्धमानः गोप्रसवो निपतनं च ताराणाम् । सत्पुरुषस्य प्राणविपत्तिर्नाशः । चत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥ ७ ॥ हण्डे इति नीचसंबोधने । णअलुअ इत्यादि । गाथा । नगरीप्रधानभूते वध्यमाने कृतान्ताज्ञया । किं रोदित्यन्तरिक्षमुतानभ्रे पतति वज्रम् ॥ नगरीप्रधानवधो वज्र इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ ण अ लुअदीत्यादि । गाथा । न च रोदित्यन्तरिक्षं नैवानभ्रे च पतति वज्रम् । स्त्रीसमूहमेघान्निपतति । नयनाम्बु कर्तृ । धाराभिः ॥ ९ ॥ वज्झम्मीत्यादि । आर्या । वध्ये

अपि च,—

वध्ये नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः ।
नयनसलिलैः सिक्तो रथ्यातो नोन्नमति रेणुः ॥]

चारुदत्तः—(निरूप्य, सकरुणम्)

एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मां वातायनार्धेन विनिःसृतास्याः ।
हा चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा बाष्पं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

चाण्डालौ—आअच्छ ले चालुदत्ता ! आअच्छ । इमं घोषणट्ठाणं । आहणेध डिंडिमं, घोशेध घोशणं । [आगच्छ रे चारुदत्त ! आगच्छ । इदं घोषणस्थानम् । आहत डिण्डिमम् , घोषयत घोषणाम् ।]

उभौ—शुणाध अज्जा ! शुणाध । एशे शत्थवाहविणअदत्तश्श णत्तिके शाअलदत्तश्श पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम । एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वशंतशेणा अत्थकल्लवत्तश्श कालणादो शुण्णं पुप्फकलंडअजिण्णुज्जाणं पवेशिअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदे त्ति, एशे शलोत्ते गहिदे, शअं अ पडिवण्णे । तदो लण्णा पालएण अम्हे आणत्ता एदं मालेदुं । जदि अवले ईदिशं उभअलोअविलुद्धं अकज्जं कलेदि तं पि लाआ पालए एव्वं ज्जेव शाशदि । [शृणुतार्याः शृणुत । एष सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य पुत्रक आर्यचारुदत्तो नाम । एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेनार्थकल्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मारितेति एष सलोप्त्रो गृहीतः, स्वयं च प्रतिपन्नः । ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्ञप्तौ एतं मारयितुम् । यद्यपर ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति तमपि राजा पालक एवमेव शास्ति]

नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः । नयनसलिलैः सिक्ते सति रथ्यातो नोन्नमति रेणुः ॥ गोमिन् प्राहे स्वामिनः (?) ॥ १० ॥ एता इति ॥ ११ ॥

चारुदत्तः—(सनिर्वेदं स्वगतम्)

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं मे
सदसि निबिडचैत्यब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम मरणदशायां वर्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥ १२ ॥

(उद्वीक्ष्य, कर्णौ पिधाय) हा प्रिये वसन्तसेने !

शशिविमलमयूखशुभ्रदन्ति ! सुरुचिरविद्रुमसन्निभाधरौष्ठि ! ।
तव वदनभवामृतं निपीय कथमवशो ह्ययशोविषं पिबामि ?॥१३॥

उभौ—ओशलध अज्जा ! ओशलध ।

एशे गुणलअणणिही शज्जणदुक्खाण उत्तलणशेदू ।
अशुवण्णं मंडणअं अवणीअदि अज्ज णअलीदो ॥ १४ ॥

अण्णं च,—

शव्वे खु होइ लोए लोए शुहशंठिदाण तत्तिल्लः ।
विणिघडिदाणं णलाणं पिअकाली दुल्लहो होदि ॥ १५ ॥

[अपसरतार्याः ! अपसरत ।

एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः ।
असुवर्णं मण्डनकमपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥

अन्यच्च,—

सर्वः खलु भवति लोके लोकः सुखसंस्थितानां चिन्तायुक्तः ।
विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥]

शलोत्ते सलोप्त्रः ॥ **मखेति** ॥ १२ ॥ उद्वीज्य उद्वेगं कृत्वा । **शशीति** ॥ १३ ॥ **एश इत्यादि** । गाथाद्वयम् । एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः । असुवर्णं मण्डनमपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥ १४ ॥ सर्वः खलु भवति

टिप्प०—1 यज्ञस्य सदसि महति मण्डपे निबिडानि घनानि चैत्यान्यायतनानि यत्र ब्रह्मणां वेदघोषैर्गोत्रं कुलमुद्भासितमासीदेव, कुलमद्य पापैरसदृशैरननुगुणैरयोग्यैश्चाण्डालादिमनुष्यैरनुपदं राजमार्गे घुष्यत इत्ययं महाननर्थ इति भावः ।

चारुदत्तः—(सर्वतोऽवलोक्य)

अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।
परोऽपि बन्धुः सुखसंस्थितस्य मित्रं, न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥१६॥

चाण्डालौ—ओशालणं किदं । विवित्तं लाअमग्गं । ता आणेध एदं दिण्णवज्झचिण्हं । [अपसारणं कृतम्, विविक्तो राजमार्गः; तदानयतैनं दत्तवध्यचिह्नम् ।]

(चारुदत्तो निःश्वस्य, '**मैत्रेय ! भोः किमिदमद्य**' [९।२९] इत्यादि पठति ।)

(नेपथ्ये)

हा ताद ! हा पिअवअस्स ! [हा तात ! हा प्रियवयस्य !]

चारुदत्तः—(आकर्ण्य, सकरुणम्) भोः स्वजातिमहत्तर ! इच्छाम्यहं भवतः सकाशात्प्रतिग्रहं कर्तुम् ।

चाण्डालौ—किं अम्हाणं हत्थादो पडिग्गहं कलेशि ? । [किमस्माकं हस्तात्प्रतिग्रहं करोषि ? ।]

चारुदत्तः—शान्तं पापम्; नापरीक्ष्यकारी दुराचारः पालक इव चाण्डालः । तत्परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये ।

चाण्डालौ—एव्वं कलीअदु । [एवं क्रियताम् ।]

(नेपथ्ये)

हा ताद ! हा आवुक [हा तात ! हा पितः ! ।]

(चारुदत्तः श्रुत्वा, सकरुणम्, '**भोः ! स्वजातिमहत्तर**' [पृष्ठे] इत्यादि पठति)

चाण्डालौ—अले पउला ! खणं अंतलं देध । एशे अज्जचालुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु । (नेपथ्याभिमुखम्) अज्ज ! इदो इदो । आअच्छ

लोकः लोकस्य सुखसंस्थितस्य कार्ये । तत्तिल्लः चिन्तापरः । उपयुक्त इत्यर्थः । विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥ १५ ॥ **अमी इति** ॥ १६ ॥

टिप्प०—1 अत्र करुणो रसः, सुखसंस्थितस्य परोऽपरिचितोऽपि बन्धुर्भवति, न पुनर्विपद्ग्रस्तस्येति भावः ।

ले दालआ! आअच्छ। [हे पौराः! क्षणमन्तरं दत्त। एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं पश्यतु। आर्य! इत इतः। आगच्छ रे दारक! आगच्छ।]

(ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः)

विदूषकः—तुवरदु तुवरदु भद्दमुहो। पिदा दे मारिदुं णीअदि। [त्वरतां त्वरतां भद्रमुखः। पिता ते मारयितुं नीयते।]

दारकः—हा ताद! हा आवुक!। [हा तात! हा पितः!।]

विदूषकः—हा पिअवअस्स! कहिं मए तुमं पेक्खिदव्वो?। [हा प्रियवयस्य! कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः?।]

चारुदत्तः—(पुत्रं मित्रं च वीक्ष्य) हा पुत्र! हा मैत्रेय!। (सकरुणम्) भोः, कष्टम्।

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः।
अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम्॥ १७॥

किं पुत्राय प्रयच्छामि?। (आत्मानमवलोक्य यज्ञोपवीतं दृष्ट्वा) आं, इदं तावदस्ति मम च

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम्।
देवतानां पितॄणां च भागो येन प्रदीयते॥ १८॥

(इति यज्ञोपवीतं ददाति)

चाण्डालः—आअच्छ ले चालुदत्ता! आअच्छ। [आगच्छ रे चारुदत्त! आगच्छ।]

द्वितीयः—अले! अज्जचालुदत्तं णिलुवदेण णामेण आलवेशि। अले! पेक्ख

हत्थादो हस्तात्॥ हा आवुक पितः॥ **चिरमिति**॥१७॥ **अमौक्तिकमिति** १८

अब्भुदए अवशाणे तहे अ लत्तिदिवं अहदमग्गा ।
उद्दामे व्व किशोली णिअदी खु पडिच्छिदुं जादि ॥ १९ ॥

अण्णं च,—

शुक्खा वि वदेशा शे किं विणमिअमत्थएण काअव्वं ।
लाहुगहिदे वि चंदे ण वंदणीए जणपदश्श ॥ २० ॥

[अरे, आर्यचारुदत्तं निरुपपदेन नाम्नालपसि ? । अरे, पश्य
अभ्युदयेऽवसाने तथैव रात्रिंदिवमहतमार्गा ।
उद्दामेव किशोरी नियतिः खलु प्रत्येषितुं याति ॥

अन्यच्च,—

शुष्का अपि प्रदेशा अस्य किं विनमितमस्तकेन कर्तव्यम् ।
राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य ॥]

दारकः—अरे रे चांडाला ! कहिं मे आवुकं णेध ? [अरे रे चाण्डालाः ! कुत्र मम पितरं नयत ? ।]

चारुदत्तः—वत्स ! ।

अंसेन बिभ्रत्करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
आघातमद्याहमनुप्रयामि शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥ २१ ॥

निरुपपदेन आर्य इत्यादिविशेषणशून्येन । **अब्भुदए इत्यादि** । गाथा । अभ्युदये चावसाने च तथैव रात्रिंदिवमहतमार्गा । अत्याहतप्रसिद्धा इत्यर्थः । उद्दामेव किशोरी नियतिर्दे (दैं) वं खलु प्रत्येषितुं याति ॥१९॥ **शुष्केत्यादि** । गाथा । अत्र द्वितीयखण्डचतुर्थपञ्चमभागौ पञ्चममात्रौ(?) शुष्का अपि प्रदेशा अङ्गानि । शे अस्य । किं विनमितमस्तकेन अवनतशिरसा किं कर्तव्यम् । अस्य स्त्री [ह] णस्य लज्जयानतशिरसोऽपि न कुत्सेत्यर्थः । कुत एवमित्यत आह—राहुगृहीत इव चन्द्रो वन्दनीयो जनपदस्य । 'किं'शब्द आवर्त्योभयोरर्थयोर्योज्य इत्याहुः ॥२०॥ **अंसेनेति** । आघातं अधिकरणवधस्थानम् । वालकम् (?) 'स(श) मिता यज्ञे' इति पाणिनेः सूत्रम् । शमितरि भवं शामित्रं यज्ञे पशुघातस्थानम् । आलब्धोऽभि-

चाण्डालः—दालआ !

ण हु अम्हे चांडाला चांडालकुलम्मि जादपुव्वा वि ।
जे अहिभवंति शाहुं ते पावा ते अ चांडाला ॥ २२ ॥

[दारक !

न खलु वयं चाण्डालाश्चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।
येऽभिभवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥]

दारकः—ता कीस मारेध आवुकं ? । [तत्किमर्थं मारयत पितरम् ? ।]

चाण्डालः—दीहाओ, अत्त लाअणिओओ खु अवलज्झदि, ण हुअम्हे । [दीर्घायुः ! अत्र राजनियोगः खल्वपराध्यति, न खलु वयम् ।]

दारकः—वावादेध मं, मुंचध आवुकं । [व्यापादयत माम्, मुञ्चत पितरम् ।]

चाण्डालः—दीहाओ ! एवं भणंते चिलं मे जीव । [दीर्घायुः ! एवं भणंश्चिरं मे जीव ।]

चारुदत्तः—(सास्रं पुत्रं कण्ठे गृहीत्वा)

इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममाढ्यदरिद्रयोः ।
अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥ २३ ॥

('अंसेन बिभ्रत्–' [१०।२१] इत्यादि पुनः पठति, अवलोक्य स्वगतम्, 'अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः' [१०।१६] इत्यादि पुनः पठति)

विदूषकः—भो भद्दमुहा मुंचध पिअवअस्सं चालुदत्तं; मं वावादेध । [भो भद्रमुखाः ! मुञ्चत प्रियवयस्यं चारुदत्तम् ; मां व्यापादयत ।]

मन्त्रितः । मारित इत्येके ॥ २१ ॥ **ण हु अम्हे इत्यादि** । गाथा । 'न [खलु] वयं चाण्डालाश्चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि । येऽभिभवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥ २२ ॥ अमी हि त्वा देवा दावामर्धमद्यावगच्छामीत्यादि सर्वः स्वाधीन इत्यर्थः (?) । **इदमिति** ॥ २३ ॥ **किं पेक्खधेति** । गाथा । किं

चारुदत्तः—शान्तं पापम् (दृष्ट्वा स्वगतम्) अथावगच्छामि। ('समसंस्थित–' [१०।१६] इत्यादि पठति, प्रकाशम् '**एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो माम्**' [१०।११] इत्यादि पुनः पठति)

चाण्डालः—ओशलध अज्जा! ओशलध।

किं पेक्खध शप्पुलिशं अजशवशेण प्पणट्टजीवाशं।
कूवे खंडिदपाशं कंचणकलशं व्व डुब्बंतं॥ २४॥

[अपसरतार्याः! अपसरत।

किं पश्यत सत्पुरुषमयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम्?।
कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशमिव मज्जन्तम्॥]

(चारुदत्तः सकरुणम्, '**शशिविमलमयूख**–'(१०।१३) इत्यादि पठति)

अपरः—अले, पुणो वि घोशेहि। [अरे, पुनरपि घोषय।]

(चाण्डालस्तथा करोति)

चारुदत्तः—

प्राप्तोऽहं व्यसनकृशां दशामनार्यां
यत्रेदं फलमपि जीवितावसानम्।
एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे
श्रोतव्यं यदिदमसौ मया हतेति॥ २५॥

(ततः प्रविशति प्रासादस्थो बद्धः स्थावरकः)

स्थावरकः—(घोषणामाकर्ण्य, सवैक्लव्यम्) कधं अपावे चालुदत्ते वावादीअदि?। हग्गे णिअलेण शामिणा बंधिदे। भोदु आक्कंदामि। शुणाध अज्जा! शुणाध। अत्थि दाणिं मए पावेण पवहणपडिवत्तेण पुप्फकलंडअजिण्णुज्जाणं वशंतशेणा णीदा। तदो मम शामिणा मं

प्रेक्षध्वं सत्पुरुषमयशोवशेन नष्टजीवनम्। कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशमिव मज्जन्तम्॥२४॥ कृष्यन्तं क्षिप्यमान(ण)म्। 'जीवाशं' 'जीवप्रत्याशं' इत्यपि पाठा-

टिप्प०—1 चारुदत्तस्यायं प्रवहणवाहकः।

ण कामेशित्ति कदुअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा, ण उण एदिणा अज्जेण । कधं विदूलदाए ण को वि शुणादि ? । ता किं कलेमि ? । अत्ताणअं पाडेमि ? । (विचिन्त्य) जइ एव्वं कलेमि, तदा अज्जचालुदत्ते ण वावादीअदि । भोदु, इमादो पाशादबालग्गपदोलिकादो एदिणा जिण्णगवक्खेण अत्ताणअं णिक्खिवामि । वलं हग्गे उवलदे, ण उण एशे कुलपुत्तविहगाणं वाशपादवे अज्जचालुदत्ते । एव्वं जइ विवज्जामि लद्धे मए पललोए । (इत्यात्मानं पातयित्वा) ही ही, ण उवलदम्हि । भग्गे मे दंडगिअले । ता चांडालघोशं शमण्णेशामि । (दृष्ट्वोपसृत्य) हंहो चांडाला ! अंतलं अंतलं । [कथमपापश्चारुदत्तो व्यापाद्यते ? । अहं निगडेन स्वामिना बद्धः । भवतु, आक्रन्दामि । शृणुतार्याः ! शृणुत । अस्तीदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्तेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता । ततो मम स्वामिना मां न कामयस इति कृत्वा बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, न पुनरेतेनार्येण । कथं विदूरतया न कोऽपि शृणोति ? तत्किं करोमि ? । आत्मानं पातयामि ? । यद्येवं करोमि, तदार्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु, अस्याः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकात एतेन जीर्णगवाक्षेणात्मानं निक्षिपामि । वरमहमुपरतः, न पुनरेष कुलपुत्रविहगानां वासपादप आर्यचारुदत्तः । एवं यदि विपद्ये लब्धो मया परलोकः । आश्चर्यम् , नोपरतोऽस्मि । भग्नो मे दण्डनिगडः । तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि । हंहो चाण्डालाः ! अन्तरमन्तरम् ।]

चाण्डालौ—अले ! के अंतलं मग्गेदि ? । [अरे ! कोऽन्तरं याचते ? ।]

(चेटः 'शुणाध' इति पूर्वोक्तं पठति)

चारुदत्तः—अये !

कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।
अनावृष्टिहते सस्ये द्रोणमेघ[1] इवोदितः ? ॥ २६ ॥

न्तरे । इदमपि यत्र फलमयशः ॥ **प्राप्त इति** ॥ २५ ॥ आक्कंदामि विरौमि । बालग्गपदोलिआए बालाग्रप्रतोलीतः । प्रासादभागादित्यर्थः ॥ **कोऽयमिति**

टिप्प०—1 द्रोणमेघो नाम प्रचुरधारासंपातविशिष्टो मेघो योऽतिशयेन वर्षति । अनेन चारुदत्तस्यानन्दातिशयो द्योत्यते ।

भोः ! श्रुतं भवद्भिः,—

न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।
विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥ २७ ॥

अन्यच्च,—

तेनास्म्यकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।
शरेणेव विषाक्तेन दूषितेनापि दूषितः ॥ २८ ॥

चाण्डालौ—थावलअ ! अवि शच्चं भणाशि ? । [स्थावरक ! अपि सत्यं भणसि ? ।]

चेटः—शच्चं; हग्गे वि मा कश्श वि कधइश्शशि त्ति पाशादबालग्गपदोलिकाए दंडणिअलेण बंधिअ णिक्खित्ते । [सत्यम्; अहमपि मा कस्यापि कथयिष्यसीति प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां दण्डनिगडेन बद्ध्वा निक्षिप्तः ।]

(प्रविश्य)

शकारः—(सहर्षम्)

मंशेण तिक्खामिलकेण भत्ते शाकेन शूपेण शमच्छकेण ।
भुत्तं मए अत्तणअश्श गेहे शालिश्श कूलेण गुलोदणेण ॥ २९ ॥

(कर्णं दत्त्वा) भिण्णकंशखंखणाए चांडालवाआए शलशंजोए जधा अ एशे उक्खालिदे वज्झडिंडिमशद्दे पडहाणं अ शुणीअदि, तधा तक्केमि, दलिद्दचालुदत्ताके वज्झट्ठाणं णीआदि त्ति । ता पेक्खिश्शं । शत्तुविणाशे णाम मम महंते हलकश्श पलिदोशे होदि । शुदं अ मए, जे वि किल शत्तुं वावादअंतं पेक्खदि, तश्श अण्णश्शिं जम्मंतले अक्खि-

---

॥२६॥ नभीत इति ॥२७॥ तेनेति ॥ २८ ॥ मंशेणेत्यादि । उपजातिच्छन्दः मांसेन तिक्खामिलकेण तिक्ताम्लेन तप्तशाकेन सूपेन समत्स्यकेन । भुक्तं मयात्मनो गृहे शालेर्भक्तेन गुडौदनेन ॥ २९ ॥ भिन्नकांस्यवत्खंखणाए कटुस्वराया-विकृतध्वन्याश्चाण्डालवाचः । स्वरसंयोगः । यथा चैष उत्खालित उद्गतो वध्यडि-

लोगे ण होदि। मए खु विशगंठिगब्भपविट्ठेण विअ कीडएण किं पि अंतलं मग्गमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिद्दचारुदत्ताह विणाशे। शंपदं अत्तण केलिकाए पाशादबालग्गपदोलिकाए अहिलुहिअ अत्तणो पलक्कमं पेक्खामि। (तथा कृत्वा, दृष्ट्वा च) ही ही, एदाह दलिद्दचालुदत्ताह वज्झं णीअमाणाह एवड्डे जणशंमद्दे, जं वेलं अम्हालिशे पवले वलमणुश्शे वज्झं णीअदि तं वेलं केदिशं भवे। (निरीक्ष्य) कधं ? एशे शे णवबलद्दके विअ मंडिदे दक्खिणं दिशं णीअदि ?। अध किंणिमित्तं मम केलिकाए पाशादबालग्गपदोलिकाए शमीवे घोशणा णिवडिदा, णिवालिदा अ ?। (विलोक्य) कधं थावलके चेडे वि णत्थि इध ?। मा णाम तेण इदो गदुअ मंतभेदे कडे भविश्शदि। ता जाव णं अण्णेशामि।

[मांसेन तिक्ताम्लेन भक्तं शाकेन सूपेन समत्स्यकेन।
भुक्तं मयात्मनो गेहे शालीयकूरेण गुडौदनेन॥

भिन्नकांस्यवत्खङ्खणायाश्चाण्डालवाचायाः स्वरसंयोगः। यथा चैष उद्गीतो बध्यडिण्डिमशब्दः पटहानां च श्रूयते, तथा तर्कयामि, दरिद्रचारुदत्तको बध्यस्थानं नीयत इति। तत्प्रेक्षिष्ये। शत्रुविनाशो नाम मम महान्हृदयस्य परितोषो भवति। श्रुतं च मया, योऽपि किल शत्रुं व्यापाद्यमानं पश्यति, तस्यान्यस्मिञ्जन्मान्तरेऽक्षिरोगो न भवति। मया खलु विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कीटकेन किमप्यन्तरं मृगयमाणेनोत्पादितस्तस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः। सांप्रतमात्मीयायां प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायामधिरुह्यात्मनः पराक्रमं पश्यामि। ही ही, एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य वध्यं नीयमानस्यैतावाञ्जनसंमर्दः, यस्यां वेलायामस्मादृशः प्रवरो वरमानुषो वध्यं नीयते तस्यां

ण्डिमशब्दः श्रूयते पटहानां च शब्दस्तथा तर्कये। यः शत्रुं व्यापाद्यमानं प्रेक्षते तस्याक्षिणी शीतलायेते। विषकण्डिकामध्यप्रविष्टेन च कीटकेन। ही विस्मये। कथमित्यर्थः। एवड्डे एतावान् महान्। यस्यां वेलायां अस्मादृशो महान्वरमनुष्यो वध्यं वधस्थानं नीयते तस्यां वेलायां कीदृग्भवेत् ?। णवबलद्दके विअ नव-

वेलायां कीदृशो भवेत् । कथं एष स नवबलीवर्द इव मण्डितो दक्षिणां दिशं नीयते ? । अथ किंनिमित्तं मदीयायाः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकायाः समीपे घोषणा निपतिता, निवारिता च ? । कथं स्थावरकश्चेटोऽपि नास्तीह ? । मा नाम तेनेतो गत्वा मन्त्रभेदः कृतो भविष्यति । तद्यावदेनमन्विष्यामि ।]

(इत्यवतीर्योपसर्पति)

चेटः—(दृष्ट्वा) भश्टालका ! एशे शे आगदे । [भट्टारकाः ! एष स आगतः ।]

चाण्डालौ—

ओशलध देध मग्गं दालं ढक्केध होध तुण्हीआ ।
अविणअतिक्खविशाणे दुट्ठबइल्ले इदो एदि ॥ ३० ॥
[अपसरत दत्त मार्गं द्वारं पिधत्त भवत तूष्णीकाः ।
अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टबलीवर्द इत एति ॥]

शकारः—अले अले ! अंतलं अंतलं देध । (उपसृत्य) पुश्तका थावलका चेडा ! एहि गच्छम्ह । [अरे अरे, अन्तरमन्तरं दत्त । पुत्रक स्थावरक चेटक ! एहि गच्छावः ।]

चेटः—ही ही, अणज्ज ! वशंतशेणिअं मालिअ ण पलितुश्टेशि ? । शंपदं पणइजणकप्पपादवं अज्जचालुदत्तं मालइदुं ववशिदेशि ? । [ही ही, अनार्य ! वसन्तसेनां मारयित्वा न परितुष्टोऽसि ? सांप्रतं प्रणयिजनकल्पपादपमार्यचारुदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि ? ।]

शकारः—ण हि लअणकुंभशलिशे हग्गे इश्थिअं वावादेमि । [न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापादयामि ।]

सर्वे—अहो, तुए मारिदा । ण अज्जचारुदत्तेण । [अहो, त्वया मारिता, न आर्यचारुदत्तेन ।]

वृषभ इव मण्डितः । वृषभशब्दः संभवन्नपि शकारभाषात्वादस्यक्तः । कडे भवीअदि कृतो भविष्यति । **ओशलधेति** । गाथा । उत्सर्पत ददत मार्गं द्वारं

शकारः—के एव्वं भणादि ? । [क एवं भणति ? ।]

सर्वे—(चेटमुद्दिश्य) णं एसो साहू । [नन्वेष साधुः ।]

शकारः—(अपवार्य, सभयम्) अविद मादिके, अविद, मादिके, कधं थावलके चेडे शुट्ठु ण मए शंजदे ? । एशे खु मम अकज्जश्श शक्खी । (विचिन्त्य) एव्वं दाव कलइश्शं । (प्रकाशम्) अलीअं भश्टालका ! हंहो, एशे चेडे शुवण्णचोलिआए मए गहिदे पिश्टिदे मालिदे बद्धे अ । ता किद्वेले एशे जं भणादि किं शच्चं ? । (अपवारितकेन चेटस्य कटकं प्रयच्छति, स्वैरकम्) पुश्तका थावलका चेडा ! एदं गेण्हिअ अण्णधा भणाहि । [हन्त, कथं स्थावरकश्चेटः सुष्ठु न मया संयतः ? । एष खलु ममाकार्यस्य साक्षी । एवं तावत्करिष्यामि । अलीकं भट्टारकाः ! अहो, एष चेटः सुवर्णचोरिकया मया गृहीतस्ताडितो मारितो बद्धश्च । तत्कृतवैर एव यद्भणति किं सत्यम् ? । पुत्रक स्थावरक चेट ! एतद्गृहीत्वाऽन्यथा भण ।]

चेटः—(गृहीत्वा) पेक्खध पेक्खध भट्टालका ! हंहो, शुवण्णेण मं पलोभेदि । [पश्यत पश्यत भट्टारकाः ! अहो, सुवर्णेन मां प्रलोभयति ।]

शकारः—(कटकमाच्छिद्य) एशे शे शुवण्णके, जश्श कालणादो मए बद्धे । (सक्रोधम्) हंहो चांडाला ! मए खु एशे शुवण्णभंडाले णिउत्ते शुवण्णं चोलअंते मालिदे पिश्टिदे; ता जदि ण पत्तिआअध ता पिश्टिं दाव पेक्खध । [एतत्तत्सुवर्णकम्, यस्य कारणान्मया बद्धः । हंहो चाण्डालाः ! मया खल्वेष सुवर्णभाण्डारे नियुक्तः सुवर्णं चोरयन्मारितस्ताडितः; तद्यदि न प्रत्ययध्वं तदा पृष्ठं तावत्पश्यत ।]

पिदधत भवत । तूष्णीकाः मौनिनः । अविनयतीक्ष्णविषाणो दुष्टवृषभ इत एति ॥ ३० ॥ पुश्तका पुत्रक ॥ न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं मारयामि ॥ एष खलु

चाण्डालौ—(दृष्ट्वा) शोहणं भणादि । वितत्ते चेडे किं ण प्पडवदि ? । [शोभनं भणति । वितस्तश्चेटः किं न प्रलपति ? ।]

चेटः—हीमादिके, ईदिशे दाशभावे, जं शच्चं कंपि ण पत्तिआअदि । (सकरुणम्) अज्जचालुदत्त ! एत्तिके मे विहवे । [हन्त, ईदृशो दासभावः, यत्सत्यं कमपि न प्रत्याययति । आर्य चारुदत्त ! एतावान्मे विभवः ।] (इति पादयोः पतति)

चारुदत्तः—(सकरुणम्)

> **उत्तिष्ठ भोः ! पतितसाधुजनानुकम्पि-**
> **न्निष्कारणोपगतबान्धव धर्मशील ! ।**
> **यत्नः कृतोऽपि सुमहान्मम मोक्षणाय**
> **दैवं न संवदति, किं न कृतं त्वयाद्य ॥ ३१ ॥**

चाण्डालौ—भट्टके ! पिट्टिअ एदं चेडं णिक्खालेहि । [भट्टक ! ताडयित्वैतं चेटं निष्कासय ।]

शकारः—णिक्कम ले । (इति निष्कामयति) अले चांडाला ! किं विलंबेध ? मालेध एदं । [निष्काम रे । अरे अरे चाण्डालाः ! किं विलम्बध्वम् ? मारयतैनम् ।]

चाण्डालौ—जदि तुवलशि ता शअं ज्जेव मालेहि । [यदि त्वरयसे तदा स्वयमेव मारय ।]

रोहसेनः—अले चांडाला ! मं मारेध; मुंचध आवुकं । [अरे चाण्डालाः ! मां मारयत; मुञ्चत पितरम् ।]

शकारः—शपुत्तं ज्जेव एदं मालेध । [सपुत्रमेवैतं मारयत ।]

चारुदत्तः—सर्वमस्य मूर्खस्य संभाव्यते । तद्गच्छ पुत्र ! मातुः समीपम् ।

ममाकार्यसाक्षी । किदवेले कृतवैरः ॥ विहवे सामर्थ्यम् ॥ **उत्तिष्ठेति** ॥ ३१ ॥

रोहसेनः—किं मए गदेण कादव्वं ?। [किं मया गतेन कर्तव्यम् ?।]

चारुदत्तः—

आश्रमं वत्स ! गन्तव्यं गृहीत्वाद्यैव मातरम् ।
मा पुत्र ! पितृ[1]दोषेण त्वमप्येवं गमिष्यसि ॥ ३२ ॥

तद्वयस्य ! गृहीत्वैनं व्रज ।

विदूषकः—भो वअस्स ! एव्वं तुए जाणिदं, तुए विणा अहं पाणाइं धारेमि त्ति ?। [भो वयस्य ! एवं त्वया ज्ञातम्, त्वया विनाहं प्राणान्धारयामीति ?।]

चारुदत्तः—वयस्य ! स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राणपरित्यागः ।

विदूषकः—(स्वगतम्) जुत्तं ण्णेदं, तधा वि ण सक्कुणोमि पिअवअस्सविरहिदो पाणाइं धारेदुं त्ति । ता बम्हणीए दारअं समप्पिअ पाणपरिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्सं अणुगमिस्सं । (प्रकाशम्) भो वअस्स ! पराणेमि एदं लहुं । [युक्तं न्विदम् । तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान्धर्तुमिति । तद्ब्राह्मण्यै दारकं समर्प्य प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यमनुगमिष्यामि । भो वयस्य ! परानयाम्येतं लघु ।] (इति सकण्ठग्रहं पादयोः पतति)

(दारकोऽपि रुदन्पतति)

शकारः—अले ! णं भणामि शपुत्ताकं चालुदत्ताकं वावादेध त्ति । [अरे ! ननु भणामि सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतेति ।]

(चारुदत्तो भयं नाटयति)

तुवलशि त्वरसे ॥ **आश्रममिति** ॥ ३२ ॥ **किं ओद्दशशीत्यादि** । गाथा ।

टिप्प०—1 तव पित्रा वसन्तसेना मारितेत्यपवादरूपपित्रपराधेन त्वमपि मैवंविधां दशां गमिष्यसीति भावः ।

चाण्डालौ—णहि अम्हाणं ईदिशी लाआण्णत्ती, जधा शपुत्तं चालुदत्तं वावादेध त्ति। ता णिक्कम ले दालआ! णिक्कम। (इति निष्क्रामयतः) इमं तइअं घोशणट्ठाणं। ताडेध डिंडिमं। [न ह्यस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिः, यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयतेति। तन्निष्क्राम रे दारक! निष्क्राम। इदं तृतीयं घोषणास्थानम्। ताडयत डिण्डिमम्।] (पुनर्घोषयतः)

शकारः—(स्वगतम्) कधं एशे ण पत्तिआअंति पौला? । (प्रकाशम्) हंहो चालुदत्ता बडुका! ण पत्तिआअदि एशे पौलजणे। ता अत्तणकेलिकाए जीहाए भणाहि मए वशंतशेणा मालिदेत्ति। [कथमेते न प्रत्ययन्ते पौराः?। अरे चारुदत्त बटुक! न प्रत्ययत एष पौरजनः। तदात्मीयया जिह्वया भण—'मया वसन्तसेना मारिता' इति।]

(चारुदत्तस्तूष्णीमास्ते)

शकारः—अले चंडालगोहे! ण भणादि चालुदत्तबडुके। ता भणावेध इमिणा जज्जलवंशखंडेण शंखलेण तालिअ तालिअ। [अरे चाण्डालमनुष्य! न भणति चारुदत्तबटुकः। तद्भणयतानेन जर्जरवंशखण्डेन शङ्कुलेन ताडयित्वा ताडयित्वा।]

चाण्डालः—(प्रहारमुद्यम्य) भो चालुदत्त! भणाहि। [भोश्चारुदत्त! भण।]

चारुदत्तः—(सकरुणम्)

प्राप्यैतद्व्यसनमहार्णवप्रपातं
न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः।
एको मां दहति जनापवादवह्नि-
र्वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति॥ ३३॥

(शकारः पुनस्तथैव)

किमवहससि हे ज्ञक (?) पुरुषं दृष्ट्वा दैवपर्यस्तम्। विदितं न त्वमत्पी (त्वी?) वत हे दुर्जन कृतान्तदंष्ट्रापुमारोहपि॥ (?) पराणेमि परानयामि व्यावर्तयामि॥ एत्ताए

टिप्प०—1 शङ्कुलो नाम वध्यपटहडिण्डिमवादनदण्डः।

चारुदत्तः—भो भोः पौराः ! ('मया खलु नृशंसेन-' [९।३०, ३८] इत्यादि पुनः पठति)

शकारः—वावादिदा । [व्यापादिता ।]

चारुदत्तः—एवमस्तु ।

प्रथमचाण्डालः—अले, तव अत्त वज्झपालिआ । [अरे, तवात्र वध्यपालिका ।]

द्वितीयचाण्डालः—अले, तव । [अरे, तव ।]

प्रथमः—अले, वज्झपालिआए लेक्खअं कलेम्ह । (इति बहुविधं लेखकं कृत्वा)

अले, जदि मम केलिका वज्झपालिआ, ता चिट्ठदु दाव मुहुत्तअं । [अरे, वध्यपालिकाया लेखं कुर्मः । अरे, यदि मदीया वध्यपालिका, तदा तिष्ठतु तावन्मुहूर्तकम्]

द्वितीयः—किंणिमित्तं ? । [किंनिमित्तम् ? ।]

प्रथमः—अले, भणिदो म्हि पिदुणा शग्गं गच्छंतेण, जधा—पुत्त वीरअ ! जइ तुह वज्झपालिआ होदि, मा शहशा वावादअशि वज्झं । [अरे, भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता, यथा—पुत्र वीरक ! यदि तव वध्यपालिका भवति, मा सहसा व्यापादयसि वध्यम् ।]

द्वितीयः—अले, किंणिमित्तं ? । [अरे, किंनिमित्तम् ? ।]

प्रथमः—कदा वि कोवि शाहू अत्थं दइअ वज्झं मोआवेदि । कदावि लण्णो पुत्ते भोदि, तेण वद्धावेण शव्ववज्झाणं मोक्खे होदि ।

एतावता । एवमेवेत्यर्थः । इदानीमित्येके ॥ शङ्कुलेन वध्यपटहवादनदण्डेन । तालिअ ताडयित्वा ॥ **प्रापेति** ॥ ३३ ॥ वज्झपालिआ वधपर्यायः ॥ **अरे, तव** ॥ वीरक इति चाण्डालनाम ॥ बंधं खंडेदि बन्धमाच्छिद्य प्रसरति ॥ चालुदत्ताकं

कदावि हत्थी बंधं खंडेदि, तेण शंभमेण वज्झे मुक्के होदि। कदावि लाअपलिवत्ते होदि, तेण शव्ववज्झाणं मोक्खे होदि। [कदापि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वध्यं मोचयति। कदापि राज्ञः पुत्रो भवति, तेन वृद्धिमहोत्सवेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति। कदापि हस्ती बन्धं खण्डयति, तेन संभ्रमेण वध्यो मुक्तो भवति। कदापि राजपरिवर्तो भवति, तेन सर्ववध्यानां मोक्षो भवति।]

शकारः—किं किं लाअपलिवत्ते होदि?। [किं किं राजपरिवर्तो भवति?।]

चाण्डालः—अले, वज्झपालिआए लेक्खअं कलेम्ह। [अरे, वध्यपालिकाया लेखं कुर्मः।]

शकारः—अले, शिग्घं मालेध चालुदत्ताकं। [अरे, शीघ्रं मारयत चारुदत्तम्।] (इत्युक्त्वा चेटं गृहीत्वैकान्ते स्थितः)

चाण्डालः—अज्जचालुदत्त! लाअणिओओ खु अवलज्झदि, ण खु अम्हे चाण्डाला; ता शुमलेहि जं शुमलिव्वं। [आर्यचारुदत्त! राजनियोगः खल्वपराध्यति, न खलु वयं चाण्डालाः; तत्स्मर्तव्यम्।]

चारुदत्तः—

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य
प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात्कथंचित्।
सुरपतिभवनस्था यत्र यत्र स्थिता वा
व्यपनयतु कलङ्कं स्वस्वभावेन सैव ॥ ३४ ॥

भोः! क्व तावन्मया गन्तव्यम्?।

अरे मारयितुं तव मया समर्पितः। त्वं मम कर्तव्यमित्यर्थः (?) ॥ वयं चण्डालाः। नैवं कृतेऽस्माकं दोष इति भावः। विज्ञप्ये विज्ञापयामि। (?) शुमलिदव्वं स्मर्तव्यम्। **प्रभवतीति**। प्रबलपुरुषा नयनिर्णेतारः। तेषां वाक्यैर्भाग्यदोषाद्दूषितस्य यदि मे धर्मः प्रभवति तदा सैव वसन्तसेनैव स्वस्वभावेनात्मरूपतया व्य-

चाण्डालः—(अग्रतो दर्शयित्वा) अले, एद दीशदि दक्खिण-मशाणं, जं पेक्खिअ वज्झा झत्ति पाणाइं मुंचंति । पेक्ख पेक्ख

अद्धं कलेवलं पडिवुत्तं कट्टंति दीहगोमाआ ।
अद्धं पि शूललग्गं वेशं विअ अट्टहाशश्श ॥ ३५ ॥

[अरे एतद्दृश्यते दक्षिणश्मशानम्, यत्प्रेक्ष्य वध्या झटिति प्राणान्मुञ्चन्ति । पश्य पश्य

अर्धं कलेवरं प्रतिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायवः ।
अर्धमपि शूललग्नं वेश इवाट्टहासस्य ॥]

चारुदत्तः—हा, हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (इति सावेगमुपविशति)

शकारः—ण दाव गमिश्शं । चालुदत्ताकं वावादअंतं दाव पेक्खामि । (परिक्रम्य, दृष्ट्वा) कधं उवविश्टे ? । [न तावद्गमिष्यामि । चारुदत्तकं व्यापाद्यमानं तावत्पश्यामि । कथमुपविष्टः ? ।]

चाण्डालः—चारुदत्ता ! किं भीदेशि ? । [चारुदत्त ! किं भीतोऽसि ? ।]

चारुदत्तः—(सहसोत्थाय) (**'मूर्ख ! न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः'** [१०।२७] इत्यादि पुनः पठति)

चाण्डालः—अज्जचालुदत्त ! गअणदले पडिवशंता चंदशुज्जा वि विपत्तिं लहंति, किं उण जणा मलणभीलुआ माणवा वा ? । लोए कोवि उट्ठिदो पडदि, कोवि पडिदोवि उट्ठेदि । उट्ठंतपडंताह वशण-पाडिआ शवश्श उण अत्थि । एदाइं हिअए कदुअ संधालेहि अत्ताणअं । (द्वितीयचाण्डालं प्रति) एदं चउट्ठं घोशणट्ठाणं; ता उग्घोशम्ह । [आर्यचारुदत्त ! गगनतले प्रतिवसन्तौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते, किं

पनयतु ॥ ३४ ॥ गन्तव्यम् । तत्रैव मया मर्तव्यमित्यर्थः ॥ अर्धमिति ।

पुनर्जेना मरणभीरुका मानवा वा ? । श्लोके कोऽप्युत्थितः पतति, कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते । उत्तिष्ठत्पततो वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति । एतानि हृदये कृत्वा संधारयात्मानम् । एतच्चतुर्थं घोषणास्थानम्, तदुद्घोषयावः ।]

(पुनस्तथैवोद्घोषयतः)

चारुदत्तः—हा प्रिये वसन्तसेने ! ('शशिविमलमयूख—' [१०।१३] इत्यादि पुनः पठति)

(ततः प्रविशति ससंभ्रमा वसन्तसेना भिक्षुश्च)

भिक्षुः—हीमाणहे, अट्ठाणपलिश्शंतं शमश्शाशिअ वशंतशेणिअं णअंते अणुग्गहिदम्हि पव्वज्जाए । उवाशिके ! कहिं तुम णइश्शं ? । [आश्चर्यम्, अस्थानपरिश्रान्तां समाश्वास्य वसन्तसेनिकां नयन्ननुगृहीतोऽस्मि प्रव्रज्यया । उपासिके ! कुत्र त्वां नेष्यामि ? ।]

वसन्तसेना—अज्जचारुदत्तस्स ज्जेव गेहं । तस्स दंसणेण मिअलांछणस्स विअ कुमुदिणिं आणंदेहि मं । [आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम् । तस्य दर्शनेन मृगलाञ्छनस्येव कुमुदिनीमानन्दय माम्]

भिक्षुः—(स्वगतम्) कदलेण मग्गेण पविशामि ? । (विचिन्त्य) लाअमग्गेण ज्जेव पविशामि । उवाशिके ! एहि, इमं लाअमग्गं; (आकर्ण्य) किं णु हु एशे लाअमग्गे महंते कलअले शुणीअदि ? । [कतरेण मार्गेण प्रविशामि ? । राजमार्गेणैव प्रविशामि । उपासिके ! एहि, अयं राजमार्गः; किं नु खल्वेष राजमार्गे महान्कलकलः श्रूयते ? ।]

वसन्तसेना—(अग्रतो निरूप्य) कधं पुरदो महाजणसमूहो ? । अज्ज ! जाणाहि दाव किं णेदं त्ति । विसमभरकंता विअ वसुंधरा एअवासोण्णदा उज्जइणी वट्टदि । [कथं पुरतो महाजनसमूहः ? । आर्य !

॥ ३५ ॥ अट्ठाणं बुद्धस्थानम् । जीर्णस्थानरूपमेव (?) । उपासिके ॥ पडिवालेहि प्रतिपालय । क्षणं तिष्ठतीति (तिष्ठेति) मारणव्यापारपरोक्तिरियम् ॥

जानीहि तावत्किंन्विदमिति । विषमभरक्रान्तेव वसुंधरा एकवासोन्नतोज्जयिनी वर्तते ।]

चाण्डालः—इमं अ पच्छिमं घोशणट्ठाणं, ता तालेध डिंडिमं । उग्घोशेध घोशणं । (तथा कृत्वा) भो चालुदत्त ! पडिवालेहि । मा भाआहि, लहुं ज्जेव मालीअशि ! [इदं च पश्चिमं घोषणास्थानम्, तत्ताडयत डिण्डिमम् । उद्घोषयत घोषणाम् । भोश्चारुदत्त ! प्रतिपालय । मा भैः, शीघ्रमेव मार्यसे ।]

चारुदत्तः—भगवत्यो देवताः ! ।

भिक्षुः—(श्रुत्वा, ससंभ्रमम्) उवाशिके ! तुमं किल चारुदत्तेण मालिदाशि त्ति चालुदत्तो मालिदुं णीअदि । [उपासिके ! त्वं किल चारुदत्तेन मारितासीति चारुदत्तो मारयितुं नीयते ।]

वसन्तसेना—(ससंभ्रमम्) हद्धी हद्धी, कधं मम मंदभाइणीए किदे अज्जचालुदत्तो वावादीअदि ? । भो ! तुरिदं तुरिदं आदेसेहि मग्गं । [हा धिक् हा धिक्, कथं मम मन्दभागिन्याः कृत आर्यचारुदत्तो व्यापाद्यते ? । भोः ! त्वरितं त्वरितमादिश मार्गम् ।]

भिक्षुः—तुवलदु तुवलदु बुद्धोवाशिआ अज्जचालुदत्तं जीअंतं शमश्शाशिदुं । अज्जा ! अंतलं अंतलं देध । [त्वरतां त्वरतां बुद्धोपासिकार्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्वासयितुम् । आर्याः ! अन्तरमन्तरं दत्त ।]

वसन्तसेना—अंतरं अंतरं । [अन्तरमन्तरम् ।]

चाण्डालः—अज्जचालुदत्त ! शमिणिओओ अवलज्झदि । ता शुमलेहि जं शुमलिदव्वं । [आर्यचारुदत्त ! स्वामिनियोगोऽपराध्यति । तत्स्मर यत्स्मर्तव्यम् ।]

आअट्टिप इति । उद्गीतिः । आकर्षितः सरोषम् । मुष्टौ त्सरौ । मुष्टिना गृही-

चारुदत्तः—किं बहुना। ('**प्रभवति**-' [१०।३४] इत्यादि श्लोकं पठति)

चाण्डालः—(खड्गमाकृष्य) अज्जचालुदत्त ! उत्ताणे भविअ समं चिट्ठ। एक्कप्पहालेण मालिअ तुमं शग्गं णेम्ह। [आर्यचारुदत्त ! उत्तानो भूत्वा समं तिष्ठ। एकप्रहारेण मारयित्वा त्वां स्वर्गं नयामः।]

(चारुदत्तस्तथा तिष्ठति)

चाण्डालः—(प्रहर्तुमीहते, खड्गपतनं हस्तादभिनयन्) ही, कधं

आअड्ढिदे शलोशं मुट्ठीए मुट्ठिणा गहीदे वि।
धलणीए कीश पडिदे दालुणके अशणिशण्णिहे खग्गे॥ ३६॥

जधा एदं शवुत्तं, तधा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते त्ति। भअवदि शज्झवाणि ! पशीद पशीद। अवि णाम चालुदत्तश्श मोक्खे भवे, तदो अणुगहीदं तुए चांडालउलं भवे। [ही, कथम्

आकृष्टः सरोषं मुष्टौ मुष्टिना गृहीतोऽपि।
धरण्यां किमर्थं पतितो दारुणकोऽशनिसंनिभः खड्गः॥

यथैतत्संवृत्तम्, तथा तर्कयामि न विपद्यत आर्यचारुदत्त इति। भगवति सह्यवासिनि ! प्रसीद प्रसीद। अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत्, तदानुगृहीतं त्वया चाण्डालकुलं भवेत्।]

अपरः—जधाणत्तं अणुचिट्ठम्ह। [यथाज्ञसमनुतिष्ठावः।]

प्रथमः—भोदु, एव्वं कलेम्ह। [भवतु, एवं कुर्वः।]

(इत्युभौ चारुदत्तं शूले समारोपयितुमिच्छतः)

तोऽपि। धरण्यां किमिति निपतितो दारुणकोऽशनिसंनिभः खड्गः ?॥ ३६॥ सह्यवासिनि। सह्यः पर्वतविशेषः। तत्रस्थां दुर्गां स्वकुलदेवतां संबोधयति॥

(चारुदत्तः 'प्रभवति—' [१०।३४] इत्यादि पुनः पठति)

भिक्षुर्वसन्तसेना च—(दृष्ट्वा) अज्जा ! मा दाव मा दाव । अज्जा ! एसा अहं मंदभाइणी, जाए कारणादो एसो वावादीअदि । [आर्याः ! मा तावन्मा तावत् । आर्याः ! एषाहं मन्दभागिनी यस्याः कारणादेष व्यापाद्यते ।]

चाण्डालः—(दृष्ट्वा)

को उण तुलिदं पशा अंशपडंतेण चिउलभालेण ।
मा मेत्ति वाहलंती उक्खिदहत्था इदो एदि ॥ ३७ ॥
[का पुनस्त्वरितमेषांसपतता चिकुरभारेण ।
मा मेति व्याहरन्त्युत्थितहस्तेत एति ॥]

वसन्तसेना—अज्जचारुदत्त ! किं णेदं ? । [आर्यचारुदत्त ! किं न्विदम् ? ।] (इत्युरसि पतति)

भिक्षुः—अज्जचाලुदत्त ! किं णेदं ? । [आर्यचारुदत्त ! किं न्विदम् ? ।] (इति पादयोः पतति)

चाण्डालः—(सभयमुपसृत्य) कधं वशंतशेणा ? । णं खु अम्हेहिं शाहु ण वावादिदे । [कथं वसन्तसेना ? । ननु खल्वस्माभिः साधुर्न व्यापादितः ।]

भिक्षुः—(उत्थाय) अले, जीवदि चालुदत्ते । [अरे, जीवति चारुदत्तः ।]

चाण्डालः—जीवदि वश्शशदं । [जीवति वर्षशतम् ।]

वसन्तसेना—(सहर्षम्) पच्चुज्जीविदम्हि । [प्रत्युज्जीवितास्मि ।]

का उणेति । गाथा । का पुनस्त्वरितमंसे पतता चिकुरभारेण । मा मेति व्याहरन्त्युत्थितहस्तेत एति ॥ 'उच्छिअअ (ह) त्था' इति पाठे उच्छ्रितह-

---

पाठा०—१ तुलिदं का उण पुशा अंश.

चाण्डालः—ता जाव एदं वुत्तं लाइणो जण्णवाडगदश्श णिवेदेम्ह । [तद्यावदेतद्वृत्तं राज्ञो यज्ञवाटगतस्य निवेदयावः ।]

(इति निष्क्रामतः)

शकारः—(वसन्तसेनां दृष्ट्वा, सत्रासम्) हीमादिके, केण गब्भदाशी जीवाविदा ? । उक्कंताइं मे पाणाइं । भोदु, पलाइश्शं । [आश्चर्यम्, केन गर्भदासी जीवनं प्रापिता ? । उत्क्रान्ता मे प्राणाः । भवतु, पलायिष्ये ।] (इति पलायते)

चाण्डालः—(उपसृत्य) अले, णं अम्हाणं ईदिशी लाआणत्ती—जेण शा वावादिदा, तं मालेध त्ति । ता लट्ठिअशालअं जेव अण्णेशम्ह । [अरे, नन्वस्माकमीदृशी राजाज्ञप्तिः—येन सा व्यापादिता, तं मारयतेति । तद्राष्ट्रियश्यालमेवान्विष्यावः ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

चारुदत्तः—(सविस्मयम्)

केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि ।
अनावृष्टिहते सस्ये द्रोणवृष्टिरिवागता ॥ ३८ ॥

(अवलोक्य च)

वसन्तसेना किमियं द्वितीया समागता सैव दिवः किमित्थम् ।
भ्रान्तं मनः पश्यति वा ममैनां वसन्तसेना न मृताथ सैव ॥३९॥

अथवा,—

किं नु स्वर्गात्पुनः प्राप्ता मम जीवातुकाम्यया ।
तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्येयमागता ॥ ४० ॥

स्नेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ **केयमिति** ॥ ३८ ॥ **वसन्तसेनेति** ॥ ३९ ॥ **किं न्विति**

टिप्प०—1 धारासंपातप्रचुरा वृष्टिः । 2 'जीवातुर्जीवनौषधम्' इत्यमरः । तस्या वसन्तसेनाया रूपानुरूपेण सादृश्येन विशिष्टा काप्यन्येयं वेति संभ्रमादितर्कः ।

वसन्तसेना—(सास्रमुत्थाय, पादयोर्निपत्य) अज्जचारुदत्त ! सा ज्जेव अहं पावा, जाए कारणादो इअं तुए असरिसी अवत्था पाविदा। [आर्यचारुदत्त ! सैवाहं पापा, यस्याः कारणादियं त्वयासदृश्यवस्था प्राप्ता ।]

(नेपथ्ये)

अच्चरिअं अच्चरिअं, जीवदि वसंतसेना । [आश्चर्यमाश्चर्यं, जीवति वसन्तसेना ।] (इति सर्वे पठन्ति)

चारुदत्तः—(आकर्ण्य सहसोत्थाय स्पर्शसुखमभिनीय निमीलिताक्ष एव हर्षगद्गदाक्षरम्) प्रिये ! वसन्तसेना त्वम् ? ।

वसन्तसेना—सा ज्जेवाहं मंदभाआ। [सैवाहं मन्दभाग्या ।]

चारुदत्तः—(निरूप्य, सहर्षम्) कथं वसन्तसेनैव ? । (सानन्दम्)

कुतो बाष्पाम्बुधाराभिः स्नपयन्ती पयोधरौ ।
मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव[1] समुपागता ॥ ४१ ॥

प्रिये वसन्तसेने !

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।
अहो प्रभावः प्रियसंगमस्य मृतोऽपि को नाम पुनर्म्रियेत ? ॥४२॥

अपि च प्रिये ! पश्य,—

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला
कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।
एते च वध्यपटहध्वनयस्तथैव
जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः ॥ ४३ ॥

वसन्तसेना—अदिदक्खिणदाए किं ण्णेदं ववसिदं अज्जेण ? । [अतिदक्षिणतया किं न्विदं व्यवसितमार्येण ? ।]

॥ ४० ॥ **कुत इति** । विद्या इतरविविक्तात्मज्ञानम् ॥ ४१ ॥ **त्वदर्थमिति**

टिप्प०—1 'मृतसंजीविनी विद्या यथा मृत्युवशं प्राप्तं प्राणिनं जीवनदानहेतुत्वादानन्ददात्री भवति तथैव ममापि मरणसमये जीवनदात्रीत्वेन कुतस्त्वं समभ्यागतेत्यानन्दप्रचुरं चारुदत्तस्येदं भाषणम् ।

चारुदत्तः—प्रिये ! त्वं किल मया हतेति—

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना[1] ।
नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥ ४४ ॥

वसन्तसेना—(कर्णौ पिधाय) संतं पावं; तेण म्हि राअसालेण वावादिदा । [शान्तं पापम्; तेनास्मि राजश्यालेन व्यापादिता ।]

चारुदत्तः—(भिक्षुं दृष्ट्वा) अयमपि कः ? ।

वसन्तसेना—तेण अणज्जेण वावादिदा; एदिणा अज्जेण जीवाविदम्हि । [तेनानार्येण व्यापादिता; एतेनार्येण जीवं प्रापितास्मि ।]

चारुदत्तः—कस्त्वमकारणबन्धुः ? ।

भिक्षुः—ण पच्चभिजाणादि मं अज्जो ? । अहं शे अज्जश्श चलणशंवाहचिंतए शंवाहके णाम । जूदिअलेहिं गहिदे एदाए उवाशिकाए अज्जश्श केलके त्ति अलंकालपणणिक्कीदे म्हि । तेण अ जूदणिव्वेदेण शक्कशमणके शंवुत्ते म्हि । एशा वि अज्जा पवहणविपज्जाशेण पुप्फकलंडकजिण्णुज्जाणं गदा । तेण अ अणज्जेण ण मं बहु मण्णेशि त्ति बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा मए दिट्ठा । [न प्रत्यभिजानाति मामार्यः ? । अहं स आर्यस्य चरणसंवाहचिन्तया संवाहको नाम द्यूतकरैर्गृहीत एतयोपासिकयार्यस्यात्मीय इत्यलंकारपणनिष्क्रीतोऽस्मि । तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्य[2]श्रमणकः संवृत्तोऽस्मि । एषाप्यार्या प्रवहणविपर्यासेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं गता । तेन चानार्येण न मां बहु मन्यस इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता मया दृष्टा ।]

(नेपथ्ये कलकलः)

॥ ४२ ॥ **रक्तमिति** । वरस्य जामातुरिव ॥ ४३ ॥ **पूर्वेति** ॥ ४४ ॥

टिप्प०—1 राजश्यालत्वेनात्र शकारस्य सर्वसामर्थ्यवत्त्वे हेतुगर्भमिदं विशेषणम् । 2 बौद्धभिक्षुरिति भावः ।

जयति वृषभकेतुर्दक्षयज्ञस्य हन्ता
तदनु जयति भेत्ता षण्मुखः क्रौञ्चशत्रुः ।
तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्रकैलासकेतुं
विनिहतवरवैरी चार्यको गां विशालाम् ॥ ४५ ॥

(प्रविश्य, सहसा)

शर्विलकः—

हत्वा तं कुनृपमहं हि पालकं भो-
स्तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्यकं तम् ।
तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां
मोक्ष्येऽहं व्यसनगतं च चारुदत्तम् ॥ ४६ ॥

हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रहीनं पौरान्समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
प्राप्तं समग्रं वसुधाधिराज्यं राज्यं बलारेरिव शत्रु[2]राज्यम् ॥ ४७ ॥

(अग्रतो निरूप्य) भवतु; अत्र तेन भवितव्यम्, यत्रायं जनपदसमवायः । अपि नामायमारम्भः क्षितिपतेरार्यकस्यार्यचारुदत्तस्य जीवितेन सफलः स्यात्? । (त्वरिततरमुपसृत्य) अपयात जाल्माः ! । (दृष्ट्वा, सहर्षम्) अपि ध्रियते चारुदत्तः सह वसन्तसेनया ? । संपूर्णाः खल्वस्मत्स्वामिनो मनोरथाः ।

केणापि । न एतद्व्यतिरिक्तेनान्येत्यर्थः । न प्रत्यभिजानाति । निर्वेदः शान्तिः वैषयिकेच्छानिवृत्तिः ॥ किमेतत्किमेतदिति शत्रूणां क्रूरः कलकलः ॥ **जयतीति** । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्धताम् (वर्तते) । तदनु जयति आत्मसात्करोति ॥ ४५ ॥ **हत्वेति** । शेषभूतां पुष्पदामायमानाम् । गुणभूतामिति केचित् ॥ ४६ ॥

टिप्प०—1 वृषभकेतुः शिवः, क्रौञ्चशत्रुरिति विशेषणं प्रभूतपराक्रमाभिप्रायम् । विनिहतः वरो वैरी पालकराजा येन सः । सिद्धादिष्टराज्यलाभवान् यः स आर्यकः । 2 वसुधाया आधिराज्यं स्वाम्यं यस्मिन्नीदृशं संपूर्णं शत्रोः पालकराज्ञो राज्यं, 'अखण्डाज्ञाविषयो हि राज्यम्' इति लक्षणलक्षितं राज्यं बलारेरिव इन्द्रस्य राज्यमिव, ऐन्द्रं पदमिवेत्याशयः ।

दिष्ट्या भो व्यसनमहार्णवादपारा-
दुत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।
नावेव प्रियतमया चिरान्निरीक्ष्ये
ज्योत्स्नाढ्यं शशिनमिवोपरागमुक्तम् ॥ ४८ ॥

तत्कृतमहापातकः कथमिवैनमुपसर्पामि ? । (अथवा) सर्वत्रार्जवं शोभते । (प्रकाशमुपसृत्य बद्धाञ्जलि.) आर्यचारुदत्त !

चारुदत्तः—ननु को भवान् ? ।

शर्विलकः—

येन ते भवनं भित्त्वा न्यासापहरणं कृतम् ।
सोऽहं कृतमहापापस्त्वामेव शरणं गतः ॥ ४९ ॥

चारुदत्तः—सखे ! मैवम्; त्वयासौ प्रणयः कृतः । (इति कण्ठे गृह्णाति)

शर्विलकः—अन्यच्च,—

आर्यकेणार्यवृत्तेन कुलं मानं च रक्षता ।
पशुवद्यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥ ५० ॥

चारुदत्तः—किम् ? ।

शर्विलकः—

त्वद्यानं यः समारुह्य यतस्त्वां शरणं पुरा ।
पशुवद्वितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥ ५१ ॥

हत्वेति ॥ ४७ ॥ **दिष्ट्येति** ॥ ४८ ॥ **येनेति** ॥ ४९ ॥ **आर्यकेणेति** । यज्ञवाटो यज्ञस्थानम् । एतच्चापरिच्छिन्नजनसंमर्देन प्रमादस्थानम् । तेन सर्वो

टिप्प०—1 अत्र व्यसनमेवापारो महार्णवः, तस्मात् गुणः रज्जुः; पक्षे,—वसन्तसेनानुरागः, नावेव प्रियतमया वसन्तसेनयोद्धृतः । उपरागात् ग्रहणान्मुक्तं तेजस्विनं शशिनमिवेत्युपमानम् । 2 सुवर्णचौर्ये महापातकमिति स्मृतिवचनात् 'कृतमहापाप' इत्युक्तम् ।

चारुदत्तः—शर्विलक ! योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारणं कूटागारे बद्ध आर्यकनामा त्वया मोचितः ? ।

शर्विलकः—यथाह तत्रभवान् ।

चारुदत्तः—प्रियं नः प्रियम् ।

शर्विलकः—प्रतिष्ठितमात्रेण तत्र सुहृदार्यकेणोज्जयिन्यां वेणातटे कुशावत्यां राज्यमतिसृष्टम्[2] । तत्प्रतिमान्यतां प्रथमः सुहृत्प्रणयः । (परिवृत्य) अरे रे, आनीयतामयं पापो राष्ट्रियशठः ।

(नेपथ्ये)

यथाज्ञापयति शर्विलकः ।

शर्विलकः—आर्य नन्वयमार्यको राजा विज्ञापयति—'इदं मया [3]युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यम्; तदुपयुज्यताम्' ।

चारुदत्तः—अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् ? ।

(नेपथ्ये)

अरे रे राष्ट्रियश्यालक ! एह्येहि । स्वस्याविनयस्य फलमनुभव ।

(ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पश्चाद्बाहुबद्धः शकारः)

शकारः—हीमादिके,

एव्वं दूलमदिक्कंते उद्दामे विअ गद्दहे ।
आणीदे खु हगे बद्धे हुडे अण्णे ठ्व दुक्कले ॥ ५२ ॥

स्कटवध इति सूचयितुम् ॥ ५० ॥ **स्वद्यानमिति** ॥ ५१ ॥ **एव्वमिति** ॥५२॥

टिप्प०—1 घोषादाभीरपल्लेः, निष्कारणं निरपराधम्, अन्यथाऽयमार्यको राजा भविष्यतीतिरूपस्य सिद्धादेशस्य कारागारबन्धनकारणस्य सत्त्वादित्याशयः । 2 ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि सङ्कल्पादिकं विधाय दत्तम् । 3 युष्माकं पूज्यानां शिष्टनया सिद्धानामिव चारुदत्तशर्विलकादीनां गुणैः प्रवहणावतरण-रक्षण-बन्धनभेदनसिद्धादेशाद्युपकारैरुपार्जितं राज्यमत एव चारुदत्त-चन्दनक-शर्विलकादिभिरुपकारिभिः सर्वैरुपार्जितं राज्यं तस्य सार्थकता यथा भवति तथाऽनुष्ठीयतामित्याशयः ।

(दिशोऽवलोक्य) शमंतदो उवट्ठिदे एशे लश्टिअबंधे । ता कं दाणिं अशलणे शलणं वजामि ! । (विचिन्त्य) भोदु, तं ज्जेव अब्भुववण्णशलणवच्छलं गच्छामि । (इत्युपसृत्य) अज्जचालुदत्त ! पलित्ताआहि पलित्ताआहि । [आश्चर्यम्,

एवं दूरमतिक्रान्त उद्दाम इव गर्दभः ।
आनीतः खल्वहं बद्धः कुक्कुरोऽन्य इव दुष्करः ॥

समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियबन्धः । तत्कमिदानीमशरणः शरणं व्रजामि ? । भवतु, तमेवाभ्युपपन्नशरणवत्सलं गच्छामि । आर्यचारुदत्त ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।]

(इति पादयोः पतति)

(नेपथ्ये)

अज्जचालुदत्त ! मुंच मुंच, वावादेम्ह एदं । [आर्यचारुदत्त ! मुञ्च मुञ्च, व्यापादयामैतम् ।]

शकारः—(चारुदत्तं प्रति) भो अशलणशलणे ! पलित्ताआहि । [भो अशरणशरण ! परित्रायस्व ।]

चारुदत्तः—(सानुकम्पम्) अहह, अभयमभयं शरणागतस्य ।

शर्विलकः—(सावेगम्) आः, अपनीयतामयं चारुदत्तपार्श्वात् । (चारुदत्तं प्रति) ननूच्यतां किमस्य पापस्यानुष्ठीयतामिति ।

आकर्षन्तु सुबद्ध्वैनं श्वभिः संखाद्यतामथ ।
शूले वा तिष्ठतामेष पाट्यतां क्रकचेन वा ॥ ५३ ॥

चारुदत्तः—किमहं यद्ब्रवीमि तत्क्रियते ? ।

शर्विलकः—कोऽत्र संदेहः ? ।

शकारः—भश्टालआ चालुदत्त ! शलणागदे म्हि । ता पलित्ताआहि पलित्ताआहि । जं तुए शलिशं तं कलेहि; पुणो ण ईदिशं कलिश्शं । [भट्टारक चारुदत्त ! शरणागतोऽस्मि । तत्परित्रायस्व परित्रायस्व । यत्तव सदृशं तत्कुरु; पुनर्नेदृशं करिष्यामि ।]

(नेपथ्ये)

पौराः ! वावादेध, किंणिमित्तं पादकी जीवावीअदि ? । [पौराः ! व्यापादयत, किंनिमित्तं पातकी जीव्यते ? ।]

(वसन्तसेना वध्यमालां चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शकारस्योपरि क्षिपति)

शकारः—गब्भदाशीधीए ! पशीद पशीद । ण उण मालइश्शं । ता पलित्ताआहि । [गर्भदासीपुत्रि ! प्रसीद प्रसीद । न पुनर्मारयिष्यामि । तत्परित्रायस्व ।]

शर्विलकः—अरे रे, अपनयत । आर्यचारुदत्त ! आज्ञाप्यताम्—किमस्य पापस्यानुष्ठीयताम् ? ।

चारुदत्तः—किमहं यद्ब्रवीमि तत्क्रियते ? ।

शर्विलकः—कोऽत्र संदेहः ।

चारुदत्तः—सत्यम् ? ।

शर्विलकः—सत्यम् ।

चारुदत्तः—यद्येवं शीघ्रमयम्—

शर्विलकः—किं हन्यताम् ? ।

चारुदत्तः—नहि नहि, मुच्यताम् ।

शर्विलकः—किमर्थम् ? ।

चारुदत्तः—

शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।
शस्त्रेण न हन्तव्यः,

शर्विलकः—एवम्, तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ।

चारुदत्तः—नहि,

उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥ ५४ ॥

शर्विलकः—अहो, आश्चर्य्यम्, किं करोमि ? । वदत्वार्यः ।

चारुदत्तः—तन्मुच्यताम् ।

शर्विलकः—मुक्तो भवतु ।

शकारः—हीमादिके, पच्चुज्जीविदे म्हि । [**आश्चर्यम्, प्रत्युज्जीवितोऽस्मि ।**] (इति पुरुषैः सह निष्क्रान्तः)

(नेपथ्ये कलकलः)

(पुनर्नेपथ्ये)

एसा अज्जचालुदत्तस्स वहुआ अज्जा धूदा पदे वसणंचले विलग्गंतं दारअं आक्खिवंती बाप्फभरिदणअणेहिं जणेहिं णिवारिज्जमाणा पज्जलिदे पावए पविसदि । [**एषार्यचारुदत्तस्य वधूरार्या धूता पदे वसनाञ्चले विलगन्तं दारकमाक्षिपन्ती बाष्पभरितनयनैर्जनैर्निवार्यमाणा प्रज्वलिते पावके प्रविशति ।**]

शर्विलकः—(आकर्ण्य, नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) कथं चन्दनकः ? । चन्दनक ! किमेतत् ? ।

चन्दनकः—(प्रविश्य) किं ण पेक्खदि अज्जो ? । महाराअप्पासादं दक्खिणेण महंतो जणसंमद्दो वट्टदि । ('**एसा**' (पृष्ठे) इत्यादि पुनः पठति) कधिदं अ मए तीए, जधा—'अज्जे ! मा साहसं करेहि । जीवदि अज्जचारुदत्तो' त्ति । परंतु दुक्खवावुडदाए को सुणेदि, को पत्तिआएदि ? । [**किं न पश्यत्यार्यः । महाराजप्रासादं दक्षिणेन महाञ्जनसंमर्दो वर्तते । कथितं च मया तस्यै, यथा—'आर्ये ! मा साहसं कुरुष्व । जीवत्यार्यचारुदत्तः' इति । परंतु दुःखव्यापृततया कः शृणोति, कः प्रत्ययते ? ।**]

चारुदत्तः—(सोद्वेगम्) हा प्रिये ! जीवत्यपि मयि किमेतद्व्यवसितम् ? । (ऊर्ध्वमवलोक्य दीर्घं निःश्वस्य च)

न[2] महीतलस्थितिसहानि भवच्चरितानि चारुचरिते यदपि ।
उचितं तथापि परलोकसुखं न पतिव्रते ! तव विहाय पतिम् ॥५५॥

(इति मोहमुपगतः)

आकर्षन्त्विति ॥ ५३ ॥ **शत्रुरिति** ॥ ५४ ॥ **न महीति** ॥ ५५ ॥

टिप्प०—1 प्राचीनजीर्णटीकापुस्तके 'यत्सूर्योदयभयतः कविनोचितपात्रमेलनं न कृतम् । सुन्दरयुक्तिभिरत्र यदा चन्दनकोक्तिनीलकण्ठस्तत् ॥' इत्यार्या पठ्यते, तेनायमग्रिमो ग्रन्थो नीलकण्ठीय इति विभाव्यते । 2 यद्यपि भवत्याश्चरितानि पातिव्रत्यसुशीलतादिलक्षणानि महीतलसहानि न सन्ति, भूतले स्थातुं भूरसमर्था तथापि त्वया स्वर्गसुखं मया विना त्वयैकाकिन्या पातिव्रत्यान्न भोक्तुं युक्तमिति निष्कर्षः ।

शर्विलकः—अहो प्रमादः

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्योऽत्र चागतः ।
हा धिक्प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥ ५६ ॥

वसन्तसेना—समस्ससिदु अज्जो । तत्त गदुअ जीवावेदु अज्जां; अण्णधा अधीरत्तणेण अणत्थो संभावीअदि । [समाश्वसित्वार्यः । तत्र गत्वा जीवयत्वार्याम्; अन्यथा धीरत्वेनानर्थः संभाव्यते ।]

चारुदत्तः—(समाश्वस्य, सहसोत्थाय च) हा प्रिये ! क्वासि ? । देहि मे प्रतिवचनम् ।

चन्दनकः—इदो इदो अज्जो । [इत इत आर्यः ।]

(इति सर्वे परिक्रामन्ति)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धूता चेलाञ्चलमाकर्षन्विदूषकेणानुगम्यमानो रोहसेनो रदनिका च)

धूता—(सास्रम्) जाद ! मुंचेहि मं । मा विग्घं करेहि । भीआमि अज्जउत्तस्स अमंगलाकण्णणदो । [जात ! मुञ्च माम् । मा विघ्नं कुरुष्व । बिभेम्यार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनात् ।] (इत्युत्थायाञ्चलमाकृष्य, पावकाभिमुखं परिक्रामति)

रोहसेनः—माद अज्जए ! पडिवालेहि मं । तुए विणा ण सक्कुणोमि जीविदं धारेदुं । [मातरार्ये ! प्रतिपालय माम् । त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धर्तुम् ।] (इति त्वरितमुपसृत्य, पुनरञ्चलं गृह्णाति)

विदूषकः—भोदीए दाव बम्हणीए भिण्णत्तणेण चिदाधिरोहणं पावं उदाहरंति रिसीओ । [भवत्यास्तावद्ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताधिरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः ।]

टिप्प०—1 क्षत्रियादीनां भिन्नत्वेनापि चितारोहणाधिकारस्मरणाद्ब्राह्मण्या इति भिन्नत्वेनेत्युक्तिः ।

धूता—वरं पावाचरणे। ण उण अज्जउत्तस्स अमंगलाकण्णणं। [वरं पापाचरणम्। न पुनरार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनम्।]

शर्विलकः—(पुरोऽवलोक्य) आसन्नहुतवहार्या। तत्त्वर्यतां त्वर्यताम्।

(चारुदत्तस्त्वरितं परिक्रामति)

धूता—रअणिए! अवलंब दारअं, जाव अहं समीहिदं करेमि। [रदनिके! अवलम्बस्व दारकम्। यावदहं समीहितं करोमि।]

चेटी—(सकरुणम्) अहं पि पधोवदेसिणि म्हि भट्टिणीए। [अहमपि पथोपदेशिन्यस्मि भट्टिन्याः।]

धूता—(विदूषकमवलोक्य) अज्जो दाव अवलंबेदु। [आर्यस्तावदवलम्बताम्।]

विदूषकः—(सावेगम्) समीहिदसिद्धिए पउत्तेण बम्हणो अग्गदो कादव्वो। अदो भोदीए अहं अग्गणी होमि। [समीहितसिद्ध्यै प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽग्रे कर्तव्यः। अतो भवत्या अहमग्रणीर्भवामि।]

धूता—कधं पच्चादिट्ठम्हि दुवेहिं?। (बालकमालिङ्गय) जाद! तुमं ज्जेव पज्जवट्ठावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदअदाणाअ।

अदिक्कंते किं मणोरहेहिं?। (सनिःश्वासम्) ण खु अज्जउत्तो तुमं पज्जवट्ठाविस्सदि। [कथं प्रत्यादिष्टास्मि द्वाभ्याम्? जात! त्वमेव पर्यवस्थापयात्मानमस्माकं तिलोदकदानाय। अतिक्रान्ते किं मनोरथैः?। न खल्वार्यपुत्रस्त्वां पर्यवस्थापयिष्यति।]

चारुदत्तः—(आकर्ण्य, सहसोपसृत्य) अहमेव पर्यवस्थापयामि बालिशम्। (इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य, वक्षस्यालिङ्गति)

त्वरयेति ॥ ५६ ॥ पुस्तकान्तरपाठदर्शनव्याख्या—अहमेवेति। पर्यवस्था-

धूता—(विलोक्य) अम्महे, अज्जउत्तस्स ज्जेव्व सरसंजोओ। (पुनर्निपुणं निरूप्य, सहर्षम्) दिट्ठिआ अज्जउत्तो ज्जेव्व एसो। पिअं मे पिअं। [आश्चर्यम्, आर्यपुत्रस्यैव स्वरसंयोगः। दिष्ट्यार्यपुत्र एवैषः। प्रियं मे प्रियम्।]

बालकः—(विलोक्य सहर्षम्) अम्मो, आवुको मं परिस्सजदि। (धूतां प्रति) अज्जए! वड्ढवीअसि। आवुको ज्जेव मं पज्जवट्ठावेदि। [आश्चर्यम्, पिता मां परिष्वजति। आर्ये! वर्धसे। तात एव मां पर्यवस्थापयति।] (इति प्रत्यालिङ्गति)

चारुदत्तः—(धूतां प्रति)

हा प्रेयसि! प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत्।
अम्भोजिनीलोचनमुद्रणं किं भानावनस्तंगमिते करोति?॥ ५७॥

धूता—अज्जउत्त! अदो ज्जेव सा अचेतणेत्ति चुंबीअदि। [आर्यपुत्र! अत एव साऽचेतनेति चुम्ब्यते।]

विदूषकः—(दृष्ट्वा, सहर्षम्) ही ही भो, एदेहिं ज्जेव अच्छीहिं पिअवअस्सो पेक्खीअदि। अहो सदीए पहावो, जदो जलणप्पवेशव्ववसाएण ज्जेव पिअसमागमं पाविदा (चारुदत्तं प्रति) जेदु जेदु पिअवअस्सो। [आश्चर्यं, भोः! एताभ्यामेवाक्षिभ्यां प्रियवयस्यः प्रेक्ष्यते। अहो सत्याः प्रभावः, यतो ज्वलनप्रवेशव्यवसायेनैव प्रियसमागमं प्रापिता। जयतु जयतु प्रियवयस्यः।]

चारुदत्तः—एहि मैत्रेय!। (इत्यालिङ्गति)

चेटी—अहो संविधाणअं। अज्ज! वंदामि। [अहो संविधानकम्। आर्य! वन्दे।] (इति चारुदत्तस्य पादयोः पतति)

चारुदत्तः—(पृष्ठे करं दत्वा) रदनिके! उत्तिष्ठ। (इत्युत्थापयति)

पनमाचार इति कृत्वा स्वयमेव क्षमोऽहमिति भावः॥ **हा प्रेयसीति**॥ ५७॥

धूता—(वसन्तसेनां दृष्ट्वा) दिट्ठिआ कुसलिणो बहिणिआ। [दिष्ट्या कुशलिनी भगिनी।]

वसन्तसेना—अहुणा कुसलिणी संवुत्तम्हि। [अधुना कुशलिनी संवृत्तास्मि।]

(इत्यन्योन्यमालिङ्गतः)

शर्विलकः—दिष्ट्या जीवितसुहृद्वर्गे आर्यः।

चारुदत्तः—युष्मत्प्रसादेन।

शर्विलकः—आर्ये वसन्तसेने! परितुष्टो राजा भवतीं वधूशब्देनानुगृह्णाति।

वसन्तसेना—अज्ज! कदत्थम्हि। [आर्य! कृतार्थास्मि।]

शर्विलकः—(वसन्तसेनामवगुण्ठ्य[1] चारुदत्तं प्रति) आर्य! किमस्य भिक्षोः क्रियताम्?।

चारुदत्तः—भिक्षो! किं तव बहुमतम्?

भिक्षुः—इमं ईदिशं अणिच्चत्तणं पेक्खिअ दिउणतले मे पव्वज्जाए बहुमाणे संवुत्ते। [इदमीदृशमनित्यत्वं[2] प्रेक्ष्य द्विगुणतरो मम प्रव्रज्यायां बहुमानः संवृत्तः।]

चारुदत्तः—सखे! दृढोऽस्य निश्चयः। तत्पृथिव्यां सर्वविहारेषु[3] कुलपतिरयं क्रियताम्।

शर्विलकः—यथाहार्यः।

भिक्षुः—पिअं णो पिअं। [प्रियं नः प्रियम्।]

टिप्प०—1 वसन्तसेनां प्रावारकेणाच्छाद्येत्यर्थः। 2 एतत्संविधानकं विचिन्त्य निखिलं जगदिदमनित्यमिति विचार्य सर्वपरित्यागेन त्यागी संवृत्तोऽस्मि। 3 निखिलसौगतदेवालयेषु धर्माध्यक्ष इत्यर्थः।

वसन्तसेना—[1]संपदं जीवाविदम्हि । [सांप्रतं जीवापितास्मि ।]

शर्विलकः—स्थावरकस्य किं क्रियताम् ? ।

चारुदत्तः—सुवृत्त अदासो भवतु । ते चाण्डालाः सर्वचाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको भवतु । तस्य राष्ट्रियश्यालस्य यथैव क्रिया पूर्वमासीत्, वर्तमाने तथैवास्यास्तु ।

शर्विलकः—एवं, यथाहार्यः; परमेनं मुञ्च मुञ्च; व्यापादयामि ।

चारुदत्तः—अभयं शरणागतस्य । ('शत्रुः कृतापराधः' (१०। ५४) इत्यादि पठति)

शर्विलकः—तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ? ।

चारुदत्तः—अतः परमपि प्रियमस्ति

लब्धा चारित्र्यशुद्धिश्चरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः,
प्रोत्खातारातिमूलः प्रियसुहृदचलामार्यकः शास्ति राजा ।
प्राप्ता भूयः प्रियेयं, प्रियसुहृदि भवान्संगतो मे वयस्यो,
लभ्यं किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ? ॥५८॥
[2]कांश्चित्तुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं
कांश्चित्पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् ।

दिउणतले द्विगुणतरः ॥ **लब्धेति** । अचलां पृथ्वीम् ॥ ५८ ॥ **कांश्चिदिति**

टिप्प०—1 दशभिः सुवर्णैर्मोचितेन निष्क्रीतेनेव संवाहकेन निर्वेदाद्भिक्षुभूतेन वसन्तसेना सलिलसेचनादिना जीवदवस्थां प्रापितेति महानुपकार आसीत् । इदानीं सकलचैत्यायतनमुख्यस्वामित्वार्पणेन प्रत्युपकारप्रतीकार आसीदित्यस्याशयः । 2 अन्योन्यं प्रतिपक्षाणां बाध्यबाधकानां, विद्वानामित्यर्थः । धनित्व-निर्धनित्व-राजत्व-रङ्कत्वादीनां संहतिरूपा वा लोकव्यवहार उत्पत्ति-स्थिति-संहाररूपमित्याशयः । यथा घटीयन्त्रे चलति स्वल्पघटा मालायां क्रमादुच्चनीचभावप्राप्तौ जलमानयन्ति त्यजन्ति च तथेह दैवमपि स्वीयपूर्वसंचितक्रमानुगुणमधनत्व-सधनत्वादिकमनुभावयतीत्यर्थः ।

अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं बोधय-
न्नेष क्रीडति कूपयन्त्रघटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥ ५९ ॥

तथापीदमस्तु भरतवाक्यम्—

क्षीरिण्यः सन्तु गावो, भवतु वसुमती सर्वसंपन्नसस्या,
पर्जन्यः कालवर्षी, सकलजनमनोनन्दिनो वान्तु वाताः ।
मोदन्तां जन्मभाजः, सततमभिमना ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः
श्रीमन्तः, पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च भूपाः ६०

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

संहारो नाम दशमोऽङ्कः ।

॥ ५९ ॥ क्षीरिण्य इति ॥ ६० ॥

मृच्छकटिकविवृतिरियं गणपतिचित्तान्तपारपर्यन्ता ।
पृथ्वीधरकृतिरुपनयतु संतोषं कृतिसमुद्रे ॥

इति दशमोऽङ्कः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

मृच्छकटिकस्थपद्यानुक्रमः

मृच्छकटिकस्थपद्यानुक्रमः

grandsons of Pâṇḍu for the Pâṇḍavas murdered them. He similarly killed Dhṛishṭadyumna, the brother of Draupadî and killer of his father. Metre शार्दूलविक्रीडितम्.

P. 73. L. 12–15 (Verse 12). What part is loosened because of the (constant) sprinkling of water where there may be no noise (made by the falling of bricks etc.)? Where can the wide opening be most easily affected which will not be visible (to the public)? What part of the mansion is likely to be crazy, have few bricks and emaciated because of the corrosion by the saltpetre? Where can I penetrate without encountering the fair-sex, and come out wholly successful (*i. e.* light upon the booty)? The females are to be avoided as a bad omen for the pilferers or for regard towards them. स्त्रीजनदर्शनं हि तदनिष्टाचरणं वीरजनगर्हितं च.—[करालः]—महान् —wide.—[दर्शन०] अन्यजनदृष्टिगोचरो न भवेत्. Which may not be easily seen by the police and others; or दर्शनं शास्त्रं दर्शनान्तरं कनकशक्त्यादिमतविशेषः तत्र गतोऽनुगतः तदीयमतप्रतिपादितः, करालो विपरीतः तन्मतविरुद्ध इत्यर्थः *i. e.* I may affect an opening which is just according to the prescriptions of science of thieving but not contrary to them.—[लोष्टककृशं]—इष्टकादिखण्डपरिक्षीणं—Emaciated as regards bricks and other materials.—[अर्थसिद्धिः]—धनलाभः.—[हर्म्य.] Mansion. 'हर्म्यादि धनिनां वासः'–अमरः. (हरति मनः—हृञ् हरणे + यत् + मुट्).

P. 73. L. 16. [दूषिता.] Softened or eaten up.

P. 73. L. 16. [क्षारक्षिणा.] Corroded by saltpetre.—[मूषिकोत्करः]—'पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम्'–अमरः. Rubbish thrown by rats. उत्करः—Heap (उत् + कृ). What is thrown up.

P. 73 L. 17. [स्कन्दपुत्राणां]—कार्तिकेयोपजीविनां चौराणाम्.

P. 73. L. 19. [कनकशक्तिना.]—स्कन्देन.

P. 73. L. 19–21. There is a fourfold mode of breaching a house—(1) picking out burnt bricks. (2) cutting through unbaked ones, (3) throwing water on a mud-wall, (4) and tearing a sunder the wooden one.

P. 74. L. 1–4 (Verse 13). Shall the opening be like the blooming lotus, the full Sun or the new Moon, wide like the tank, the Svastika or like the water-pitcher? On what side should I exhibit my skill that the citizens may be astonished to see it to-morrow. वापी विस्तीर्ण इति द्वे नामनी—pondlike and प्रशस्तं laudably broad one. स्वस्तिकं-like cross with ends bent round.—[व्याकोशं]—प्रफुल्लं—'प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः–' अमरः. Metre वैश्वदेवी—बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ.

P. 74. L. 5. The 'water-jar' looks best in a brick wall. I shall produce it.

P. 74. L. 6–9 (Verse 14). The neighbours in the morning

P. 76. L. 12. [अनतिक्रमणीया.] not to be disregarded.

P. 76. L. 14. [आग्नेयः कीटः.] Fire-flapping worm.

P. 76. L. 16. [भद्रपीठ.]—(Auspicious seat). Name of the insect.

P. 76. L. 18. [अप्रतिग्राहक.] Who does not receive alms or donations.

P. 76. L. 19–20. [प्रणयं करोमि]. I may fulfil this Brâhman's longing.

P. 77. L. 6. [पण्य.] Wares.

P. 77. L. 10–11. (Verse 19). Fie upon this abject poverty which does not display manliness. I perform this infamous deed and condemn it (at the same time).—[अनिर्वेदित.] Not displayed. अनुष्टुप् छन्दः.

P. 77. L. 14. [स्तम्भीभूत्वा.] Becoming standstill like a post.

P. 77. L. 16–19. (Verse 20). I am a cat in climbing, deer in running, hawk in seizing and tearing into pieces, dog in knowing the strength of the drowsy and the wide awake, snake in creeping, Mâyâ herself in disguise and masks, Logos in different tongues, lamp in the nights, mule in a defile, horse on land, and boat on the water.—[माया.] Illusion or deception personified.—[वाक्.] Goddess Saraswatî.—[डुण्डुभः]—अश्वतरः—Mule. Metre—शार्दूलविक्रीडितम्.

P. 78. L. 2–3. (Verse 21). I am a serpent in motion, mountain in fixity; a counterpart of Garuḍa (lit. Lord of the birds) in running to and fro, a hare in kenning the world, wolf in seizing and lion in prowess.—[वृकः]—(from the root वृक्, simpler form of the root व्रश्च्) Tearer, wolf. Metre पुष्पिताग्रा.

P. 79. L. 6–9. (Verse 22). Ah, the breach is indeed beautiful—the bricks are thrown down from above, its head is narrow and middle expanded. It appears that the heart of the mansion as it were, has burst open, because a man unworthy of it entered it.—[उपरि०]—उपरितलात् निपातिता इष्टका यस्य—whose upper bricks are thrown down or उपरि—ऊर्ध्वभागात्—तलादधोभागाच्च—from above and below—[असदृश०]—अयोग्यजनस्य शर्विलकस्य चौरत्वात्—संप्रयोगः प्रवेशादिकं तस्मात् बिभेतीति—who is afraid because of its subjection to a thief. Metre पुष्पिताग्रा, उत्प्रेक्षालङ्कारः.

P. 79. L. 12. [शिक्षितुकामेन.] By a novice, beginner.

P. 79. L. 15–18. (Verse 23). This opening must have been made by a foreigner who was practising his art—he did not know that the impoverished alone slept soundly. He entered full of hope when he saw the large dimensions and beauty of our mansion, but afterwards being fatigued by effecting breach in the wall went quite disappointed.—[विस्रब्धसुप्तं]—धनराहित्यात् निःशङ्कनिद्रितं. He took pains and got through the wall but in vain. Metre शार्दूलविक्रीडितम्.

P. 80. L. 17. [कृतार्थ.] Successful. Mark the magnanimity and benevolence of Chârudatta.

P. 81. L. 5–6. (Verse 24). Who will believe in reality (*i. e.* that it was stolen); every one will slight me. Indeed the base poverty is liable to suspicion in this world. अनुष्टुप् Metre. All will say that the ornaments were misappropriated by Chârudatta. None will confide in the positive fact.—[भूतार्थं]—चौरेणैव हृतमिति रूपं सत्यम्. Abject poverty is always suspicious. Cf. Supra I. 36.—[तूलयिष्यति]—लघूकरिष्यति—Will examine with distrust. तुलयिष्यति—weight me, test me.

P. 81. L. 8–9. (Verse 25). If fate caught hold of my riches then why does that ruthless one tarnish my fair name now.—[प्रणयः]—ग्रहणाभिलाषः. —[नृशंसः.] Cruel. 'नृशंसो घातुकः क्रूरः'—अमरः.

P. 81. L. 13–14. (Verse 26). Fain I would beg and collect money to requite the deposit; but on no account I falsify and soil my fame.—[प्रतिक्रिया.] Requital, recompense. Metre अनुष्टुप्.

P. 82. L. 9. [शौण्डीर्यता.] Pride, magnanimity.

P. 83. L. 3. I observed a fast on Ratnashashtî in which the faster, should, according to the means, give wealth to Brahmans. But I did not. So please accept this string of pearls on that account.

Dhûtâ, the wife of Chârudatta, thus requested Vidûshaka on purpose. Her husband will not accept directly the pearl-string from her. Man should give riches to, but not receive it from his wife; so she gives those pearls under the above mentioned pretext to his friend who will give them to her husband as if they were his (Maitreya's) own. Owing to this reason she asks him:—अज्जमित्तेअ, मा क्खु मं &c.—[रत्नषष्ठी.] Particular sixth day of the lunar fortnight.

P. 83 L. 17. [ब्राह्मणी.] Wife of Chârudatta.

P. 83. L. 19–20 (Verse 27). Because of my (adverse) fate my own wealth has disappeared. I am pitied through the woman's wealth. From a mercenary point of view the man (Chârudatta) has become a woman (*i. e.* helpless like her), and woman man. A woman depends upon the stronger sex whose duty is to afford her assistance. But we are transformed. I receive help from my wife in lieu of giving it her. अनुष्टुप् measure.

P. 84. L. 2–3 (Verse 28). I have a wife whose affection outlives my fortune, a (true) friend, sharing my sorrows and joys and an unwarped honesty which is hardly accessible to the poor.—[विभवानुगता.]—सधने निर्धने वा मयि समैव न विमनायते—She is all along

the same affectionate one unchanged in adversity. Metre अनुष्टुप्.

P. 84. L. 6. [विश्रम्भ.] Familiar confidence.

P. 84. L. 10-11 (Verse 29). This is the value of that great faith with which this ornament was entrusted to us by her confidently; *i. e.* we repay the price of the trust she had in us and not of the ornaments. अनुष्टुप् Measure.

P. 84. L. 12. [अस्मच्छरीर०] You are conjured by the touch of our (*i. e.* my) body.

P. 84. L. 14-15 (Verse 30). Fill, at once, the opening with these bricks. I cannot let it remain as it is, on account of many evils of idle censure *i. e.* people will tell tales and say in this house a pilferer entered &c. &c. I want to avoid these idle talks. So obliterate all these marks of the entrance of a thief at once.

P. 84. L. 16 [अकृपण०]—अकृपणं—कार्पण्यरहितं अदीनमित्यर्थः.—[शौण्डीर्य] सशौण्डीर्यमिति यावत् क्रियाविशेषणम्—Generously and proudly.

P. 84. L. 17. [दरिद्रः किं०] A pauper cannot be a niggard as he has nothing to part with.

P. 84. L. 20. [उप + आस्.] Perform as a sacred rite.

Act IV.

P. 85. L. 4. [चित्रफलक०] Looking attentively towards the picture.

P. 85. L. 12. [वेशवासदाक्षिण्येन०] Courtesy of the courtesans.—[वेशवास.] Brothel. 'वेशो वेश्याजनाश्रयः'—अमरः.

P. 85. L. 15. [अलीकदाक्षिण्यः] Feigning politeness.

P. 86. L. 2. [तस्स कारणं किं पुच्छीअदि.] Why to ask the cause of your affectionate looks, you had better go to him directly.

P. 86. L. 3. [उपहसनीयता.] Because she was attached to a lover externally unworthy of her dignified rank.

P. 86. L. 6-7. [गृहीतावगुण्ठनम्.] Veiled, furnished with veiling.

P. 86. L. 7. [प्रवहणम्.]—रथविशेषः—Carriage. 'कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम्'—अमरः. According to Amarasimha it is a litter or palanquin borne by men on the shoulders—not a chariot. Cf. Bhânuji Dîkshita—त्रीणि पुरुषस्कन्धवाह्यस्य यानविशेषस्य.'डोला' इति ख्यातस्य.—Vyâkyâsudhâ page 474, Bombay Edition. But our author uses it, as will be manifest further on, in the sense of a particular chariot conveyed by oxen. (Bailgâḍî.)

P. 86. L. 9. [सुवर्णदश०] Ornaments to the value of ten thousand Suvarṇas.

P. 86. L. 15. [संदेशेनास्मि०] I am sent as a messenger or I merely deliver the message.

P. 87. L. 7–8 (Verse 1). Defiling the night with blamable vice (lit. giving a censurable guilt to the night) and conquering sleep and watch I have become pale (lit. void of lustre) at the day-break like the moon on account of the termination of the night.—[वचनीय०]—निशा अनर्थकरी इत्यपवादरूपं दोषं दत्वा or चौर्येण दूषयित्वा –I have proved that the night is really mischievous or I have through theft soiled it. Cf.—'बहुदोषा हि शर्वरी'—Supra I. 58.—[वचनीय.] To bo said, censurable.—[सूर्यो०]—सूर्योदयेन मन्दाः निष्प्रभा रश्मयः यस्य सः. The moon is pale in the morn, so is S'arvilaka who is remorse-stricken and intimidated because of his foul deed.—[क्षपा]—(क्षपयति चेष्टां–क्षै–क्षये–अस्माण्ण्यन्तान्मितः पचाद्यच्) night. 'निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा' —अमरः. Metre उपजाति.

P. 87. L. 10–13. (Verse 2) My guilty conscience fears him who with rapid steps beholds me who am bewildered or him who hastily approaches me who am standing or each and every one. Indeed man is intimidated by his own crimes.—[त्वरितगतिः.] Of quick gait.—[शङ्कितः.] Afraid of or apprehensive.—[तुलयति] —परीक्षते जनोऽयं मां चौर इति ज्ञातवान् न वेति. The Rhetorical figure here is अर्थान्तरन्यासः—Particular Corroboration.—सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः. 'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा.'—Mammata. Metre प्रहर्षिणी—म्नौज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्.

P. 87. L. 14. [मदनिकायाः कृते.]—कृते 'for,' 'for the sake of'—governs the genitive case. Cf.—'अमीषां प्राणानां कृते.' Bhartrihari, Vairâgya III. 36.

P. 87. L. 15–18 (Verse 3). I neglected him who was intent on conversation with the train and avoided the house solely inhabited by a female (lit. seeing that its owner was a woman). I stood (firm) like the door-post when town guard was at hand. With such hundred tricks I turned the night into day.—[परिजन०] —परिजनेन परिवारेण कथा तत्रासक्तः.—[गृहदारु.] Door-post.—[स्थाणुः.] Firm.—[दिवसीकृता.] अभूततद्भावे च्विः—I made the night full of action like the day. Metre हरिणी—नसमरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता.

P. 87. L. 21. [तालवृन्त.] Palm leaf used as a fan. 'व्यजनं तालवृन्तकम्'—अमरः.

P. 88. L. 5–6 (Verse 4). Surpassing even the god of love by her excellences, she shines like Rati incarnate and makes my heart burning with the fire of love cold like sandal.—[विशेषय्.] Excel. Cf. Mâlavikâgnimitra III. 5.—रक्ताशोकविशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः. The verse is cited in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.—[चन्दनशीतलम्]—चन्दनेन शीतलं—Cool because of its being besmeared

with sandal or cool like sandal. Rhetorical figure उत्प्रेक्षा. Metre पुष्पिताग्रा, also called औपच्छन्दसिक.

P. 88. L. 13. [गवाक्षक]—(lit. bull's eye) air-hole or window—. गवामक्षीव or गावो जलानि किरणा वाक्षन्ति व्याप्नुवन्ति एतमनेन वा—अकर्तर्यर्थे घञ्.

P. 88. L. 15. [भुजिष्य]—(भुज्-किष्यन्). (1) slave, (2) Companion. 'भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः, नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः'—अमरः. भुङ्क्ते स्वाम्युच्छिष्टं भुज्यते वा 'रुचियुजिभ्यां किष्यन्' (उणा० ४।१७९).—[भुजिष्या.] A concubine. S'arvilaka wanted to make her his lawful wife and free her from prostitution. He was required to purchase Madanikâ for this purpose and amply pay Vasantasenâ's avaricious mother, who would not liberate her but for sufficient sum to procure which he committed theft mentioned above.

P. 89. L. 3. [कथं परम०] Under the apprehension of sin arising from over-hearing other's secrets.

P. 89. L. 4. Will Vasantsenâ manumit you by recompense.

P. 89. L. 13–14 (Verse 5). Overcome by indigence and full of love for you I, O timid lady, committed a precipitate act for your sake.—[अनुगत.] Full of or filled with.—[भीरु.] Woman.—'अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना.'—अमरः. 'भीरुः स्यात् कातरे नार्याम्'—अजयः.—[साहसम्.] Reckless act.

P. 90. L. 3. [अखण्डितचारित्रः.] Of good character.

P. 90. L. 6–9 (Verse 6). I do not plunder a blossoming creeper-like ornamented lady; I pilfer neither the riches of a Brahman nor gold nor wealth collected for sacrificial purposes. For the obtainment of wealth I do not bear off the babe in the lap of a nurse,–so even in filching my wisdom always differentiates vice from virtue.—[विप्रस्वम्.]—विप्रस्य भूदेवस्य स्वं धनम्—Property of a Brahman. The stealing of a Brahman's property is a great sin, so is the theft of gold. Cf. Manu VIII. 389.—

'तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ।
सुवर्णरजतादीनां उत्तमानां च वाससाम् ॥

and ब्राह्मणस्वापहरणात् सर्वांगेषु प्रजायते ।
वेदना दारुणा तप्तज्वरश्चैव भवेत्सदा ॥
देवब्राह्मणद्रव्यचौरः कृष्णसर्पः पवनेतरभोगराहितः ।

Raṇavîrakârita Prâyas'chitta Bhâga.

Similarly—Manu on the stealth of gold. सुवर्णचौरः कौनख्यं &c. The stealing of gold is looked down as a heinous crime—महापाप. Cf.—Manu XI. 99–100.

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम्.
देवस्वं ब्राह्मणस्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
स पापात्मा परे लोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति ॥

XII. 26. Metre शार्दूलविक्रीडितम्, Rhetorical figure काव्यलिङ्गम्—काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता—Mammata X. 28.

P. 90. L. 11–12 (Verse 7). Here is an ornament for you prepared, as it were, according to your extent, but it is not to be disclosed. Still wear it on my behalf (lit. for my affection). Metre अनुष्टुप्.

P. 90. L. 13–14. [अयं च जनः.] Because a prostitute is not pent up in the four walls–all will see her and her decorations.

P. 91. L. 6. [समाश्वसिहि.] Revive.

P. 91. L. 7–8 (Verse 8). Why do you, whose redemption is near, tremble but not relent? Your limbs are loosely hanging down on account of affliction and eyes are wild through fear. [विषाद°]–विषादेन दुःखातिशयेन स्रस्तानि पतितानि सर्वाण्यङ्गानि यस्याः.—[संभ्रम°]–संभ्रमेण भयेन भ्रान्ते लोचने यस्याः—Whose eyes are moving to and fro on account of fear. कम्पसे नानुकम्पसे—alliteration. Metre अनुष्टुप्.–

P. 91. L. 9. [साहसिक.] Desperado.

P. 91. L. 16. [प्रत्युज्जीविता.] Brought to life again.

P. 91. L. 17. [प्रियम्.] This word roused jealously in the mind of S'arvilaka.

P. 91. L. 19–22 (Verse 9). Though descended from a virtuous family (yet) I overcome by your love hesitate not to do criminal acts and though my excellences are destroyed by Cupid still I retain discernment (between right and wrong). Notwithstanding all this you go to another (paramour) and proclaim me as your friend.—[सद्वृत्त°]—सद्वृत्ताः सदाचाराः पूर्वपुरुषाः पितृपितामहप्रभृतयो यस्मिन् तादृशे—In which the ancestors were all well behaved.—[मन्मथविपन्न°]–मन्मथेन कामदेवेन विपन्नाः विपर्यस्ता गुणाः सदाचारादयः—Whose virtuous deeds are overturned by love.—[व्यपदिश.] Call, profess falsely.—[अपरं.] Chârudatta.—[यासि]—अभिसरासि. Metre वसन्ततिलकम्.

P. 91. L. 23. [साकूतम्.] Adv.—Significantly.

P. 92. L. 1–2 (Verse 10). Here in this world the large trees in the form of sons of a good family, with fruits in the form of their entire wealth become fruitless when eaten by the birds in the form of prostitutes.

P. 92. L. 3–4 (Verse 11). This fire of love has the flame of sexual enjoyment and fuel of fond attachment. Herein wealth and youth of men are all cast (like oblations); *i. e.* the fierce fire of love consumes wealth of men. Cf.—

वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।
कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च ॥

Subhâshitaratnâkara p. 123.

-[प्रणयेन्धनः.] Fed by affection. अनुष्टुप् measure in both the verses and रूपकालङ्कारः.

P. 92. L. 7-8 (Verse 12). Men who confide in females and riches are in my opinion simpletons. Both wealth and women make crooked shifts like serpent-nymphs.—[भुजङ्ग॰]—भुजङ्गीनां परिसर्पणानि वक्रगमनानि द्रुतगमनानि वा कुर्वन्ति. Metre (उपेन्द्रवज्रा + इन्द्रवज्रा) उपजातिः. अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः. The verse is cited in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

P. 92. L. 9-10 (Verse 13). One should not love females as they dishonour the impassioned. Still a female should be enioyed when full of affection but discarded when void of it.—[विरक्तभावा]-अननुरागिणी. आर्या Metre.

P. 92. L. 12-15 (Verse 14). These prostitutes laugh or weep for the sake of wealth, make others confide in them but do not confide themselves. Therefore a man possessed of noble birth and character should abandon courtesans like Jasmine in the crematory ground. The verse occurs in Subhâshitaratnâkara, also in Nîtis'ataka but with these discrepencies:—कार्यहेतोः for वित्तहेतोः, नार्यः for वेश्याः, श्मशानघटिकाः for स्मशानसुमनाः.—[सुमनाः.]—'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीरदेवयोः' इति मेदिन्यादेरेकत्वमपि. 'पुष्पं सुमनाः कुसुमं' इति नाममाला. Cf.—

हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि ।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः ॥

Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

And—

'संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति
निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।
एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां
किं नाम वामनयना न समाचरन्ति' ॥

Subhâshitaratnâkar.

Metre वसन्ततिलकम्. The verse is cited in Subhâshitaratnabhaṇḍâgâra.

P. 92. L. 17-18 (Verse 15). They are fickle like oceanic waves; their love is of short duration as is the redness of twilight clouds. Women drain the man of his riches and then cast him off like a squeezed (piece) of red lac.—[हृतार्थाः]—हृतः अर्थः याभिः—who have exhausted wealth.—[निरर्थम्.]—निर्धनं—penniless. The verse occurs in Subhâshitaratnâkara and Bhâṇḍâgâra. Metre उपजाति.—Cf.

'अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा,
अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते.'

P. 92. L. 20-21 (Verse 16). Fixing their heart on one, they cast glances at another. They caress one but pine for another.

Metre इंद्रवज्रा.—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः—[मदप्रसेकम्]—मदस्य गर्वस्य हर्षस्य मद्यस्य वा प्रसेको सिञ्चनं—'मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः'—मेदिनी. (1) Effusion of delight-in this case they feel delightful with one. (2) Sprinkling of wine from the mouth—they drink and enjoy with one. (3) साहङ्कारव्यवहारम्—conceitedly sport with. The verse occurs in Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

V. 16. Cf.—

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमम् ।
हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥

Subhâshita R. P. 135.

Also Cf.— नयनविकारैरन्यं वचनैरन्यं विचेष्टितैरन्यम् ।
रमयति सुरतेनान्यं स्त्री बहुरूपा निजा कस्य ॥

S'ârngadhara.

एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं
वीक्ष्यन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः ।
दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया
केनेत्थं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥

Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

P. 92. L. 23-24 (Verse 17). The lotus does not come out of the top of the mountain, nor asses carry the yoke of a horse. Scattered grains of barley do not bud into rice nor are prostitutes ever faithful (or pure). Metre वंशस्थविलम्. The verse is also found in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

P. 93. L. 3. [असंबद्धभाषकः] Talking nonsense. असंबद्ध--inco-herent or nonsensical, rather improper.—[असंभावनीय.] Incomprehensible.—i. e. you do not understand it.

P. 93. L. 12-13 (Verse 18). Unconsciously I have deprived of its foliage that very branch to which being sunburnt I resorted for shade. अनुष्टुप् Metre, अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः.

P. 93. L. 19-20 (Verse 19). Females are wise by nature; while men acquire knowledge by reading canons. Contrast this praise with the forgoing asperities. Cf.—

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत या प्रतिबोधवत्यः ॥

S'akuntalâ V. 123.

This verse occurs in the Subhâshitaratnâkar and the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

P. 93. L. 22. [महानुभावस्य.] सम्बन्धविवक्षया षष्ठी.

P. 94. L. 5-8 (Verse 20). There is neither sorrow nor fear for me in this boldness. Why do you enumerate good merits

of that noble one. This vile act generates shame in me, otherwise what harm can the (poor) king inflict upon rogues like myself?

S'arvilaka says that he could at once proceed thither but for remorse. He was not at all afraid of the king. He was proof for him.—[कथयसि०]—Mention of his magnanimity shamed him very much.—[साहसे]—प्रतिनिर्यातने—In giving him the ornaments.—[किं नु.]—न किमपि. Metre—मालिनी—ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥

P. 95. L. 2-3 (Verse 21). I have gained profound wisdom by obeying you. When there is no moon in the night then the guide is difficult to be obtained. अनुष्टुप् Measure, Rhetorical figure प्रतिवस्तूपमा. Vis'vanâtha—प्रतिवस्तूपमा सा स्यात् वाक्ययोर्गम्यमानयोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ॥ Sâhityadarpaṇa X. VI. 97.

P. 96. L. 14-15 (Verse 22). Indeed man must always strive after merits, as indigent equipped with excellencies is far superior to the rich without virtue (lit. is not equal to).—[ईश्वरः.] Rich, wealthy (ईश् + वरच्). 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी ईश्वरः पतिरीशिता'—अमरः. Metre अनुष्टुप्. This verse occurs in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

P. 96. L. 17-18 (Verse 23). Man must endeavour to possess virtue—nought is beyond its reach. The moon on account of her superior merits got a seat on the high forehead of Mahâdeva.—[उडुप.] Moon (उडु + पा)—the guardian of the stars. 'उडुपश्चन्द्रमेलयोः', इति धरणिः. उडुः—a star. अवति इति ऊः क्विप्, ऊठौ, ह्रस्वो नपुंसके (१।२।४७) इति ह्रस्वः; डयतेर्डु ॥ उच्च तड्डुच इति विग्रहः स्त्रियां ऊश्च डुश्च or उ क्रोधं डयते उना शंभुना डीयते.—[अलङ्घ्य.] Not to be trodden or transgressed—[उल्लङ्घितम्.] Transgressed or passed over the insuperable head of S'iva. विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः. उपेन्द्रवज्रा वृत्तं—उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा. This verse is cited in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra. For गुणेषु यत्नः &c. Cf:—

गुणेषु क्रियतां यत्नः किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
or, गुणैर्गौरवमायाति न महत्यापि संपदा ।
पूर्णेन्दुर्न तथा वन्द्यो निष्कलङ्को यथा कृशः ॥

Subh. R. B. P. 102.

P. 97. L. 8-9 (Verse 24). Survey and salute your benefactress (lit. this personage) through whom you obtained the inaccessible covering of the title of wife. अनुष्टुप् Measure.—[वधूशब्दावगुण्ठनम्.]—वधूशब्द एवावगुण्ठनमावरणम्—The covering in the form of the title of a bride *i. e.* the dignity and respect waiting upon that title.

P. 97 L. 12 [राष्ट्रियः] Governor.

P. 97 L. 13. [सिद्धादेश०]—सिद्धादेशे यः प्रत्ययोऽविश्वासस्तस्मात् त्रस्तेन भीतेन.

P. 97 L. 14 [घोषः]—(from the root घुष् + भावे घञ्). Hamlet or station of herdsmen. 'घोष आभीरपल्ली स्यात्' इति अमरः. ('कुटीग्रामकयोः पल्लिः' इति शाश्वतः).

P. 97. L. 18–19 (Verse 25).—Only these two things in this world are most dear to all men—a friend and wife. But now I prize the friend above hundreds of graceful wives; *i. e.* though these two are equally esteemed and loved yet I value my friend the most now as he is in trouble. Metre आर्या.

P. 98. L. 2. [उदवसितम्.] House.

P. 98. L. 9–12 (Verse 26). As did Yâugandharâyaṇa for the release of king Udayana, so now I will rouse for the redemption of my friend, the kith and kin (*i. e.* mine and Aryaka's), the rogues, those that have distinguished themselves through dint of their arms and the royal servants, ill at ease with the king because of his (audacious) insolence.—[स्वभुज०]—स्वभुजबलेन लब्धो वर्णो यशः यैस्तान्—'वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च' मेदिनी.—Who have made themselves conspicuous by means of their prowess or force of arms. Metre वसन्ततिलकम्.

Udayana or Vatsa is a celebrated character. He was the son of Sahasrânîka and grandson of S'atânîka who transferred the capital of upper India from Hastinâpur to Kaus'âmbî. S'atânîka was the son of Janamejaya, the great grandson of Arjuna. Vatsa was named Udayana from being educated on the Eastern or Udaya Mountain by the sage Jamadagni. When arrived at maturity he was decoyed into captivity by Chaṇdansena, king of Ujjayini. He was liberated by his minister Yâugandharâyaṇa, and in his escape carried off Vâsavadattâ, the daughter of his captor. His adventures are recorded in the Vâsavadattâ of Subandhu. Udayana is the hero of the play called Ratnâvali and his life has been made subject of several minor compositions. 'प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्रामवृद्धान्.' Megha–30. The love of Vatsa and Vâsavadattâ is narrated in Brihatkathâ of Somadeva too.

P. 98. L. 14–17 (Verse 27). Dashing violently I shall release my bosom friend who is unjustly captured by the dastardly foes, apprehensive of danger for themselves, and who thus resembles the moon in the jaws of Râhu. [आहितात्मशङ्कैः]—आहिता उत्पादितात्मनि शङ्का येषां तैः. Metre पुष्पिताग्रा, Rhetorical figure उपमा. 'साधर्म्यमुपमा भेदे'—Mammaṭa.

P. 98. L. 23. [बन्धुल.] Bastard. (बन्ध + उलच्) 'अथ बान्धकिनेयः स्यात् बन्धुलश्चासतीसुतः । कौलटेय कौलटेरः' इत्यमरः.

P. 99. L. 4. [पुष्पक.] Baloon of Kubera. It was snatched off

from him by Râvaṇa. It brought Râma and his train in a very short interval to Ayodhyâ.

Now follows the description of Vasantsenâ's palace with which that of Madanamâlâ of Somadeva may be compared.

P. 99. L. 7. [सलिलसिक्त०] What a charming beauty of the outer door of Vasantsenâ's palace—the threshold which is (first) sprinkled with water and (then) swept and then besmeared with green cowdung.

P. 99. L. 8. [विविह०] Whose floor is decorated with various odorous flowers scattered to and fro.

P. 99. L. 9. [गगनतला०] Whose top is raised high, as if, for catching the sight of the vault of heaven.—[दोलायमान०] Which is ornamented with jasmine festoon looking like the loosely hanging but supported trunk of the Airâvata elephant.

P. 99. L. 10. [समुच्छिददन्तिदन्त०] Which shines on account of an arch of ivory.

P. 99. L. 13. [सोभाग्य०] Which is beautified with the collection of auspicious flags–the collection which by means of the fringes, shining on account of curls produced by the force of the wind, and dyed with safflower, beckons me as if with forearm saying "come hither".—[तोरणधरण०] Its two sides are handsome on account of the auspicious crystalline pitchers decorated with green and elegant leaves of the mango tree on their tops and placed on the altars of the capitals of the door posts.

P. 99. L. 15. [महासुर०] Whose golden-door-panels are thickly studded with impervious adamant–like stout breast of the great demon.

P. 100. L. 1. [दुग्गदजण०] Which afflicts (makes despair) the mind of the poor (being inaccessible to them).

P. 100. L. 2. [मध्यस्थस्यापि०] Its splendour catches the sight of the indifferent even.

[सलिल०]—सलिलेन जलेन सिक्तं आर्द्रीकृतं, मार्जितं मार्जिनीभिः परिष्कृतं; तदनन्तरं कृतं हरितोपलेपनं यत्र तथाविधस्य. हरितोपलेपनं–गोमयोपलेपनम्. [विविध०]—विविधैः सुगन्धिकुसुमानां सुरभिसुमनसां उपहारैः उपायनैः चित्रितो भूमिभागो यस्य.—[दोलाय०] —दोलायमानः अवलम्बितः ऐरावणहस्तभ्रमायितः ऐरावतशुण्डभ्रमजनकः यः मल्लिकादामगुणः पुष्पमाला तेन अलङ्कृतस्य. मल्लिका—'तृणशून्यं मल्लिकायां तथा स्यात् केतकीफले'—इति विश्वमेदिन्यौ. A kind of jasmine—Jasminum sambac. महारजनोपराग—Colour of safflower. महारजनं—कुसुम्भं. 'स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि'—अमरः. उपराग—उपरज्यते अनेनेति (रञ्ज् dye—घञ् न लोपः).—[पवनबला०]—वातवेगोत्पादिता या आन्दोलना तया लसन् दीप्यमानः चञ्चलः योऽग्रहस्तस्तेन. By the fore-hand moving to and fro and shin-

ing because of the swings produced by the gust of wind. —[तोरण०]—तोरणधारका ये स्तम्भाः तेषां वेदिका भूमिबन्धाः तासु निक्षिप्ताः स्थापिताः समुल्लसन्तः हरिताः चूतपल्लवाः तैः ललामा रम्याः स्फटिकनिर्मिता ये मङ्गलकलशाः पूर्णकुम्भाः तैः अभिरामं रमणीयं उभयपार्श्वं यस्य तादृशस्य.—[महासुर०]—महासुरस्य वक्षःस्थलमिव दुर्भेद्यं वज्रेण लोहनिर्मितकीलविशेषेण निरन्तरप्रतिबद्धं निबिडं यथा तथा बद्धं कनककपाटं यत्र तस्य. मध्यस्थस्य—निस्पृहस्य —Of an indifferent one.

P. 100. L. 3. [प्रथमं प्रकोष्ठं.] First court.

P. 100. L. 4–8. The rows of palaces as white as the moon, conch and lotus-stalks, whitewashed by the handfuls of stucco and decorated with golden stairs embellished with manifold pearls, look intently at Ujjayini through the instrumentality of moon-like faces in the form of crystalline windows festooned with jewels.- -[सच्छाय.] Glittering or having the same colour as- समाना छाया कान्तिर्यस्य.—[विनिहित०]—विनिहिताः ये मुष्टिपरिमिताश्चूर्णास्तैः पाण्डुराः शुभ्रवर्णाः. निर्ध्यायन्ति—पश्यन्ति. सुधाः—'सुधालेपोमृतं स्नुहि'—stucco. The figure here is भ्रान्तिमत्—'भ्रान्तिमानन्यसंवित्तत्तुल्यदर्शने'. Kâvya-prakâs'a X. 46.

P. 100. L. 8. [श्रोत्रियः.] Learned theologian.—[दौवारिकः.] Door-keeper.

P. 100. L. 9. [कलमः.] Particular rice. बुस्—chaff, refuse.

P. 101. L. 4. [कवल.] Mouthful.—[तैलाभ्यक्तविषाणाः.] Whose horns are anointed with oil.

P. 101. L. 6. [सैरिभ.] Buffalo.—[मर्द्यते.] Is kneaded.

P. 101 L. 8. [पाटच्चरः.] Thief. 'चौरजीर्णपटयोः पटच्चरः' इति नामानुशासनम्.—[मन्दुरा.] Stable. 'वाजिशाला तु मन्दुरा'—अमरः.—[शाखामृगः.] Monkey.

P. 101. L. 9. कूरः or कूरम्—Food or boiled rice.

P. 101. L. 15. [अर्धवाचितम्.] Halfread.—[पाशकपीठे.] On the gaming table.

P. 102. L. 1. [स्वाधीन०]—(स्वाधीनं अकृत्रिमं)—Accompanied by chessmen made up of pure jewels. शारिका or सारिका—chessman, piece at chess, or particular dice.

P. 102. L. 1–2. [मदनसंधिविग्रह०] Skilled in bringing about peace or discord in love affairs.[वर्णिका.] Colour.

P. 102. L. 8. [क्षीणपुण्या.] The notion that stars are individuals deified and fall down when their store of virtue is exhausted.—[कांस्यतालाः.] Cymbals beating time.

P. 102. L. 10. [अङ्कारोपिता]—क्रोडनिहिता—Placed in the lap. कररुहस्पर्शेन सार्यते—Played upon by the hands.

P. 102. L. 13. [अपवलित.] Suspended.

P. 102. L. 14. [गर्गर्यः] Water-pitchers. Cf. Panjâbi गागर.

P. 103. L. 4. [हिङ्गुतैलगन्धः] Savoury of asafoetida and oil. निश्वसतीव-उत्प्रेक्षा.

P. 103. L. 5. [उद्गारः] Exudation.

P- 103. L. 6. [उत्सुकाय्.] Make one desire ardently.

P. 103. L. 7. [अयमपरः] Here the butcher's boy washes the abdominal flesh of the animal slain (just now) like worn out garment.—[पटच्चरं.] Rag— 'पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्—अमरः.

P. 103. L. 8. [रूपिदारकः] Son of an assasin.—'रूपशब्दः पशुवचनः तद्योगाद्रूपी खट्टिकस्तस्य दारकः पुत्रः । यद्वा रूपी रूपसंघस्तस्य दारकश्छेदकः स एव.'—Commentator. पेशी, पेश—'सुपक्वकणिके मांस्यां खड्गपिधानके । मांसपिण्ड्यामण्ड-भेदे' इति मेदिनी. (पिश् अवयवे + इन्) Flesh, meat.—[सूपकारः]—(सूप broth, soup) Soupmaker, cook.—[उपसाधयति] Prepares.

P. 103. L. 9 [अपीदानीं०] May somebody thus address me 'honour us, Sir, and accept the ready meal' and give me water for washing the feet (preparatory to the taking of dinner).

P. 103. L. 10. [लप्स्ये]—From the root लभ् to obtain.

P. 104. L. 2–3. (Verse 28). We (the bastards) dallied in others' houses, are fed by others' bread, we are the offsprings of parents whom no tie connects. (lit. begot by other men of other females). We enjoy others' wealth, our merits are indescribable. We sport like the cubs of elephants. [गुणेष्ववाच्या]—निर्गुणा इति यावत्.—[ललाम]—The root लल्–to play, frolic. पुष्पिताग्रावृत्तम्.

P. 104. L. 8. [वैदूर्यमौक्तिक०] Skilful artists are mutually testing pearls, topazes, saphires, emeralds, rubies, lapis-lazuli, coral and other jewels. Some set rubies in gold. Here the gold ornaments are prepared.

P. 104. L. 12. [घृष्यन्ते.] Are ground.—[धीरम्.] Steadily.—[शाण.] Grindstone.

P. 105. L. 1. [प्रस्तर.] Straw-bed.—[सार्यते] Is shaken.

P. 105. L. 2. [संयोज्यन्ते०] Essences are compounded.

P. 105. L. 6. [आसवकरक.] Wine-cup.

P. 106 L. 2. [सुश्लिष्ट०] Indeed the aviary is handsome. The pigeons, here bill and coo in comfort (lit. kissing each other).

P. 106. L. 4. [सूक्तम्] Good saying ; hymns of the Vedas.

स्वभावोक्ति figure here is characteristically beautiful.—'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्'—Kâvyaprakâs'a.

P. 106. L. 5–6. [अनेकफल०] The cuculus Indicus warbles like

the female water carrier—her note is sweet and delightful as she is crammed with juicy fruits (lit. with neck delightful because of tasting the juice of various fruits).

P. 106. L. 6. [परपुष्टा.] Cuckoo. It is said that her eggs are hatched over by others *i. e.* crows. Cf.—

'प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति' ॥

S'akuntalâ V. 123.

P. 106. L. 7. [नागदन्त.] Peg or bracket on the wall.—[लावक.] Quail. Cf. Kâdambarî p. 143.

P. 106. L. 8. [कपिञ्जला.] Francoline partridge.

P. 106. L. 10. [विधुवतीव.] Fans the palace with his gem-emblazoned tail, as if to cool its heated walls. (उत्प्रेक्षालङ्कारः).

P. 106. L. 10. [पिण्डीकृता इव०] Like balls of moon-light.

P. 106. L. 12. [वृद्धमहल्लका.] Old eunuchs. महल्लक cf. Arabic mahal.

P. 106. L. 13. [सारस.] Crane.—[प्रसारणम्.] Stretching out, extending, development.

P. 107. L. 4. [अङ्गभङ्गैः.] As if his limbs were out of joints.

P. 107. L. 9–10 (Verse 29). Nay not so. Though he is smooth, bright and fragrant still like the Champak plant growing in the funeral ground, he is not to be approached. Metre आर्या.

P. 107. L. 12. [पुष्प०] Garment of flowers, *i. e.* flowered cloth or a garment on which flowers are worked out.

P. 108. L. 4. [कवट्टडाइणीए.] Portly old hag.—[पोट्ट.]—उदर. Cf. Pet.

P. 108. L. 4–5. [तत्किम् एतां०] I think she was first set up here like an unwieldy Mahâdeva (Idol) and then the doors were built. The speech is full of humour and serves as a proof of Maitreya's wit.

P. 109 L. 1. [शूनपीनजठरः.] The person whose belly is swollen and fleshy.

P. 109. L. 3–4 (Verse 30). If this mother (of Vasantsenâ) swelled up with wine and other intoxicants for so many years, dies, then the carcass will be an ample dinner for thousand jackals.—[पर्याप्तिका]—सौहित्यं—Satiety. Metre उपजातिः. सीधुः—'इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः.' सुरा—'शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा स्मृता'. आसवः—'यदपक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः.'

P. 109. L. 7. [युष्माकं०]—वाणिज्यं विना ईदृशविभवविस्तारस्यासंभवात् प्रेमनिर्मल &c.—रूपकालङ्कारः. Maitreya is too humourous here.

P. 110. L. 2. [पट्टदोला.] Silken swings.—[सुवर्णयूथिका.] Yellow jasmine.

P. 110 L. 3. [शेफालिका.] Vitex Negando.—[मालती.] Jasminum grandiflorum.—[मल्लिका.] Jasminum Zambac.—[नवमल्लिका.] Double jasmine.-[कुरबक.] Crimson amaranth or purple Barlena.

P. 110. L. 7-8 (Verse 31). This as'oka tree with its new sprouts shines like a brave warrior in the thick of the fight anointed with dense sanguine coating.—[चर्चा.] Anointment, smearing the body with ungents. 'चर्चा स्याच्चर्मसुण्डायां चिन्तास्थासकयोरपि' इति हैमः. Metre गाथा.

P. 110. L. 12. संस्कृतमाश्रित्य—Vasantsenâ speaks Sanskrit here. Cf.—कार्यतश्चोत्तमादीनां &c. See page 4, Bharata—

'योषित्सखीबालवेश्याकितवाप्सरसां तथा ।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतश्चान्तरान्तरा.' ॥

—[अये.] Vocative particle.

P. 111. L. 3-4 (Verse 32). Do the birds in the form of friends resort happily to him who is a good tree having foliage of merits, branches of modesty, root of honour, flowers of magnanimity and fruits of excellences? Metre उपेन्द्रवज्रा, Rhetorical figure परम्परितरूपकम्—'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत् परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा.'—Kâvya. X. 9.

P. 111. L. 12. [राजवार्ताहारी]—वार्तिकः—Emissary, spy.

P. 112. L. 7. [कथं हीन०] How can the drops of flower-juice fall from a mango tree after it has shed its blossoms? *i. e.* Chârudatta's purse is exhausted, still he can produce such invaluables. अतिशयोक्तिरलङ्कारः—Hyperbole. Mango tree stands for Chârudatta and pearls of the necklace for drops of honey. Mammaṭa X. 13. 14.—

'निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयातिशयोक्तिः सा'—

P. 112. L. 16. [उन्नमति &c.] A sudden storm is gathering.

P. 113. L. 2-3 [Verse 33). Let the clouds gather and dark night descend, let it rain heavily and incessantly. I care not a straw for all of them when my heart is directed toward my paramour. Metre आर्या, Cf. 16,31 Verses of the V. Act.

P. 113. L. 4. [लघु.] At once. Cf. 'सा समानीयतां लघु'—Mârkaṇḍeya.

Act V.

P. 114. L. 2. Then enters Chârudatta, love-sick and on a seat.

P. 114. L. 4-7 (Verse 1). This untimely cloudy day, gazed at (delightfully) by the domesticated peacocks having their tails erect and expanded and discarded by the swans, uneasy and desirous of departure, suddenly obstructs the sky as well as the heart of the longing one simultaneously.—[यियासु.] Desiderative of the root या.—[कलाप.] Plumage of a peacock. 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि'—अमरः.—[दुर्दिनम्]—'मेघच्छन्नेह्नि दुर्दिनम्'—अमरः.—[अपाकृतं]—निरस्तम् abandoned. Metre वसन्ततिलकम्. For आलोकितं &c. and हंसैर्यियासुभिः cf.—

> 'हंसा नदन्मेघभयाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।
> नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमा नदन्ति ॥'
>
> Ghaṭakharpara.

These two are कविसमयs *i. e.* conventions of poets. Vis'vanâtha enumerates them thus in the Sâhitya D. VII. 590-591.

> मालिन्यं व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः
> रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्दीवरादी ।
> तोयाधारेखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसङ्घो
> ज्योत्स्ना पेया चकोरैर्जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः ॥
> पादाघातादशोकं विकसति बकुलं योषितामास्यमद्यै-
> र्यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।
> मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखा कौसुमाः पुष्पकेतो-
> र्भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥
> अह्न्यम्भोजं निशायां विकसति कुमुदं चन्द्रिका शुक्लपक्षे
> मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।
> न स्याज्जाती वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रुमाणां
> इत्याद्यन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्कवीनां प्रबन्धे ॥

—[शिखण्डिन्]—Tufted, crested—peacock. 'शिखण्डो बर्हचूडयोः'.

P. 114. L. 9-12. The cloud, dark like black bee and wet belly of a buffalo, furnished with the yellow upper-garment of lustre of lightening and having a conch shell in the form of collection of cranes, shines like a second Vishṇu ready to measure the atmospheric regions. वसन्ततिलकं वृत्तम्, उपमालङ्कारश्च.—[जलार्द्र०]—जलार्द्रैसैरभोदरं भृङ्गश्च तद्वन्नीलः कृष्णवर्णः.—[संहत०]—संहतः पुञ्जीभूतः बलाको बकः स एव शङ्खो गृहीतो हस्ते येन सः. बलाकः also written—बलाका—A kind of crane.-[केशवः]—वामनरूपधारी नारायणः—Vishṇu's Dwarf-incarnation. "केशवो माधवः स्वभूः" &c.—अमरः. See—"इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदं०" &c.—Yajus; also see Rigveda I. 154 and Nirûkta 12.18.

It alludes to the fifth incarnation of Vishṇu. The Gods being oppressed by Bali the famous demon, repaired to Vishṇu for succour, who descended on earth as a son of Kas'yapa and Aditi in the form of a dwarf. He, under the guise of a mendicant, went to Bali, proud of his liberality and asked him for as much land as his three strides could cover. The apparently insignficant request was granted. Lo ! the dwarf assumed a gigantic form and his two steps covered the earth and the heavens. There was no place for the third which was consequently placed on Bali who was afterwards sent to the nether regions to rule there. Thenceforth Vishṇu in that form guards his doors below.

P. 114. L. 14–15 (Verse 3). The cloud has risen like the wielder of quoit (Vishṇu),—which is dark like the form of Vishṇu, has conch shell of the crooked row of cranes and yellow silk garments of electricity. आर्यावृत्तम्, पूर्ववदुपमैव.

This is a mere repetition of the previous verse. This is a rhetorical blemish—पुनरुक्त. अर्थोऽपुष्टः कष्टोऽव्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः' &c. Kâvya. VII. 7, 8, 9.

P. 114. L. 16–19 (Verse 4). These torrents of rain, rapidly fallen from the clouds, similar to the melted and sprinkled silver and visible at intervals through the light of the lamp of electricity, fall like the fringes rent from the robe of heaven.—[निषिक्त॰]—निषिक्ताः क्षरिता ये रजतद्रवा द्रवीभूतरजतानीति तेषां सन्निकाशाः सदृशाः निषिक्ताः —Sprinkled upon. सन्निकाश—similar. 'निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः तुल्यार्थाः'—अमरः. Metre वसन्ततिलकम्, Rhetorical figure—रूपकानुप्राणितोपमालङ्कारः. रूपक-अम्बरपट, विद्युत्प्रदीप. उपमा—दशा इव.—'रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे' इति साहित्यदर्पणकृत्.

P. 115. L. 1–4 (Verse 5). Here the sky appears to be a beautiful diagram on account of high soaring clouds, scattered and separated by the wind and having various forms–some similar to well united pairs of Chakravâka birds; some like swans flying all around; others like distorted collection of fishes and alligators and others like lofty mansions; *i. e.* the sky over this spot is a canopy whereon the beautiful images of geese &c. &c. are painted.—[व्याविद्ध]—p. p.–Dishevelled, displaced.—[प्रडीन.] Flying in all directions.—[पत्रच्छेद्यम्]—आलेख्यगतं—painted. Metre शार्दूलविक्रीडितम्. अलङ्कारः—उत्प्रेक्षा. 'सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्'—काव्यप्रकाशः (पत्रच्छेद्यमिवेह).

P. 115. L. 5–8 (Verse 6). The sky darkened by the clouds is like the face of Dhṛitarashṭra, the peacock is shouting (like proud and haughty) Duryodhana, vaunting of his might; the cuckoo, like Yudhishṭhira vanquished by the dice play is bedumbed and the flamingoes, like the sons of Pâṇḍu in the forest have gone

to unknown realms.—[मेघान्धकारं]—मेघैः कृतः अन्धकारो यस्मिन्.—[वा.]—इव —as. 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेपि समुच्चये'—इत्यमरः.—[अध्वानं]—अशब्दं (ध्वानः —sound) Silence. वनात्—stands for वनं; ल्यब् लोपे कर्मणि पञ्चमी.—[अज्ञातचर्या.]—Yudhishṭhira, when completely humiliated and won at gaming was asked by the winner to quit the realms at once and go to the jungles so that nobody may see him and his brothers for full twelve years. The violation of this agreement was to result in further exile. So they under disguise roamed from one place to another. Similarly geese too, seek, in the rainy season unknown realms. See supra verse 1. अज्ञाते परैरविदते मानसे. अन्यत्र अज्ञाते परैरविदते विराटराज्ये०.—[धृतराष्ट्रवक्त्रसदृशं]—नष्टचन्द्रार्कत्वात्. The sky resembles Dhṛitarâshṭra's face (which is destitute of eyes), being gloomy and without the sun and the moon. Metre शार्दूलविक्रीडितम्, उपमालङ्कारः.

P. 115. L. 9. [चिरं खलु.] Nothing, unindicated, is to be represented on the stage—नासूचितस्य प्रवेशः.

P. 115. L. 15. [मल्लकः.] A cup. Medini writes 'मल्लिका—मल्लिका तृणशून्येपि मीनमृत्पात्रभेदयोः.'

P. 115. L. 17. कन्द—A bulbous root.

P. 117. L. 2-3 (Verse 7). See verse 39 of the third act.

P. 117. L. 8-11. A harlot is like a small lime-stone that has run into foot and is not to be extracted without pain.—[लेष्टुका]—(कांकर) A small stone or pebble. Wherever a courtesan, an elephant, a Kâyastha, a beggar, a cheat and a jackass dwell, there even the deuce cannot live (lit. wicked people even are not produced there) *i. e.* these excel Satan even in mischief.—[कायस्थ:] The writer-caste proceeding from क्षत्रिय father and शूद्रा mother. Their spirit of extortion is proverbial. Cf:—

'कायस्थेनोदरस्थेन मातुर्मांसं न भक्षितं
दयाहेतुर्न चैवात्र दन्ताभावो हि कारणम्.'

Parâs'ari gives a fanciful (but humerous) derivation of the word according to its letter *e. g.* क is taken from काक (crow) whose excessive passion or desire is found in Kâyasthas &c. &c.—[चाटः]—(चट्–भेदे + अच्) rogue or cheat. चटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमपहरन्ति इति मिताक्षरायां आचाराध्याये.

P. 117. L. 12. Enough of this reviling.

P. 117. L. 14-17. (Verse 8). The steed exerts himself to run off but because of his exhaustion his legs do not obey him, so man's fickle desires long for everything but being dejected shrink into his bosom. Cf.—

'उत्पद्य हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः
बाल्यवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचा इव.'

—[पुष्पक्षयात्]—बलक्षयात्. Metre वसन्ततिलकम्.

P. 117. L. 19-21 (Verse 9). He who has wealth can have her as she is to be won over by wealth. We are rejected by riches—so she is already forsaken by me. अनुष्टुप् metre.

P. 118. L. 9-10 (Verse 10). As it goes on raining my back-skin becomes more and more drenched. My heart shivers simultaneouly with the touch of cold wind.—[तिम्यति]—आर्द्रीभवति. becomes wet. (तिम् 4 P.) उपेन्द्रवज्रा measure.

P. 118. L. 12-13 (Verse 11). I can play upon the flute with seven holes excellently, sound the seven stringed resonant lute, can sing just like an ass; what is Tumbaru or Nârada before me in music.—[नारद.] A deified saint, one of the mind-born sons of Brahman. He is said to be the inventor of Vîṇâ. [तुम्बरुः] A Gandharva, celebrated for his musical skill. Metre उपजातिविशेषः—पादत्रयं जगतीजात्याः, चतुर्थपादः शालिन्याः—मात्तौ गौचेच्छालिनी वेद लोकैः—म, त, त, ग, ग.

P. 118. L. 16. [प्रविश्य] n. Air of entering the stage, used only in sing. as a stage-direction; entrance on the stage.

P. 119. L. 3. [प्राकारः.] Enclosure, fence.—[कपित्थ] Wood-apple, —Feronia elephantum.

P. 119. L. 5. [आरामप्रासादवेदिका.] Raised seat on the mansion situate in the orchard.—[पारावतः] Dove. (परंपरादवतीति वा) परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः । तस्येदं (४।३।१२०) अण्—पारावतश्च छेदश्च कपोतो रक्तलोचनः. पारावतः कलरवः इति रभसः. Bhânuji in his commentary on the Amarakos'a.

P. 120. L. 10. [सातायसे.]—Hissing—onomatopoetic term.

P. 120. L. 11. [महः] Sacrifice, festival. '–अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः' अमरः.

Kumbhîlaka said एसा सा, एसा सा and Vidûshaka का एसा का, so they respectively said का का अत्थि and सा सा अत्थि—both opportune answers exciting laughter. इन्द्रमहकामुकः काकः—A crow is according to the paurâṇic mythology the son of Indra. Cf. Jayanta coming to Râma and testing his godhead in the form of a crow. He receives a share in every sacrifice. He is hence called बलिभुक्.

P. 121. L. 1. [मुकुलिता भवन्ति.] Blossom.

Vidushaka's silliness is well exhibited.

P. 122. L. 3. [णं पलिवत्तिअ॰] The wit lies in punning and blundering on परिवर्त—turn round or transpose and Pada a foot or an inflected word.

Kumbhîlaka asked Vidûshaka to put together the two words वसन्त and सेना. He did, but in a reverse manner सेनावसन्ते. Kumbhîlaka again asked him to transpose the words but the simpleton took परावर्त्य in the second sense–turning round. He again mistook पदाइं for feet. Kumbhîlaka used it in the sense of words सेना and वसन्त.

P. 122. L. 12. [धनिकः.] Creditor, dun.

P. 122. L. 15. [प्रतारय्.] To deceive or jest.

P. 123. L. 12. [अभिसारिका.]—

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।
स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका ॥

–A woman who goes to meet her lover or keeps an appointment made by him—[उज्ज्वलवेशेन.] Splendidly dressed.

'विचित्रोज्ज्वलवेशा तु चलन्नूपुरनिस्वना
प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याभिसरेद्यदि ।'

Sâhityadarpaṇa III. 113 and 115.

A courtesan would go to her paramour in a splendid costume. Others proceed differently.

संलीना स्वेषु गात्रेषु मूकीकृतविभूषणा
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि ।
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना
आविद्धगतिसंचारा स्यात् प्रेष्याभिसरेद्यदि ॥

P. 123. L. 15–18 (Verse 12). She is Lakshmî though without a lotus, delicate weapon of the God of love, (cause of) distress for the high born females and flower of beautiful tree of love. Bashful even in sexual sports she walks sportively on the pleasure ground and is accompanied by dear company of travellers. Metre शिखरिणी—रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी । विरोधालङ्कारः-विरोधः सोऽविरोधेपि विरुद्धत्वेन यद्वचः.

P. 123. L. 20–21 and P. 124 L. 1–2. (Verse 13). The clouds whose disc-like surfaces hang on the summits of the mountain and which are (dark and drooping) like the heart of a female suffering from the pangs of separation, thunder loudly and their roar rouses the peacocks who fan the sky as if with various fans inlaid with jewels.—[विलम्बिबिम्बाः]—लम्बमानमण्डलाः—[वियुक्तवनिता०]—प्रोषितभर्तृकाहृदयस्य शोकाग्निधूममलिनतया मेघोपमानता. *Lit.* having the form of the heart of a female away from her husband. The heart of such a woman is said to be dark and drooping. Vis'vanâtha thus defines her:—

'नानाकार्यवशाद् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।
सा मनोभवदुःखार्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥'

अत्र विरहिणीहृदयस्योपमानत्वेनाप्रसिद्धस्योपमानकल्पनात् प्रतीपालङ्कारः. तथा च विश्वनाथः—

"प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥"

For विलम्बिबिम्बा Cf. Kumâra S. 'दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति.' Metre वसन्ततिलकम्.

P. 124. L. 4-7 (Verse 14). The frogs, with mouths wet with mud and struck with torrents of rain, quaff (the rain) water. Enraptured peacocks shriek (while) Nîpa stands for a lamp (*i. e.* blooms). The moon is blotted by the clouds as is saintly character by the wicked. Lightning like a female belonging to a low caste constantly shifts her position.—[दर्दुराः]—भेकाः—(दृ-विदारणे. मुकुरदर्दुरौ उणादि १।४० इति निपातः). Frogs. 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः'—अमरः.—[कण्ठं]—केकाध्वनिं—gutteral sound. 'कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वः.—[नीपः]—'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च' (lit. having water flowing down) nauclea cadamba. It is said to blossom in the rainy season. प्रदीपायते—प्रदीपमिवाचरति.—[कुलदूषणै॰] As cheats blemish the garb of a Sanyâsin.—[नीचकुलोद्गता.] Woman of bad repute is true to none.—[संन्यासः]—सम्यक् न्यस्यन्ति अधर्माचरणानि येन वा सम्यक् नित्यं सत्कर्मस्वास्ते उपविशति स्थिरीभवति येन स संन्यासः. Metre शार्दूलविक्रीडितम्.

P. 124. L. 9-12 (Verse 15). 'O foolish Vasantsenâ, the lover is pleased to sport with me having contiguous breasts in the form of clouds what have you to do with him. You had better go back. Thus thunders the night, my rival mistress and being enraged (at my constancy), as it were, impedes my way.—[निरन्तर॰]—निबिडमेघावृतया, निबिडकुचया मया. शब्दश्लेषः.—[पयोधर.] Cloud and breast. 'पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' इति मेदिनी. The stanza occurs in the सुभाषितरत्नभाण्डागार. कुपितेवेत्युत्प्रेक्षा.—[दुर्विदग्ध.] Stupid, foolishly puffed up. Metre वसन्ततिलकम्.

P. 124. L. 16-17 (Verse 16). Let the clouds shower torrents of rain, thunder, roar or dash down lightning: females going to meet their paramours care neither for cold nor for heat; *i. e.* they tread boldly on and are not intimidated by pinching cold or scorching heat. See 31 verse below. The verse occurs in the सुभाषितरत्नभाण्डागार, Metre अनुष्टुप्.

P. 124. L. 18-21 (Verse 17). The cloud, advancing with the gust of wind, with store of arrows in the form of big torrents, having thunder for the sound of drums and clear banners of lightning, assails the rays of the Moon in the sky, as a rival king, whose speed is like that of the wind, who is equipped with volleys of arrows, whose war-drum resounds like thunder and banner-cloth shines like electricity, takes hold of all the property of an imbecile foe in his very capital.—[पवन॰] पवनेन चपलो वेगो यस्य, अन्यत्र पवन इव चपलवेगः.—[स्थूलधारा॰]—स्थूलधारा एव शराणां ओघः समूहो यस्य, अन्यत्र

स्थूलधारा इव शरौघो यस्य.—[स्तनित०]—स्तनितमेव पटहनादः रणवाद्यविशेषः यस्य, अन्यत्र स्तनितमिव पटहनादो यस्य—[स्पष्ट०]—स्पष्टा सुव्यक्ता विद्युदेव पताका यस्य सः, अन्यत्र स्पष्टा विद्युदिव पताका यस्य.—[करसमूह]—अंशुराजग्राह्यभागौ—rays and tax. Metre मालिनी, उपमालङ्कारः श्लेषश्च. Cf:—

'ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरस्तडित्पताकोऽशनिशब्दमर्दलः ।
समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्घनागमः कामिजनप्रियः प्रिये ॥'

Ritusam. II. 1. १२७(

P. 125. L. 2-5 (Verse 18). The clouds, thundering, variegated because of the accompaniment of lightning and cranes, dark like the king of elephants and with their bellies inflated and consequently hanging, have already transfixed the mind. Alas! why does then the wicked and malignant heron, the drum beaten for the execution of the wives separated from their husbands, utter the words 'prâvriṭ prâvriṭ (ah! the rainy season) and thus throw brine on the wound. शार्दूलविक्रीडितं छन्दः. Cf.—

'दग्धा पूर्वमहं वसन्तसमये चूताङ्कुरैः कोकिलैः
पाप प्रावृषि गर्जितैः किमपरं कर्तव्यमन्यत्त्वया
दीना कान्तवियोगदुःखविधुरा क्षामा तनुर्वर्तते
क्षारं प्रक्षिपसि क्षते जलधर प्राणावशेषस्थितेः ।'

Subhâ.

The rainy season is intolerable for the females separated from their husbands. Cf.—

शिखिनि कूजति गर्जति तोयदे
स्फुटति चातिलताकुसुमाकरेः ।
अहह ! पान्थ न जीवति ते प्रिया
नभसि मासि न यासि गृहं यदि ॥"

For Balâkâ (cranes) occuring in the rainy season Cf.—

'गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ।'

Meghadûta.

[क्षारं क्षते०]—क्षते क्षार० has become proverbial and means 'to aggravate the pain which is already unbearable,' 'to make bad worse', 'to add insult to injury!'

'क्षते क्षारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ।'

Uttara C. IV. 7.

or

'क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्'

Subhâ. R. 294.

P. 125. L. 7-8 (Verse 19). The sky is assuming the stature

of an intoxicated elephant, the cranes supplying the white turban and lightning waving the chowrie. अनुष्टुप् वृत्तं. रूपकालङ्कारः.—[बलाका०] —बलाका एव पाण्डुरं श्वेतोष्णीषम्.—[विद्यु०]—विद्युदेवोत्क्षिप्तं चामरं यत्र Cf.—

'हसतीव बलाकाभिर्नृत्यतीव तडिद्गुणैः।
रोदितीवाम्बुधाराभिरुन्मत्तकमिवाम्बरम्'।
Subhâshitâvali 1725.

P. 125. L. 10, 13 (Verse 20). The sky is darkened as the clouds, gloomy like the wet tamâla leaves, have swallowed up the Sun thereof. The ant-hills, being smitten by the torrents, sink down like the elephants pierced with the arrows. The streak of lightning appears to be a golden lamp gleaning on the top of the mansion. The moonlight like the consort of a humble lord is forcibly snatched up by the clouds. मेघेषु हठकामुकत्वारोपः.—[आपीत०] आपीतः आच्छादितः सूर्यो यस्य—In which the Sun is eclipsed totally. उपमालङ्कारः, Metre शार्दूलविक्रीडितम्.

P. 125. L. 15–16 (Verse 21). These clouds, with string of ligtning tied round their cinctures, dashing against each other, as it were, like the elephants, and shedding torrents of rain, being commanded by Indra, lift up the earth by means of silver chains as it were.— [अभिद्रु]—To assail.—[विद्युद्०]—विद्युदेव गुणाः तेन बद्धाः कक्षामध्यभागाः येषां. अत्राप्युत्प्रेक्षैव वाच्या. इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः संमेलनादुपजातिवृत्तम्.

P. 125. L. 18–21 (Verse 22). The clouds, dark like the herd of the buffaloes and inflated by the stormy wind and moving in the atmosphere like the seas by their wings of lightning, pierce with their showers as if with diamond-darts, the earth clothed in fresh verdure of sprouts and exhaling great smell.—[गन्धोद्दामा.]—तीव्रगन्धयुक्ता—shedding abundant odours.—[धरा.] Earth. 'धरा धरित्री धरणिः' अमरः. धरा, धारा०—अनुप्रासः. शरैर्भिद्यत इव उत्प्रेक्षा. शिखरिणीच्छन्दः (य, म, न, स, भ, ल, ग.).

P. 126. L. 1–4 (Verse 23). Hailed loudly by the peacocks with their shrill cries (lit. called upon with the words come hither), hurriedly and longingly caressed by the cranes and anxiously looked at by the swans disdaining lotuses, yonder rises the cloud darkening all the quarters as if with collirium.—[एह्येहीति.] Peacocks are imagined to cry 'एहि एहीति'—come, come.—[प्रोद्विग्येव०]. The cranes fly towards him to embrace suddenly and delightfully.—गर्भोत्पत्तिहेतुत्वात् बलाकयालिङ्गितः—तथा चोक्तं 'गर्भं बलाका दधतेऽभ्रयोगान्नाके निबद्धावलयः समन्तात्.'—[मेचकाः] Dark-blue. 'मेचकः श्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः—मच् + वुन् (५।३५) + इत्वे (५।३७) गुणः७।३।८६. —[केका]—'केकावाणी मयूरस्य'—इत्यमरः. के मूर्धनि कायते, कै शब्दे अन्येभ्योपि दृश्यते (३।२।१०१) इति डः, हलदन्तात्—६।३।९ इत्यलुक्. The cry of a peacock. उत्प्रेक्षालङ्कारः, शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्.

P. 126. L. 6-9 (Verse 24). See, the world is now slumbering, as it were, profoundly—its eyes in the form of multitude of lotuses are closed and motionless, in it the distinction between day and night is completely gone, the darkness is seen at intervals through gleams of lightning, the countenance of heaven is close concealed, it is lying within the chamber made by the torrents and is furnished with the covering of umbrellas in the shape of multitudinous clouds (roaming) in the wide expanse of the atmospheric regions.—[निष्पन्दीकृत०]—निष्पन्दानि निश्चेष्टानि पद्मषण्डानि कमलवनान्येव नयनानि यस्य तत्.—[षण्डम्]—multitude. षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद्गोपतौ पुमान्' 'षण्डः समूहे' इति सारस्वतकोषः.—[पयोधारा०]—पयोधारा जलधारा एव गृहं तस्यान्तर्गतं मध्यवर्ती.—[स्फीता०]—स्फीते दीर्घायमाणे अम्बोधराणां मेघानां धामनि व्योम्नि नैकाश्च ते जलदा मेघसमूहाः त एव छत्रं यस्य तत्.—[अपिधानं.] Covering. 'अपिधानं तिरोधानपिधानाच्छादनानि च, इत्यमरः. Cf. अमृतापिधानमसि स्वाहा.—[वासरः]—(वस् + अर उणा० ३।१३२) 'दिवसवासरौ' अमरः.—[क्षपा.]—क्षप—क्षपयति चेष्टां अच्.—Night. अत्राप्युत्प्रेक्षैव, शार्दूलविक्रीडितं छन्दः.

P. 126. L. 11-14 (Verse 25). All the stars have disappeared like favour rendered to an evil-minded person. The directions are void of lustre like wives separated from their lords. In sooth, I think, the firmament wholly melted by the fire of Indra's weapon (thunderbolt) falls in the form of water. उपकृतं०—Cf. 'असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता.'—[शिखी.] 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावलन्यलिङ्गकः'—इति मेदिनी. शिखास्त्यस्य दन्तशिखात् संज्ञायां (५।२।१२३) वलच् पक्षे व्रीह्यादित्वात् इनिः.—[त्रिदश.] The thirty *i. e.* gods—round number for thirty three.—[मन्ये.] Methinks—is indicative of उत्प्रेक्षा. Dandin—

'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः.'
Kâvyâdars'a II. 234.

'भवेत् संभावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा (प्रतीयमाना) पुनः ।'
Sâhitya. X. 684.

P. 126. L. 16-17 (Verse 26). See the cloud now ascends, now bends and sheds its showers; now thunders, now yields multitudinous gloom and like an upstart assumes manifold (fantastic) appearances.—[उन्नमति]—उत्तिष्ठते पुरुषपक्षे उन्नतकार्यमाचरति—rises up, performs lofty deeds.—[नमति]—अधो लम्बते, नीचतामापद्यते—hangs down, commits evil deeds &c.—[वर्षति]—धनादिकं ददाति. Metre आर्या. श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमालङ्कारः दीपकश्च.

P. 126. L. 19-22 (Verse 27). The sky now flames, as it were, with lightning, (now) loudly laughs with innumerable cranes,

(now) leaps for joy with Indra's thunderbolt discharging shafts-like torrents, fulminates with distinct roars of electricity, (now) rolls about with winds and now densely fumigates with dark blue clouds like sable serpents. वि + the root वल्ग्—pounce, to leap for joy, gallop. The root रस्—resound, reverberate. The root घूर्ण्—roll about, whirl, move to and fro.—[जलधरैः.] The spiry folds of the clouds like sable snakes fill the sky with incense vapours, as it were. Cf. V. 1725—Subhâshitâvali.—[अम्बरं]—(अवि शब्दे भावे घञ्, अम्बः शब्दः तं राति). अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सुगन्ध्यन्तरवस्त्रयोः. शार्दूलविक्रीडितम्, मालोत्प्रेक्षालङ्कारः.

P. 126. L. 24–25 (Verse 28). In sooth, O cloud, you are shameless, as you terrify me with your thunders, and lay your hands in the shape of torrents on me who am going toward my love's residence.—[परामृश्] seize, outrage.—[वेश्म—'वेश्म सद्म निकेतनम्' —अमरः—house. Seizure of another's wife implies shamelessness. The verse occures in the सुभाषितरत्नभाण्डागार. आर्या measure. काव्यलिङ्गम्.—काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता. Cf.—

'भो रोहिणि त्वमसि रात्रिचरस्य भार्या
एनं निवारय पतिं सखि दुर्निवारम् ।
जालान्तरेण मम सद्मनि संनिविष्टः
श्रोणीतटं स्पृशति किं कुलधर्म एषः ॥'

Subhâshitaratnâkara p. 154.

P. 127. L. 2–3 (Verse 29). O Indra! was I ever attached to you that you fulminate with roars of the clouds. It ill becomes you to obstruct my path by means of showers when I am longing to see my love.—[किं ते०] 'Indra! I violate no vows to thee, that thou shouldst thunder angrily reproof.' Wilson.—[पूर्वं०] पूर्वस्मिन् काले किमहं त्वय्यनुरक्ताभूवम् ? यत् त्वं मेघगर्जितरूपमहानादैः नदीस मां भर्त्सयसे.—[प्रियकाङ्क्षितायाः]—(1) प्रियः काङ्क्षितो यया तस्याः—who longs for her paramour—(2) प्रियेण काङ्क्षिताभीप्सिता या तस्याः—who is eagerly expected by her lover. इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोस्संमेलनादुपजातिवृत्तम् ।

P. 127. L. 5–6 (Verse 30). As you, for the enjoyment of Ahalyâ, falsely represented yourself as Gautama, so Indra, regardless (of others' affliction), draw off the cloud in pity to my passion. *i. e.* you Indra know the torture of love which compelled you to speak falsity and say—I am Gautama. Know that I am also in a similar plight and ward off the cloud. Other reading for निरपेक्ष (परपीडानभिज्ञ) is निरवेक्ष्य (ममापि दुःखं निरवेक्ष्य सम्यक्तया ज्ञात्वा)—knowing that I am also suffering from a similar pain. आर्याछन्दः. The verse is found in the सुभाषितरत्नभाण्डागार.

Ahalyâ was the wife of the sage Gautama. She captivated the heart of Indra who to enjoy her came to her husband and began to

read with him. Once upon a time Gautama went abroad for the performance of essential duties early in the morning. Indra caught the time by forelock and disguising himself went to her. Ahalyâ was astonished that her husband should be back so soon. Indra dispelled her doubt by the answer 'I am Gautama, have come here soon being unable to overcome the sentiment of love,' and polluted her. The sage himself came back, discovered the mischief and cursed both the miscreants.

The absurdity of the myth is removed by the perusal of the S'atapatha Brâhmaṇa.

इन्द्रागच्छेति गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जारेति०
शत० कां० ३ अ० ३.

एष एवेन्द्रो य एष तपति &c.

अहल्या (that absorbs the day) अहर्लीयतेऽस्यां—night. गौतम—Moon. इन्द्र—Sun.

P. 127. L. 8–9 (Verse 31). Indra! go on thundering, send down rain and launch thunderbold in hundreds—(but remember) females, hastening to meet their lovers can never be stopped. अनुष्टुप् measure. (Also in 26 and 27.) This verse is cited in the Subhâshitâvali but with some discrepency. There it is rather a combination of this and the sixteenth.—

'गर्ज वा वर्ष वा मेघ मुञ्च वाशनितोमरान्
गणयन्ति न शीतोष्णं वल्लभाभिमुखा नराः ।'
P. 293.

S'ârngadharpaddhati alters नराः into जनाः. The verse occurs in the S'ubhashitaratnabhâṇḍagâra also. दीपकालङ्कारः. कारकस्य बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिस्यात् तथा च काव्यप्रकाशकृत् X. 71. 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् । सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्' ॥

P. 127. L. 10–11 (Verse 32). If the cloud thunders—even be it so—men are naturally rude. But gentle lightning, how can you not conceive the cares troubling a feminine heart (lit. do you even not know the affection of the females)? आर्या measure. Cf.—

'तारापते कुमुदिनीमनुकूलकान्तां
'पादेन पीडयसि कम्पयसि द्विजातीन् ।
विद्वेषमाचरसि किं च वियोगिलोके
नक्तंचरस्य भवतः करुणा कुतः स्यात् ॥'
Subhashitaratnâkara p. 153.

The stanza occurs in the सुभाषितरत्नभाण्डागार. For अयि विद्युत् &c. Cf.—

'सोत्साहा नववारिभारगुरवो मुञ्चन्तु नादं घनाः
वाता वान्तु कदम्बरेणुशबला नृत्यन्तु सर्पद्विषः ।

मग्नां कान्तवियोगदुःखजलधौ मां वीक्ष्य दीनाननां
विद्युत् किं स्फुरसि त्वमप्यकरुणे स्त्रीत्वेऽपि तुल्ये सति ॥'

Subhâshita.

P. 127. L. 13-16 (Verse 33). Like an unsteady gold-cord on the breast of Airâvata-elephant, like a white banner hoisted on the brow of mountain, she, the lamp of Indra's palace points out your paramour's residence.—[ऐरावत.] Indra's elephant—one of the fourteen jewels churned out of the milk ocean.—[आखण्डलः] Indra. 'आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षा'–इत्यमरः (खडि भेदने—वृषादिभ्यः कलच् उणा० १।१०६). Metre वसन्ततिलकम्.

P. 127. L. 18. [सकलकलाः]—चतुःषष्टिकलाः—Sixty four arts.

Vâtsyâyana Kâmasûtra enumerates them thus:—

गीतं, वाद्यं, नृत्यं, आलेख्यं, विशेषकच्छेद्यं, तण्डुलकुसुमबलिविकाराः, पुष्पास्तरणं, दशनवसनांगरागाः, मणिभूमिकाकर्म, शयनरचनं, उदकवाद्यं, उदकघातः, चित्राश्चयोगा, माल्यग्रथनविकल्पाः, शेखरापीडयोजना, नेपथ्यसंयोगाः, कर्णपत्रभंगाः, गन्धयुक्तिः, भूषणयोजनं, ऐन्द्रजालाः, कुचुमाराश्च योगाः, हस्तलाघवं, चित्रशाकापूपभक्तविकारक्रियाः, पानकरसासवरागयोजना, सूचीवानकर्माणि, सूत्रक्रीडा, वीणाडमरुकवाद्यानि, प्रहेलिका, प्रतिमाला, दुर्वाचकयोगाः, पुस्तकवाचनं, नाटकाख्यायिकादर्शनं, काव्यसमस्यापूरणं, पट्टिकावेत्रबाणविकल्पाः, तक्षकर्माणि, तक्षणं, वास्तुविद्या, रूप्यरत्नपरीक्षा, धातुवादः, मणिरागाकरज्ञानं, वृक्षायुर्वेदयोगाः, मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः, शुकसारिकाप्रलापनं, उत्सादने संवाहने केशमर्दने च कौशलं, अक्षरमुष्टिकाकथनं, म्लेच्छितकविकल्पाः, देषभाषाविज्ञानं, पुष्पशकटिका, निमित्तज्ञानं, यन्त्रमातृका, धारणमातृका, संपाठ्यं, मानसी, काव्यक्रिया, अभिधानकोशछंदोविज्ञानं, क्रियाविकल्पाः, छलितकयोगाः, वस्त्रगोपनानि, द्यूतविशेषाः, आकर्षक्रीडा, बालक्रीडनकानि, वैनयकीनां वैजयिकीनां व्यायामिकीनां च विद्यानां विज्ञानम्.—Kamasûtra p. 33—34.

P. 127. L. 20-21 (Verse 34). If you become angry (with your lover) you cannot derive pleasure, but without anger there is not carnal gratification. So feign anger and anger him; be pleased. yourself and satisfy your love at the same time. कोपः—'प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना' and 'न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते'—Sâhityadarpaṇa. गीतिवृत्तं—आर्या पूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते। छन्दोविदस्तदानीं गीतिंताममृतवाणि भाषन्ते.

P. 128. L. 2-5 (Verse 35). She, affected by the sentiment of love, delighted and with locks of hair drenched with rain has come to her lover's abode at the time rendered charming by the clouds and fragrant by the blooming Nîpa and the Kadamba flowers. She is affrighted by the thunder of the clouds and eager to see you. (She awaits at the door) and is cleansing her feet soiled with mud and mire adhered to the anklets. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्.

P. 128. L. 13-16 (Verse 36). May the shop-like harlot receive happiness as compensation for the sale of politeness, who is the

source of falsity, deception, fraud and haughtiness, the embodiment of roguery, abode of amorous sports and treasure of sexual enjoyments.—[दाक्षिण्य०]—दाक्षिण्येन औदार्येण पण्यरूपं यत्सुखं तस्य यो निष्क्रयो विनिमयः तस्य सिद्धिरस्तु—स्वदाक्षिण्यं प्रकटय्य चारुदत्ततो निरतिशयं संभोगसुखमनुभूयतामित्यर्थः. Treat Chârudatta with courtesy, *i. e.* give him politeness in the form of vendibles and from him get satisfaction as the price.—[वेश्या०]—वेश्यारूपस्य आपणस्य विपणेः.—[सुरतो०]—सुरतोत्सवप्रधानस्य. Metre वसन्ततिलकम्.

The colloquy of the Vita and Vasantasenâ gives us a very nice description of the rainy season. The remarks of our heroine are all characterized by the sentiment predominant in her bosom.

P. 129. L. 16–19 (Verse 37). My evenings and nights have passed most drearily and I remained wide awake. But now this eventide, O long eyed lady, will terminate my sorrows as I enjoy your company to-day.—[प्रदोषः.] Eve. 'प्रदोषो रजनीमुखम्.'—अमरः. वंशस्थविलं वृत्तम्.

P. 130. L. 4–5 (Verse 38). The Kadamba flower, hanging from her ear and dripping drops of rain, has bathed her bosom like a prince installed as the heir-apparent. आर्यावृत्तम्.

P. 130. L. 16. [ऋजुकः]—सरलः—simple. (अर्जति- अर्जि दाशी उणा० १।२७) 'ऋजावजिह्मप्रगुणौ' अमरः.

P. 132. L. 1–2 (Verse 39). The very trick devised by us for the requital of the deposit is propounded for us—certainly this is an imposture. न्यासप्रतिशोधनाय यो व्याजोऽस्माभिश्चिन्तितः स एव सुवर्णभाण्डदानेनास्माकं प्रस्तुतः. अनुष्टुप् metre.

P. 132. L. 10. [किं वयं बाह्याः] why leave us out?

P. 132. L. 17. [अदो क्खेव०] Therefore I love you—notwithstanding your indigence you have the same magnanimity and charitable propensity. How great you are.

'संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता.'

The benevolence and mental elevation excite love in me.—Proof of Vasantsenâ's constancy.

P. 132. L. 19–20 (Verse 40). How can that man be said to live, who lives a pauper and whose kindness and wrath are both barren (lit. are fruitless being incapable of counteraction). The verse occurs in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra. इन्द्रोपेन्द्रवज्रासंमेलनादुपजातिः.

P. 133. L. 2–3 (Verse 41). The birds whose wings are clipped, the parched tree, lake destitute of water, the snake, whose tooth is eradicated and a pauper, all these are equally worthless. आर्या measure.

P. 133. L. 5–8 (Verse 42). The indigent are like the dese-

rted house, or like the wells void of water or like the leafless trees, because the festive hours of these, who have forgotten their miserable plight at the sight of their beloved friends, yield no fruit to others.—[यत्०] यस्माद्धेतोः दृष्टपूर्वस्य पूर्वदृष्टस्य परिचितप्रियजनस्येत्यर्थः, सङ्गमेन समागमेन विस्मृतानां सङ्गमजन्यहर्षोद्रेकात् विस्मृता स्वस्य दैन्यावस्था यैस्तेषां मादृशानां जनानाम्.—Who forget their wretched condition when they see their dear intimates.—[विफलाः]—पारितोषिकदानयोग्यवस्त्वाद्यभावात्—As they have nothing to award. वसन्ततिलक measure.

P. 133. L. 10. [समर्प्यताम्०] The bathing garment was enrapped round the entrusted ornaments.

P. 133. L. 14–15 (Verse 43). See III. 24.

P. 134. L. 3–4 (Verse 44). These heavy showers of rain penetrate the clouds as do the offshoots of lotus stalks the mire, and fall down like firmamental flood of tears shed on account of evil plight of the Moon.—[चन्द्रव्यसनात्]—चन्द्रस्य व्यसनमावरणं तस्य हेतोः. न चेमा वारिधारा अपि तु दिवोऽश्रुधारा इत्युत्प्रेक्षा. (उपेन्द्रवज्रा + इन्द्रवज्रा) Upajâti metre.

P. 134. L. 6–9 (Verse 45). The clouds dark-blue like the vestment of Balarâma, are so to speak, pouring down Indra's pearly treasure through the showers, pure like the crystalline heart of the virtuous, fierce and hard like the arrows of Arjuna.—[बलदेव]—बलभद्रवसनवन्नीलाः—इन्द्रस्य मघोनः मुक्तामयं मौक्तिकं निधानं कोशमिवोद्गिरन्त उद्वमन्तः. [बलदेवपट.] Balarâma is represented as dressed in blue clothes. Hence his appellation 'नीलाम्बरः.' Baladeva, the elder brother of Kṛishṇa was the seventh son of Vasudeva, and Devaki, was transferred to the womb of Rohiṇi for fear of destruction from Kamsa. In his childhood he vanquished Pralamba and Dhenuka demons. He under the influence of liquor, dragged by means of his gigantic plough-share, the Yamunâ and Hastinâpura. Hè remained neutral in the internecine war of the Mahâbhârata on account of his love toward his pupil Duryodhana.—[निधानं] Hoard. Cf.—'विद्यैव लोकस्य परं निधानम्'—Subhâshita. Rhetorical figure उपमोत्प्रेक्षे. Metre वसन्ततिलकम्.

P. 134. L. 11–14 (Verse 46). Behold the impassioned lightning, that has appeared suddenly, and is desirous of the union with the clouds, embraces the sky, annointed with the dense clouds resembling the ungent of the ground tamâla, and fanned by the fragrant nocturnal cool breeze, as a fondling mistress, affected by love at the rising of clouds and coming at will, caresses her paramour.—[पिष्ट०]—पिष्टं मथितं तमालं तस्य यो वर्णको विलेपनं तन्निभैस्तुल्यैः—like the pigment of powdered tamâla.—[अम्भोद०]—मेघोदये प्रणयिनी प्रेमवती, सोत्कण्ठेति यावत्—who is anxious to embrace her lover

at the rise of the clouds. Cf. Meghadûta—१. 'मेघालोके भवति सुखिनो-प्यन्यथावृत्ति चेतः'. विद्युत्पक्षे—अम्भोदेन सह समागमः समवायस्तत्र प्रणयिनी—longing for the contact with the cloud.—[स्वच्छन्दम्] adv. Of her own free will.—[रक्ता]—रक्तवर्णा, अनुरक्ता च—Red and attached to. अत्राप्रस्तुतस्य विद्युत्कर्तृकमेघालिङ्गनस्य वर्णनेन त्वमप्येवं सम्भोगादिप्रदानेन कृतकृत्यं कुर्विति ध्वनिः Chârudatta indirectly asks Vasantsenâ to embrace him like the lightning &c. &c. The epithets पिहितमाल &c. and उपवीजितं are applicable to the paramour also. शार्दूलविक्रीडितं छन्दः, अत्र समासोक्त्यनुप्राणितोपमालङ्कारः. अत्र चार्थव्यञ्जनया चारुदत्तस्य सुरतप्रार्थनं व्यङ्ग्यं. 'परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः'—Kâvyaprakas'a.

P. 134. L. 17–18 (Verse 47). Louder and louder roar on, O cloud, through your kindness my love-sick frame lusting and horripilated on account of (Vasantasenâ's) embrace (lit. contact) assumes the quality of the Kadamba flower.

The touch of Vasantasenâ exceedingly delighted Chârudatta, consequently his hair on the body thrilled with joy and resembled the sprout of Kadamba flower.—[संस्पर्श०]—संस्पर्शेन वसन्तसेनाङ्गसंयोगेन रोमाञ्चितं जातरोमाञ्चं तथा जातरागं जातसम्भोगानुरागं सत्—having passionate desire for enjoyment and hair erect on account of Vasantasenâ's touch.—[कदम्ब.] A kind of tree said to put forth buds at the roaring of thunder-clouds. Nice comparison. 'गात्रस्य कदम्बकुसुमोपगमत्वं वर्षतीवनुगुणम्.' The verse occurs in the सुभाषितरत्नभाण्डागार. Metre उपजाति—(इन्द्रवज्रा + उपेन्द्रवज्रा).

P. 134. L. 22–23 (Verse 48). Let the cloudy day last for hundred years and let the lightning flash together with incessant torrents of rain, (it is owing to them) that this dear lady, inaccessible to men of my position, has graced me with her embrace.

Chârudatta says that 'the clouds and the lightning have befriended me and given me her for whom I sighed in vain. So these should not be reproved, O Maitreya, rather laud them.' Or अविरतधारं may be taken as an adjective to दुर्दिनं—let the over-cast sky sending down continual torrents endure for hundreds of years.—[अविरता]—अविच्छिन्ना धारा यस्मिन्—In which the rain falls in volume uninterruptedly. अविरता धारा यथा भवति तथा स्फुरतु—flash in a manner that it may rain without a break. Cf.—

'रटतु जलधरः पतन्तु धाराः स्फुरतु तडिन्मरुतोपि वान्तु शीताः ।
इयमुरसि महौषधीव कान्ता सकलभयप्रतिघातिनी स्थिता मे ॥'
सुभाषितावलिः.

आर्या Metre.

P. 135. L. 2–3 (Verse 49). They live a really happy life (lit. their lives are really praiseworthy) who, with those of their own, encircle the showered and cold frames of beloved mistresses

coming to their house.—[कामिनी.] Woman in love. भूयान् कामोऽस्याः इनिः—५।२।११५. Cf.—

'तासामृतुः सफल एव हि या दिनेषु
सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
रत्युत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥'

Ghaṭakharpara.

Also compare 1784 verse of the Subhâshitâvali.

P. 135. L. 5-8 (Verse 50). The awning with moving borders of the collection of the stands, is ill-supported by the posts because of its decay and the painted wall, and the whitewash thereon being rent, is completely drenched by the collection of water.—[प्रचलित०]-प्रचलितः वेद्याः बद्धभूमेः सञ्चयस्य अन्तः यस्य तत्.—[वेदि.] Vedi-shaped open pavilion; stand; pedestal.—[वितानं] Canopy, awning. 'अस्त्री वितानमुल्लोचः' इत्यमरः.—[स्फुटित.] स्फुटितः संभिन्नः सुधाद्रवस्यानुलेपस्तस्माद्धेतोः. Metre प्रहर्षिणी—म्नाजाभिर्मनजरगा प्रहर्षिणीयम्—म, न, ज, र, ग (3-10).

P. 135. L. 10-11 (Verse 51). The sky yawns, as it were, with the tongue of lightning, long and uplifted arms of the rain-bow, and chin of clouds hanging low.—[विद्युत्०]—विद्युदेव जिह्वा यस्य तेन,—[महेन्द्रचापः०] इन्द्रधनुरेव उच्छ्रितौ उत्क्षिप्तौ चायतौ दीर्घौ भुजौ यस्य तेन.-[जलधर०]—जलधर एव विवृद्धा विशेषेण वृद्धिं गता हनुः यस्य तेन. रूपकोत्प्रेक्षे. Metre आर्या. Cf. Supra V. 19 and the one cited there.

P. 135. L. 13-14 (Verse 52). The heavy showers of rain fall loudly on the palm leaves, rumbling on the trees, harshly on the rocks and fiercely on the waters, and thus proceed according to the musical tune, as it were, like the lutes played upon.—[ताली.] A species of the mountain-palm. 'अथ विटुन्नकः, झटाऽमलाज्झटा ताली शिवा तामलकीति च' (इति भूम्यामलक्याः) इत्यमरः. उपजातिवृत्तं इन्द्रोपेन्द्रवज्रासंमेलनात्.

Act VI.

P. 136. L. 10. [पुष्पकरण्डकम्.] Lit. a basket of flowers abounding in flowers. करण्ड:—(The root—कृ + अण्डन्—कृ अण्डन्कृसृभृवृभ्यः उणा० १।१२६). 'करण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' इति मेदिनी.

P. 138. L. 3. [दारकः] Child. (The root दॄ + ण्वुल्).

P. 138. L. 5. [मट्टिआसअडिआए.] This gives the name to the play. This toy cart was filled up by Vasantasenâ with her gold ornaments to get a golden cart for Rohasena. It was these ornaments which convinced the judges later on of Chârudattâ's guilt—these served as the positive proof of Vasantsenâ's murder by him.

P. 141. L. 5. [यानास्तरणं.] Cushions of the carriage.

P. 141. L. 15. [साटोपम्.] Haughtily.

P. 141. L. 18. [कधं एशे०] Refers to Âryakâ's flight.

P. 142. L. 2. [चक्रपरिवृत्तिं] Give a turn of the wheel.

P. 142. L. 4. [तपस्वी.] Object of commiseration. तपोस्यास्तीति (५।२।१०२ विनिः). 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति। मांसिकाकटुरोहिण्योः'—मेदिनी.

P. 143. L. 2. [दाक्षिणा०] The throbbing of the right eye is a bad omen for a female.

P. 143. L. 11. [गुल्मस्थान.] Prison; police-station. (थाना इति देशी). Cf. Manu—

'द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितं।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥'

'गुल्मः स्तम्बे प्लीह्नि घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः. Cf. Mudrârâkshasa page 185.

P. 144. L. 2-5 (Verse 1). Swimming the great ocean of difficulties arising from misfortune in the form of imprisonment by the king, I drag (along with me) one fetter on my foot and roam like an elephant broken loose from the stall;—[नरपति०] नरपतिबन्धनापदेशरूपा राजकर्तृकबन्धनव्याजरूपा या व्यापत्तिः तज्जन्यं यद्व्यसनं दुःखं तद्रूपं महार्णवं हित्वा तीर्त्वा i. e. I have safely come out of the endless ocean in the form of the fell captivity caused by royal behest.—[पादाग्र०]—पादाग्रे स्थितो यो निगडैकपाशः पादबन्धनैकशृङ्खला तत्कर्षी तद्वाही i. e. dragging along one foot-chain. उपमालङ्कारः, प्रहर्षिणी वृत्तम्.

P. 144. L. 7. [विशसने]—विशसनाय इत्यर्थः—For killing (me). Locative used for Dative. Cf:—

'चर्मणि (चर्मार्थे) द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥'

'निमित्तात् कर्मयोगे'—Siddhânta Kaumudî.

P. 144. L. 9-12 (Verse 2). If I am destined to be a king (let fate be accused) what crime have I committed that he has fettered me like a wild elephant? Power of fate, too, is irresistible. King alike demands homage—who can withstand the potent superior?—[गम्यः.]—सेव्यः सर्वैः. Metre वसन्ततिलकम्.

P. 144. L. 15-16 (Verse 3). The house is almost broken and its great door is unfastened and has withered joints. (Methinks) the house-holder experiences the miserable plight and is unlucky like myself.—[अदत्तदण्डः]—अदत्तः दण्डः अर्गलं यस्य अनावृत इत्यर्थः—Open. Metre उपेन्द्रवज्रा—'उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सा.'

P. 144. L. 21–24 (Verse 4). It may be a carriage for company not mounted upon by the discourteous or perhaps a vehicle for women brought for her conveyance or perhaps it is to be led outside and fit for dignitaries, besides it is just possible that it is empty and unattended and Fate Herself has sent it for me.—[विधिवशात्.] By the decree of fate. विधिः (विधत्ते—उपसर्गे घोः किः ३।३।९२ or विध विधाने इन्), 'विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' इति मेदिनी. Metre शिखरिणी.

P. 145. L. 17–18 (Verse 5). Why are you so careless—that captive son of a cowherd has broken the prison together with the king's heart and is going off. Pun upon the word भित्वा. नरपतिहृदयं भित्वा. व्याकुलीकृत्येति यावत्. Alarming him. Metre गाथा.

P. 146. L. 1. [प्राकारः] Fence wall.—[प्रतोली.] Main-street, broad road. 'रथ्या प्रतोली विशिखा' त्रीणि ग्राममध्यमार्गस्य—इत्यमरः.

P. 146. L. 7–8 (Verse 6). Come ye all trustees. Make haste, quick ! quick ! Let not the royalty of the king move off to another family at once. For गोत्रान्तरं cf. Mudrâ. VI. 5.

P. 146. L. 10–11 (Verse 7). Search gardens, assemblies, roads, town, shops, stalls, and every suspicious nook and corner.

P. 146. L. 12–13 (Verse 8). Well Vîraka ! What do you point out and say without reserve—who has burst asunder the fetters and is taking off the cow-boy ?

P. 146. L. 14–15 (Verse 9). Who was the sun in the eighth mansion of the horoscopic diagram, the Moon in the fourth, Venus in the sixth, or Mars in the fifth ?

P. 147. L. 1–2 (Verse 10). Tell me who has Jupiter in the eighth zodiac-sign from the natal one and also Saturn in the ninth ? Who dares carry the cowboy whilst Chandanaka is alive ?

These five verses are in गीति measure, आर्या in the sixth.

These planetary conjunctions are indicative of dire calamity and destruction. According to the commentator these forebode respectively pain, colic, fatuity, consumption, sorrow and abject poverty.

अष्टमो जन्मराशितोऽष्टमराशिस्थः । एवमन्यत्र । दिनकरः सूर्यः । जन्मतोऽष्टमसूर्यफलं मरणं यथाह बादरायणः ।

हुतवहभयमारश्चंद्रजः सौख्यमुग्रं
धनहरणमथार्किर्भार्गवश्चार्थलाभम् ।
मरणमथ पतङ्गः स्थाननाशं सुरेज्यः
सृजति निधनसंस्थो नेत्ररोगं च चन्द्रः ।

जन्मतश्चतुर्थचन्द्रफलं कुक्षिरोगः, यथाह स एव—

सूक्ष्मां शास्त्रविबोधिकामपि धियं मूढां करोत्यंगिरा ।

घोरां दुःखपरम्परां दिनकरः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः ।
सौम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां रोगक्षयं भार्गवो
भौमः शत्रुभयं चतुर्थभवने सौरिश्च वित्तक्षयम् ॥

जन्मतः शुक्रफलं मरणं, युवतिजनितं वैरं च, यथा—
स्थिताः षष्ठे राशौ दिनकरमहीजार्कतनया
बुधश्चन्द्रश्चैवं प्रचुरधनधान्यानि ददति ।
समृद्धिं शत्रूणां मनसिजविषादं सुरगुरु—
र्भृगुर्नाशं कुर्याद् युवतिकृतवैरं च परमम् ।

जन्मतः पञ्चममङ्गलफलमुद्वेगः यथा—
दौर्भाग्यं शशलाञ्छनः क्षितिसुतश्चोद्विग्नतां चेतसः ।

जन्मतः षष्ठगुरुफलं—शत्रुवृद्धिर्मनोदुःखं च यथा—
स्थिताः षष्ठे राशौ०. See above,

जन्मतः नवमशनिश्चरफलं—अर्थनाशः यथा—
धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्यात्.

The position of the planets alluded to is to be taken from the Gochara point of view for which the IV Chap. of the Muhûrta-chintâmaṇi may be consulted.

P. 147. L. 4–5 (Verse 11). I swear by your heart, he must have some assistance (lit. somebody is quickly taking him off) O Chandanaka ! as that son of a cowherd escaped before dawn (lit. when the Sun was half risen).—[खुटितः]—पलायितः—ran away. आर्यावृत्तम्.

P. 148. L. 3–4 (Verse 12). A covered carriage passes along the high road; first inquire whose it is and whither going. गाथा measure.

P. 149. L. 11–12 (Verse 13). Who is there that is not acquainted with that lotus of excellences, that moon of good disposition, that liberator of the afflicted, that jewel, the quintessence of the four oceans (Chârudatta) ?—[आपन्न०]—आपन्नानां दुःखितानां दुःखस्य मोक्षो मोचनं यस्मात् स तं—who removes the anguish of the distressed.—[गुणार०] गुणा अरविन्दानीव यस्य तं.—[शील०]—शीले सुचरित्रे मृगाङ्कश्चन्द्र इव तम्. रूपकालङ्कारः, वृत्तमत्रार्या.

P. 149. L. 13–14 (Verse 14). Two alone are the most respectable personages and the boast and pride of the city—noble Vasantasenâ and pious Chârudatta. Udgitî and Âryâgîtî combined —आर्याशकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः । आर्या प्राग्दलमन्तेऽधिकगुरुतादृक्परार्द्धमार्यागीतिः.

P. 150. L. 2–3 (Verse 15). I know Chârudatta as well as Vasantasenâ well enough, but in the discharge of my duties (lit. the royal service being at hand) I deem my father even as a stranger to me. Metre आर्या. Proof of Virâkâ's loyalty.

P. 150. L. 6-7 (Verse 16) Though appointed to perform the same act still these have dissimilar dispositions like the two fires—one used in the matrimonial rites, the other at the funeral ceremonies.—[एक०]—एकस्मिन् कार्ये रक्षणकर्मणि नियोगे नियोजने अन्यत्र दहनकर्मणि. अनुष्टुप् measure.

P. 150. L. 8. [तन्निष्ठः]—चिन्तापरः—careful.

P. 151. L. 1-2 (Verse 17). Or I shall act like Bhîmasena—my arm will be the weapon. It is better to die in the scuffle than in the bondage. भीमस्य—कर्मणि षष्ठी—भीममनुकरिष्यामि—*i. e.* have resource to pugilistic encounter—मल्लयुद्ध. Bhîma, the second Pâṇḍava begotten on Kuntî by the Wind-god. He was an expert in boxing. —[व्यायच्छतः]—gen. singular. व्यायम्—contend, struggle hard.

P. 151. L. 8-9 (Verse 18). The Goddess of Victory forsakes him, friends, kith and kin loathe him; he is always exposed to derision who abandons the refugee.

The desertion of one under shelter is according to the Hindu S'âstrâs a heinous crime. The protection of a refugee is one of the greatest meritorious deeds. Cf. Râmâyaṇa—

'बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतं
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥
स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति
स्वया शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥
विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणं गतः
आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥
एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे
अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥'

Vâl. Râmâ. VI. 18. 27, 29, 31.

P. 151. L. 10 [श्येन.] Hawk. (श्यैङ् गतौ + इनच् ३०२।४६) 'अथ शशादनः पत्री श्येनः' इत्यमरः.

P. 151. L. 11 [पत्ररथः] Bird. पत्रं पतत्रं रथमिव यस्य. Cf. English feather.—[शाकुनिकः]—(शकुनान् हन्ति—ठक् ३०४।४३५)—'जीवान्तकः शाकुनिकः' —Fowler, bird catcher.

P. 151. L. 6-7 (Verse 19). Even if the benevolent person who has once assured security to the refugee dies in its extension, still he is highly spoken of and lauded by the public at large.

'न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं न तथात्मदानं।
यथा वदन्तीह महाप्रदानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥
सर्वकालसमृद्धस्य अश्वमेधस्य यत्फलम् ।
तत्फलं लभ्यते त्रस्ते रक्षिते शरणागते ॥'

Hitop. III. 60-61.

Hence शरणागतवत्सलः is regarded as honourable title.—[परोपकाररसिक.] Beneficient. आर्या measure.

P. 152. L. 4–5 (Verse 20). Your throat was choaked in confusion when you said 'I have seen indeed the Ârya—and afterwards corrected yourself saying no, not Ârya but Ârya (noble) Vasantasenâ.

Flurried and afraid, Chandanaka, unconsciouly of course, vented out ajjo *i. e.* Ârya or noble one, but coming to his senses corrected himself to keep the secret.

P. 152. L. 8. [खस—खत्ति०]—म्लेच्छजातिनामानीति—Various barbaric tribes so called after their countries some of which are identifiable. कण्णाट—कर्णाट—Karṇâtak. द्रविड—On the west coast of the Deccan. द्राविड—Dravidian—Son of a Vrâtya. चोल—The modern Tanjore. चीन—The modern China. See Wilson's note on the passage.

P. 154. L. 1–2 (Verse 21). Though I know your caste yet I don't want to disclose it out of politeness. Let it be alone (lit. stand in my mind). What is the use of breaking a wood apple.—[शीलविभवेन.] It is below my dignity to utter such profane name and besides I don't want to worry you. गाथा measure.

P. 154. L. 7–8 (Verse 22). You were wont to carry a piece of stone in your hand and regulate men's knot of hair. Your hand was busy with the scissors. Now you have become a general.

Chandanaka says—Virâka, you are a barber by birth. Your business was to trim the hair, but now you are a commandant.—[शीर्ण०]—क्षौरसाधनास्त्रतीक्ष्णीकरणाय धृतशिलापट्टकखण्डः—having a stone called पथरी in Panjâbi in hand for sharpening the razors &c.

P. 155. L. 2–3 (Verse 23). Indeed your caste is pure, a tabor was your mother and your father a ketledrum. Oh ye hideous one! your brother was tamborine but now (of course) you are a general.—[दुर्मुख.] Having a bad face, ugly. Metre गाथा.

P. 155. L. 4. Carmakâra becomes chamâr which is a good illustration of phonetic change.

Carma-kâra – Camma-kâra (r assimilated to m.).
7 Camm(a)-gâra (a surd between two sonants is changed into a sonant).
7 camm-gâra
7 camgâr
7 chamâr (g vanishes on account of the accent being on âr ruled by a tendency to facilitate the pronunciation.

P. 156. L. 4–5 (Verse 24). Ah ! I have got a weapon ! my right arm throbs. Fortune (lit. everything) is favourable to me. Oh, I am safe. अनुष्टुप् वृत्तम्. अये and हन्त inter. Oh ah.

Throbbing of the right arm is indicative of success. Cf. Raghu VI. 64—

'वामेतरः संशयमस्य बाहुः ।
केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥'

also Cf. S'ârngadhara—

दक्षिणमङ्गं पुंसः स्त्रियाश्च वामं शुभावहं स्फुरितं ।
प्रियसंगमाय बाह्वोः कम्पः' &c.

P. 156. L. 7-8 (Verse 25). I hope the Âryâ (noble one) requested and confided in, will remember Chandana. I don't ask it out of coveteousness, but through love. बोल्ल मो cf. बोलना. Metre गाथा.

P. 156. L. 10-11 (Verse 26). Fate has made Chandana my friend this day. If the saint's prophecy be ever fulfilled I will remember well how much do I owe to him. अनुष्टुप्.

P. 156. L. 13-14 (Verse 27). May Hara, Vishṇu, Brahman, the Sun and the Moon grant you safety, killing your foes like Durgâ, the demons S'umbha and Nis'umbha.

शुम्भ and निशुम्भ—two demon-brothers vanquished by Durgâ. The latter half of the Chandîpâṭha narrates their destruction.

P. 157. L. 4. [प्रधानदण्डधारकः.] Head police officer.

Act VII.

P. 158. L. 6-7 (Verse 1). Like merchants are the trees, the flowers like wares and black bees like men roam about as if to collect taxes. साधय्—To collect taxes.—[शुल्कम्.] tax. (शुल्क अतिसर्जने, घञ् ३।३।१९). 'घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री' इत्यमरः. आर्यावृत्तम्, उत्प्रेक्षालङ्कारः.

P. 158. L. 8. [असत्कार०] Naturally (lit. without artificial decoration) charming.

P. 158. L. 14-17 (Verse 2). Perhaps another car is rolling heavily and he is waiting for its going away or perhaps the axle is broken and he has returned, or the rein is snapped or perhaps the path was obstructed by a block lying thereon and he sought out another road, or perhaps he slowly urges on the pair of the bulls and is coming hither at will. शार्दूलविक्रीडितं छन्दः.

P. 159. L. 2-5 (Verse 3). Terrified at the sight of the police and only partly escaped as yet, the fetter being still on my foot I am going on by the chariot of that noble one, mounting it quite unawares like a cuckoo protected (nursed) by the female crows in a stranger nest.—[सावशेषापसारः]—सावशेषमवशिष्टमपसारः पलायनं यस्य सः—whose liberty is yet incomplete.—[नीडे]—कुलाये—in the nest.

'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' अमरः.—[परभृतः]. According to the common belief that the cuckoo leaves its eggs in the nest of the crows and they are hatched by the latter. Hence the name परभृत्—fed by others. The crow does not distinguish the eggs completely identical with its own. Âryaka too is similarly mistaken for वसन्तसेना. उपमालङ्कारः, मालिनीवृत्तम्.

P. 159. L. 10-11 (Verse 4). He, the noble one will be highly gratified on seeing me free from captivity. My frame thus emaciated will certainly revive by his nobility and virtue.—[निर्वृति.] Happiness, beatitude. वंशस्थविलं वृत्तम्.

P. 160. L. 3. [किं णिअडेण॰] Indeed the foot is fettered!

P. 160. L. 11-14 (Verse 5). His arms are long like the elephantine trunk, shoulders protuberant and brawny like the lion's, breast capacious and level and eyes copper-red and tremulous. How should a person of such goodly appearance carry fetter on his foot?

Persons of such an appearance should be monarchs and not prisoners. Cf. Sâmudrika 'आजानुलंबिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरः' &c. According to palmistry these marks are indicative of royalty.—[कथमिद॰] How can this noble one of such a graceful person bear this mark of bondage unworthy of his dignity. मालिनीवृत्तम्.

P. 160. L. 20-21 (Verse 6). Fate has brought you hither within my sight. I may give up my life but not forsake you seeking shelter with me.—[जह्यां.]—त्यजेयम्.

P. 161. L. 9 [स्वयंग्राह.] Voluntary, self-choosing.—[प्रणय.] Courtesy.

P. 161. L. 13. [प्रत्यग्र॰]—प्रत्यग्रं नवं अपनीतं संयमनं बंधनं यस्य, निगडाद्‌चिरमुक्तस्य तव.—[अलघु॰]—अलघुः महान् संचारः संरोधः यस्याः सा. Your fetters are only just now removed and you cannot but walk tardily.

P. 161. L. 14. [सुलभपुरुष॰] Where men are roaming about at large. They will detect you at once.

P. 161. L. 18 &c. (Verse 7).—

" Auspicious be your way to join your kinsmen."

" Indeed I have found one in you."

"I hope you will remember me during the course of conversation."

"Can I forget myself ? "

"Gods protect you on the path."

"I am already protected by you."

"No, by your good luck you have been saved."

"But my friend, you are the main cause thereat."

'A very civil and naturally characteristic dialogue.'—Wilson. Metre शार्दूलविक्रीडितम्.

P. 162. L. 11–14 (Verse 8). Committing such a seditious act it ill-suits us to tarry here any longer. Maitreya, throw the foot-chain at once into the old well. Kings are likely to watch others' deeds through their spies. Cf.—

'गावो घ्राणेन पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः
चारैः पश्यन्ति राजानः चक्षुर्भ्यामितरे जनाः.'

Nîtivâkyâmṛita.

—[व्यलीकम्] Offence. 'व्यलीको नागरे स्मृतः, व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि ताडने' इति विश्वः. प्रहर्षिणीवृत्तम्.

P. 162. L. 17–18 (Verse 9). I don't meet my love to-day. My left eye is throbbing. My heart feels troubled though without a cause. अनुष्टुप् metre.

These are all ill omens and forebode impending calamity. Accidental meeting with a S'ramaṇaka—Bauddha mendicant portends death. 'श्रमणो यतिभेदेन निन्द्यजीविनि तु त्रिषु' इति मेदिनी.

P. 162. L. 19. [अनाभ्युदयिकम्.] The sight of a श्रमणक is considered as inauspicious. Cf. Mudrârâks'as p. 174.

Act VIII.

P. 163. L. 2. [आर्द्रचीवरहस्तो भिक्षुः.] Mendicant with wet vestment in hand. He is alluded to in the last act and is our old acquaintance Samvâhaka.

P. 163. L. 4-5 (Verse 1). Restrain your abdomen (*i. e.* appetite), beat the drum of meditation and be vigilant. The senses, the dangerous thieves peculate the long acquired virtue. Cf. Manu. —बलवान् हीन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति.—[अणिच्चदाए०]—अनित्यतया प्रेक्ष्य संसारमिति शेषः. आर्या Metre.

P. 163. L. 7–8 (Verse 2). He who conquers the five (senses) and destroying ignorance (lit. a female) protects himself (lit. the village) also kills the despicable (egotism) most surely, goes (lit. enters) to heaven.

The words जनाः, स्त्रियं &c. are all लाक्षणिक (indicatory, having secondary sense). वैतालीयं वृत्तं—'षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः न समात्रपराश्रिता कला वैतालीयेन्ते रलौ गुरुः.'

P. 163. L. 9–10 (Verse 3). Why shave the head and chin when mind is overwhelmed with ignorance (lit. not shaved). Certainly he has his head beautifully shaved whose mind is wholly purified. वैतालीय metre.

Shaving the hair for a Dandin is enjoined by Manu—

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान्.
विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन्.

P. 163. L. 12. [पुष्करिणी.] Abounding in lotuses,' lotus-pond. (पुष्कराणि सन्त्यस्यां—इनिः पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५). 'पुष्करिणी चेभ्यां सरोजिन्यां जलाशये.'

P. 164. L. 6 [भट्टारकः]—भट्टं स्वामित्वं ऋच्छति. अर + अण्—Worshipful.

P. 164. L. 9. [आपानकं.] Liquor-shop, a place for drinking in company. (ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः Raghu 4. 42.) पिबन्त्यस्मिन्—अधिकरणे ल्युट्. 'आपानं पानगोष्ठिका' इत्यमरः.

P. 164. L. 10. [रक्तमूलक.] Red radish. 'It is eaten as a relish to excite thirst and improve the flvaour of the liquor'. Wilson.

P. 164. L. 11. [निर्वेद.] Despondency, depression of spirits.

P. 164. L. 13–14 (Verse 4). Here the lonely deeds are performed by the trees affording delightful shelter to the houseless; and it is just like the heart of the wicked or a newly acquired kingdom to be enjoyed without an order. उद्यानं रक्षिपुरुषविरहेण विश्रृङ्खलतया च दुष्टहृदयनवोपार्जितराज्यतुल्यम्. औपच्छन्दसिकं metre. उपमैवालङ्कारः.

P. 164. L. 15. [उपासकः] A worshipper of Buddha, also a S'ûdra.

P. 165. L. 6. [धन्यः.] Blessed, forturnate; also an infidel, athiest.—[पुण्यः] pure, holy; also a trough for watering cattle.

P. 165. L. 7. [श्रावकः.] Heretic.—[कोष्टकम्.] Brick trough for watering cattle.

P. 165. L. 14. [जहिं दाव &c.] Notice his folly.

P. 165. L. 17. [एकप्रहारिकं]—एकप्रहारवन्तं—Having one blow—*i. e.* will kill at one stroke. Cf. Punjâbi झटकाना.

P. 166. L. 5–8 (Verse 5). See his forehead is still brilliant as it is only recently shaved. The garment being worn for a short duration could produce no scar on his shoulder. He does not know well how to dye his cloth with ochre and use it. He has tightly wrapped his waist. The skirt is long and only hanging loosely from his shoulders.—[छविः] Lustre. कृविघृष्विच्छवि—उणा० ४।५६—क्विन्नन्तो निपातितः, 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः'—अमरः.—[चीवरम्] Garb of the Bauddha ascetic.—'शाक्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः. (चीयते—छित्वरछत्वर—उणादि० ३।१ इति साधुः).

P. 167. L. 15–16 (Verse 6). The world is sadly burdened with blockheads (like him) whose mental faculties are overturned, bodies hard like rocks and who are trees of flesh (so to speak). अनुष्टुप् वृत्तम्.

P. 168. L. 4–7 (Verse 7). These trees putting forth (lit. decorated with) fruits and blossoms clasped by full grown and steady creepers (twining round them), and duly attended to by the watchmen under king's command obtain complete bliss like manly husbands with their tender wives.—[कठोर॰] कठोराः पूर्णाः निस्पन्दाः निश्चलाश्च ता लतास्ताभिरुपवेष्टिता आलिङ्गिता इत्यर्थः—embraced by the matured and adhesive creepers. यान्ति निर्वृतिम् cf. Vikramo. 2, 9. 'व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः' &c. 'सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितया नितया रजनीवधूः' —Raghu. IX. 38. वंशस्थविलं metre and उपमालङ्कारः.

P. 168. L. 9–12 (Verse 8). The ground is strewn with manifold flowers and the trees are bowed down with abundant flowers; and the monkeys hanging down from the topmost creepers sport about like jack-fruits.—[पनसः]—'पनसः कण्टकिफले कण्टके वानरान्तरे स्त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्'—इति मेदिनी.—Tree called 'कटहर' in Hindi. 'Bread-fruit tree.'—Macdonell.—[द्रुमशि॰] द्रुमाणां शिखरस्य सुमनोलताभ्योवलम्बमाना आन्दोलयन्तः. Metre पुष्पिताग्रा.

P. 168. L. 18–19. (Verse 9). Sentiment of love increases in ignoble men at the scoff of the females, but in a noble breast it either decreases or vanishes completely.—मदनः—(माद्यते अनेन–मद्–करणे ल्युट्) God of love. आर्या measure.

P. 169. L. 3–4 (Verse 10). The sun is at the zenith and is hard to see like the enraged ape. The earth is exceedingly parched and inflamed like Gandhâri bereft of her hundred sons. गाथा Metre. गान्धारी (गन्धारस्यापत्यं + इञ्). Name of the daughter of Sabala, king of the Gandharas and wife of Dhṛitarâshṭra. She bore to her husband hundred sons—Duryodhana and others. As her husband was blind, she also wore a scarf over her face to reduce herself to his state.—[सदृक्षः] Equal or similar to (समान इव पश्यति). This and its synonyms are वाच्यलिङ्ग (having the gender of the substantives, adjectival) 'वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक्, साधारणः समानश्च' इत्यमरः.

P. 169. L. 6–9 (Verse 11). The herd of kine is dozing in the shade, letting fall mouthfuls of fodder. The thirsty deer quaff even the hot water of the pool. Nobody traverses the public road for fear of sunstroke. So I fancy that the carriage has turned aside from the heated path (lit. spot) and is standing at some shady ground. शार्दूलविक्रीडितं metre.—[सारसं]—(सरस इदं + अण्) belonging to a lake. Cf.—

'विशदाविशदामत्तसारसे सारसे जले,
कुरुते कुरुते नेयं हंसी मामन्तकामिषम्.'

Kâvyâdarsâ III. 14.

Cf. Mâlavikâ. II. 12.

'पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिका पद्मिनीनां
सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।
बिन्दूत्क्षेपान् पिपासुः परिपतति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रम्
सर्वैरुस्रैः समग्रैस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥'

—[नगरीमार्गः]—principal road, high way.

P. 169. L. 11–14 (Verse 12). Worthy sire! The rays of the Sun find their shelter in my head and the birds are hidden in the branches of the trees, while men breathing hard and panting spend with difficulty the hot noon in their residences. खग, विहङ्ग, नर, पुरुष &c. tautology, characteristic of S'akâra. मालिनी metre.

P. 170. L. 3–4 (Verse 13). How should I fail to be sweet-voiced. I made practice of taking perfumes like asafoetida, cumin-seed, arris-root, treacle and dry ginger.

Viṭa said that he was verily a Gandharva chorister of heaven; but the foolish S'akâra blundered upon गन्ध fragrance and gandharva.—[गन्धयुक्तिः] Preparation of perfumes. Metre उपजातिः.

P. 170. L. 9–10(Verse 14). I always fed upon the cuckoo-meat, well seasoned with asafoetida and black pepper fried in oil and especially in clarified butter—then why should I not have charming voice.—[आघारः] sprinkling (especially) ghee upon the fire at sacrifices, here ghee. आघारित—cooked in ghee. Cf. आघाराज्यभागाहुतिः—oblation poured into fire at the commencement and terminus of the sacrifice and at the North of the altar.

P. 171. L. 10. [विसंष्ठुलम्] Infirm, unsteady.

P. 172. L. 15. [अहमात्मीयो०] I will not be able to replace myself.

P. 173. L. 4. न छिन्नौ वृषभौ न मृताः रज्जवः. Notice his nonsensical remarks.

P. 173. L. 8. [सादरकः]—आदरणीयः—Respectable.—[अभ्यन्तरकः]—हृदयङ्गमः—रहस्यबन्धुरित्यर्थः—intimate friend.

P. 173. L. 8. [पुरस्करणियः] To be placed at the head or honoured.

P. 173. L. 11. बप्पकेलके—Cf. Hindi क्या तेरे बापका है.

P. 174. L. 9. यदि राक्षसी तदोभावपि भूषितौ (robbed) in lieu of खादितौ so in अथ चौरः तदोभावपि खादितौ.

P. 174. L. 12. [मध्याह्न०] Eyes dazzled with the glare of the mid-day Sun.

P. 175. L. 1–2 (Verse 15). Like bulls that hang their heads against the driving rain (lit. with eyes struck by rain) we may walk on the path and go hence with down cast eyes (lit. stooping heads). I aim at esteem in the assembly of the wise and (hence)

my eye is afraid of gazing upon noble females (lit. persons of good family).—[कुलजन]—कुलवधूदर्शनविमुखम्. Cf. नेक्षेत परकामिनीम्. पुष्पिताग्रा metre.

P. 175. L. 5. [ऊषरं]—(ऊष्+मत्वर्थीयो रः) A barren spot with saline soil. 'स्यात् ऊषः क्षारमृत्तिका.' 'ऊषवान् ऊषरः' उभयत्राप्यमरः.

P. 175. L. 15-16 (Verse 16). The cygnet disdaining her mate as brilliant as the autumnal moon and lying on a sandy bank has approached the crow for intercourse.—[शर०]—शारदशशिनिभं—counterpart of the antumnal moon.—[पुलिन०]—पुलिनान्तरे सैकतमध्ये शेते इति तं—sleeping on a sandy bank.—[समुपस्थिता]—उप+स्था—to approach for intercourse. Cf. Bhattikâvya V. 68.

"सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे ।
पुण्यकृच्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः" ॥

also cf.—पतिमुपतिष्ठते नारी.—[प्रतीकाश] means 'similar to' when it is the last member of the compound. 'स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः' इत्यमरः.

अत्राप्रस्तुतहंसहंसीवायसैः प्रस्तुतानां वसन्तसेनाचारुदत्तशकाराणामुपस्थितेः अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः. 'अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेद्गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्.' Sâhityadarpaṇa 706.

P. 175. L. 18. and P. 176. L. 3. (Verse 17). Haughtily you disdained him first but compelled by your mother for the sake of lucre you now consent to dally with him after the meanness of prostitutes.—[वेशभाव.] Manner of prostitutes. [शौण्डीर्य.] Pride. Metre अनुष्टुप्.

P. 176. L. 4. I have already asked you, dear lady! to regard the lovely and obnoxious as equable. Vide I. 31.

P. 176. L. 13. [धुर्याणाम्.] Of the oxen. 'धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः' इत्यमरः (धुरं वहति यत्—४।४।७७). Cf. 'येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि—Kumâr. VI. 76.

P. 177. L. 1. [दुष्करं विषमौषधीकर्तुं] It is very difficult to reduce poison to medicament. Cf.—

"न विषममृतीकर्तुं शक्यं प्रयत्नशतैरपि
त्यजति कटुतां न स्वां निम्बः स्थितोऽपि पयोहृदे ।
गुणपरिचितामार्यां वाणीं न जल्पति दुर्जन-
श्चिरमपि बलाध्माते लोहे कुतः कनकाकृतिः" ॥

also cf.—

"दुर्जनः सुजनीकर्तुं यत्नेनापि न शक्यते ।
संस्कारेणापि लशुनं कः सुगन्धीकरिष्यति" ॥

Subhâshitâvali.

P. 177. L. 11. [अत्तिके &c.] The blockhead calls Vasantasenâ his mother—a good epithet for a concubine!!

P. 177. L. 13–16. (Verse 18). I fall on your feet long eyed one! and couple hands, O beauteous teethed lady, having ten nails! Kindly forgive my faults that Cupid urged me to commit. Please rest assured, beautiful one, I am your humble slave. Supply बध्नामि after हस्ताञ्जलिम्.—[आतुरः]. Influenced or affected by. आतोतोर्ति 'तुर त्वरणे' ह्वादिः. "छान्दसा अपि कश्चिद्भाषायां प्रयुज्यन्ते" (cf. yâska II. 1. 2.) इगुपध इति कः (३।१।१३४). Bhânuji Dîkshita in his Vyâkhyâsudhâ p. 368, Bombay Edition; or अत् + उरच् उण् १।४१—धातोरादौ दीर्घः अतति निरन्तरं गच्छति. वसन्ततिलक metre.

P. 178. L. 2–3 (Verse 19). The head which my mothers caressed and that bowed not even to the gods has been kicked down (by you) like a carcass by the jackal in a thicket. उपमालङ्कारः, उपजातिवृत्तम्.

P. 179. L. 2–5 (Verse 20). With these hands circumferrenced by ten lotus-like nails and greedy for pastime and striking I drag your beautiful form from my carriage by your hair as Jaṭâyu did the wife of Vâli.—[वालिदयितामिव जटायुः.] Another instance of हतोपमम्.—[दशनख०]—दशनखा उत्पलमण्डलानि उत्पलसमूहाः ययोस्ताभ्याम्—furnished with the circles of lotuses in the form of the nails.—[चाटुशत]-प्रियवचनशतानि इव ताडनानि प्रहारास्तेषु लम्पटाभ्यां लुब्धाभ्यां उत्पलाभ्यां—bent on the inflection of punishment soothing like agreeable words. वसंततिलकं वृत्तम्.

जटायुः—He was the son of S'yeni and Aruṇa—a semi-divine bird. He was a great friend of Das'aratha. He once saved his life while he was thrown down along with his car by Saturn against whom he had proceeded when a draught, said to be caused by the planet, well nigh devastated the earth. While Râvaṇa was carrying away Sîtâ Jaṭâyu heard her cries in the chariot and fought most desparately with the formidable giant to rescue her from his grasp. But he was mortally wounded, and remained in that state till Râma passed by that place in the course of his search after Sîtâ. The kind hearted bird told Râma that his wife had been carried away by Râvaṇa and then breathed his last. His funeral rights were duly performed by Râma and Lakshmaṇa.

वालि. The celebrated monkey chief. He is represented as the mighty son of Indra. His kingdom was usurped by his younger brother Sugrîva when he had gone to slay Dundubhi's brother. He on his return punished the insolent brother properly and compelled him to dwell on the Rishyamûka mountain insuperable for Vâli. He also seized Rumâ, the wife of Sugrîva. She was afterwards restored to her lord by Râma who after the request of Sugrîva vanquished the hitherto unconquered lord of the monkeys.—

[वालिदयिता] Târâ. तारो वानरः, स्त्रीबुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभार्ययोः—Bhanûji Dîkshita. Jaṭâyu had nothing to do with the espouse of Vâli.

·P. 179. L. 7–8 (Verse 21). These noble females ought not to be caught by the hair and humiliated—never do the creepers, growing in the groves deserve the shearing of their foliage.—[उपवन.] Grove. अनुष्टुप् meatre, Rhetorical figure is प्रतिवस्तूपमा. 'प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः.' Kâvya-prakâs'a 15–16.

P. 179. L. 12. [संधुक्षितः] Kindled; cf. Bhatti. XIV. 109. 'संदुधुक्षे तयोः कोपः'.

P. 179. L. 14–15 (Verse 22). If you have any taste for a mantle with a broad border and a hundred tassels or have any relish for tasting a bit of sweet flesh and derive satisfaction then.—[चुहू चुहू &c.] The sound produced at the sucking of the marrowy bones.—[दशा.] Fringe of the garment. Cf. 'रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती.' 'दशावस्था दीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति' इति मेदिनी. उपजातिश्छन्दः.

P. 180. L. 3. [बाढम्] Adv. certainly. 'बाढं दृढप्रतिज्ञयोः' इत्यमरः.

P. 180. L. 3. [अकार्यं] is used by the S'akâra here in the sense of असाध्यं—what is difficult to achieve. So he says राक्षसी कापि नास्तीति—It is difficult to kill a demoness.

P. 180. L. 8. [कर्णौ पिधाय] Cf. the Tobâ of the Mahomedans.

P. 180. L. 9–12 (Verse 23). If I murder this young lady, the ornament of the city, though a courtesan yet possessed of character and longing foreign to her situation and this entirely unoffending damsel then with what raft shall I cross the river of the future world.—[अवेश०]–कुलकामिनीमिव प्रणयोपचारवतीम्.—[उडुपेन]—प्लवेन —Raft or boat. 'उडुपं तु प्लवः कोलः'—इत्यमरः—उडुनो जलात् पाति or उडूनीव पाति. वसन्ततिलक metre, rhetorical figure परिकरः.—'विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः'—Kâvya. X. 32.

P. 180. L. 13. [भेडकं]—मेषं—ram or sheep; possibly he mistakes it for उडुप.

P. 180. L. 16–19 (Verse 24). The ten quarters see me as well as the sylvan deities, the Moon, this blazing Lord of the day, God of death, the Wind, the vault of heaven, the inmost soul and the earth, an eye-witness for right and wrong. वसन्ततिलकं, दीपकश्चालङ्कारः. Cf.—

"आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्" ॥

Hitopades'a.

P. 180. L. 21. [अपध्वस्तोऽसि.] A vile wretch you are, lost to all sense of right and wrong.

P. 181. L. 1. [कोलः] Hog. (कुल संस्याने + अच्).

P. 181. L. 4. [सौवर्णं पीठकं] Gold-seat.

P. 182. L. 2. [पड्‌वदि भट्टके शलीलाह &c.] Cf. Mowbray—

Myself I throw dread sovereign, at thy foot.
My life thou shalt command, but not my shame:
The one my duty owes; but my fair name,
Despite of death that lives upon my grave,
To dark dishonour's use thou shalt not have.

King Richard II. Act I, Scene I.

P. 183. L. 1–2 (Verse 25). Fate has already punished me for the sins committed in the previous life and made me a born slave. So I will not incur the penalty of being born a page again (lit. I won't purchase more–hence avoid the misdeed). आर्या metre.

P. 183. L. 5–8 (Verse 26). Lo! Even this poor slave merged in a miserable plight feels anxious for betterment in the next world, but his master does not. Why do they not disappear from this world at once who multiply evil but discourage virtue.—[परिभूतदशः]—परिभूता तिरस्कृता दशा अवस्था यस्य स दुरवस्थ इत्यर्थः—thrust in a wretched condition. [असदृशं]—वृद्ध्यनर्हं—not to be increased. वसन्ततिलक metre.

P. 183. L. 10–11 (Verse 27). Certainly Fate will notice the weak points and is adversely dangerous, as she has made him slave and you the lord, also because he does not enjoy your wealth nor you perform his biddings. For विषमः—(adverse, fereful) cf. Mudra. p. 240. उपजाति metre (इन्द्रवज्रा + उपेन्द्रवज्रा). Rhetorical blunder पुनरुक्तत्वम्. The idea expressed by the first two lines is only repeated in the two following.—[रन्ध्र]—छिद्र—weak point, defect. Cf. Mudra R. VI. 6.

P. 183. L. 14. [अपवारकः] An enclosed or screened place.

P. 183. L. 17. [परिकरं बध्नन्] Tightening his girdle. परिकीर्यतेऽनेन —घः ३।३।११२) 'भवेत् परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः.

P. 184. L. 4–5 (Verse 28). Ever and anon I nourished and fattened you with meat and ghee—but now when I need your assistance you have become my foe.

P. 184. L. 9. [मल्लकप्पमाणेहिं]—मल्लिकापत्रपुटिका (a leaf rolled into a funnel shape) तयाकुलस्य महत्त्वं मौर्ख्यादुपमिनोति. S'akâra instead of comparing his family with the ocean in greatness compares it ignorantly with a leaf rolled up into a funnel shape according to a 'प्राचीनटीका' quoted by Prithvîdhara. 'I think it is better to take मल्लक in the sense of a wrestler—an athletic—their dimensions are

remarkably huge and gigantic.' We find no necessity for conceding to Wilson's suggestion that the author probably intended to express the Arabic term malik or say (like Wilson) that the commentator's interpretation is gratuitous as we have to keep in mind that nonsensical talk is characteristic of a S'akâra. Cf.—

'अपार्थमक्रमं व्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमं ।
लोकन्यायविरुद्धं च शकारवचनं विदुः.'

P. 184. L. 12–13 (Verse 29). What is the use of pointing at the noble descent : innate disposition only is the best criterion. (Do not) the thorny trees abundantly grow in a fertile soil? अनुष्टुप् वृत्तम्. As thorns grow in a good field so wicked men are born even in high and noble families ; the nobility of lineage is no test of goodness or badness of a man. Cf. Hitop.—

"न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं
न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥"

and "सर्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः
अतीत्य हि गुणान् सर्वान् स्वभावो मूर्ध्नि वर्तते ॥"

The verse occurs in the सुभाषितरत्नभाण्डागार. अनुष्टुप् metre, अर्थान्तरन्यासालङ्कारः.

P. 185. L. 4–5 (Verse 30). Possibly Vasantasenâ proud as she is, declines to entertain this dunce in our presence. So I vacate the room for her. Passion of love is expectant of dalliance in solitude.—[विविक्त॰]—Carnal appetite is created and appeased only in solitude. Metre इन्द्रवज्रा.

P. 185. L. 10. [न्यासेन]—(Deposit) when prakritaized becomes णाशेन which is also an equivalent of नाशेन (death) in which sense S'akâra takes it here —a kind of वक्रोक्तिः.

P. 186. L. 4–5 (Verse 31). I give you gold, speak affectionately and lie prostrate with my head furnished with turban ; still you do not love me who am your slave, O beautiful teethed lady ! Indeed men have to cope with extreme difficulties. Metre उपजाति, इन्द्रोपेन्द्रवज्रसंमेलनात्.—[तथा वि &c.]—तथापि मां सेवकं नेच्छसि इत्यन्वयः—हीति निश्चयेन मनुष्याः कष्टमयाः क्लेशप्रधानाः–बहुयत्नतोऽपि तेषामाशा झटिति नैव पूर्यते—men have to undergo hardships before their desires are fulfilled, or assuming that श stand for ते (which of course is not easily permissible) किं ते (तव सम्बन्धे) वयं मनुष्याः काष्ठमयाः? Do you treat us like wood posts?

P. 186. L. 8–11 (Verse 32). Roguish and guilty wretch ; what for do you tempt me with (cursed) lucre ; (know it once for all

that) black bees never forsake a pure and pleasant lotus. पुष्पिताग्रा metre. अत्राप्रस्तुतस्य कमलस्य प्रशंसया चारुदत्तस्य प्रशंसा व्यज्यते—तेनात्राप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः. Though a lotus has its petals &c. withered up still the honey-hunting black bees don't abandon it; so I cling to Chârudatta who possesses virtuous conduct and beauteous form—even if he be poor now.—[परिरोभसे] grammatical blunder—च्युतसंस्कृतिः—the root being guṇated and used in the Atmanepada.—[जातदोषः]—guilty. अनपराधाया मे वधाभिलाषजनितदोषदूषितस्त्वं. You whose guilt is glaring in your face with your desire to throttle me.—[सुचरितचरितं]-सर्वजनाल्हादकं, अनवद्यचारित्र्यभूषितं च.

P. 186. L. 12-13 (Verse 33). A noble man born of high family though indigent should be resorted to with much care. Attachment to some suitable and befitting lover is an ornament (exalts the position) of the harlots. आर्या metre.

P. 186. L. 14. [पलाश.] The palâs'a tree (Butea Fondosa) also called Kims'uka; as well as a raw flesh eater, a demon. Herein lies the abuse. (The Kims'uka has brilliant red flowers but is void of fragrance—so you have wealth but no excellence. 'पलाशं छदनं मतं, शटी किंशुकरक्षःसु पुंसि स्याद्धरिते त्रिषु' इति मेदिनी.

P. 187. L. 10-11 (Verse 34). Is he S'akra, Aṅgada (Vâli's son) the great Indra or the son of Rambhâ, Kâlanemi or Subandhu, the King Rudra, Droṇa's son, Jaṭâyu or Châṇakya-Dhundhumâra or Tris'anku? शालिनी metre. मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेद लोकैः.

शक्र & महेन्द्र. Indra, the divine king.—[रम्भापुत्रः] It might be a misnomer of राधापुत्र or Karṇa.—[कालनेमि]. (1) A particular demon, uncle of Râvaṇa, deputed by him to kill Hanumat. तथा चोक्तं रामायणे—

> 'कालनेमिं दुराधर्षं रक्षः परमदुर्जयं
> चतुरास्यं चतुर्हस्तमष्टनेत्रं भयावहम्.'

(2) Name of a demon killed by Vishṇu—

> 'आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राक् विष्णुना हतम् ।
> महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥'
>
> Bhâgavata.

चाणक्यः—A celebrated writer on civil polity, the friend and adviser of Chandragupta and a character of the greatest importance in the Mudrârâkshasa, also called कौटिल्यविष्णुगुप्त &c.—[धुन्धुमार.] Slayer of Dhundhu, a demon who annoyed the saint Uttanka, a solar king of Ayodhyâ, properly called Kuvalayâs'va.

त्रिशङ्कुः—A celebrated king of the solar race, lord of Ayodhyâ and father of Haris'chandra. He was a very good ruler but his chief fault was that he loved his person to an inordinate degree.

He wanted to go up to heaven in his mortal body which he so much loved. Keeping this in view he desired to perform a sacrifice and requested his family priest Vasishṭha and then his sons to officiate for him but his absurd proposal obtained the meet rejection. Consequently he abused these priests who cursed him in turn to be a Chândala. Vis'vâmita undertook to perform the sacrifice for him and invited all the Gods to partake of it; but they all declined. Whereupon Vis'vâmitra, being enraged lifted up Trishanku to the skies by his own supernatural powers. So Trishanku with his beloved body, began to soar higher and higher till his head touched the vault of heaven, when he was hurled down topsy-turvy by the gods. But proud Vis'wâmitra said 'Stay Trishanku,' and arrested him in his downward course. So the poor monarch remained suspended in that plight as constellation in the southern hemisphere.

P. 187. L. 13–14 (Verse 35). As Châṇakya murdered Sîtâ in the Bhârata age, so I will smash you as Jatâyu did Draupadî.—Mere jumble of words. अनुष्टुप् metre.

P. 188. L. 2–3 [असंपूर्णमनोरथः] As she did not enjoy Chârudatta 's love to her heart's content.—[अथ वा वसन्तसेना &c.] It was beneath her dignity to cry aloud like an ordinary female.

P. 188. L. 12–15 (Verse 36). I have murdered this receptacle of vice, this residence of unseemly behaviour, this roguish female, who had come to have an intercourse with one she held most dear and who accidently fell into my hands as if in jaws of death. Why should I call it the prowess of my arms? She has fallen never to rise at my breath as Sîtâ in the Bhârata. — [किमेष]. She was so delicate that she expired at the deadly stroke of my breath. My mighty arms were not needed for her destruction. —[करण्डकम्.] Box, receptacle. Cf. S'âkuntal P. 256. शार्दूलविक्रीडितं Metre.

P. 189. 1–4 (Verse 37). She did not return my love, so I killed her in resentment. I suddenly frightened and strangled her to death in this lovely Pushpakarandaka garden. My brother could ill-perform his function, my father as well as my mother like Draupadî have been deceived being unable to witness my heroic exploits to-day. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्.

P. 191. L. 8–11 (Verse 38). The stream of modesty is dried up, sexual enjoyment has gone home and bereft us. Ah! me. You were, an adornment for the ornaments themselves, beautiful faced lady, the sexual pleasure itself derived its resplendence from you. Ah! You were the channel of benevolence, an isle of geniality. Alas! the sole refuge for all such as I am. Alas! alas! the

Cupid's market has disappeared. Woe me! The source of grace and grandeur is exhausted to-day.—[अलङ्कृतभूषणे]—अलङ्कृतं भूषणं यया तत्सम्बुद्धौ.—[क्रीडारसोद्भासिनी] Radiant with playfulness. Cf.—

'सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ॥
विद्यावक्रगिरां, विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललना चूडामणिः सा प्रिया ॥'

—[पुलिन]—(पुल—महत्वे + इनन् उणा० २।५३) islet; 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इति त्रिकाण्डशेषे. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, मालारूपकमलङ्कारः. The sentiment or रस here is करुण. 'इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्' &c.—Sâhitya-darpaṇa III. 230.

191. L. 13-14 (Verse 39). What was that motive with which you committed this foul deed? Malevolent one! You have murdered the innocent beauty of our city.—[पापकल्प]. A little less or almost like पापपुरुष or Devil. कल्प—is a termination added to nouns and adjectives in the sense of 'nearly' 'equal to' or 'a little less than' as in 'कुमारकल्पं सुषुवे कुमारं' Raghu V. 36. अनुष्टुप् Metre.

P. 191. L. 15. [मयि संक्रामयेत्] May ascribe or attribute to me.

P. 192. L. 2-5. (Verse 40). I shall give you plenty of money and suvarṇas, also copious nurture and coins. Let the consequence of the abuses be common to all men.—[कार्षापणः-णं] A coin or weight of different values.—[पोषणं.] Nurture, fostering. Jibânand's edition reads एशे दुश्शद्दाणं फलक्कमे—एष दुःशब्दानां फलक्रमः. दुःशब्दानां &c.—वसन्तसेनाया वधविषयाणां दुर्वचनानां फलस्य दण्डरूपस्य क्रमः विधिः अन्येषां मनुष्याणां सामान्यो भवतु अन्योपरिवधाभियोगं पातयेति यावत्.—Let others suffer for this misdeed. Metre इन्द्रवज्रा.

P. 192. L. 10-13. (Verse 41). Let there be hate betwixt us; away with your laughter! Out on thy friendship which is disgraceful and ignoble. May I never see thee again. I reject thee who art worthless like stringless and snapped bow.—[निर्गुणं]—(दयादाक्षिण्यादिशून्यं, मौर्वीरहितं च). प्रहर्षिणी metre. Rhetorical figure श्लेषोपमे.

P. 192. L. 17-20 (Verse 42). Though innocent I feel myself degraded and sinful as I am still serving you, a vile wretch. How can I follow you, the foul murderer of the fair sex and terrible sight for the half opened eyes of the towns-women.—[नगरस्त्री०]—पुरकामिनीभिः शङ्कितं—अस्मानपि कदाचिदेवं घातयेदिति अर्धाक्षिभ्यां दृष्टः—The town's females will hesitate to see you fully; they might receive alike treatment from you.—[दृष्टं]—द्रष्टव्यमिति यावत्. मालिनी metre.

P. 193. L. 2-3 (Verse 43). May you never be reborn as a concubine, O beauteous Vasantasenâ. May you be transmigrated

into some noble family remarkable for its excellences and good moral conduct.—[जातौ]—जन्मनि—birth. (जनी प्रादुर्भावे क्तिन् ३।३।९४ and आत्वं ६।४।४२) 'जातिः सामान्यजन्मनोः' इत्यमरः.

P. 193. L. 5. [आवुत्तः] Sister's husband.—[व्यवहारं देहि] Defend yourself. 'भगिनीपतिरावुत्तः' इत्यमरः.

P. 193. L. 16. [यावत्यां वेलायां &c.] Supply त्वमात्मानमेभिरलङ्कुरु after तावतीं वेलां—you may equip yourself with them.—[आज्ञा तव]—इयं तव सम्बन्धे ममाज्ञा—this is my behest for you.

P. 194. L. 3. [प्रासाद०]—प्रासादस्य बृहदट्टालिकाया बालायां अभिनवनिर्मितायां अग्रप्रतोलिकायां प्रधानरथ्यायां. प्रतोलिका—main-street. 'रथ्याप्रतोली विशिखा' इत्यमरः.

P. 194. L. 7. [मंत्रं] Secret.

P. 194. L. 16–17 (Verse 44). For the destruction of Chârudatta I devise a new fradulent devise which will be as violent as the murder of a beast in a virtuous city. अनुष्टुप् वृत्तम्.

P. 194. 17. [अविदमादिके]. Interj. indicative of surprise and affliction.

P. 195. L. 5–6 (Verse 45). Thus I hurry on as did Mahendra bound to Lankâ, going through the atmosphere over earth, the nether regions and on the summit of the Hanumat.

The first half is in the आर्यागीति measure and the second in the उपगीति.

He wanted to say—as Hanumat going to Lanka by the heavens leaped over the earth, lower world and the top of the Mahendra mountain (another example of व्याहतोपमम्).

महेन्द्र—Name of a कुलशैल or principal mountain—one of the seven mountains supposed to exist in each division of the continent. Their names are :—

"महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥"

Vishṇupurâṇa.

Hanumat the famous monkey chief jumped over the southern ocean and went to Lankâ for the discovery of Sîtâ. (Cf. Vâlmika. उल्लंघ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः &c.). He is said to be the son of the Wind-god and hence called Mâruti. His prowess is said to be extraordinary. At several critical occasions his assistance proved indispensable to Râma and his army.

P. 196. L. 11–12 (Verse 46). Or perhaps these very leaves parched by the hot wind and solar heat are quivering like the birds with extended plumage, being moistened by the moisture of

my raiment.—[विस्तीर्णपत्राणि]—प्रसारितपक्षाणि—with their wings spread. —[पत्राणि] Birds. 'पत्रं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः. आर्या metre, उपमालङ्कारः (पत्राणि—feathers and leaves).

P. 197. L. 13. [ण उण जधा०] As that implied some conceit.

P. 198. L. 1. [एतां लतां &c.] As ascetics should abstain from all the eight kinds of sexual enjoyment; one of the four great prohibitions of the Buddhists.

P. 198. L. 4. [विहारः.] Buddhistic monastery. 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी.

P. 198. L. 8–9 (Verse 47). He alone is the true man who has complete control over his hands, mouth and other senses. The king can do him no harm. He is sure to win beatitude. Metre —Combination of गीतिः and उपगीतिः.

Act IX.

P. 199. L. 2. [शोधनकः] A servant charged with cleaning and keeping a house in order. (The root S'udh to purify).

P. 199. L. 3. [अधिकरणभोजकाः] Judges. अधिक्रियते निश्चीयते याथार्थ्यमत्रेत्यधिकरणं विचारालयः (court of justice) तस्य भोजकाः उपभोगकारिणः विचारका इत्यर्थः. Cf. Das'akumâra page 40—'अलाभेऽर्थस्य कामस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे च साधः.र्.'

P. 199. L. 4. [व्यवहारः] Judicial procedure. Cf. Kâtyâyana—

"वि नानार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते ।
नानासंदेहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः ॥"

P. 199. L. 7. [विविक्तः] Cleansed.

S'odhanaka uses S'aurasenî dialect, hence the preponderance of dental *s* in his speech.

P. 199. L. 13–16 (Verse 1). Seated in a pleasure-garden amidst young ladies like Gandharvas with decorated limbs I have bathed in water.—[गन्धव्वेहि] Instrumental for nominative.—[सुविहितैः] Well adorned.

P. 200. L. 1–2 (Verse 2). Now tying my hair, then twisting them into a braid, now loosening them (into flowing tresses) and then gathering them upwards into a graceful knot, I the royal brother-in-law, am indeed variegated and of manifold forms. बालाः and कुन्तला—tautology. (हगे here is to be treated as if it were short). उपजाति measure.

P. 200. L. 3. [विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेन] That has entered into the interior of the knot of the fibrous lotus-stalk.

P. 200. L. 13. प्रति + पालय—to wait for.

P. 201. L. 4. श्रेष्ठिन्—the chief of merchants; his assistance was needed for verifying the accounts &c. See Vyavahârâdhyâya of Mitâksharâ.

P. 201. L. 6. [व्यवहार॰]. As they have to rely upon the statements of the parties engaged and their adherents it is difficult for the judges to penetrate into the heart and ascertain the truth.

P. 201. L. 8–11 (Verse 3). The conflicting parties adduce what is quite veiled and void of righteousness, overcome by passion they do not confess their individual faults in a court of justice. Consequently the king's character (lit. the king) is assailed by the crimes strengthened by the strategems of plantiffs and defendants. In short censure is very easy for an administrator of justice to obtain but applause is not his lot.—[छन्नं] Hidden under false statements. उप + क्षिप्—to put forth, adduce. Cf. 'इत्युपक्षिप्तमनेन'—Mudrârâkshasa P. 37.—[पक्षापर॰]—अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मृषाभाषितैर्वर्धितबलैः निश्चेतुमशक्यैरिति यावत्—the net of falsity is so woven round them that they baffle all enquiry. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्. For दोषैः &c. cf. Manu—

"अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥"

P. 201. L. 13–16 (Verse 4). People enraged and destitute of equity accuse others of secret commissions but do not announce their own faults before a tribunal. Even the virtuous and those who commit guilt while partaking of crimes of the conflicting parties, all suffer indeed. In brief a judge readily becomes liable to reproach and is only rarely praised for his justice. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्. This is a useless repetition of the previous idea.

P. 201. L. 18–21 (Verse 5). A judge should be erudite, expert in tracing out the deceitful tricks, eloquent, dispassionate and impartial. He should pronounce his judgments only after due investigation of the case in hand, protect the helpless, punish the rogues, covet after justice and his mind be always intent upon the ascertainment of truth and he should passify the royal resentment. शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्. For तुल्यो मित्र &c. cf.—

" पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञो हि यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥"

the
Manu.)isture of

—[अधिकरणिकः]—अधिकरणमस्त्यस्येति अत इनिठनौ. This verse is cited in the Subhâshitaratnabhândâgâra. Cf.—

"श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥"

याज्ञवल्क्यस्मृतिः.

P. 202. L. 1. [श्रेष्ठिन्.] The chief merchant. For merchants appearing as commissioners cf.—"चकाराल्लोकरञ्जनार्थं कतिपयैर्वणिग्भिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ।" यथाह कात्यायनः—

कुलशीलवयोवृत्तवित्तवाद्भिरमत्सरैः ।
वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥

Mitâksharâ page 109.

P. 203. L. 3. [व्याकुलेनाद्य]. The lawsuit must be frightful and perplexing.

P. 204. L. 5. [स्थिरसंस्कार]. Thoroughly cultured. Perfect culture of the complainant is indeed wonderful.

P. 204. L. 16–17 (Verse 6). My sire is the father-in-law of the king, the king is the son-in-law of my father. I am the brother-in-law of the Râjâ and His Majesty is the husband of my sister. आर्या Metre.

The blockhead is always fond of alluding to his royal kindred.

Compare the colloquy of the shepherd and the clown in the Winter's Tale.

Clown.—I was a gentleman born before my father; for the king's son took me by the hand and called me brother, and then the two kings called my father brother and then the prince my brother and the princess my sister called my father father &c. p. 91.

P. 205. L. 2–3 (Verse 7). See Supra VIII. 29. Cf.—

"न कुलं वृत्तहीनानां प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥"

Subhâshitâvali.

P. 206 L. 3. [उत्तला]. Cf. Hindi उतावला—in hurry. न मया would have served as a clue to the mystery. Besides it is required to attach more importance to the word uttered spontaneously. Cf. Manu—

"स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकं ।
अतो यदन्यद् विब्रूयुर्धर्मार्थं तदपार्थकम् ॥"

Manu VIII. 78.

—[पायसपिण्डा०] covetous of milk-porridge. पायसपिण्डं परमान्नं तत् बाला॰प्ति or पिण्डार may be taken separately meaning beggar or were sho. Here of course पायस is the destruction of Chârudatta.

P. 206. L. 12. [दिष्टयां॰]. As his previous words involved him as well.

P. 206. L. 17. [वाक्यानुसारेण &c.] In relation to assertion and facts—the first is related to the plaintiff and defendant; the second depends on the discretion of the judge.

P. 208. L. 10. [व्यवहारस्त्वां.] Law puts the question.

P. 209. L. 4. [धनदत्त]. Name of the scribe or Kâyastha.

P. 209. L. 5. For the four Pâdas of litigation see Mitâksharâ p. 116 चतुष्पाद्व्यवहारोयं &c. and 110.

P. 209. L. 7. [स्वैरमसम्भ्रान्तं]. Gently and calmly.—[प्रस्तावेन] incidently.

P. 209. L. 12–13 (Verse 8). The king knows my rank and character well—really then his summons is caused by his distrust in my position (lit. his summons distrusts my plight).—[यत्सत्यं &c.] My wretched condition has roused suspicion and distrust in the prince's mind. Otherwise he would not have summoned me whose lineage and behaviour are sufficiently known to him.—[अवस्था] refers to his abject poverty. अनुष्टुप् वृत्तम्.

P. 209. L. 15–18 (Verse 9). Is he found out who escaped the dungeon, came on the road and was carried off by me on my car, or has the king, seeing through the detectives, been informed of it that I am summoned to appear like a criminal (lit. proceed like one accused of guilt)? अभि + युज्—to attack, prosecute. The third line appears to be merely a repetition of the previous two—corresponds to the speaker's agitation.—[बन्धनविप्रयुक्तः.] Released from imprisonment. वसन्ततिलक Metre.

P. 210. L. 1–4 (Verse 10). The crow shrieks harshly, the ministerial servants call upon me repeatedly and my left eye throbs exceedingly. Ah! bad omens torture me much.—[मम]—मां—gen. for acc. (सम्बन्धविवक्षया कर्मणि षष्ठी). उपजातिवृत्तम्.

The root वाश् really belongs to the IV conjugation and Âtmanepada. 'अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं' इति न्यायेनात्र परस्मैपदं न्यायानङ्गीकारे 'परस्मैपदप्रयोगोयं चिन्त्य एव or वाशं करोति इति वाशति–इति समर्थनं स्यात्. For the root वाश् used in the atm. cf. Bhatti IV. 76—'निलिल्ये मूर्ध्नि गृध्रोस्य क्रूरा ध्वाङ्क्षा ववाशिरे.' Also ibid 14.

P. 210. 7–8 (Verse 11). The crow perching on (yonder) parched tree, and facing the sun is frightfully gazing at me.

P. 210. L. 10–13 (Verse 12). On my path lies the snake black like the rent antimony, turning his eyes on me, protruding his wide and hissing tongue with four white fangs and belly coiled and inflated and dashes against the ground in rage. मालिनी metre Cf. राक्षस—(वामाक्षिस्पंदनं सूचयित्वा) कथं प्रथममेव सर्पदर्शनम्. Mudrâ R. P. 81.

P. 210. L. 15-18 (Verse 13). Is tumble but the ground is not miry or muddy, my left eye throbs and my left arm trembles repeatedly, still that bird screams again and again. (These all) presage cruel death there is no doubt in that.—[जिह्मिताध्मातकुक्षिः]—जिह्मितो वक्रितः आध्मातः स्फीतश्च कुक्षिर्यस्य—whose middle is coiled and puffed up.—[शकुनिरपरः] Vulture or owl. हरिणी Metre. 'न्समरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता.'

For these bad omens cf. auguries mentioned in the Vâlmîki Râmâyaṇa at the final march of Râvaṇa against Râma.—'नयनं चास्फुरद्वामं वामो बाहुरकम्पत.' &c. &c. p. 152. (Yuddha Kâṇḍa,) Bombay Edition. The harsh notes of a crow portend dire calamity. So do his cries when he faces the sun and perches on a blighted tree. Cf. S'ârngadharapaddhati 2671 and 2673 verses, also Bṛihatsamhitâ.—

'दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः ।
ऐन्द्रयादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः ॥
राजभयचोरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति ।
छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे ॥'

Bṛihat. S. pp. 360, 61, 64, Calcutta Edition.

Snake coming in front forbodes similar miseries. फणिनोऽभिमुखागमोऽरिसङ्गं कथयति बन्धवधात्ययश्च यातुः ibid. Also Vasantarâja-s'âkuna—

'वामोतिरोगं कुरुते विशुष्के
तिक्ते च वृक्षे कलिकार्यनाशौ ।' &c.

Throbbing of the left eye and arm is also ominous. Cf. S'ârngadharapaddhati, p. 373.

"वामस्याधः स्फुरणमसकृत्सङ्गरे भङ्गहेतु-
स्तस्यैवोर्ध्वं हरति नितरां मानसं दुःखजालम् ।
नेत्रोपान्ते हरति च धनं नेत्रकोणे च बन्धुं
सव्ये चैतत् फलमविकलं व्यत्ययं चापसव्ये ॥
दक्षिणमङ्गं पुंसः स्त्रियाश्च वामं शुभावहं स्फुरितं ।
नीचोच्चमध्यमात्रः फलति च गात्रोचितः स्पन्दः ॥"

Stumbling also forbodes evil. See वसन्तराजशाकुनम्.

For augury consult 229th and two subsequent cantos of the Agnipurâṇa.

P. 211. L. 3-6 (Verse 14). The court appears to be an ocean, the councillors engulfed in deep thoughts are the waters, envoys, the surges and conches, and the spies, sitting around, are the monsters of the deep. It is the abode of wild elephants, horses and other murderous animals. It looks pleasant on account of herons in the form of backbites and cheats. It is a resort of snake-

like Kâyasthas or scribes. Its embankment is broken by politics.—[चिन्ता०]—चिन्ताप्रवृत्ताः निमग्नाः गाढाभिनिविष्टा मन्त्रिण एव सलिलानि यत्र तत्—wherein the ministers, absorbed in deep thoughts and cogitating, look like waters. (Semblence lies in calmness and depth—[दूतः] An ambassador. These are his characteristics:—

"दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदं ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतं ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥"

Manusmriti VII. 63,64.

—[पर्यन्त०]—पर्यन्ते प्रान्ते स्थिताः चाराः एव नक्राः कुम्भीराः मकराश्च यत्र तत्.—[चारः]—(चर एव चारः—अण्)Spy, secret emissary. Cf.—

"तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः ।
चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥"

Manu. IX 261, also VII. 184.

—[नागाश्व०] Elephants and horses were employed to tread or tear the condemned criminals to death.—[नानावाशक०]—नाना बहुविधाः वाश्यन्ते इति वाशकाः शब्दं कुर्वाणाः कर्णेजपाः पिशुनादयस्त एव कङ्कपक्षिणो बकविशेषाः—where the various cunning hands are hovering like herons on the banks of the sea to devour the shikâr. Or there may be dental instead of palatal S. Then नानावासक—detectives using manifold disguises.—[क्षुण्णं] Unsafe, ragged and broken. A nice instance of रूपकालङ्कारः or metaphor. It characterises the hero. Knocking of the head against the door is another bad omen. Cf. Vasantarâja.—

"स्वपादयानस्खलनं नृपाणां भङ्गः क्वचिद्यानपलायनं च ।
द्वाराभिघाताध्वगशस्त्रपाताः प्रस्थानभङ्गं कथयन्ति यातुः" ॥

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्. This verse occurs in the Subhāshitaratnabhândâgâra.

P. 211. L. 8-9 (Verse 15). My left eye throbs, the crow shrieks loudly and my path is obstructed by the serpent. My welfare rests with the gods only.—[स्वस्ति] a kind of hidden prayer, may gods shower their blessings on me.—[दैवत.] The use of this adjective as masculine is disallowed by the modern Kavis. Hence Mammata calls it a blunder. (अप्रयुक्तत्वं—तथाम्नातमपि कविभिरनादृतम्.) However it is correct from a grammatical or lexicon point of view. Cf.—वर्षेण दैवतः, दैवतानि पुंसि वा—Amarakosha. also—

"यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥"

A considerable time after the verse was written, elapsed before the use of this adj. as mas. was discarded by the rhetoricians. Otherwise how could Mammata say that it was disregarded by the Kavis. Our author, of course was also a dramatist of high rank and authority. Vâmana quotes him to strengthen his position in Kavyâlankârasûtravritti. कविभिः in this case should indicate modern Kavis. Otherwise it is clear enough that either the verse was unknown to Mammata or he attached no importance to it or its author.

P. 211. L. 12-15 (Verse 16). The face is marked by a prominent nose, and eye large at the outer corners. This can never be the originator of causeless crimes. In the case of elephants, cows, horses and men, the appearance never deviates from an exactly akin character. [न ह्याकृतिः &c.] Appearance is a test of character. Noble forms indicate noble deeds. Cf.—'आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणाः'—Viddhas'âlabhanjikâ. Also cf.—'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति'—Subhâshita. —[सुसदृशम्]—स्वानुरूपम्. Prominent nose and large eyes expanded at the outer corners are regarded as good signs by the physiognomists. See Agnipurâna 242nd Canto. वसन्ततिलक metre, अर्थान्तरन्यासालङ्कारः.

P. 212. L. 15-18 (Verse 17). Under the garb of modesty or rather fear he tries to hide his foul sin of female's murder for the sake of wealth (but he should remember that) the king will soon discover it. वैतालीयं छन्दः.

P. 213. L. 7-8 (Verse 18). (Take care) the suit predicts danger, banish all reserve from your heart. Speak the truth. Enough of delay—here no importance is attached to frauds of any kind.

P. 214. L. 10-13 (Verse 19). You have not been besprinkled with the atmospheric waters like wings of the blue jay in the sky. Still your face, without any cause, becomes destitute of its lustre like a lotus in winter.—[मिथ्यैतत्.] In vain—without reason.—[चाष] blue jay—Coracias indica.—[अन्तरालं.] Intermediate space, sky.—वसन्तन्तिलक metre, उपमालङ्कारः.

P. 214. L. 15-16 (Verse 20). To stigmatise Chârudatta is to grasp the wind, swim the ocean, or weigh the lord of the mountains(*i. e.* Himâlaya) *i. e.* the staining of Chârudatta's character is as impossible as the weighing of the Himâlaya &c. — [अद्रिराज] Lord of the mountains or Himâlaya. Rhetorical figure निदर्शना. निदर्शना—'अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः.'—Kavyaprakâs'a X. 11. Cf:—

"दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवती भुजङ्गं
आदातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममातनोति ॥"

P. 215. L. 2–5 (Verse 21). You, low as you are, expound the Vedas but your tongue does not fall out, you gaze upon the Sun in the zenith, but your sight in not lost; you plunge your hand into the blazing fire still it is not consumed; you cast a stigma on Chârudattâ's character, yet the earth does not swallow and destroy your frame!

To revile Chârudatta is a heinous crime whose consequences are similar to those of plunging hands into fire &c. Evil-doers are said to be troublously burdensome to the earth. Cf.—

"उपकारिणि विश्रब्धे शुद्धमतौ यः समाचरति पापम् ।
तं जनमसत्यसन्धं भगवति वसुधे कथं वहसि. ॥"

Hitopades'a.

—[वेदार्थान् &c.] The reading of the Vedas is sinful for the S'ûdras and results according to the orthodox views in the loss of the vocal organs.—[प्राकृतः] A low or vulgar man. (प्रकृतौ भवः—अण् ४।३।५३ प्रकृष्टं अकृतं अकार्यं अस्य). 'विवर्णः पामरो नचिः प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः. —[चारित्र्यात् चलयासि] Move him from his moral conduct *i. e.* stain his fame. Metre सुमधुरा. 'म्रौ म्नौ मोनो गुरुश्चेद् हयऋतुरसैरुक्ता सुमधुरा'—a sub-variety of अतिधृतिः.

P. 215. L. 7–10 (Verse 22). He drew out all jewels from the ocean, made it a mere reservoir of enormous water and distributed disregarded riches (to the needy). How would he, the sole receptacle of virtue and magnanimous commit, for the sake of (despised) wealth, such a foul deed which the wicked even regard as obnoxious.—[उदकोo]—उदकस्य उच्छ्रय औन्नत्यं तन्मात्रमेव शेषो यस्य तं—which has a large quantity of water as the only costly thing left, its precious pearls being taken out by Chârudatta for giving alms to the poor &c.—[अवैरिजुष्टं]—शत्रुभिरसेवितं—which the evil foes disdain to commit. वसन्ततिलक metre.

P. 215. L. 21–22 (Verse 23). That kick and disgraceful maltreatment has roused deadly animosity in me. I remained devising plans of retaliation and could hardly rest in the night.—[पादप्रहारo]—पादप्रहारेण परिभव आक्रमः स एव विमानना तया बद्धं गुरुकं महद्वैरं यस्य—one who has conceived bitter hatred or contracted confirmed hostility (against Chandanaka) on account of receiving a kick and disgraceful insult at his hands.—[परिभवः.] Disgrace. (परौ भुवः—३।३।५५, इति घञो वैकल्पिकत्वात् ऋदोरप् (३।३।५७.) 'अनादरः परिभवः' इत्यमरः. आर्या metre.

P. 216. L. 15–16 (Verse 24). Alas! The clear and sheen Moon is threatened by Râhu—and the (transparent) stream is being soiled by the fall of the banks.

राहुः—A demon, son of Vipracitti and simhikâ. Râhu under a disguise endeavoured to partake of the ambrosia churned out of the ocean, when it was being distributed and served to the gods. The Sun and the Moon detected him and informed Vishṇu of the trick who chopped off the demoniac head with his quoit. As Râhu had tasted a little quantity of the elixir he also became immortal. He thenceforth wreaks his vengence on the detectives at the time of conjunction and opposition.

Râhu and Ketu, the two Grahas of astrology are ascending node of the Moon. Rhetorical figure. अप्रस्तुतप्रशंसा राहवनिर्मलचन्द्रग्रासरूपेण तथा च कूलावपातकर्तृकानिर्मलजलकलुषतारूपेणाप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य चारुदत्तस्य निरागसोऽपि सँतः तदीयशुद्धचारित्र्यदूषणकीर्तनात्.

P. 217. L. 7–8 (Verse 25). The more ingeniously we investigate the more difficult the case becomes. Ah! the legal points are sufficiently clear, but the understanding still labours like a cow in a quagmire (lit. sinks down in a mire). वंशस्थविलं वृत्तम्.

The judge is convinced of Chârudatta's innocence and tries to account for the strange coincidences though quite in vain. For the simile cf.—'तेन त्वं विदुषां मध्ये पङ्के गौरिव सीदसि'! Hitop. 1. 27. The root सीद् (pr. base of the root सद्) here signifies—plunge into as well as to be dejected and despond.—[अहो सुसन्ना.] From a legal point of view the accused is proved guilty, but my conscience does not accept the accusation notwithstanding my incapacity for proving the strange facts as worthless.

P. 217. L. 10–11 (Verse 26). As the black bees simultaneously fall upon the flower at the very instant it blooms so do the misfortunes on a person, entrance being supplied by his ill-luck.—उपजाति metre. [छिद्रे०] Misfortunes never come single. It is a proverb. Cf.—

"एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥"

Hitopades'a.

Also Cf.—

"क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं
धनक्षये दीप्यति जाठराग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुल्लसन्ति
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥"

Subhâshitaratnâkara 294.

P. 217. L. 14-17 (Verse 27). Will you, without testing, take for granted whatever the low, wicked, jealous of others' excellences, blinded by passion and desirous of murdering another, may say and which must be false—it being his generic property to lie. प्रहर्षिणी वृत्तं, परिकरश्चालङ्कारः.

P. 217. L. 19-22 (Verse 28). I never dragged rudely a creeper in blossoms and plucked the flowers—how possibly could I pull a weeping damsel by the hair as glossy and black as the wings of a black bee and kill her.—[कुसुमितां]. flowered.—सञ्जातकुसुमां—इतच्—'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' ५।२।३६. वसन्ततिलकं वृत्तं, काव्यलिङ्गमलङ्कारः. 'काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता.'

P. 218. L. 13-16 (Verse 29). Maitreya, what is this that destruction befalls me to-day (although I am stainless). Ah me! Oh my dear wife! the daughter of a spotless Brahman family. Ah! My son, my dear Rohasena! You do not see my afflictions but take delight in juvenile sports.—[हा ब्राह्मणि &c.] You belong to a noble dynasty but eternal shame and grief awaits you. People will say—it was her husband who strangled a fair for accursed lucre!—[परव्यसनेन०]—परेण केवलेन व्यसनेन बाल्यसुलभेन क्रीडनेन—the sole childish tricks.—[मिथ्यैव] Dire calamity awaits you after your papa's death. परम्—Sole, alone. 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीबं तु केवले' इति मेदिनी. वसन्ततिलकं वृत्तम्.

P. 220. L. 1-2 (Verse 30). I, the malicous sinner, caring not a jot or title for the next world—a fair or say embodiment or quintessence of sexual happiness—the rest will be declared by this wretch.

P, 220. L. 12. [अनीशः] Poor.

P. 220. L. 14. [कृतजनदोषभाण्ड.] Stuffed vessel of everything obnoxious to mankind.

P. 221. L. 14-15 (Verse 31). These ornaments unfortunately found at such an ill hour will certainly cause my ruin.

P. 221. L. 18-19 (Verse 32). The royal eye is short-sighted and does not observe realities. To speak like a base wretch is to make death shameful.

P. 221. L. 21-22 (Verse 33). Another planet like the comet (smoke-bannered) has risen, as it were, against Jupiter who is waning and has Mars as his foe. अनुष्टुप् metre.

Old astrologers believed that Mars was an enemy of Jupiter. The modern headed by Varâhamihira hold the contrary view. Cf.—'जीवेन्दूष्णकराः कुजस्य सुहृदयः' and 'सूरेः सौम्य सितावरीरविसुतो मध्योपरे त्वन्यथा.' —Brihajjâtaka.

The verse leads us to presume that our author flourished at the time when Mars and Jupiter were regarded as enemies. He had a fair knowledge of astrology (See VI Act) and could hardly neglect it and commit a mistake called 'विद्याविरुद्ध' by the rhetoricians.—[प्रक्षीणस्य] refers to Chârudatta's poverty or exhaustion.—[अङ्गारक] refers to Samsthânaka's enmity.

P. 222. L. 14–17 (Verse 34). Of course ornaments prepared by human agency can resemble each other. Artists, after the analogy of one can, by the dexterity of their hand, fashion another which will be exactly identical with the prototype.—[कृतहस्तता.] Handiness, dexterity, वसन्ततिलकं वृत्तम्.

P. 223. L. 6–7 (Verse 35). Veracity brings forth happiness; there is no sin in proclaiming what is true. So don't hide it by a lie. वैतालीयं छन्दः (सच &c. two syllables in comparison to अलीएण.).

P. 223. L. 13–14 (Verse 36). Undoubtedly the heavy lashes shall fall relentlessly on your tender body together with our desires.— [सहास्माकं &c.] Our desires are also frustrated.—[कशा.] A whip. 'अश्वादेः ताडिनी कशा' अमरः.

P. 223. L. 16–17 (Verse 37). I, the descendant of a stainless family am void of sin; if you deem me guilty then what if I be sinless.

P. 224. L. 19. [हा जाद &c.] Mark the magnanimity of the old prostitude. She cares not for her dear daughter but is anxious for sainty Chârudatta.

P. 225. L. 5–6 (Verse 39). The convicted culprit is a Brâhman, and according to Manu is not to be put to death, but he may be exiled without the confiscation of his property. Cf. Manu—

'न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितं ।
राष्ट्रादेनं बहिष्कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥'

and 'मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते' ।

Manu S. VII. 380, 79.

Also cf. Mitâksharâ page 128.

P. 225. L. 14–15 (Verse 40). It is thus that the kings thrown into fire of such iniquity by the ministers become foul sinners (lit. go to miserable plight).

P. 225. L. 17–18 (Verse 41). Such white crows who defile king's justice (lit. order) killed and kill even now thousands of innocents.

P. 225. L. 19. [अपश्चिमं] Having no other in the rear, last. Cf.— 'अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थाप्रार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्वङ्गः'—Mâlatî-Mâdhava. 'प्रसीदतु महाराजः ममानेनापश्चिमेन प्रणयेन'—Veṇisamhâra.

P. 226. L. 2-3 (Verse 42). Men after their expiration survive in their sons—so transfer the affection you cherished for me to my Rohasena. For देहप्रतिकृति cf.—

'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे'।
'आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्.'।

P. 226. L. 8. [बटुः] is used as a depreciatory term. Cf. Mudrârâkshasa—'चाणक्यबटुना.'

P. 226. L. 16-19 (Verse 43). My innocence might have been tested by the different modes of ordeal-trial by poison, water, scales or fire. Had I failed, the saw might have been applied to my body. As you murder me, an innocent Brâhman on the mere charge of a malicious enemy you shall be hurled into infernal regions together with your progeny.—[अथ &c.] is a curse—the chief weapon of the Brâhmans. Cf. Manu—

"अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥"

Manusmriti VIII. 128.

For the modes of ordeal see Yâjñavalkya pp. 164-180; also Vîramitrodaya pp. 241-87. मालिनी metre, काव्यलिङ्गमलङ्कारः.

Act X.

P. 227. L. 4-5 (Verse 1). Don't you see—we are clever in dealing with a new culprit and expert in execution.—[नववध०]—नवं नूतनवधाय बन्धनं तस्य नयनं साधनमिति यावत् तत्र—in the management of cording the doomed. उपगीति measure. 'आर्यापरार्द्धतुल्ये दलद्वये प्राहुरुपगीतिम्.'

P. 227. L. 7-8 (Verse 2). Adorned with the garland of fragrant oleander and attended by us, his executioners, he approaches his end slowly like a lamp ill-fed with oil.—[मन्दस्नेहः]—मन्दः स्वल्पः स्नेहः प्रेम, देहान्तर्गतशोणितादिधातुरसो वा पक्षे तैलं यस्य सः. Cf. the speech of the Chândâlas figuring in the Mudrârâkshasa. आर्या metre.

The paraphernalia and circumstances of a public execution according to Hindu fashions are interestingly described here; the scantiness of the official attendance shows that the people were as easily managed then as at any subsequent period. The character of the executioner corresponds precisely with that of the Roman

Carnifex, and in like manner the place of execution is the public cemetery or place of burning the dead. The criminal is dressed as a victim with very classical decorations.'—Wilson.

[करवीरक.] A fragrant oleander—Nerium adorum. See below verse 21.

P. 227. L. 10–13 (Verse 3). The crows, cawing harshly, are anxious to eat my body, besmeared with red sandal, covered with flowers growing in cemetery, with limbs soiled with dust and drenched with tears like an oblation apportioned to them.

—[पितृवनम्.] A cemetary. 'श्मशानं स्यात् पितृवनम्'-अमरः.—[बलिमिव.] It is incumbent on every householder to fix some portion of his bread for the crows daily. Cf. Manu—

" शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणां ।
वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद् भुवि ॥"

मालिनीवृत्तम्.

P. 227. L. 15–16 (Verse 4). Why do ye, gentle spectators, behold on this good tree to be cut asunder by the deadly edge of the axe—this good tree in the form of the saintly Chârudatta, the peaceful abode for birds in the form of the virtuous. गाथा metre, रूपकालङ्कारः. Cf. Supra गुणप्रवाले &c. IV. 31.

P. 228. L. 3–4 (Verse 5). Though a man yet marked with the hands dipped in ruddy sandal and besmeared with meal-powder I am transferred into a beast (to be victimized).

Victims are always adorned with red sandal &c. before they are sacrificed. Consult any paddhati for rites to be observed at Balidâna.

P. 228. 6–7 (Verse 6). Seeing what has befallen me these citizens shed tears and curse the human nature. Being incapable of rescuing me, they pronounce the benediction 'may you attain to heaven !' Cf. Mudrâràks'asa P. 260. उपजातिवृत्तम्.

P. 228. L. 9–10 (Verse 7). These four things ought not to be looked at—Indra (*i. e.* his flag) being carried out, the delivery of a cow, transition of stars and the death of a good man.—[इन्द्रः] *i. e.* इन्द्रध्वजः—a flag raised on the eighth day and dismissed on the twelfth of the bright half of Bhâdrapada in honour of Indra. It is directed to be removed privately. Cf.—

" उत्थापयेत्तूर्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः ।
रहो विसर्जयेत् केतुर्विशेषोऽयं प्रपूजने. ॥"

Kâlikâpurâṇa.

आर्या metre. For the fuller account of the flag, its mythical origin, time of erection, aim &c. see 43rd chapter of the Brihat-samhitâ of Varâhamihira.—[हंडे.] A vocative particle used by equals of the lowest caste in addressing each other. Cf.—'हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति'—अमरसिंहः.

P. 228. L. 12–13 (Verse 8). The flower of the city being put to death by the ordinance of Yama, is it that the whole sky weeps or the thunderbolt falls without a cloud. आर्या metre.

P. 228. L. 15–16 (Verse 9). Neither does the sky shed tears nor the thunderbolt fall without a cloud—torrents of water fall from the yonder cloud of crowded women, in the form of gushing tears. उपगीति metre. रूपकमेवालङ्कारः.

P. 229. L. 2–3 (Verse 10). The culprit being conveyed to the execution ground, each and every one weeps so much so that the dust, being wet with the tears, does not rise at all. आर्याछन्दः.

P. 229. L. 5–6 (Verse 11). These females on their mansions, peeping through the windows (lit. with faces emerged from the windows) and pitying my miserable condition, are shedding floods of tears (lit, as if through channels).—[प्रणाली.] Watercourse (घञ्—णत्वं—ङीप्). 'द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां'—अमरः. इन्द्रवज्रा metre.

P. 229. L. 13. [लोप्त्रम्] also spelt as लोत्रम्–stolen property, booty. ('लोप्त्रं तु तद्धनं'—इत्यमरः, 'लोप्त्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः). Cf. Vikramor. vas'i II. 'लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनम्!'—[स्वयं च प्रतिपन्नः] He has himself acknowledged or confessed his guilt.

P. 230. L. 2–5 (Verse 12). My illustrious lineage sanctified by the performance of innumerable sacrifices and exalted by the recitation of the Vedic hymns in the over-crowded sanctuaries and altars is (soiled being) publicly announced by sinful creatures wholly unworthy of it when I am to be put to death! मालिनी वृत्तम्. उदात्तमलङ्कारः. 'उदात्तं वस्तुनः संपत्, महतां चोपलक्षणं' Kâvya. X. 29. —[मखः] sacrifice (मख् गतौ—घञ् संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः).—[चैत्यं.] sacrificial plot.—'चैत्यमायतनं तुल्ये'—इत्यमरः. This verse as well as the speech of the Chândalas (एशेशत्थवाह &c.) is cited in the Das'arûpaka pp. 28–29, as an example of Prasanga (प्रसङ्गः गुरुकीर्तनं).—[ब्रह्मन्.] Vedic hymns or prayer. In Vedas it means a priest when accented on the last syllable and prayer when on the first. Cf.—'तं ब्रह्माणं तमृषिं तंसुमेधां' Rv. X. 125,5, 'ब्रह्मयत्यासि शवसिन्नषीणां Rv. 7–28. In classial Sanskrit it signifies 'ब्रह्मतत्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि। ऋत्विगयोगभिदोर्विप्रे'—मेदिनी.

The verses characterise the sublimity and elevation of Chârudatta.

P. 230. L. 7-8 (Verse 13). Ah! dear Vasantasenâ, with teeth sheeny like the pure and resplendent rays of the Moon and having the lips beautiful and red like the coral! How shall I, being powerless, drink the venom of ill fame after having quaffed the ambrosia from thy mouth? पुष्पिताग्रा metre, रसवदलङ्कारः—Shringâra being subservient to Karuṇa.

"रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।
गुणीभूतत्वमायान्ति यदालङ्कृतयस्तदा ॥
रसवत्प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात्."

Sâhityadarpaṇa.

See Dhvanyâloka II. 4. 5.—[शशि०]—शशिनः चन्द्रस्य विमला ये मयूखाः त इव शुभ्रा दन्ता यस्यास्तत्सम्बुद्धौ.—[सुरुचिर०]—सुरुचिरः सुमनोहरः यो विद्रुमः प्रवालः तत्सन्निभौ अधरोष्ठौ यस्याः तत्सम्बुद्धौ.—[अवशः] विवशः—helpless. Cf. Mudrâ. VI, 12. Gita III. 5. Hito. 2-77.

P. 230. L. 10-11 (Verse 14). This ocean of excellences and a bridge for the good to cross the sea of miseries is being removed to day from the city without any gold ornament.—[असुवर्ण]—नास्ति सुवर्णमण्डनं यस्मिन् तत्तथा—having decorations though not of gold. आर्या छन्दः, रूपकमेवालङ्कारः.

P. 230. L. 13-14 (Verse 15). All feel for the well-to-do and hardly any body for the distressed. Cf.—'आपत्सु मित्रं जानीयात्'. आर्या metre.

P. 230. L. 16-17 (Verse 16). My friends conceal their faces with the edge of the garment and fly me—certainly even a stranger will become a friend in prosperity but none befriends the luckless. उपजातिवृत्तम्, अर्थान्तरन्यासालंकारः. Cf.—

'इह लोकेपि धनिनां परोपि स्वजनायते ।
स्वजनोपि दरिद्राणां तत्क्षणाद्दुर्जनायते ॥'

Sârngadhar P.

P. 231. L. 7. [प्रतिग्रहं०] It is a sin for a Brâhman to receive alms from the low caste. For तत्परलोकार्थं &c. (p. 261) cf. Mudrâraks'asa 264.

P. 231. L. 9. [अपरीक्ष्यकारी] One who acts thoughtlessly. Cf. Mudrâ. P. 228.

P. 232. L. 7-8 (Verse 17). Long shall I suffer from thirst in the next world; for this funeral libation of water is very scant. —[निवाप.] Offering to the manes. 'पितृदानं निवापः स्यात्—' अमरः. Cf. S'âku. VI. 157. For the ceremony see Manu III, 203, 23 &c.

P. 232. L. 11–12 (Verse 18). Though neither consisting of gold nor of pearls yet this is the ornament for the Brâhmans; by this oblations are offered to gods as well as to manes.

The position of the sacred cord is changed when libations are offered to gods or Pitris. Cf.—'निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणां उपवीतं देवानां'—Jaiminîyanyâyamâlâvistara. The three positions are generally termed सव्य, अपसव्य and निवीत. Cf. the funny verse of S'arvilaka III. 16.

P. 232. L. 17–18 (Verse 19). In prosperity or adversity, by nights or by days the potent Fate holds its course like an unrestrained young mare.—'[प्रतीष्टं]—यथाभिलषितम्.—[किशोरी.] Young mare. 'अथ किशोरोऽश्वस्य शावके' इति मेदिनी. आर्या Metre.

P. 233. L. 1–2 (Verse 20). His designations and appelations are all extinct now—but notwithstanding all this does not he deserve our respects—is not the Moon to be respectfully greeted even when she is eclipsed?—[व्यपदेशाः]—व्यपदिश्यते परिचीयते एभिरिति व्यपदेशाः कुलनामादयः—titles &c. Or व्यपदेशाः—वसन्तसेनावधजनितापवादाः *i. e.* imputations that he has murdered Vasantasenâ &c.—[शुष्काः] —लुप्ताः (are no more); मिथ्यारोपिता वा—(are all false).—[जनपद.] The people. Cf.—'जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन'—Panchatantra l. 113. आर्या measure.

P. 233. L. 5–6 (Verse 21). Wearing garland of oleanders round the neck, carrying gibbet on the shoulder and grief on the heart, I proceed to the place of execution like a he-goat to the shambles to be slaughtered in the sacrifice. For बिभ्रत्करवीरमालां &c. cf. Mudrârâkshasa II. 23 and VII. 4. and the description of Chandanadâsa P. 258.—[आघातं] Place of execution or slaughter-house. Cf.—

'आसन्नतरतामेति मृत्युर्जन्तोर्दिने दिने ।
आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव पदे पदे ॥'

Hitopades'a Sandhi 102.

—[शामित्रं] Place of immolation. शमितृ—Carver of slaughtered victim. Cf. वियो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय. Rv. V. 85, 1. आ + the root लभ्—to kill, immolate as a victim in sacrifices. Cf. 'प्रातर्वै पशूनालभन्ते—S'ata-Brah. इन्द्रवज्रा metre, उपमालङ्कारः.

P. 233. L. 8–9 (Verse 22). We are not Chânḍâlas (vile) though we sprang from their family: those only, who dishonour the virtuous, are Chânḍâlas and vile sinners. आर्या metre.

P. 234. L. 4–5 (Verse 23). This is the all-in-all of affection; this is equally (comfortable) to the rich and the poor. This is a (balmy) ointment for the heart though consisting neither of

sandal nor of Us'îra. अनुष्टुप् metre. This is an instance of वत्सल-रस. 'स्फुटं चमत्कारितया वत्सलं च रसं विदुः । स्थायीवत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतं' &c.—Sâhityadarpaṇa 241. Cf.—

"अन्तःकरणतत्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति बध्यते ॥"—Uttar. C. III.

—[उशीर.] The fragrant root of the plant Andropogon Muricatus (called Khas in Panjâbi). Cf. S'akuntalâ p. 96 or III. 9. and Uttara. VI. 22. The verse is cited in the Subhâshitaratnabhâṇḍâgâra.

P. 234. L. 14–15 (Verse 24). Why do you (throng) to see a good man who is surrounded by ill fame and hence has no hope of survival and resembles a gold pitcher which is, its rope being snapped, sinking into the well. आर्या metre.

P. 235. L. 2–5 (Verse 25). Such a disgraceful and troublous plight ending in my death is my lot. Alas! What anguish! to hear (the calumny) noised abroad that *she* was killed by me. प्रहर्षिणी metre.

P. 236. L. 4–5 (Verse 26). Who comes at such an ill hour to save me from the jaws (lit. snares) of death, like the Drona-cloud to renovate the crops parched by drought. उपमालङ्कारः.

P. 236. L. 7–8 (Verse 27). I am not afraid of death. My soiled fame appalls me. Death, when I am proved not guilty, will be as welcome to me as the birth of a son.

P. 236. L. 10–11 (Verse 28). That mean blockhead, never provoked by me, himself corrupted as he is, defiled (to destroy) me like an envenomed arrowhead.— [द्रोणमेघः.] Particular kind of clouds abounding in crops.

'आवर्तो निर्जलो मेघः संवर्तश्च बहूदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥'—Jyotishtatva.

P. 236. L. 17–18 (Verse 29). I have had my dinner in my own palace: rice with meat, acid sauce, vegetables, soup, and fish, boiled s'âli-rice and rice boiled with coarse sugar. कूरः—रं, food, boiled rice. Cf. Supra इतश्च कूरघृततैलमिश्रं &c. IV. इन्द्रवज्रा metre.

P. 238. L. 3–4 (Verse 30). Out of the way there! make room, fasten your doors and hold your peace. Here he comes like a mad bull (butting) with the sharp horn of arrogance. आर्या metre.

P. 240 L. 5–8 (Verse 31). Up! you who pity the unhappy good men, you who come to befriend me without (selfish) motives and are inclined towards virtue. You exerted your utmost to liberate me; but my (adverse) fate consents not–otherwise your benevolence falls short of nothing.—[संवद्] To accord, to agree. वसन्ततिलक Metre.

P. 240. L. 19-20 (Verse 32). You should at once repair to some asylum with your mamma so that you may not suffer as well for your father's transgressions. Cf. 'पुत्तघाणक्कविरहिदेदेसेवसिदव्वं' Mudrâ p. 263. For न युज्यते प्राणपरित्यागः cf.—

"असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" ॥—Ishopa.

P. 242. L. 9-12 (Verse 33). Though fallen in such a dreadful ocean of difficulties yet (I sustain my presence of mind) I have neither any fear nor any mental affliction. The sole fire of public censure torments me when I have to assert that it was I who smashed my *love*. Cf. supra 24th. प्रहर्षिणी metre.

P. 242. L. 20. [बहुविधं लेखकं &c.] Cf. *Haunsi*—drawing lines without counting ; then crossing every third of them ; the presence or absence of the uncrossed final decides the thing in question.

P. 244. L. 6-9 (Verse 34). If virtuous deeds, committed by me, who am now defiled by the words of dignitaries and by the perversity of Fate, yet have some potency and prevail, may she herself who now dwells in heaven or is anywhere else remove this stigma cast on my fare name. Cf.—'धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः'. —[प्रभवति.] Prevails, predominates. Cf.—प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयं' Mâlatî IX. 52 or 'प्रभवति भगवान् विधिः' Kâdambarî.— [प्रबलपुरुष.] The judges and the S'akára. मालिनीछन्दः.

P. 244. L. 13-14 (Verse 35). The big jackals will drag one half of the mangled body—the other half on the gibbet will look like the apparel of loud laughter.—[वेश इव अट्टहासस्य]—*i. e.* the other half will grin grimly on the stake. आर्या metre, उत्प्रेक्षालङ्कारः.

P. 247. L. 8. [एकप्रहारेण &c.] An infringement of royal command to empale Chârudatta.

P. 247. L. 11-12 (Verse 36). I held the hilt firmly in my fist, yet the sword, deadly like the lightening, falls to the ground. गीति metre.

'आर्या पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।
छन्दोविदस्तदानीं गीतिंताममृतवाणि भाषन्ते ॥'

P. 247. L. 14. [भगवति सह्यवासिनि] A particular form of Durgâ, dwelling in or presiding over the Sahya mountain, and the guardian deity of the Chândâla family. सह्य—name of one of the seven principal mountain ranges in India, a part of the Western ghats at some distance from the sea. Cf.—

"भृशरया इव सह्यमहीभृता
पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः"—Kirâta XVIII. 5.

P. 248. L. 5. For अज्ज मा दाव &c. cf. Mudrârâkshasa p. 265.

P. 248. L. 9–10 (Verse 37). Who is she that comes uswards with dishevelled locks and uplifted arms and calls us to forbear? —[चिकुर०]—तृतीया, विशेषणे-अंसपतितचिकुरभारोपलक्षिता—इत्यर्थः. (चि इति अव्यक्तं कुरति-कुर शब्दे 'इगुपध'–३।१।१३५ इति कः). 'चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः.

P. 249. L. 12–13 (Verse 38). Who comes like showers from the Droṇa-cloud to drought-smitten crops to (save) me from the drawn weapon and jaws of death? Cf. Supra 26.

P. 249. L. 15–16 (Verse 39). Is this a second Vasantasenâ or has she herself come here from heaven? or is it simply an illusion or is she the same Vasantasenâ who never died? उपेन्द्रवज्रा metre.

P. 249. L. 18–19 (Verse 40). Has she sped from heaven to save my life? Or has any one else (nymph) in her likeness come hither?—[जीवातुकाम्यया.] With desire to restore me to life. जीवातु—revival. Cf.—

"रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य ।
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ॥"—Uttara. C. II. 10.

(जीव प्राणधारणे—जीवत्यनेन—'जीवेरातुः'–उणा० १।७९). 'जीवातुरस्त्रियां भक्ते जीविते जीवनौषधे' इति मेदिनी.—[रूपानुरूपेण]—रूपस्य आकृतेः अनुरूपेण सादृश्येन —in her semblence.

P. 250. L. 4. [निमीलिताक्ष एव] Cf. Uttar C. 'रामः—(आनन्दानिमीलिताक्ष एव) सखि वासन्ति दिष्ट्या वर्धसे &c.' p.118, I. C. Edition. Also Cf. 'राजा—(निमीलिताक्ष &c.)'—Vikramorvas'i IV Act.

P. 250. L. 8–9 (Verse 41). Whence does she, moistening her breasts with her gushing tears come like the (life restoring) knowledge (to revive me) who am within the clutches of Death.—[विद्येव &c.] a nice simile. The vidyâ or the science referred to is generally known as संजीविनी restoring the dead to life; Sukra the preceptor of the demons is said to be well versed in it. For the so called drugs &c. consult the Agnipurâna 284th Canto.

P. 250. L. 11–12 (Verse 42). You yourself have liberated my frame which was being destroyed for your own sake. Ah! marvellous is the efficacy of the union with the beloved—what else can renovate the deceased?—[मृतोऽपि &c.]—मदीयजीवनं केवलं प्रियासङ्गमफलमेव अन्यथा मृतस्तु कोपि न जीवति. This stands for 'यो हि मृतमपि जीवयेत्.' इन्द्रवज्रा metre.

P. 250. L. 14–17 (Verse 43). By the contact of my beloved Vasantasenâ that red garment and this festnoon (which previously indicated death and calumny) look like nuptial decorations and these drum sounds and beats heralding my death now seem to be the proclaimers of matrimony. वसन्ततिलका metre.

P. 250. L. 20-21 (Verse 44). That mighty foe who had contrived enmity against me long before and who is doomed to fall in hell, sought my fall and almost executed his will.—[प्रभविष्णु] strong.

P. 251. L. 11-14 (Verse 45). Victory to the bull-bannered (S'iva) despoiler of Daksha's sacrifice. Glory to the six mouthed conqueror, the cleaver of the Kraunch Mountain. Victory to Âryaka, who chastised his mighty foe and triumphantly rules over the whole widespread earth with the Kailâs'a as her white banner.—[वृषभकेतुः] The deity whose emblem is a bull; Mahâdeva. 'वृषध्वजः-व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः'—अमरः.—[दक्षयज्ञस्य हन्ता] S'iva, who destroyed the sacrifice of Daksha, his father-in-law and consequently called क्रतुध्वंसि. Daksha was one of the ten sons of Brahman, being born from his right thumb. He is said to be the chief of Prajâpatis or patriarchs of mankind and to have many daughters, 27 of whom became the wives of the Moon and 13 of Kas'yapa. At one time Daksha celebrated a grand sacrifice and invited all the gods and sages; but neither S'iva nor Sati his daughter whom he espoused to S'iva. Sati, however, went to the sacrifice, but being greatly insulted threw hereself into fire and perished. When S'iva heard this he was very much provoked and according to one account, himself went to the sacrifice, completely destroyed it, and persued Daksha, who assumed the form of a deer and at last decapitated him. But Si'va is said to have afterwards restored him to life and he thenceforward acknowledged the God's supremacy. According to another account, S'iva when provoked tore off a hair from his matted hair and dashed it with great force against the ground, when lo! a powerful demon started up and awaited his orders. He was told to go and destroy Daksha's sacrifice; whereupon the mighty demon attended by several demi-gods went to the sacrifice, routed the gods and priests and according to one account beheaded Daksha himsef.—Apte.—[षण्मुख.] Epithet of Kârtikeya, the Indian Mars.—[क्रौञ्च.] Name of a mountain cleft by Kârtikeya, also of a demon of the same designation.—क्रौञ्च-शत्रु (अराति-सूदन) Epithet of Skanda.—[कैलास.] The famous residence of Mahâdeva. मालिनीवृत्तम्.

P. 251. L. 17-20 (Verse 46). Slaying Pâlaka, the cursed king, hastily installing that (valiant) Âryaka, as the sovereign and having received on my crest his command as a holy residuum of flowers I, let it be known to ye all, am going to liberate (the worthy) Chârudatta from distress. अभि+षिच्—anoint, appoint &c. by sprinkling water on the head, to crown. प्रहर्षिणी metre. —[शेषभूतां]-प्रसाददत्तनिर्माल्यस्वरूपां—'प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्तिता' इति

विश्वः. "माल्याक्षतादिदाने स्त्री शेषा—" इति वैजयन्तिकेशवौ.-[शेषा] The remains of flowers or other offerings made to an object of worship and distributed to the worshippers as a holy relic. Cf.—

"तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे
ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥

Kumârsam. III. 22.

Or "प्रियंवदा—इयं देवदासेसापदेसेण (देवताशेषापदेशेन) सुमणोगोविदं करिअसे इत्थअं पावइस्सं. S'akuntalâ III.

The redundancy of the particle च might be accounted for by the haste of the speaker.

वक्त्राद्यौचित्यवशात् दोषोपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ—Mammaṭa.

P. 252. L. 1-2 (Verse 47). (We) vanquished the foe, destitute of might (*i. e.* army) and good councillors, consoled in a high degree all the subjects, wresting the kingdom from the enemy, obtained the universal monarchy like that of the Bala-destroyer (*i. e.* Indra).—इन्द्रवज्रावृत्तं, उपमालङ्कारः.—[बल०]—बलानि सैन्यानि मन्त्रिणश्च तैः हीनं. —[प्रकर्षात्] (and प्रकर्षेण) are used adverbially in the sense of 'exceedingly,' 'pre-eminently,' 'in a high degree.' Or प्रकर्ष may be taken in the sense of excellence—in this case the meanings would be—cheered up the people through our eminent qualities.—[राज्यं] पुनरुक्तिः.—[बलारिः]—Epithet of Indra. Bala (in Veda spelt Vala), brother of Vritra and slain by Indra. See Rig-Veda X. 108.—[वसुधाधिराज्यं राज्यम्]. The sovereignty extending over the whole earth. वसुधायां (समग्रायां) अधिराज्यं आधिपत्यं यस्मिन् तथाभूतं राज्यम्.

P. 252. L. 8-11 (Verse 48). Ah! luckily I shall for a long time see him who is like the Moon, free from the eclipse and accompanied by the moon-light and is borne safely over a boundless ocean of troubles by (his) well-behaved beloved (Vasantasenâ) enamoured of him because of his excellences as if by a well-conducted boat drowned by the ropes. प्रहर्षिणीवृत्तं, Rhetorical figure श्लेषोपमे.—[गुणधृतया]—गुणानुरक्तया—fond of him. (2) गुणः रज्जुः तेन धृतया आकृष्टया—drawn by the cord.—[उपराग.] Eclipse. उपरज्यतेऽनेन—रञ्ज रागे घञ् ३।३।१२१, न लोपश्च ६।४।२७;

'उपरागस्तु पुंसि स्यात् राहुग्रासेर्कचन्द्रयोः
दुर्नये गृहकल्लोले व्यसनेऽपि निगद्यते ॥'

P. 252. L. 12. [महापातकम्] Heinous crime.—

"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥"—Manu XI. 55.

—[आर्जवं]—(ऋजोर्भावः—अण्)—straightforwardness, humility, simplicity. Cf. Uttara. C. IV. p. 156.

P. 252. L. 16–17 (Verse 49). Who forced his way into your mansion and bore off the entrusted ornaments, the committer of that heinous sin now seeks thy refuge.

P. 252. L. 21–22 (Verse 50). The noble Âryaka paying regard to birth and virtue victimized the ignoble Pâlaka in the sacrificial ground.

P. 252. L. 25–26 (Verse 51). Who mounted your car, sought your protection and made off—he has killed king Pâlaka, like a victim at the sacrifice which was being duly performed.

P. 253. L. 5. [वेणा] The tributary of the Krishṇâ.

P. 253. L. 6. [अतिसृष्टम्] Transferred.—Cf. (Mudrâ. 2.)—[कुशावती.] The capital of Dakshiṇa-Kos'ala and situated in the defiles of the Vindhyâ, probably the same as Râmanagara in Bundelkhaṇḍa.

P. 253. L. 17–18 (Verse 52). I am bound and dragged from a distance like a restive ass and a rábid dog. अनुष्टुप् measure.

P. 254. L. 8–9 (Verse 53). Drag him off and cast him to the dogs or hoist him on the stake or saw him asunder.

P. 255. L. 10–11–14 (Verse 54). An humbled foe lying prostrate at the feet should not be put to any weapon. Let mercy be his punishment. उपगीतिवृत्तम् Cf.—

"बद्धांजलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतं
न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥
Vâlmîkîya Rama. Yuddha kâṇḍa XVIII. canto.

P. 255. L. 22. [एसा अज्जचालुदत्तस्स बहुआ &c.] We cull the following from Wilson's note appended to this speech. 'The ancient commentary, the MS. of which consulted was dated above two centuries ago, cites a verse stating that from this speech to that of S'arvilaka "you are fortunate in your friends" the whole is an interpolation, the work of Nîlakaṇṭha who considered that the author had not brought his characters together at the close with sufficient reason and therefore devised the next scene. The cause assigned for the original defect seems rather an unaccountable one. "Through fear of sunrise; but the phrase is a proverbial one, implying "finishing in a hurry." The passage is "यत् सूर्योदय-भयतः कविनोचितपात्रमेलनं न कृतं सुंदरयुक्तिभिररचयदाचन्दनोक्तिनीलकण्ठस्य तत्." But Sylvain Levi (rightly I think) thus understands the phrase—सूर्योदय॰ for fear of sunrise *i. e.* the sun will rise high if the Act be lengthened. Nîlakaṇṭha had no such practical view in mind and introduced the scene.

P. 256. L. 8–9 (Verse 55). Noble lady! Your virtues indeed are celestial and the sinful earth is not a fit residence for them—still faithful dame it ill-behoves you to enjoy the heavenly bliss and leave the dear husband behind. पतिव्रतात्वं जीवति पत्यौ परलोकसुखानुभवानौचित्यं प्रति हेतुः—

"आर्तार्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥"—Hârîta.

प्रमिताक्षरावृत्तं—"प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता." स, ज, स, स, (5. 7). काव्यलिङ्गश्चालङ्कारः.

P. 256. L. 12–13 (Verse 56). We should at once proceed thither but he swoons! Ah! woe me! it seems that our exertions are frustrated on all sides.—[सर्वतोमुखं.] Facing in all directions, complete. प्रयत्नवैफल्यं refers to Pâlaka's murder &c. &c.

P. 256. L. 14. For अज्ञां &c. cf. Mudrârâks'asa p. 262.

P. 256. L. 17. [प्रतिवचनं.] Answer.

P. 256. L. 20. [चेलाञ्चलं] Hem of the garment. 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु, नपुंसकं तु वसने' इति मेदिनी. अञ्चलं—border or hem of the garment.

P. 257. L. 6. [भिन्नत्वेन चिताधिरोहणं] To mount a separate pile is sinful for a Brâhman-wife. Cf.—

"पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।
अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥"

P. 257. L. 20. [तिलोदकं] Water with sesamum-seed offered to the dead as a libation.

P. 258. L. 12–13 (Verse 57). My dearest love, what frenzy drove thee to have recource to such a desperate resolve whilst thy lord survived? Does the lotus close its petals (lit. eyes) whilst yet the Sun is riding along the sky (lit. has not disappeared). प्रेयसि—The first is Voc. and the second Loc.—[व्यवसायः] Determination, resolve. Cf.—'मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिं'—Kumâra. IV. 45. इन्द्रवज्रा metre, प्रतिवस्तूपमालङ्कारः, यमकोऽपि.

P. 259. L. 2. [संविधानकं] Unusual occurrence, strange act.

P. 259. L. 9. [दिष्ट्या जीवित०] The interpolation ends here.

P. 259. L. 20. [कुलपति] The head or chief of the monasteries.

P. 260. L. 1. [दण्डपालकः] Head magistrate.

P. 260 L. 9–12 (Verse 58). My character is proved stainless; my foe lying prostrate on my feet obtained liberty at my hands. King Âryaka, my dearest friend, has uporooted his foes and rules over the universe. My love I meet again and you are my intimate friend; what else remains as yet unattained that I should ask for your idulgence?—[प्रोत्खाता०]—प्रोत्खातं उत्पाटितं अरीणां शत्रूणां मूलं येन सः. स्रग्धरा metre (म, र, भ, न, य, य, य) (7,7,7.)

P. 260. L. 13-16 (Verse 59). It empties some, fills others to the brim, raises some and throws down others or perplexes them: thus does this (Omnipotent Fate) engaged in the maxim of the buckets attached to the water-wheel and pointing out the worldly existence to be a combination of diversified opposites, sport with human beings.—[तुच्छय] Deno. to make empty or poor.—[प्रतिपक्षसंहतिं]—प्रतिपक्षाणां विरोधिनां उन्नत्यवनतिप्रभृतीनां संहतिं—which is a mixture of objects diametrically opposed to each other.—[लोकस्थितिः] Conduct of the world, worldly existence, subsistence of the world.—[कूपयन्त्र०] A popular maxim taking its origin from the fact that while some of the buckets filled with water go up, some are emptied of their contents, while others go down quite empty. This maxim is used to denote the various vicissitudes of worldly existence. Metre शार्दूलविक्रीडितं, दीपकालङ्कारः—कारकस्य विधिरूपस्य बह्वीषु क्रियासु तुच्छयतिप्रभृतिषु सकृद्वृत्तित्वात्. The verse occurs in the सुभाषितरत्नभाण्डागार.

P. 260. L. 18-21 (Verse 60). Let the kine abound in and yield milk and the soil be fertile. May the cloud send down timely showers and balmy winds sooth and gladden the hearts of all mankind. May every creature be glad and rejoice, the pious Brâhmans be constantly revered and honoured. May the prosperous and just monarchs destroy their foes (lit. whose enemies are passified and humbled down) and govern the universe (in bliss).—[क्षीरिण्यः]—दुग्धवत्यः—yielding milk.—[वसुमती] Earth. वसु-धनमस्त्यस्यां "तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्" ५।२।९४ मतुप्—[सस्य] Crop, corn produce. षस षास्ति, स्वप्ने—'माचासासिसुभ्यो यः' उणा० ४।१०९. Also spelt शस्य, in this case the etymology would be शसु हिंसायां—शस्यते "तकिशसिचतियतिजनिभ्यो यद्वक्तव्यः" Siddhânta Kaumudî p. 291, Nirṇaya-Edition.—[पर्जन्यः] God of rain. "पर्जन्यः" उणा० ३।१०३ इति साधुः. पर्षति सिञ्चति इति, "पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः" इति विश्वः.—[जन्मभाजः]—जन्मिनः प्राणिनः—creatures.—[सन्तः] Pious, virtuous. Cf.—'तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः'—Raghu. I. 10.—[ब्राह्मणः]—(1) ब्रह्मणोऽपत्यं 'तस्यापत्यं' ४।१।९२ इत्यण् "अन्"—६।४।१६७ इति टिलोपो न. (२) ब्रह्म अधीते। तदधीते तद्वेद ४।२।५८ इत्यण् वा॥. (३) ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः "शेषे" ४।२।९२ इत्यण् वा.—[रिपुः] Foe. रपति दोषं—'रपेरिच्चोपधायाः' उणा० १।२६ इति कुः.—[श्रीः]—श्रयति श्रीयते वा—wealth, prosperity. क्विब् वचि० उणा २।५७ इति साधुः. स्रग्धरा metre.

P. 260. L. 22. [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] Exeunt omnes.